

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI

MONDROS MÜTAREKESİ SONRASINDA İSTANBUL
HÜKÜMETLERİ VE ERMENİLER

DOKTORA TEZİ

Akın ÇELİK

2902030004

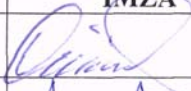

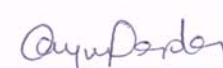
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL

İSTANBUL - 2009

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

DOKTORA TEZ ONAYI

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalında 2902030004 numaralı **Akın ÇELİK**'in hazırladığı “**Mondros Mütarekesi Sonrasında İstanbul Hükümetleri ve Ermeniler**” konulu **DOKTORA TEZİ** ile ilgili **Tez Savunma Sınavı**, İstanbul Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin **35. Maddesi** uyarınca **19.01.2010, Salı** günü saat: **14.00**'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **Kabulüne OYBİRLİĞİYLE** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL	Kabul	
Prof. Dr. Ali ARSLAN	Kabul	
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU	Kabul	
Doç. Dr. Işıl ÇAKAN HACİBRAHİMOĞLU	Kabul	
Yrd. Doç. Dr. Aynur SOYDAN ERDEMİR	Kabul	

“Doktora tezi olarak sunduğum **“Mondros Mütarekesi Sonrasında İstanbul Hükümetleri ve Ermeniler”** adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğundan, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.”

Tarih

25.04.2010

Ad-Soyad

Akın Gökçü

(imza)

T.C.
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞİ VE YAYIMLAMA İZİN FORMU

Referans No	367199
Yazar Adı / Soyadı	Akın ÇELİK
Uyruğu / T.C.Kimlik No	T.C. 16438412278
Telefon / Cep Telefonu	232 375 11 70 5056234788
e-Posta	celikakin@hotmail.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	MONDROS MÜTAREKESİ SONRASINDA İSTANBUL HÜKÜMETLERİ VE ERMENİLER
Tezin Tercümesi	İSTANBUL GOVERNMENTS AND ARMENIANS AFTER MOUDROS ARMISTICE
Konu Başlıkları	Tarih
Üniversite	İstanbul Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Bölüm	
Anabilim Dalı	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı
Bilim Dalı / Bölüm	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı
Tez Türü	Doktora
Yılı	2010
Sayfa	359
Tez Danışmanları	Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL
Dizin Terimleri	Tarih=History Ermeni sorunu=Armenian question Ermeniler=Armenians Osmanlı Devleti=Ottoman State Osmanlı=Ottoman
Önerilen Dizin Terimleri	
Yayımlama İzni	☐ Tezimin yayımlanmasına izin veriyorum ☒ Ertelemesini istiyorum [3 Yıl]

b. Tezimin Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi tarafından çoğaltılması veya yayımının **24.04.2013** tarihine kadar ertelenmesini talep ediyorum. Bu tarihten sonra tezimin, internet dahil olmak üzere her türlü ortamda çoğaltılması, ödünç verilmesi, dağıtımı ve yayımı için, tezimle ilgili fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere hiçbir ücret (royalty) talep etmeksizin izin verdiğimi beyan ederim.
NOT: (Erteleme süresi formun imzalandığı tarihten itibaren en fazla 3 (üç) yıldır.)

25.04.2010

İmza: *A. Çelik*.....

Yazdır

MONDROS MÜTAREKESİ SONRASINDA İSTANBUL HÜKÜMETLERİ VE ERMENİLER

Akın ÇELİK

ÖZET

Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra, Osmanlı siyasi yaşamı açısından yeni bir dönem başlamıştır. Bu süreç istikrarsız bir süreçtir. Dört yıllık bir süre içerisinde on bir tane hükümet kurulmuştur. Bu hükümetlerin beş tanesi Damat Ferit Paşa, üç tanesi de Ahmet Tevfik Paşa tarafından kurulmuştur. Bunların dışında Ahmet İzzet Paşa, Ali Rıza Paşa, Salih Paşa Sadrazamlık görevinde bulunmuşlardır.

Mondros Mütarekesi'nden sonra kurulan Osmanlı Hükümetlerinin gündemini en çok meşgul eden olay, savaş döneminde Ermeni isyanlarına ve saldırılarına karşı alınan önlemler ve bu olayda görev yapmış olan kişilerin cezalandırılması idi.

Ermeniler bütün kurumları ile “Ermenilere mezalim yapıldığı” iddiasını dile getirerek devletten çeşitli taleplerde bulunmuşlardır. İtilaf Devletleri ise Osmanlı hükümetlerine müdahale etmek için Ermenilerin iddialarını desteklemiş ve Osmanlı hükümetlerine bu bağlamda ciddi bir baskı uygulamışlardır.

Osmanlı Hükümetleri İtilaf Devletleri'nin baskısını azaltmak, aynı zamanda Ermenilerin isteklerini bir bahane olarak kullanmalarına müsaade etmemek için, tehcirde görevlerini suiistimal ettikleri öne sürülen kişileri yargılama ve cezalandırma, tehcir edilen Ermenilerin yerlerine dönmesi, taşınır ve taşınmaz mallarının kendilerine iadesi, yer değiştirme esnasında uğranıldığı iddia edilen zararların tazmini gibi çeşitli politikalar uygulamışlardır.

Aslında tehcirin bu kadar gündeme gelmesinde en etkin unsurlardan birisi de bu meselenin özellikle Damat Ferit Paşa tarafından bir iç politika malzemesi olarak kullanılması idi. Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin İttihat ve Terakki düşmanlığı, “Sevk ve İskân” tedbirinin Ermenileri yok etme eylemi olduğu yönündeki, Ermeni algısını desteklemiştir.

Bu bağlamda, tehcir olayı bir yandan politik bir malzeme unsuru, diğer yandan bir milleti mahkûm ve yok etme aracı olarak kullanılmıştır. Mütareke ortamı da bunun için en uygun bir zemin olmuştur.

Bu tezde Mondros Mütarekesi'nden sonra kurulan İstanbul Hükümetlerinin Ermeni politikaları ve Ermenilerin bu Hükümetler dönemindeki faaliyetler incelenmiştir.

ISTANBUL GOVERNMENTS AND ARMENIANS AFTER MOUDROS ARMISTICE

Akın ÇELİK

ABSTRACT

After the signing of Moudros Armistice, a new era had begun for the Ottoman political life. This new process was a turbulent one. A total of eleven governments were established in a period of four years. Five of these governments were established by Damat Ferit Paşa while Ahmet Tevfik Paşa set up three governments. Additionally, Ahmet İzzet Paşa, Ali Rıza Paşa and Salih Paşa were the others who presided over their governments.

The most important issue that preoccupied the post-Moudros Ottoman governments were the precautions that were taken against the Armenian uprisings and the punishment of those who were responsible during the events.

The Armenians with their all institutions had various demands from the State claiming they were exposed to atrocities. However, the Allies in order to intervene the Ottoman State supported the Armenian claims and thus applied serious pressure on the governments.

To reduce the pressure of the Allies and prevent the Armenians demands, the Ottomans followed a number of policies such as punishment of those who abused their duties during the migration of the Armenians, permission of the migrated Armenians to return back to their dwellings and reparations for the so-called damage.

As a matter of fact the main reason why the migration was on the agenda was because it was used especially by Damat Ferit Paşa as a tool for domestic politics. The adversary of the Damat Ferit Paşa governments against the Committee of Union and Progres consolidated the perception that the measures of “Resettlement” were aimed at eradication of the Armenians.

Within this context, one the one hand the migration of the Armenians was used as a political means one the other hand it was used as a device to sentence and destruct a nation. The circumstances of the Ceasefire were good background for such aims. Therefore, the politics of Istanbul governments concerning the Armenians and the activities of the Armenians in this period constitute the subject of this dissertation.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ÖNSÖZ.....	x
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MONDROS MÜTAREKESİ'NDEN SİVAS KONGRESİ'NE İSTANBUL HÜKÜMETLERİ VE ERMENİLER

A. AHMET İZZET PAŞA HÜKÜMETİ VE ERMENİLER (14 EKİM 1918 – 11 KASIM 1918).....	36
1. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu	36
2. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin Programı ve Hükümete Yönelik Tepkiler	38
3. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin Ermeni Politikası	44
4. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti Döneminde Ermenilerin Faaliyetleri.....	54
5. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin İstifası	60
B. I. TEVFİK PAŞA HÜKÜMETİ (11 KASIM 1918 – 12 OCAK 1919)	62
1. I. Tevfik Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu, Programı ve Hükümete Yönelik Tepkiler	62
a. I. Tevfik Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu	62
b. I. Tevfik Paşa Hükümeti'nin Programı ve Güvenoyu Alması	64
2. I. Tevfik Paşa Hükümeti'nin Ermeni Politikası	71
3. I. Tevfik Paşa Hükümeti Döneminde Ermenilerin Faaliyetleri	85
C. II. TEVFİK PAŞA HÜKÜMETİ VE ERMENİLER (12 OCAK 1919 - 4 MART 1919).....	88
1. II. Tevfik Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu ve Kabinede Yapılan Değişiklikler.....	99
a. II. Tevfik Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu, Hükümet Üyeleri ve Hükümete Yönelik Tepkiler.....	99
i. II. Tevfik Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu.....	99
ii. II. Tevfik Paşa Hükümeti Üyeleri ve Hükümete Yönelik Tepkiler.....	100
b. Kabine Değişikliği	102
2. II. Tevfik Paşa Hükümeti'nin Ermeni Politikası.....	103

a. II. Tevfik Paşa Hükümeti Döneminde Yapılan Tutuklamalar	107
b. Divan-ı Harplerin Kurulması ve Sayılarının Artırılması	113
c. Ermenilere Yapılan Yardımlar	114
d. Ermeni Yetim ve Kadınlarının Aile veya Cemaatlerine Teslimi	119
e. Ermenilerin Mallarının İadesi	125
f. Gayri Müslimlerin Tehciri ve Taktili Faillerinin Divan-ı Harp'te Yargılanmaya Başlanması	129
3. II. Tevfik Paşa Hükümeti Döneminde Ermenilerin Faaliyetleri	132
a. Paris Barış Konferansı'nda Ermenilerin Talepleri	141

İKİNCİ BÖLÜM

MONDROS MÜTAREKESİ'NDEN SİVAS KONGRESİ'NE KADAR KURULAN DAMAT FERİT PAŞA HÜKÜMETLERİ VE ERMENİLER

A. BİRİNCİ DAMAT FERİT PAŞA HÜKÜMETİ VE ERMENİLER (4 MART 1919 – 16 MAYIS 1919).....	149
1. Birinci Damat Ferit Paşa Hükümeti Üyeleri ve Hükümete Yönelik Tepkiler	149
a. Birinci Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu ve Hükümet Üyeleri	149
i. Birinci Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu.....	149
ii. Birinci Damat Ferit Paşa Hükümeti Üyeleri ve Hükümete Yönelik Tepkiler	150
2. I. Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Ermeni Politikası.....	154
a. Ermenilerin Korunmasına Yönelik Alınan Tedbirler.....	157
b. I. Damat Ferit Paşa Hükümeti Üzerindeki İngiliz ve Fransız Baskısı ...	162
c. Divan-i Harbi Örfi'lerde Meydana Gelen Değişiklikler	172
d. Tehcir Davaları.....	175
i. Yozgat Tehciri Davası	175
ii. Trabzon Tehciri Davası.....	179
iii. İttihat ve Terakki Mensuplarının Yargılanması.....	180
e. Nasihat Heyetleri.....	182
3. I. Damat Ferit Paşa Hükümeti Döneminde Ermenilerin Faaliyetleri.....	184
B. İKİNCİ DAMAT FERİT PAŞA HÜKÜMETİ VE ERMENİLER (19 MAYIS 1919 – 20 TEMMUZ 1919).....	194
1. İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti Üyeleri ve Hükümete Tepkiler	194
a. İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu ve Hükümet Üyeleri..	194
i. İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu	194
ii. İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti Üyeleri.....	196
b. İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Ermeni Politikası	197
c. Malta Sürgünleri.....	203
d. Paris Barış Konferansı.....	205
e. İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti Döneminde Görülen Tehcir Davaları	209

i. Trabzon Tehcir Davası.....	209
ii. Büyükdere Tehciri Davası	209
iii. Mühtedi Hidayet Efendi Muhakemesi.....	210
2. İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti Döneminde Ermenilerin Faaliyetleri..	210
C. ÜÇÜNCÜ DAMAT FERİT PAŞA HÜKÜMETİ VE ERMENİLER	
(21 TEMMUZ 1919 – 30 EYLÜL 1919).....	221
1. Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti Üyeleri ve Hükümete Yönelik	
Tepkiler	221
a. Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti Üyeleri.....	222
b. Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti’ne Yönelik Tepkiler	223
2. Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti’nin Ermeni Politikası	225
3. Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti Döneminde Ermenilerin Faaliyetleri	238

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİVAS KONGRESİ SONRASINDA KURULAN İSTANBUL HÜKÜMETLERİ VE ERMENİLER

A. ALİ RIZA PAŞA HÜKÜMETİ VE ERMENİLER	
(2 EKİM 1919 – 8 MART 1920)	244
1. Ali Rıza Paşa Hükümeti’nin Kuruluşu ve Hükümete Yönelik Tepkiler....	244
2. Ali Rıza Paşa Hükümeti’nin Ermeni Politikası.....	248
3. Ali Rıza Paşa Hükümeti Döneminde Ermenilerin Faaliyetleri	258
B. SALİH PAŞA HÜKÜMETİ VE ERMENİLER	
(8 MART 1920 – 4 NİSAN 1920.....	278
1. Salih Paşa Hükümeti ve Hükümete Yönelik Tepkiler	278
2. Salih Paşa Hükümeti’nin Ermeni Politikası.....	281
3. Salih Paşa Hükümeti Döneminde Ermenilerin Faaliyetleri	285
C. DÖRDÜNCÜ VE BEŞİNCİ FERİT PAŞA HÜKÜMETLERİ VE ERMENİLER	
(5 NİSAN 1920 – 17 EKİM 1920).....	291
1. Dördüncü Ferit Paşa Hükümeti ve Ermeniler	291
a. Dördüncü Ferit Paşa Hükümetinin Kuruluşu, Hükümet Üyeleri ve	
Hükümete Yönelik Tepkiler.....	291
b. Dördüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti’nin Ermeni Politikası.....	293
c. Dördüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti Döneminde Ermenilerin	
Faaliyetleri	296
2. Beşinci Damat Ferit Paşa Hükümeti ve Hükümetin Ermeni Politikası	
(31 Temmuz 1920 – 17 Ekim 1920)	305
D. III. AHMET TEVFİK PAŞA HÜKÜMETİ VE ERMENİLER	
(21 EKİM 1920 – 4 KASIM 1922).....	313
SONUÇ.....	323
KAYNAKLAR	334
ÖZGEÇMİŞ.....	348

ÖNSÖZ

Emperyalist Avrupa devletleri Osmanlı Ermenilerini “Bağımsız Ermenistan Devleti” düşüncesi çerçevesinde kışkırtarak, Ermenilerin çeşitli ihanet ve isyan hareketlerine girişmelerine neden olmuşlardır. Hâlbuki hem Selçuklu Devleti zamanında hem de Osmanlı İmparatorluğu içerisinde büyük bir huzur ve güven ortamında yaşamlarını sürdüren Ermeniler, Osmanlı Devleti’nin yönetimi altında gerek sosyal gerekse devlet kademelerinde önemli yerlerde bulunmuşlardır. Ermeniler kendilerine duyulan bu güvenin bir sonucu olarak da, Osmanlı Devleti içerisinde başka hiçbir etnik unsur için kullanılmayan, “ Millet-i Sadıka” unvanı ile bilinmişlerdir.

Fakat 19. yüzyılın sonlarından itibaren tahriklere kapılan Ermeniler kurdukları örgütlerle bir yandan devlete karşı isyan etmişlerdir, diğer taraftan devletin ana unsuru olarak gördükleri Türk unsuruna karşı bir yok etme eylemi başlatmışlardır. Ermenilerin isyanları ve saldırıları I. Dünya Savaşı ile birlikte artmıştır. Savaş ortamının şartları içerisinde Ermenilerin saldırı ve isyanlarını önlemek için Osmanlı Hükümeti bazı tedbirler almak zorunda kalmıştır. “Sevk ve İskân” kanunu da bu bağlamda çıkartılan bir kanundur. Osmanlı Hükümeti kanunun uygulanması esnasında Ermenilerin can ve mal güvenliğini korumak için önemli tedbirler almıştır. Buna rağmen istenmeyen olaylar yaşanmışsa da anında gerekli cezalar verilmiştir.

Fakat Osmanlı Devleti’nin bu hassasiyeti Ermenileri tatmin etmemiştir. Mondros Mütarekesi’nden sonra Ermeniler, İtilaf Devletleri’nin varlığından da kuvvet alarak tehcirin Ermeni milletini yok etmek maksadıyla alına bir tedbir olduğunu ileri sürmüşleridir. Bu bağlamda sorumluların cezalandırılmasını İtilaf Devletleri Yüksek Temsilcilikleri aracılığı ile Osmanlı Hükümeti’nden talep etmişlerdir.

Çalışmamızın kapsamını oluşturan Mütareke Dönemi, Osmanlı ve Türk tarihinde sorunlu ve zor bir dönem olmuştur. Çalışmamız kapsamında bu dönemin üç önemli aktörü vardır. Bunlardan birincisi İtilaf Devletleri, ikincisi Ermeniler, üçüncüsü ise bu süreçte kurulan İstanbul Hükümetleridir.

Bu çalışmamızda, uluslararası bir boyut kazanan Ermeni sorununa İstanbul Hükümetlerinin yaklaşımı, Ermenilere yönelik izledikleri politika, Ermenilerin bu dönemdeki faaliyetleri ve İtilaf Devletlerinin tutumu incelenmiştir. Bu çalışmada gerek bakanlık yazışmaları gerek dönemin İstanbul basını, gerekse yabancı basın ve o dönemde aktif görev almış kişilerin hatıratları kullanılarak objektif bir tutum içerisinde değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Mütareke Dönemi olarak bilenen bu süreçte Ermeniler ile ilgili çeşitli çalışmalar mevcut ise de, bunlar dönemin belli bölümlerini, belli konular çerçevesinde ele almışlardır. Yaptığımız bu çalışmada Mondros Mütarekesinden

sonra kurulan bütün hükümetlerin dönemleri kronolojik bir çerçevede değerlendirilmiştir. Dolayısıyla bundan sonra yapılacak çalışmalara önemli kolaylık sağlayacağı inancındayız.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte Ermeni sorunun tarihsel süreç içerisinde nasıl ortaya çıktığı ve nedenleri irdelenmiştir. Birinci bölümde Mondros Mütarekesi'nden Sivas Kongresi'ne kadar kurulmuş olan Ahmet İzzet Paşa, Birinci ve İkinci Ahmet Tevfik Paşa Hükümetleri ele alınmıştır. Bu hükümetlerin Ermenilere yönelik izledikleri politika ve Ermenilerin bu hükümetler dönemindeki faaliyetleri incelenmiştir. İkinci bölümde, Mondros Mütarekesi'nden Sivas Kongresi'ne kadar, Mütareke Dönemi'nin en etkin aktörlerinden birisi olan, Damat Ferit Paşa tarafından kurulmuş hükümetlerin Ermenilere yönelik izlediği politika ve Ermenilerin bu dönemlerdeki faaliyetleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise Sivas Kongresi'nden sonra kurulmuş olan Ali Rıza Paşa, Salih Paşa, Dördüncü ve Beşinci Damat Ferit Paşa ve Üçüncü Ahmet Tevfik Paşa hükümetlerinin Ermeni politikaları ve Ermenilerin bu hükümetler dönemindeki tutum ve davranışları incelenmiştir.

Tez konusunun belirlenmesinden en son aşamasına kadar, büyük bir özveri ve sabırla, engin ilmi tecrübesiyle beni yönlendiren ve kendisinden çok şey kazandığım, ayrıca bu süreçte, bilimsel tecrübesi ışığında, birlikte çalışmaktan büyük mutluluk duyduğum değerli tez danışmanım Sayın Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL'e, çalışmam süresince yardımlarını esirgemeyen ve yüzlerindeki tebessümün hiç eksilmemesini temenni ettiğim değerli hocalarım Doç. Dr. Işıl ÇAKAN HACİİBRAHİMOĞLU'na ve Yard. Doç. Dr. Aynur Soydan ERDEMİR'e teşekkürü bir borç bilirim. Bu çalışma süresince desteklerini sürekli hissettiğim Enstitü Sekreteri Çelebi BOZKURT Bey'e ve bütün Enstitü çalışanlarına ayrıca teşekkür ederim. Beyazıt Devlet Kütüphanesi Nadir Eserler Bölüm şefi Muhammet HIZARCI'ya çalışmam esnasında gösterdiği kolaylıktan dolayı teşekkürü ederim. Çalışma süresince bana katlanan değerli meslektaşlarıma, mesai arkadaşlarıma ve en büyük moral kaynağım olan aileme en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

KISALTMALAR

A.e	:	Aynı Eser
a.g.e.	:	Adı Geçen Eser
a.g.m.	:	Adı Geçen Makale
AKDITYK	:	Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
ATBD	:	Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
b.	:	Baskı
BDAGM	:	Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
Bkz.	:	Bakınız
BOA	:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	:	Cilt
çev	:	Çeviren
Der.	:	Derleyen
DH. EUM AYŞ	:	Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemî
DH. EUM. 2.Şb.	:	Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube
DH. EUM. 5.Şb	:	Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5. Şube
DH. KMS	:	Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti
DH. MB. HPS	:	Dahiliye Nezareti Mebâni-i Emiriye Ve Hapishâneler Müdüriyeti Belgeleri
DH. ŞFR	:	Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî
DH. UMVM	:	Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti
Ed	:	Editör
HR. HMŞ. İŞO	:	Hariciye Nezareti İstişare Odası
HR. SYS.	:	Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
İDUİT	:	İradeler Dosya Usulü
MMZC	:	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MV	:	Meclis-i Vükela Mazbataları
s.	:	Sayfa
sad.	:	Sadeleştiren
t.y.	:	Tarih yok
y	:	Yaklaşık
y.y.	:	Yer yok

GİRİŞ

Ermenilerin asıl vatanları ile ilgili orijinal tarihi bir kayıt mevcut değildir. Ermenilerden ilk kez *Ermeni* olarak Yunan tarihçi Miletli Hecateus'un (y. 550 M.Ö) yazılarında bahsedilmiştir. Bundan yaklaşık otuz yıl sonra Ermenilerin ülkesi Darius I in yazıtında "Armina" olarak belirtilmiştir. Eski Ahit'in Yeremya bölümünde peygamberin, Ararat, Minni, Aşkenazi krallıklarından bahsettiği belirtiliyor.

Tarihçi Heredot'a göre Ermeniler Frigya'dan Ermenistan'a göç ettiler ve bunların zırları Frigyalılarınki ile aynıydı. Dördüncü yüzyılda, Eudoxus Frigyalılar ile Ermenilerin aynı dili konuştuğunu ve Ermenilerin soyunun Frigyalılardan geldiğini ileri sürmüştür. Fakat modern Ermeni tarihçileri bu iddiayı çok önemsememişlerdir.¹

Ermeniler kendilerini "Hayk" diye isimlendiriler ve yaşadıkları topraklara da "Hayastan" ismini vermişlerdir. Fakat Ermenilerin kökeni ile ilgili olarak çeşitli rivayetler ve görüşler mevcuttur. Eski Ermeni Vakanüvisleri Khorenli Moiz, Toma Ardzrouni gibileri Ermeni ırkını Nuh peygambere dayandırmaktadırlar. Bu isimler Nuh Peygamberin gemisinin Ağrı dağında demirlemiş olduğunu kabul ederek, Ermenilerin oldum olası bu bölgede yaşadıklarını ileri sürmüşlerdir.

Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere, Ermenilerin kökeni ile ilgili görüş birliği yoktur. *Gattheyrias* Ermenilerin menşei ile ilgili yazdıklarında Ermenilerden Urartu İmparatorluğu'nu oluşturan kabilelerden birisi olarak bahsetmektedir. *Jacques de Morgan* ise Ermenilerin Kapadokya'dan Erzurum'a doğru M.Ö VIII ve VII. asırda göç ettiklerini ve M.Ö en az 600 yıl önce Van gölü ve Ararat civarına yerleştiklerini ileri sürmüştür. *Macler* Ermenistan olarak adlandırılan bölgenin devamlı olarak Ermeni milleti tarafından iskân edilmediğini, bu topraklarda başka bir ırka mensup olmasa bile Ermeniceden başka bir dil konuşan bir milletin yaşadığının sabit olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca, Ermenistan'ın Darius İmparatorluğu'na bağlı

¹ Sirarpie Der Nersessian, **Ancient Peoples and Places The Armenians**, ed. Glyn Daniel, Thames and Hudson, Norwich, 1969 s. 20

bir “satrapie” (bir çeşit eyalet) olduğunun Darius’un yazıtlarında kayıtlı olduğunu belirterek Ermenistan’a Ermeniler yokken bile Ermenistan denildiğini ifade etmiştir. *Pastırmacıyan* ise efsanelere göre bir Hint Avrupa topluluğu olan Ermenilerin başında Haik isimli bir başbuğ bulunduğunu, Ermenilere göre Haik’in ülkelerinin ilk kurucusu ve ilk Kralı olduğunu, bu nedenle kendilerine “Hai” yani Haik oğulları isimlerini verdiklerini yazmaktadır. *Nalbantyan* kitabında Heredot’un Urartu İmparatorluğu’na son veren milletin Ermeni olarak tanınan Frikyalı Koloniceleri olduğunu, zamanın ilerledikçe, Ermeni- Frikyalı kabileler kendi Hint Avrupa dillerini Urartulara empoze ettiklerini ve bu iki milletin birleşiminden Ermeni milletinin ortaya çıktığını yazar. *Hovannisian* görüşünü şu şekilde dile getirmektedir: “Yaylaya (Ermenistan) Hint Avrupalı fatihler olarak gelmişler, Hegemonyalarını yerli ahali üzerinde geliştirerek onları asimile etmişlerdir. Sonra Akamenid ve Selösid’lere tabi bir dönem geçirmişler ve bilahare, iktidarını, İsa’dan önce iki asır devam ettiren bir hanedanın idaresinde bağımsızlıklarını yeniden kazanmışlardır”²

Tarih boyunca, gerçek anlamda, bağımsız bir Ermeni devletinin varlığı söz konusu değildir. Çünkü Ermenistan, Ahamenidlerin, Büyük İskender’in, daha sonra, Sasaniler’in Roma- Bizans İmparatorluğu’nun, sonra Emevilerin ve Abbasilerin egemenliği altında varlığını devam ettirmiştir. Bu devletlerin bir eyaleti şeklinde bulunmuştur. Özetle Ermeni devleti sadece sözde bir siyasi statüye sahip olmuştur. Ermeniler tarihsel olarak hak iddia ettikleri topraklarda en son 5. asırda yarı bağımsız bir devlete sahip olmuşlardır. Bundan sonra 1918’e kadar bağımsız bir Ermeni devleti kurmayı başaramamışlardır.³ Hatta Roma İmparatorluğu’nun egemenliği altında bulunan Ermenilerin başına Romalıların belirlediği yabancı kökenli kimseler atanmıştır. Romalılar önce Med kökenli Ariobarzanes’i ardından oğlu Dördüncü Ardavazt’ı atamışlardır. Ermenilerin isyan ederek Ardavazt’ı öldürmesi üzerine Yahudi asıllı Beşinci Dikran Ermeni tahtına atanmıştır. Daha sonra Gürcü kökenli Mihrtad tahtı ele geçirmiş ve bu böyle devam etmiştir.⁴ Böylelikle Ermeniler kendilerini yönetmek hakkından bile mahrum bırakılmışlardır.

² Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, İkinci Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1983, s. 10–14

³ Mahmut Niyazi Sezgin, **Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet (Ermeni Sorununa Ermeni Milli Kimliği Açısından Bakış)** Platin Yayınları, Ankara, 2005, s. 20–21

⁴ Keğam Kerovpyan, **Mitolojik Ermeni Tarihi**, çev. Sarkis Saropyan, Aras Yayınları, İstanbul, 2000, s. 94–95

Ermeniler ve Ermeni yurdu hakkında bilgi veren Ermeni yazarların kitaplarında Ermenilerin kökeni ve tarihlerinin başlangıcı karanlıktır.⁵

Türkler ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin yoğunlaştığı dönem, Türklerin 11. asırda Azerbaycan'a yerleşmeleri ile başlamıştır. Bunun öncesinde Abbasi ordularında görev yapan Türk Kumandanlar ile Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerine vali olarak atanan ve sonradan hanedan kuran aileler arasında da ilişkiler vardır.⁶

11. yüzyılda, Selçukluların Kafkaslar bölgesinden Anadolu'ya girmesi üzerine Ermeniler büyük kitleler halinde batıya doğru, çoğunlukla da Kilikya bölgesine göç etmişlerdir. Ermeniler bu bölgelerde, Müslümanlar ile Haçlı orduları arasında uzun süren savaşların oluşturduğu ortamdan faydalanarak, birkaç yüzyıl daha küçük krallıklar halinde, çoğunlukla başka bir devletin egemenliği altında yaşamışlardır.⁷

Selçuklular Doğu Anadolu bölgesine hâkim oldukları zaman diğer bölge halkları gibi Ermeniler de büyük arazi sahiplerinin hâkimiyeti altında adeta bir köle gibi yaşamaktaydılar. Bölgenin hâkimiyetini elinde bulunduran Bizans'ın ise bunu düzelterek gücü yoktu. Selçuklular ile birlikte Ermeniler bağımsız ve kuvvetli bir devletin içinde devletin asıl unsuru ve diğer unsurları gibi aynı hak ve imkânlarla sahip olarak barış ve güven içinde yaşamaya başlamışlardı.⁸

Doğu Anadolu bölgesinde bulunan Ermeniler Türklerin bu bölgeyi fethetmesinden önce orta Anadolu'ya tehcir edildiler. Ermeni tarihçi *Matthieu* bu tehciri şu şekilde anlatmaktadır:⁹

“İktidarsız ve kadınlaşmış iğrenç Rum milleti Ermenistan'ın en cesur evlatlarını yurtlarından koparıp dağıttılar, milletimizi tahrip edip, Türklerin istilasını kolaylaştırdılar.”

⁵ Nejat Göyünç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, Gültepe Yayınları, yy., 1983 s. 42

⁶ A.e

⁷ M. Sadi Koçaş, **Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri**, 4.baskı, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1990, s. 66

⁸ Koçaş, a.g.e., s. 67

⁹ Refet Yinanç, “ Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler”, **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu – Tebliğler ve Panel Konuşmaları -**, İzmir, 1983, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, s. 69

Ermeni Seyyah Simeon'un değerlendirmeleri Rumlar ile Ermeniler arasındaki ilişkinin boyutunu gözler önüne sermektedir. Simeon, Rumların Ermeni düşmanı olduklarını, Ermenilerin yemek yedikleri kapları hemen kırdıklarını, özellikle ada Rumlarının Ermenileri gördüklerinde köpek anlamına gelen "İşkil" ifadesini kullandıklarını dile getirmiştir.¹⁰

Kilikya, Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgelerinde küçük krallıklar ve beylikler şeklinde İran, Bizans, Gürcü, Selçuklu Devletlerine tabi bir şekilde varlıklarını devam ettiren Ermeniler ile Osmanlıların ilk teması batı bölgesinde olmuştur. Osman Gazi'nin 1324'de Bursa'yı devlet merkezi yapmasının ardından Kütahya'daki Ermenilerin çoğu ve Ermeni Ruhani Reisliği Bursa'ya yerleşmişti. Bunlar Kilikya'dan Karaman ve Kütahya'ya oradan da Bursa'ya göç eden Kilikyalı Ermeniler idi.

Türk- Ermeni ilişkileri İstanbul'un fethinden sonra, Fatih Sultan Mehmet zamanında karşılıklı güven içerisinde ve yüzyıllarca sürecek bir dostluk şeklinde başlamıştır.¹¹

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra, Ermenilerin Bursa'da bulunan Ruhani Reisleri Episkopos Hovagim'i İstanbul'a getirterek 1461 yılında Samatya'da aslında bir Bizans mabedi olan Surp Kevok Kilisesinde Ermeni Patrikliğini kurdu. Patrikhanenin kurulması gerek Ermeni kilisesi gerekse Ermenilerin tarihinde önemli bir rol oynamıştır.¹² O dönemde Patrik Hovakim'in ünvanı "Bütün Türkiye Ermenilerinin Patriki" şeklinde idi. Patrikhane'nin İstanbul'da tesis edilmesinden sonra, İstanbul'a gelen Ermeniler Kumkapı, Yenikapı, Samatya, Narlıkapı, Edirne kapı, Balat kapısı civarına yerleştiler. Daha sonra, 1479 yılında Fatih Sultan Mehmet Karaman Ermenilerini de İstanbul'a getirterek Samatya civarına yerleştirdi. On dokuzuncu yüzyıla kadar İstanbul Patrikliğine ait fermanlarda altı cemaat Patriki resmi ünvanı bulunuyordu. Fatih Sultan Mehmed'in

¹⁰ Sabahattin Özel, "Ermenilerin ve Yabancıların Gözüyle Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Sorununa Bir Bakış" **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Sayı: 3, Yıl: 2/2003, İstanbul, 2003, s. 177

¹¹ Koçaş, **a.g.e.**, s. 68-69

¹² Günay Göksu Özdoğan, Füsün Üstel, Karin Karakaşlı, Ferhat Kentel, **Türkiye'de Ermeniler Cemaat- Birey- Yurttaş**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 41-42

yanı sıra, Yavuz Sultan Selim’de Çaldıran savaşından sonra, Tebriz’den birçok Ermeni sanatkârı İstanbul’a getirtmişti.¹³

Fatih Sultan Mehmet döneminden İkinci Mahmud dönemine kadar Ermeni Patrikhanesinin çok geniş yetkileri olduğu görülmektedir. Patrikhane kendi mahkemeleri vasıtasıyla cezalar, sürgün kararları verebiliyordu. Ayrıca kendi hapisaneleri de bulunmaktaydı. 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesine kadar Patrik, Katogikos’luktan verilen yetkilere dayanarak, ruhani reisleri azil, ayin icrasından men, sakallarını traş ettirebiliyor ve mesleğinden uzaklaştıra biliyordu. Babı Ali’nin muhatabı Ermeni milleti adına Patrik idi. Bu mesuliyet altında vergi toplar, daha önce de belirtildiği gibi mahkemesinde hukuki ve cezai davaları görür, evlilik işlerine bakardı.

Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Ermeniler ticaret ve sanayi ile uğraşüyor ve hayatlarını sakin bir şekilde devam ettiriyorlardı. Ermeniler askerlikten muaf tutuluyorlardı. Bu nedenle nüfusları gittikçe artmaktaydı ve sosyal durumları daha da gelişmekteydi. M. Varantyan “Ermeni Harekâtının Tarihi” adlı eserinde Türkiye Ermenileri ile Rus Ermenilerini şu şekilde karşılaştırmaktaydı:

“Türkiye Ermenisi, Rus Ermenisine nazaran, Ermeni hârsı, lisanı, tarihi, edebiyatı itibarıyla çok kuvvetli ve serbest idi. On dokuzuncu asır iptidalarında, Ermenilik bir millet olarak, henüz Avrupa’ca malum değildi. Avrupalılar bunları İstanbul’dan biliyorlardı. Ermenileri yeryüzüne dağılmış tüccarlar, kendi menfaatlerinden başka bir şeye merbut olmayan kimseler, Yahudiler gibi vatansız, milliyetsiz, serseri, bedbaht olarak tanıyorlardı”¹⁴

Osmanlı İmparatorluğu’nun gayrimüslimlere karşı gösterdiği hoşgörüyü Pastırmacıyan şöyle ifade etmektedir:¹⁵

“Büyük Sultanların döneminde, Hıristiyan tebanın kısıtlı haklarına hemen hemen riayet edilmiş ve mahkemelerce adalet oldukça tarafsız şekilde tevzi olunmuştur. Ermeniler onların nezdinde çok kere müessir bir himaye görmüşlerdir. Jorga (Romen Tarihçisi) ortadoks oldukları için zulme uğrayan Eflak Ermenileri lehinde, Sultan III. Murat’ın enerjik şekilde müdahalede bulunduğunu yazar. II. Süleyman’ın devrinde Osmanlı

¹³ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Ankara 1950, s. 151

¹⁴ Uras, **a.g.e.**, s. 152

¹⁵ Gürün, **a.g.e.**, s. 37

İmparatorluğundaki Hıristiyan köylünün durumunun, aynı devirde Avrupa'daki serflerin (köle diye tercüme edilebilir) durumundan daha zor olmamış olması muhtemeldir.”

Osmanlı Devleti, Selçuklular gibi Ermenileri kendinden saymış ve hiçbir zaman azınlık düşüncesiyle değerlendirmemişti. Bu yaklaşım Ermenilerin Osmanlı Devletine bağlılığını artırmıştı.¹⁶

Ermeni milleti Osmanlı Devleti'nin kendilerine gösterdiği büyük ilgiyi en çok takdir eden millettir. 19. yüzyılın ortalarına kadar devletin en güvenilir unsurlarından birisi idiler. Bununla birlikte, Ermeni ve Türk unsurları arasındaki ilişkiler de çok güvenilir bir zeminde gelişmiştir. Ermeniler ve Türkler aynı köy ve şehirde birlikte, uyum içinde, güvenli bir yaşam sürdürmüşlerdir.¹⁷ Hatta farklı mezheplere mensup olan Ermeniler arasında zaman zaman mücadele yaşanmıştır. Fakat Türklerle Ermeniler arasında herhangi dini veya idari bir anlaşmazlık meydana gelmemiştir. Osmanlı Devleti içerisinde Ermeniler ile Türkler arasında hiçbir ayırım yoktu. Bu iki unsur arasındaki tek farklılık Ermenilerin askerlik vazifesinden muaf olmaları idi.¹⁸

Osmanlı Devleti, 1453, 1461 ve 1516–17 yıllarında Ermenilerin kendi aralarındaki ilişkiler sisteminin işleyişini hiyerarşileşmeye, bütünleşmeye ve bağımsızlaşmaya yönlendirebilecek düzenlemeler tertip etmiştir. Yapılan uygulamalarla Ermenilerin belli kurallara dayanan tek bir millet şeklinde bir araya gelmesi, bütünleşmesi ve milli bir kimlik kazanması yönünde önemli adımlar atıldı. Bunun yanı sıra, Osmanlı Devleti Ermenilerin Venedik, Ceneviz, Malta, Floransa ve diğer gayrimüslimler ile olan ilişkilerinde serbest ve düzenli bir ilişkinin gelişmesine müsaade etmişti. Bu durum Ermenilerin zamanla zenginleşmesini, kültürel açıdan çok yönlü ve Batı'ya açık bir şekilde gelişmesini sağladı. Bu aynı zamanda Ermenilerin Avrupalılar ile işbirliği yapmasına zemin hazırladı.¹⁹

Osmanlı Devleti içinde iki büyük gayrimüslim unsur olan Ortodoks Rumlar ile Gregoryen Ermeniler devlet içinde devlet oluşturacak şekilde dini ayrıcalıkların

¹⁶ Levon Panos Dabağyan, **Sultan Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi**, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2001, s. 81

¹⁷ Koçaş, **a.g.e.**, s. 71

¹⁸ Koçaş, **a.g.e.**, s. 72

¹⁹ Salim Cöğce, “Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları” **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, 1. Cilt, Asam Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını**, Yayına Haz. Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ankara, 2003, s. 270

yanı sıra, kültürel ve hukuki alanda elde ettikleri geniş haklar ile devletin zaaf döneminde çeşitli devletlerin kullandıkları bir silah haline gelmişlerdir. Rusya Ortodoksların, Fransa Katoliklerin koruyuculuğuna soyunurken, Amerikan Misyonerleri tarafından Protestanlığa çekilen Ermeniler nedeniyle de Amerika kamuoyunun ilgisi Türkiye'ye çevrilmiştir.²⁰

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yirmi farklı etnik gruptan gayrimüslimlerin yaşadığı görülmektedir. Bu gruplar: Rumlar, Yunanlılar, Bulgarlar, Hırvatlar, Karadağlılar, Sırlar, Bosnalılar, Arnavutlar, Romenler, Türkler, Macarlar, Çingeneler, Ermeniler Gürcüler, Süryaniler, Kildaniler, Araplar, Yahudiler, Kıptiler idi.²¹ Osmanlı Devletinin hoşgörü politikası sayesinde bu kadar farklı etnik kökene sahip unsurları bir arada tutmayı başarmıştır.

Ermenilerin 16. yüzyılda Osmanlı Devleti aleyhine siyasi faaliyetler yürütmeye başladığı görülmektedir. 1541 yılında Eçmiyadzin Ermeni Katoligosu olan Salmaslı Stepanos, Ermenilerin Osmanlı Devletinin egemenliğinden nasıl kurtulabileceğini araştırmak için 1547 yılında Patrikhane'de gizli bir toplantı yapmıştır. Bu toplantı neticesinde Avrupa'ya bir heyet gönderilmiştir. Bu heyet Papa'yı ve bazı devletlerin yöneticilerini ziyaret etmişlerdir. Bu ziyaretlerinde, Ermeniler tarafından çıkarılacak bir ayaklanmada, Avrupalılardan ne gibi yardım görebileceklerini tespit etmeye çalışmışlardır. Fakat bu girişimlerden bir sonuç elde edememişlerdir.

Benzer bir girişim, Stepanos'un yerine geçen Katoligos Mikail tarafından yapılmıştır. Katoligos Mikail, 1562 yılında Sivas'ta büyük çoğunluğunu papazların oluşturduğu bir toplantı tertip ederek, Anadolu, Kafkasya ve İran'da bulunan Ermeniler arasında bir birlik sağlamak ve böylelikle büyük bir Ermeni devleti kurmak düşüncesi yönünde adımlar atmıştı. Bu bağlamda, Tokatlı olup, Venedik'te matbaacılık eğitimi almış olan ve Çukurova Ermeni kralları soyundan geldiğini ileri süren Abgar Tbir oğlu Sultanşah ile Aleksandr isimli bir papaz Avrupa'ya gitmişti. Bu heyet Papa IV. Puis tarafından coşkuyla karşılanmış ancak Papa verilecek destek karşısında Ermenilerin Katolik mezhebini kabul etmesini şart koştuğu için bu

²⁰ Gürün, a.g.e., s. 37-38

²¹ Yavuz Ercan, **Toplu Eserler: II Rumlar ve Diğer Müslüman Olmayan Topluluklar**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007, s. 77-78

girişimden de bir sonuç çıkmamıştır. Ermeniler Avrupa'dan bekledikleri desteği alamamışlardır. Buna rağmen, bir kısım Ermeni siyasi faaliyetlerine devam etmişlerdir. 1566 yılında yaklaşık bin Ermeni Van'da üç gün süren bir gösteri yapmışlardı. Bunun yanı sıra, 1566'nın kış ayında Van kalesinin burçlarına yağın karları temizlemekle görevli Ermenilerden bir kısmının bu görevleri yerine getirmediği görülmüştür.²²

Ermeniler Osmanlı Devleti içerisinde giderek güçlenmişlerdir. II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinde saltanata en yakın tebaa olmuşlardır. II. Mahmud'un (1808–1839) tahta geçmesiyle birlikte saray hekimliği, hazine, baruthane, matbuat, cedidci okullar gibi kurumların kuruluşu ve işleyişinde Ermenilerin rolleri artmıştır.²³ Bunun yanı sıra, Yunan isyanı nedeniyle gözden düşen Rumların yerlerini Ermeniler doldürmüştür. Ermenilerin devlet üzerindeki etkileri gittikçe artmıştır. Özellikle devlet ileri gelenleri gerek şahsi masrafları gerekse mevki elde etmek için ihtiyaç duydukları paraları Ermenilerden almışlardır. Ekonomik açıdan güçlenen Ermeniler gittikçe siyasi ve bürokratik güce de sahip olmaya başlamışlardır. Böylelikle, Osmanlı Devletindeki gerek reform gerekse diğer gelişmeleri veya değişimleri sadece talep eden ve yararlanan değil aynı zamanda teklif eden, bunları uygulayan ve yönlendiren taraf olarak etkinliklerini artırmışlardır.²⁴

1835–1839 yılları arasında Türkiye'de yaşayan Helmuth von Moltke Ermenileri hakkındaki izlenimini şu şekilde dile getirmiştir.²⁵

“Bu Ermenilere, hakikatte, Hıristiyan Türkler denebilir, Rumların kendi özelliklerini korumalarına karşın Ermeniler Türk âdetlerini, hatta dilini benimsemişlerdir. Dinleri onların, Hıristiyan olarak tek kadınla evlenmelerine izin verir, fakat onlar Türk kadınlarından

²² Cöhce, **a.g.m.**, s. 270-271

²³ 16. yüzyılda Ermeni asıllı Mühtedi Mehmed Paşa vezirlik rütbesine yükselmiş, 18. yüzyılda Divrikli Düzyan ailesi saray kuyumculuğu ve Darphane Nazırlığı, 19. yüzyılda Bezciyan ailesinden Darphane müdürleri, Dadyan ailesinden Baruthane nazırları, 19 yüzyılda, II. Abdülhamid devrinde ve sonrasında Ermeni Hariciye Nazırları görülür. Örneğin, Balkan Savaşı sırasında Osmanlı Hariciye Nazırı Gabriel Noradonghian Efendi idi. Bkz: Göyünç, **a.g.e.**, s. 50-51; Osmanlı Devletinde Ermeni asıllı 29 General, 22 Bakan, 33 Milletvekili, 7 Büyükelçi, 11 Başkonsolos ve konsolos, 11 Üniversite hocası ve 41 yüksek rütbeli memur görev yapmıştır. Bkz: Atamoğlan Məmmədli, **Ermenilerin Gerçek Tarixi**, Elm neşriyat, Bakı, 2005, s. 86

²⁴ Recep Şahin, **Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1988, s. 122–123

²⁵ Göyünç, **a.g.e.**, s. 50

ayrılmaz. Bir Ermeni kadını sokakta sadece gözlerini ve burnunun üst kısmını gösterir, diğer taraflarını kapatır”

1857 yılında “Sultan ve Tebaası” (The Sultan and His People) adlı eserinde O. Oscanyan Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ermenileri şu şekilde anlatmaktaydı:²⁶

“Bu toplum (Ermeniler) Türkiye’de günlük hayatın esasını teşkil ediyordu. Zira pek uzun süredir hizmet etmekten ziyade idare etmeğe alışmış olan Türkler, sanayinin bütün dallarını onlara bırakmışlardı. Dolayısıyla Türkiye’deki bankerler, tüccarlar, mekanikler hep Ermeni idi. Ayrıca onlarla Müslümanlar arasında his benzerliği ve menfaat birliği mevcuttu. Çünkü menşe itibarı ile aynı bölgeden oluşları dolayısı ile duyguları ve âdetleri aynıydı. Bu sebeple de kendilerini Türklere rahatlıkla uydurmuş, emniyetlerini kazanarak, reayanın en nüfuzlusu haline gelmişti ve hala da öyledir. Ermenilere bir şekilde borçlu olmayan bir tek paşa veya yüksek rütbeli memur bulunmazdı. En fakir köylü bile ektiği tohumun bedeli için onlara borçlanırdı. Öyle ki Osmanlı, onlarsız bir tek gün yaşayamazdı. Bu öylesine aşikar bir durumdu ki, Türkiye’yi göçertmek isteyen Rusya, bu toplumu kazanmaya çalışmıştır. 1828’de Erzurum’u aldıklarında bölgedeki Ermenileri şiddet hareketlerine teşvik etmiştir. Bunun neticesindedir ki Ruslar çekilirken Ermeniler de onlarla birlikte gitmek mecburiyetinde kalmışlardır.”

17. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermeniler arasında, misyonerlerin çalışması neticesinde, Katoliklik propagandaları başlamıştır. Bu duruma, Ermeni Patriği’nin tepki göstermesi Ermeniler arasında çatışmalara yol açmıştır.²⁷

II. Mahmut devrinde Ermeniler arasında Katoliklik kavgası gittikçe artmış ve toplumun huzurunu bozmaya başlamıştır. Ermeni Patrikhanesinin çalışmaları toplum içindeki huzursuzluğu önleyememiştir. Konuyla ilgili şikâyetler Bâbîâli’yi ciddi olarak meşgul etmiştir. Aslında, Ermeniler arasındaki bu mezhep mücadelesini besleyen unsurlardan birisi, İstanbul’da bulunan Ermenilerin birçoğunun sarraflık yapmaları ve bu nedenle devlet ileri gelenleri ile yakın ilişki içinde bulunmaları idi. Taraflar bu ilişkileri mezheplerinin yararına istismar etmiştir. Bundan dolayı

²⁶ Kamuran Gürün, “Ermeni Sorunu Yahut Bir Sorun Nasıl Yaratılır”, **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu –Tebliğler ve Panel Konuşmaları-**, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Yay., İzmir, 1983, s. 16

²⁷ Ki Young Lee, **Ermeni Sorunu’nun Doğuşu**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 16

Katolikliğin zengin Ermeniler arasında yayılmasında, bunların kendilerine ait ibadethaneler açmalarında, yine evlerinde Katolik papazları barındırmalarında ve bunlara göz yumulmasında bu tarz ilişkilerin etkisi olmuştur. Katolik Ermenilerin kendi içinde de bir ayrışmanın varlığı söz konusuydu. Katolik Ermenilerin bir kısmı *Abbalı* diğer kısmı *Kulecli* ruhban taraftarı idi. Dolayısıyla bunlar arasında da bir çekişme ve düşmanlık vardı.

Osmanlı Devleti Ermeniler arasındaki husumeti gidermek için çalışmalar yapmıştır. Bâbiâli Patrik Boghos'dan kendisinin emrine uymayan kimselerin tespiti ve ihbar edilmesini ister. Bu bağlamda, Ermeni cemaatinin “Amira” olarak adlandırılan önde gelenlerinden Sermimar Kirkor, Darphane Nazırı Kazaz Artin, Apasoğlu Çanık, Urganoğlu Ohannes, Sarraflar Kethüdası Anzavuroğlu Karabet'ten meydana gelen bir heyet Patrik Boghos ile görüşerek Katoliklerle görüşme kararı almışlardır. Yapılan uzun görüşmeler sonunda, bir uzlaşma sağlanarak bir metin hazırlanır ve bu metin “Dostluğa Davet” adı ile bir risale halinde cemaate duyurulmuştur.²⁸

Bütün uzlaştırma çabalarına rağmen Ermeniler arasındaki çatışma gittikçe artmıştır. Katolik Ermenilerin sayısı gün geçtikçe artmakla birlikte, sorunlarının çözüme kavuşturulması için daha yüksek sesle taleplerini dile getirmeye başlamışlardır. Katolikler işlerini yürütecek bir “Vekil” atanmasını, Beyoğlu'nda kendi işlerinin görüleceği bir “Daire”nin açılmasını istemişlerdir. Hatta daha da ileri giderek Ermeni Patrikhanesinden ayrı bir cemaat olarak tanınmalarını talep etmişlerdir. Katolik Ermeniler son Rus-İran (1826–28) savaşında Ermenilerin Rusya ile işbirliği içinde bulunmalarını kullanarak, Ermenilerin tabii buldukları devlete karşı sadakatsizliklerini ve hıyanetlerini dile getirmişler ve ileri de meydana gelebilecek bir Osmanlı- Rus savaşında aynı şekilde hıyanet içerisinde bulunabileceklerini vurgulamışlardır. Böylelikle Osmanlı Devletini endişe içine sevk ederek, böyle bir durumda devletin en sadık tebaasının Katolikler olacağı fikri dile getirilir.²⁹

²⁸ Kemal Beydilli, **Recognition of The Armenian Catholic Community and The Church in The Reign of Mahmud II. (1830)**, The Department of Near East Languages and Civilizations, Harvard University, 1995, s. 4-5

²⁹ Beydilli, **a.g.e.**, s. 8

Katoliklerin bu iddiaları üzerine Bâbîâli, Ermeni cemaatinden, bu iddiaların araştırılmasını ve devlete bağılıklarının teminini istemiştir. Bunun üzerine Ermeni cemaatinin bağılılığı teyit ve temin edilmiştir. Patrikhanenin cemaatin günah çıkarırken yaptıkları itirafları bu araştırmanın kaynağı olarak göstermesi dikkat çekicidir.³⁰

Ermeniler arasındaki bu çatışma, yabancı devletlerin Osmanlı devletinin iç işlerine karşısına zemin oluşturmuştur. Katolik Ermeniler Fransızlar tarafından, Protestan Ermeniler ise İngilizler tarafından himaye edilmeye çalışılmıştır.³¹

Uzun süren çalışmalar neticesinde 1830 yılında, Fransa Sefaretinin aracılığı ile Ermeni Katolikleri II. Mahmud tarafından bir cemaat olarak kabul edildi. Ardından, 27 Şubat 1830 tarihinde Andon Nurican adında bir Ermeni papazı Katolik Murahhasası tayin edildi. Andon Nurican Avusturya vatandaşı olduğu için kendisine resmi bir unvan verilmedi. Daha sonra, 22 Aralık 1831 tarihinde Hagapos Çukuryan Ermeni Katolik Patriği tayin edildi.³²

Ermeni Protestanları 1846 yılında Abraham Ütüçian'ın başkanlığında bir "İstanbul Protestan Cemaati İdare Heyeti" oluşturdu. Amerikalı misyonerler İzmir ve İstanbul'a yerleşerek Ermeni fakir çocuklar için ücretsiz okullar, gece dershaneleri, ibadethaneler açtılar. Böylelikle, Ermenilere Protestanlığı anlatmaya çalıştılar. Halk diline çevrilmiş İncil dağıttılar. Nihayet Osmanlı Devleti 1850'de bir ferman ile bunlara bir reis seçme hakkı verdi. Böylelikle Protestan milleti tanındı.³³

18. ve 19. yüzyıllardan itibaren Avrupa devletleri Osmanlı İmparatorluğu topraklarını ele geçirmek için faal saldırı siyaseti izlemeye başladılar. Osmanlı Devletinin iç işlerine karışmak için bu topraklar üzerinde yaşayan Hıristiyanların, özellikle, Ermenilerin yardımına bel bağladılar. Aslında Hıristiyanlara yardım onlar için bir bahane idi. İngiltere, Fransa ve Rusya hedeflerine ulaşmak için büyük bir gayretle çalışmaya başlamışlardı. Rusya bu alanda daha saldırgan bir politika izlemiştir. Bu bağlamda, 1774 Küçük Kaynarca antlaşması ile Rus Çarlığı Osmanlı

³⁰ Beydilli, **a.g.e.**, s. 9

³¹ Ki Young Lee, **a.g.e.**, s. 17

³² Uras, **a.g.e.**, s. 155; Osmanlı Hükümeti Katolik Ermenileri idare etmek için bir Müslümanı bunları başına tayin etmiştir. Detaylı bilgi için bkz: Uras, **a.g.e.**, s. 155 dipnot 1

³³ Uras, **a.g.e.**, s. 156

sınırları içinde kilise yapmak ve Hıristiyanların himayesi ile ilgili bazı imtiyazlar elde ettikten sonra, özellikle 1829 Edirne antlaşmasıyla Eçmiyazin Katolikosluğu Rus sınırları içerisinde kalmış ve Osmanlı sınırları içinde ve dışında bulunan Ermeniler üzerinde Rusya'nın dini ve yavaş yavaş da siyasi baskısı hissedilmeye başlamıştır.³⁴

Rusya'nın Ortodoks Ermeniler üzerindeki nüfuzu artarken, Fransa'nın da Katolik Ermenilere yönelik faaliyetlerinde önemli bir mesafe aldığı görülmektedir. 1770'li yıllarda Fransa'nın Türkiye temsilcisi ve Fransa'nın Orta Doğu politikasının mimarlarından birisi olan Saint Priest, Fransa'nın menfaatinin geliştirilmesinin Ermenilere yönelik izlenecek bir politika ile geliştirebileceğini ileri sürmekteydi. Bu bağlamda, XV. Louis'in bakanı olan Aiguillon Dük'üne sunduğu 2 Ekim 1772 tarihli raporunda;³⁵

“...gayesi Türkiye'yi Avrupa'dan söküp atmak olan Rusya'nın Rumları nasıl kullandığı, harpten sonra imzalanacak olan antlaşmanın Rus-Rum entrikalarının daha rahatça işlenmesine zemin hazırlayacağı, Rus-Rum entrikalarını dengelemek ve Rusya'nın Rumları himayesinden doğan durumu izale etmek için bir karşı kuvvetin oluşturulması gereği, bunun içinde Osmanlı Katoliklerinin bir kısmı ve bilhassa Ermenilerin hazır gibi gözüktükleri, kendi özel menfaatleri yüzünden Rumlarla aralarındaki devamlı sürtüşme iyi tezgâhlandığında Ermenilerin Fransa kralına kurtarıcı olarak yönelebilecekleri, birçoğu banker olan Katolik Ermenilerin devlet kademeleri ve dış mihraklar nezdinde ki nüfuzlarının Fransa lehinde ve Rumların desise veya ahlaksızlaştırma yolundaki faaliyetlerini tesirsiz hale getirmek için kullanılabilmesi, Türklerin bazı vilayetlere Hıristiyan valiler tayin edebileceği günlerin geleceği ve gerek buralara, gerekse Osmanlı bürokrasisindeki tercümanlık ve kâtipliklere Ermenilerin yerleştirilebileceği...” noktasına dikkatleri çekmekte idi.

İngiltere 1774 Küçük kaynarca antlaşmasından sonra Osmanlı'ya ilgi duymaya başlamıştır. Bu dönemde Rusya'nın sürekli güneye doğru yayılması İngiltere'yi endişelendirmiş ve Rusya karşısında Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünün korunması yönünde bir politika izlemiştir. İngiltere'nin Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünün korunması politikasından vazgeçmesi Berlin

³⁴ Atamoğlan Məmmədli, **Ermenilərin Gerçək Tarixi**, Elm neşriyat, Bakı, 2005, s. 90-91

³⁵ Şahin, **a.g.e.**, s. 102-103

Kongresinden sonra olmuştur. 1880 yılında ikinci kez İngiltere başbakanı olan Gladstone İngiltere'nin bir asır izlediği politikayı değiştirmiştir. Bu politika değişikliğinde dini faktörler, Gladstone'un konformist görüşleri ve Müslüman düşmanlığı büyük bir rol oynamıştır.³⁶

1839 yılında Tanzimat Fermanının ilan edilmesiyle birlikte, Osmanlı devleti batı tarzında teşkilatlanmaya başlamıştı. Bu yeni düzenle birlikte eski bürokrasi sınıfı yeni düzenin yabancısı haline geldi. Bu nedenle yeni bir kadrolaşma dönemine girilmişti. Bu yapılanma içinde Ermenilerin de bürokrasinin ikinci ve üçüncü derecelerinde sayı ve etkileri giderek artmıştı. Bu bağlamda, yeni oluşturulan kurumların bir kısmında ve özellikle Hariciye kadrolarında Ermeni oranı yaklaşık olarak üçte bir oranında artmıştı.³⁷

Tanzimat ile birlikte başlayan “Hıristiyan azınlıkların korunması ve bunun için de gerekli reformların yapılması” konusu büyük devletlerin Türkiye’den istediklerini elde etmek için kullandıkları en önemli silahlardan birisi haline gelmiştir.³⁸

Tanzimat Fermanı Osmanlı Devletine tabi bütün vatandaşların hukuk karşısında eşitliğini sağlıyor, can, mal ve namusları güvence altına alınıyordu. 18 Şubat 1856 tarihinde ilan edilen Islahat Fermanıyla da Hıristiyan ve gayrimüslim vatandaşlara çok geniş haklar ve özgürlükler tanınıyordu.³⁹

1863 tarihli “Nizamname-i Millet-i Ermeniyân” (Ermeni Milleti Nizamnamesi) ile daha önce Patrikhane'nin yürüttüğü dini, sosyal işler, okullar ve cemaate ait hususlar bir kez daha teyit edildi.⁴⁰ Bu nizamname Ermenilerin sosyal ve siyasi yaşamlarında yeni bir devir açtı. Aynı zamanda, Osmanlı Devletinin Ermenilere yönelik tutumunu göstermesi bakımından çok büyük bir öneme sahiptir.⁴¹

Ermenilerin Osmanlı idaresindeki hak ve özgürlükleri 1839'da Tanzimat Fermanı, 1856'da Islahat Fermanı ve 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi ve 1876'da Kanun-i Esasi'nin ilanı ile sağlamlaşmıştı. Bu süreç içerisinde gün geçtikçe

³⁶ Gürün, **a.g.e.**, s. 73-75

³⁷ Şahin, **a.g.e.**, s. 152-153

³⁸ Şahin, **a.g.e.**, s. 154

³⁹ Islahat Fermanının detayı için bkz: Esat Uras, **a.g.e.**, s.158-161

⁴⁰ Uras, **a.g.e.**, s. 158

⁴¹ Uras, **a.g.e.**, s. 161

Ermeniler Osmanlı toplulukları içerisinde en fazla hakka sahip unsurlardan birisi haline gelmişlerdir. Özellikle, 1863 tarihli “Ermeni Milleti Nizamnamesi” ve 400 üyeli genel meclis ile adeta kendi kendilerini yöneten bir “Azınlık Cumhuriyeti” konumunda idiler.⁴²

Osmanlı İmparatorluğu’nda 1877–1878 Osmanlı Rus savaşına kadar bir Ermeni sorunundan bahsetmek mümkün değildir. Ermeni sorunu Rusya’nın 93 harbi olarak bilinen bu savaş esnasında Anadolu’nun kuzeydoğusunda bulunan bazı şehirleri işgal etmesi ve bu şehirlerde yaşamlarını sürdüren Ermenileri bağımsızlık amacıyla Osmanlı hükümetine karşı tahrik etmesiyle başladı.⁴³

1877–78 savaşı ile Ermeniler ve Türkler arasındaki dostane ilişkiler bozuldu. Doğu Anadolu’nun Ruslar tarafından işgal edilmesiyle Rus Ermenileri ile Osmanlı Ermenileri buluştular. Rus Ermenilerinin etkisiyle bazı Osmanlı Ermenileri Rus hizmetine girdiler. Türk komşularına karşı taşkınlıklar yaptılar. Böylelikle, Türkler ile Ermeniler arasında düşmanlık başlamış oldu. Bu savaş esnasında Ermeni Patriği ve Ermeni liderleri, Rusya’nın savaşta galip geleceğini görmesi üzerine tavrını değiştirerek Osmanlı Devletine sırtını çevirdi. Nitekim 31 Ocak 1878 tarihinde Edirne’de ateşkes imzalandıktan sonra Ermeniler Rus karargâhı ile ilişki kurdu. Rus karargahı ile Ermeniler arasındaki ilişkiyi sağlayan isimlerden birisi Edirne’de bulunan Ermeni papazı Kevork Rusçukluyan ve diğeri Filibe’de bulunan eski Rus Konsolosu Nayden Gerov idi. Bu kişilerin aracılığı ile Stefan Aslanyan Paşa ile Ohannes Nuryan Efendi Patrikhane adına görüşme yapmak üzere Rus karargahına gittiler.⁴⁴ Bu heyet, Patrikhane adına Osmanlı Ermenilerinin Rus Çarının koruyuculuğu altına alınmasını talep ettiler. Bu görüşmede taleplerini şu şekilde dile getirdiler:⁴⁵ “Biz Rumeli’deki dindaşlarımıza benzemekten başka bir şey istemiyoruz. Türkiye’de Ermenistan denilen bir vatan ve bu vatana bağlı bir halk vardır. Büyük kurtarıcı imparator hazretlerinin gölgesinde bir vatanda yaşamak, gelişmek için Ermeniler her türlü vasıtaya sahiptirler.”

⁴² Sabahattin Özel, **Ermenilerin ve Yabancıların Gözüyle Türk-Ermeni İlişkileri...**, s. 178

⁴³ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876–1907)** VIII. Cilt, II. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1983, s. 126

⁴⁴ Bilal N. Şimşir, “ Osmanlı Ermenileri ve Büyük Devletler”, **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu – Tebliğler ve Panel Konuşmaları -**, İzmir, 1983, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, s.121–122

⁴⁵ Şimşir, **a.g.m.** s. 122

Bu görüşme neticesinde Rus ordularının Başkomutanı Grandük Nikola ve Rusya'nın İstanbul eski Büyükelçisi Panslavist General İgnatieff tarafından Ermenilere yapılacak antlaşmada yer verileceğine dair söz verildi. Bu bağlamda, 3 Mart 1878'de Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Ayastefanos antlaşması ile Ermeni ve Ermenistan isimleri ilk kez uluslararası bir antlaşmaya girdi. Bu antlaşmada Ermeniler ile ilgili şu hüküm yer aldı:⁴⁶

“Madde 16- Ermenistan'da (doğu Anadolu'da) Rus işgalinde bulunan ve Türkiye'ye geri verilecek olan toprakların Rus askerince boşaltılması, oralarda, iki devletin (Türkiye ile Rusya'nın) iyi ilişkilerine zararlı, karışıklıklara yol açabileceğinden Bâbüâli, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel durumun gerektirdiği iyileştirmeleri ve reformları zaman yitirmeden gerçekleştirmeyi ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı taahhüt eder.”

Ruslar antlaşmanın bu hükmü ile Ermenileri kullanarak bölge üzerinde ki nüfuzunu arttırmaya çalışıyordu. Bu durum karşısında harekete geçen İngiltere Osmanlı Devleti ile Kıbrıs Antlaşmasını imzaladı. Bu antlaşmaya Ermeniler ile ilgili olarak “Doğu Anadolu'da, Hıristiyanların bulunduğu eyaletlerde” düzenlemeler yapılacak şartı da eklendi. Böylelikle İngiltere de hukuki açıdan Ermeni sorununa müdahil oldu ve Ermeni sorunu bir “İngiliz davası” haline dönüştürüldü.⁴⁷

İngiltere'nin Ermeni sorununda oynadığı rolü, Türkiye'de elli yıl yaşamış olan George Washborn şu şekilde ifade etmektedir:⁴⁸

“Ermenilerin durumu, bilhassa Anadolu'nun içerisinde, Berlin kongresinden sonra gittikçe fenalaşmaya başlamıştı. Bu durumdan İngiliz politikasının sorumluluk hissesi büyüktür. İngiltere, Ermenilerin haklarını savunmaya, onlar için ıslahat temin etmeye koyulmuş ve Ermenileri muhtar bir Ermenistan eyaletinin kurulacağı fikriyle tahrik etmiştir. Bunu kısmen Hıristiyanlık gayreti ile fakat daha çok bizzat kendi menfaatleri için yani muhtar bir Ermenistan'ın Rusya'nın ilerlemesine mani olacağı düşüncesi ile yapmıştır.”

Görüldüğü gibi Ermeni sorunu çıkarları çatışan iki büyük devlet olan İngiltere ve Rusya'nın davası olarak politik bir kimlik ile ortaya çıkarılmıştır.⁴⁹

⁴⁶ Aynı yer.

⁴⁷ Karal, **a.g.e.**, s. 130

⁴⁸ Karal, **a.g.e.**, s. 131

İngiltere ve Avusturya'nın müdahalesi ile Ayastefanos antlaşması yürürlüğe girmedi. Bunun yerine çok taraflı Berlin antlaşması imzalandı. Bu maksatla Berlin kongresi, Ayastefanos antlaşmasından yaklaşık üç ay sonra toplandı. Bu süre içerisinde Ermenilerin yoğun bir çalışma içerisine girdikleri görülmüştür. Ermeniler Büyük Devletlerin elçiliklerine heyetler gönderdiler ve Berlin kongresine başvurdular. Bunun yanı sıra Bâbiâli'de üst kademelerde görev yapan bir Ermeni de İngiliz Büyükelçiliğini ziyaret ederek Ermeni özerk bölgesinin veya Prenslığının anayasasını hazırladıklarını belirtti. Bu anayasayı Berlin kongresine sunacaklarını bildirerek İngiltere'nin bunu desteklemesini istedi.⁵⁰

Bununla birlikte İstanbul Ermeni Patriği Nerses, 13 Nisan 1878 tarihinde, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'ye bir muhtıra göndererek Ermeni sorunu ile ilgili görüşlerini dile getirdi. Patrik Nerses muhtırada şunları dile getirdi:⁵¹

“Doğu sorunu (Şark Meselesi), Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması sorunudur. Bu sorun, Müslümanlarla Hıristiyanların bir arada yaşamaları yüzünden daha da çetrefil hale gelmektedir. Bir arada yaşama (coexistence) artık imkânsızdır.

Eşitliği ancak bir Hıristiyan yönetim uygulayabilir. Adaleti Hıristiyan yönetim sağlayabilir. Vicdan özgürlüğünü de yalnız Hıristiyan yönetim uygulayabilir. Şu halde, Hıristiyan kitlelerin yaşadığı her yerde, Müslüman yönetimin yerini Hıristiyan yönetim almalıdır. Ermenistan (doğu Anadolu) ve Kilikya Hıristiyan yönetim kurulması gereken yerlerdir.

Türkiye Ermenileri işte bunu istiyorlar. Yani Türkiye Ermenistan'ında, Lübnan'da olduğu gibi güvence altına alınmış bir Hıristiyan yönetim istiyorlar.”

Ermenilerin yoğun çabası neticesinde Berlin antlaşmasınının 61. maddesinde Ermenileri ile ilgili olarak şunlara yer verildi:⁵²

“Babiâli ahali Ermeni bulunan vilâyâtda ihtiyacat-ı mahalliyenin icab ettiği ıslahatı bila-te'hir icra ve Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini te'min etmeği

⁴⁹ Aynı yer.

⁵⁰ Şimşir, **a.g.m.**, s.124

⁵¹ Şimşir, **a.g.m.**, s. 125

⁵² Ali Fuat Türkgeldi, **Mesâil-i Mühimme-i Siyasye**, II., Yay. Haz. Bekir Sıtkı Baykal, TTK Yay. Ankara, 1987, s. 87

taahhüd eylemiştir ve bu babda ittihaz olunacak tedabiri ara sıra devletlere tebliğ edeceğinden düvel-i müşârünileyhim tedabir-i mezkurenin icrasına nezâret eyleyeceklerdir.”

Bundan sonraki süreçte Büyük devletler Berlin antlaşmasının 61. maddesine dayanarak Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale edeceklerdir.

Ermeniler 1890'dan sonra Berlin Antlaşmasının 61. maddesini uygulamaya koydurmak için çeşitli olaylar meydana getirdiler. Ermeni olayları bu tarihten sonra kurulan komitelere vasıtasıyla meydana gelmiştir.⁵³

Ermeni örgütlenmesi ilk olarak Anadolu'da Ermeniler tarafından yardımlaşma ve dayanışma gayesi kurulan bazı dernekler ile başlar. Bu derneklerin amacı Ermeni kültürüne ve Ermeni birliğine hizmet etmektir. Fakat bu oluşumlar ayrılıkçı Ermeni oluşumlarının ilk örneğini oluşturmaktadırlar. Kültürel ve Sosyal ihtiyaçlara cevap vermek maksadıyla kurulan bu dernekler Ermenileri arasında Ermenilik bilincinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu dernekler Ermenilerin farklı mezheplerden de olsalar tek millet olduklarını ve bu nedenle dayanışma ve yardımlaşma içerisinde bulunmaları gerektiği fikrini işlemişlerdir. Böylelikle Ermeni kültürünün canlanmasını sağlamakla birlikte Ermeni isyanlarının da düşünsel ve kültürel zeminini oluşturmuşlardır.⁵⁴

18. yüzyılın sonlarından itibaren Ermenilerin eğitim alanında da örgütlenmeye başladıkları görülmektedir. Devlet otoritesinin zayıflamasıyla birlikte bağımsız Ermenistan fikrini gerçekleştirmek isteyen Ermeniler okullara özel bir önem vermeye başlamışlardır. Bu çalışmalar neticesinde Ermeni okulları komitecilerin yetiştiği bir yer haline dönüşmüştü. Bu okullarda okuyan Ermeni gençlerinin zihinlerinde Ermenilik, milliyetçilik düşüncelerini oluşturmak ve canlandırmak maksadıyla Ermeni ressamı tarafından tablolar hazırlanmıştır. Bunun yanı sıra, şairler ise Ermenilerin savaşçılığını ve Ermeni kahramanlarını öven şiirler yazmışlardır. Ermeni Ressam ve Şairlerin milliyetçilik eksenli ürünleri Ermenileri ayrılıkçılık yönünde motive etmekte ve Osmanlı toplum yapısı içerisinde alt kültür olan Ermeni kültürünü karşıt kültür haline getirmiştir. Bununla birlikte,

⁵³ Tuğrul Özcan, **II. Abdülhamid Döneminde Orta ve Doğu Karadeniz'de Meydana Gelen Ermeni Olayları**, Akis Kitap, İstanbul, 2007, s. 22

⁵⁴ Feridun Eser, **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Örgütlenmeleri ve Komitacılık Hareketleri**, Kütahya, 2007, s. 90-91

Ermeni okullarında öğretmen olarak bulunan komiteciler, Ermeni çocuklarının zihinlerinde bağımsızlık, millet, milliyetçilik ve Türk düşmanlığı fikirlerinin gelişmesini sağlamışlardır. Bütün bu çalışmalar Ermeniler ile Türkler arasında bir ayrışmasının oluşmasına sebep olmuştur. Ermenilik bilinci, bu kültürel milliyetçilik faaliyetleri ile Türk karşıtlığı düşüncesi üzerine bina edilmiştir.⁵⁵

“Hayırseverler Cemiyeti”, ““Veragazmial”, “Para Korzagan”, “Ramgavar”, “Miyasyalı”, “İttihat ve Halas”, “Karahaç”, Mektepsevenler”, “Milliyetçi Kadınlar Cemiyeti”, “Araratlı”, “Silahlılar Cemiyeti”, “Kilikya”, “Miyaseli”, “Enikerıtian”, “Hoyatis”, “Ermenistan’a Doğru”, “Emeni Vatanseverleri”, “Kurtuluş Birliği”, “Siyah Haç Cemiyeti”, “Müdafa-i Vatandaşlar Cemiyeti”, “Anavatanın Müdafileri Cemiyeti”, ““Ermenekan Partisi” gibi kuruluşlar Ermeni çeteleri ile işbirliği içerisinde silahlı eylemler yaparak hedeflerine ulaşmak gayesini gütmüşlerdir.⁵⁶ Yukarıda adı geçen cemiyetlerden Araratlı, Şarklı- Kikyo, Mektep Sevenler Cemiyeti “Ermeni Müttehid Cemiyeti” adı altında birleşmişlerdir.⁵⁷

Ermeni cemiyetlerinin çalışmalarında onlar ile işbirliği içinde bulunan çetelerden bazıları şunlardır: ⁵⁸

- “1- Yumra Nahiyesi’nin İzaksa Köyü’nde Ekşioğlu Stark ve Oğlu Aralık idaresindeki çetesi,
- 2- Malatyalı Kegork’un çetesi,
- 3- Eczacı Rupen ve Bayezidli Surpenin çetesi,
- 4- Atranik (Kars ve civarında) çetesi,
- 5- Bayburtlu Erşan çetesi,
- 6- Bitlisli Aram, Toros Karakaşyan çetesi,
- 7- Portakalyan, Surpin (Erciş civarında) çetesi,
- 8- Erzurum Milletvekili Pastırmacıyan’ın çetesi,
- 9- Van’da Orsfon, Cang, Goçnak, Juroçak, Pencak, Badami Tejchenk, Moro, Poros çeteleri”

⁵⁵ Eser, **a.g.e.**, s. 91-94

⁵⁶ Ergünöz Akçora, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896–1916)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994, s. 10–13

⁵⁷ Akçora, **a.g.e.**, s. 12; Eser, **a.g.e.**, s. 91

⁵⁸ Akçora, **a.g.e.**, s. 13

Yukarıda adı geçen cemiyetlerin dışında, 1885 yılında kurulan *Armenakanlar*, 1887 yılında kurulan *Hınçak* ve 1890 yılında kurulan *Taşnaksütyun* komiteleri Ermeni komitelerinin en büyükleridir.⁵⁹

Bunlardan Armenakan Partisi ihtilalcı siyasi bir parti olarak ortaya çıkan ilk oluşumdur. Armenakan Partisi 1885 yılında şu kişiler tarafından kurulmuştur: “Terlemezyan (Avetisyan), Grigor Terlemezyan, Ruben Şatavaryan, Grigor Adıyan, Grigor Acemyan, M. Barutciyan, Gevord Hancıyan, Grigor Beozikyan, Gareğin Manukyan”⁶⁰

Armenakan Partisinin programı şu şekilde özetlenebilir:⁶¹

“Partinin kuruluş sebebi, ihtilal yolu ile Ermenilerin kendi kendilerini idare hakkını elde etmektir. Partiye sadece Ermeniler girebilir. Parti gayesini varmak için aynı ideale inanan bütün milliyetperver Ermenileri bir araya getirmek, ihtilalcı fikirleri yaymak, üyelere silah kullanmayı, askeri disiplini öğretmek, silah ve para temin etmek, gerilla kuvvetleri oluşturmak, halkı genel bir harekete hazırlamak gibi yollara başvuracaktır. Parti aktif ve yedek azalardan oluşacak, yedek azalar sadece mali destek sağlayacaklardır. Bir merkez teşkilatı olacak, bölgelerde de bölge komiteleri oluşturulacaktır. Merkez teşkilatı, Bölge komiteleri temsilcilerinden oluşacaktır. Ayrıca diğer ihtilalcı gruplarla işbirliği için özel komite kurulacaktır.”

1887 yılında İsviçre’de Avedis Nazarbeg, Avedis ile evlenen Maro isminde bir kadın ve bunların arkadaşları olan Kafkasyalı Ermeni talebeler tarafından Hınçak Komitesi kuruldu. Bu komitenin kuruluş felsefesi Karl Marx’ın prensipleri etrafında şekillenmiştir. Hınçak Komitesi Türkiye Ermenistanı’nın doğu kısmını çalışma alanı olarak belirlemiştir. Hınçak Komitesinin merkezi daha sonra Londra’ya nakledildi. Komitenin siyasi amacı ise: “... Türkiye Ermenistan’ını kurtarmak, burayı Rus, İran Ermenistanlarıyla birleştirerek bu üç Ermenistan’dan hür, müstakil bir Ermenistan yaratmaktır.”⁶²

⁵⁹ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi**, Cilt I, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yay. İstanbul, 1988, s. 567

⁶⁰ Gürün, **a.g.e.**, s. 129

⁶¹ **Aynı yer.**

⁶² Uras, **a.g.e.**,s. 433

Hınçak Partisi yukarıda bahsedilen hedefine ulaşmak için hazırladığı plan şu şekilde idi:⁶³

- “1- Bugünkü düzen bir ihtilalle ortadan kaldırılmalı ve onun yerine ekonomik gerekçelere ve sosyal adalete dayanan yeni bir cemiyet oluşturulmalıdır.
- 2- Partinin ilk ve yakın hedefi Türkiye Ermenistan'ının politik ve milli bağımsızlığını sağlamaktır. Bu hedef gerçekleştirildikten sonra bazı politik ve ekonomik gayelere varılmasına çalışılacaktır. Politik gayeler şunlardır:
 - Genel ve direkt oylama yoluyla serbest seçimle seçilecek bir Teşrii Halk Meclisi kurulması
 - Millet temsilcilerinin cemiyetin her sınıfından seçilmesi,
 - Geniş bir eyalet otonomisi,
 - Geniş bir belde otonomisi,
 - Her ferdin her göreve gelebilme hakkı
 - Mutlak bir basın, konuşma, vicdan, toplantı, teşkilatlanma ve seçim hürriyeti.
 - Genel askerlik hizmeti
- 3- Ekonomik gayeler, halkın istek ve ihtiyaçları dikkatle incelendikten sonra tespit edilecektir. Her halde, belirli bir gelir seviyesi üzerinde müterakki vergi uygulanacaktır.
- 4- Türkiye'de ihtilal yoluyla gerçekleştirilecek olan hedeflere varılmak için kullanılacak metot, propaganda, tahrik, tedhiş, teşkilatlanma ile köylü ve işçi hareketidir.

Propaganda, Hükümet karşı isyanın temel sebepleri ile münasip zamanını halka anlatmak olacaktır. Tahrik ve tedhiş⁶⁴, halkın cesaretini artırmak için gereklidir. Hükümete karşı gösteri, vergileri ödememek, ıslahat istemek, aristokrat sınıfa karşı nefret yaratmak tahrikin başlıca yollarıdır. Tedhiş ise halkı korumak ve Hınçak programlarına itimatlarını

⁶³ Gürün, **a.g.e.**, s. 130-131

⁶⁴ Tedhiş korkutma, ürkütme, dehşete düşürme anlamına gelmektedir.

elde edebilmek için başvurulacak bir metottur. Parti, tedhişi Osmanlı Hükümetine karşı kullanmayı hedef tutmaktadır, fakat hedef sadece Hükümet değildir. Hükümet için çalışan tehlikeli Türk ve Ermeni kişilerle, casus ve muhbirler de hedefler arasındadır.

- 5- Bu tedhiş hareketlerini yürütmek için özel bir kol kurulacaktır.
- 6- Parti'de bir merkez komitesi olacaktır. İşçilerden ve köylülerden oluşacak iki geniş ihtilal grubu kurulacaktır. Bunlardan ayrı olarak gerilla çeteleri teşkil edilecektir.
- 7- İhtilalı gerçekleştirmek için en müsait zaman Türkiye'nin harbe girdiği dönem olacaktır.
- 8- Süryaniler, Kürtler, Türklere karşı mücadelede kazanılmalıdır.
- 9- Türkiye Ermenistan'ının bağımsızlığı elde edildikten sonra ihtilal Rusya ve İran Ermenistan'ına teşmil edilecek ve Federatif bir Ermenistan kurulacaktır.”

Yukarıda bahsedilen Hınçak Komitesinin siyasi programının Sosyalist-Marksist ve merkeziyetçi bir yapısının bulunduğu görülmektedir.⁶⁵

Ermeni Komitelerinin içerisinde en etkin olan komitelerden birisi de Taşnaksütyun komitesidir. Taşnaksütyun Ermenicede federasyon anlamına gelmektedir.⁶⁶ “Ermeni Devrimci Federasyonu” (FRA) olarak da bilinen Taşnaksütyun komitesi 1890 yılında Christopher Mikaelian, Stepan Zorian, Simon Zavarian tarafından kurulmuştur. Rusya'da kurulan bu federasyonu birçoğu Saint Petersburglu ve Armenakan partisi taraftarı sosyalist olmayan devrimciler ve daha çok Moskovalı ve Narodnaya Volya üyesi sosyalist devrimciler oluşturmaktaydı. Hınçak Komitesinden Khan-Azat ve Cenevre Hınçak Komitesi merkezinden bir temsilcide yapılan toplantılarda hazır bulunmuşlardı.⁶⁷

Taşnaksütyun komitesinin amacı isyanlar çıkartarak “Türkiye Ermenistan'ının siyasi ve ekonomik özgürlüğünü” sağlamaktı.⁶⁸ Komite

⁶⁵ Uras, **a.g.e.**, s. 433

⁶⁶ Gürün, **a.g.e.**, s. 132

⁶⁷ Yves Ternon, **Ermeni Tabusu**, çev. Emirhan Oğuz, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s. 100–101

⁶⁸ Uras, **a.g.e.**, s. 445; Ternon, **a.g.e.**, s. 101

manifestosunda Türk hükümetine karşı bir halk savaşını sürdürülmesi gerektiğini dile getirmişti.⁶⁹

Taşnaksütyun Komitesi 1890 yılında yayınladığı beyannamede amaçlarını, ve bu amaçlara ulaşmak için neler yapılması gerektiğini şöyle dile getiriyordu:⁷⁰

“Bugün Avrupa insani haklarını müdafaaya başlamış olan bir halkı, bütün bir milleti görüyor. Böyle tarihi bir buhran esnasında her vatanperveri meşgul edecek olan mesele bütün ihtilal kuvvetlerini birleştirmek, müşterek yapmak meselesidir.

Bu münasebetle (Ermeni İhtilal Cemiyetleri İttifakı) bütün Ermenilere müracaat ederek onları bir bayrak altında birleşmeye davet ediyor. Türk Ermenistan’ının siyasi ve iktisadi hürriyetini gaye edinmiş olan (ittifak), esasen halkın hükümete karşı başlamış olduğu harbe girmiş ve vatanın hürriyeti için kanın son damlasını akıtmayı deruhte etmiştir.

O hale arkadaşlar, maksadı mukaddes uğrunda umumi düşmana karşı birleşelim.

Siz gençler, her yerde âli mefkûrenin müdafii olan sizler, halkla birleşiniz.

Zenginler, siz de halkın düşmanlara, Kürt beylerine karşı göğüslerini muhafaza edebilmeleri için, silah almalarını temin ediniz.

Ermeni kadını sen de bu mukaddes işe ruh ver.

Din başları hürriyet askerlerini takdis ediniz.

Beklenecek zaman değil... Toplanınız, vatanın tahlisi için kahramanca iler götürelim.”

Taşnaksütyun Komitesi 1982’de Tiflis’te yaptığı toplantıda hainler, casuslara ve hafiyelere karşı suikast yapılması kararı alındı. Bunun yanı sıra, Türkiye’ye silah sevkiyatının yapılarak buradaki Ermenilerin silahlandırılması, bunlara silah kullanma eğitiminin verilmesi, gençlerin ve halkın isyana hazırlanması yönünde faaliyet gösterilmesi kabul edildi.⁷¹

⁶⁹ Ternon, a.g.e., s. 101

⁷⁰ Uras, a.g.e., s. 447

⁷¹ Uras, a.g.e., s. 452

Taşnaksutyun Komitesi oluşturduğu Osmanlı topraklarında yaptığı terör olaylarını Ermenilere neye mal olduğunu Sempad Kaprielyan 1905 yılında Boston’da basılan “Ermeni Buhranı ve Tekrar Doğuşu” adlı eserinde eleştirel bir yaklaşımla şöyle dile getirmektedir:⁷²

- “1- İhtilalin davulunu çalıyorlar ve kabarıyorlar. Bu davul, Ermeni işçilerinin alın terlerinin semeresi olan paraları ihtilal şirketlerinin sandıklarına çekmek için çalınıyor, fakat bu hal, Ermenistan’da Türk hükümetinin tarassudunun artmasını, indirdiği darbelerin şiddetlenmesini mucip oluyor.
- 2- Hodpesendlik ruhu altında ihtilalcılar kendilerini milletin en müdrik efradı, fedakâr evladı, halaskarı zannediyorlar.
- 3- Komite mücadeleleri bunların müteakabil adavet ve kıskançlıkları yüzünden hatta kardeş kardeşe karşı silahlanıyorlar.
- 4- İhtilalcıların Ermeni halkına karşı cebir ve istibdatla hareket etmesi, zenginlerden zorla para çekmesi, yoksullara yar olması, milleti manen, ahlaken berbat bir hale getiriyor, tecebbür ve istibdat yüzünden ümitsiz bırakıyor.
- 5- Muhaliflerini hile ile öldürmek şeklindeki Makyavel’ce siyaset ile Ermeni ihtilal kuvvetlerine caniyane bir renk veriyorlar ve bununla Ermeni ismini telvis ediyorlar.
- 6- Memaliki ecnebiyedeki Ermeni gençliğinin dikkatini mevhum, hayali şeyler peşine bağlayarak bunları berbat bir hale getiriyorlar”

Taşnaksutyun Komitesi Osmanlı Hükümetinin sadece Ermenileri değil, Araplar, Türkler, Kürtler ve Yezidiler gibi unsurları da sömürdüğünü ileri sürüyordu. Kendi saflarına Kürtleri de çekmeyi çalışıyorlardı. Bu bağlamda Kürtler arasından mücadeleleri için asker toplamaya çalıştılar.⁷³

Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksutyun hedeflerine ulaşmak için kullandıkları yöntemlerden birisi de basındı. Hınçakların “Hınçak”, Taşnakların ise “Troşak” adlı gazeteleri vardı. Adı geçen gazetelerde ve Amerika’da yayımlanan

⁷² Uras, **a.g.e.**, s. 455-456

⁷³ Ternon, **a.g.e.**, s. 102-103

diğer Ermeni gazetelerinde Osmanlı Hükümetini ve Müslüman halkı suçlayıcı yazılar çıkıyordu. Böylelikle Komiteler kamuoyu oluşturmaya çalışıyorlardı.

Komitelerin Avrupa ve Amerika'daki kamuoyu oluşturma çabalarının yanı sıra, İstanbul'da da Patrik İzmirliyan'ın büyük bir çalışma içerisinde olduğu görülmektedir. Her fırsatı kullanan Patrik İzmirliyan Saray'a ultimatolar veriyordu. Bunun yanı sıra, piskoposlar da vilayetlerde Rus, İngiliz ve Fransız konsoloslarına aracılık ve müdahale taleplerini içeren dilekçeler veriyorlardı. Bütün bu çalışmaların sonucunda Ermeniler çeşitli yerlere baskınlar düzenleyerek veya ayaklanarak hedeflerine ulaşmaya çalıştılar.⁷⁴

Ermeni Komitelerinin eylemlerinin yoğunlaştığı ve Müslümanların katledildiği bir dönemde, Avrupa basını bu olayları bir Ermeni katliamı şeklinde işlemiştir. Örneğin, Londra'da yayımlanan *Punch* dergisi 1895 yılında yayınladığı bir karikatürde Ermeni olaylarından dolayı II. Abdülhamit'i sorumlu tutarak, Abdülhamit'i elinde bir kama ve yüzünde nefret dolu kabadayı kıyafetiyle tasvir etmişti. Buna karşın, Ermeni katili olarak sunulan Sultana dur diyen Avrupa da güzel bir kadın şeklinde çizilmişti. Avrupa'nın güzel bir kadın olarak tasvir edilmesinin altında yatan sebep, eski Yunan mitolojisinde Avrupa'nın genç bir kadın olarak geçmesidir. Bu karikatürde, bir elinde kama bulunan ve diğer elini de yumruk haline getirmiş kabadayıya karşı kadın tehdit olarak sol eliyle duvarda asılı duran bir kılıcı göstermekte idi. Tehdit olarak gösterilen kılıcın kabzasının üzerinde Hristiyan Avrupa'yı temsil eden bir haç ve gövdesinden aşağı doğru yazılmış "Berlin Antlaşması" tasviri bulunmakta idi.⁷⁵

Yine Viyana'da *Der Floh* adlı dergide Ermeni olaylarını konu edinen bir karikatür 1885 yılında yayınlanmıştı. Bu karikatürde Osmanlı belinde kılıcı ile Ermeni gırtlığını sıkarken tasvir edilir. Ermeni ise silahsız, zayıf ve yalın ayak olarak çizilmiştir. Böylelikle mazlum Ermeni imajı oluşturulmaya çalışılmıştır. Karikatür şu şekilde idi:⁷⁶

⁷⁴ **Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri** (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra), (Yay. Haz. Ahmet Tetik, Melike Gürler, Çiğdem Aksu), Gen. Kur. Askeri Tarih ve Stratejik Araştırmalar Başkanlığı Yayınları, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 2008, s. 12

⁷⁵ Necmettin Alkan, **Avrupa Karikatürlerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı İmajı**, Selis Kitapları, İstanbul, 2006, s. 161-163

⁷⁶ Alkan, **a.g.e.**, s. 164-165

“Ön tarafta iki kişi kavga ediyorlar; soldaki fesli adam karşısındakinin gırtlığını öfkeyle sıkışmış, öldürmeye çalışmaktadır. Boğazı sıkılan ve zor durumda olan şahıs ise, nefessiz kaldığı için gözleri faltaşı gibi açılmış; kuvvetten düşmüş ve ayakları yerden kesilip adamın elinde kalmış gibi durmaktadır. Bunların hemen sol tarafında arkada üçüncü bir kişi olanları seyretmektedir. Başında sarığı ve hilali bulunan bu şahıs, elini havaya kaldırmış rakibinin gırtlığını sıkı ikaz etmektedir. “Allah seni kahretsin! Farkında değil misin, gavurlar gözetliyorlar. Ermeni’yi ya bırak, ya da hiç olmazsa boğazını sık da bağırmasın”

Bu gruptan ayrı sahnenin gerisinde ise üç kişi daha görünmektedirler. Bunlar, dikkatlice gözleri önünde cereyan eden mücadeleyi izlemektedirler.”

Yukarıda bahsedilen tasvirler Avrupalıların Ermeni sorununa bakışlarını ve bilinçaltında oluşturulan algıyı göstermesi bakımından önemlidir.

Ermeni Komiteleri gayelerine ulaşmak için propagandaya çok önem veriyorlardı. Bu nedenle, Kiliseler, okullar, sosyal yardım kuruluşları, hastaneler ve bir arada buldukları iş yerleri onlar için propaganda merkezleri idi. Buralarda, sözlü, yazılı ve silahlı propaganda faaliyetleri planlanıyordu. Özellikle büyük yerleşim merkezlerinde teröre dönüşen propaganda faaliyetleri görülmekteydi. Yürüyüş, gösteri, banka soygunu, adam öldürme gibi faaliyetler ile Avrupa kamuoyunun dikkati çekilmek isteniyordu. Ermeni komiteleri yaptıkları bu olayları Müslümanların Hıristiyanlara karşı yaptığı bir hareket olarak gösteriyorlardı.⁷⁷

Ermeniler, Avrupa devletlerinin müdahale etmesini sağlamak için fiili terör hareketlerine girişmişlerdi. Bu olaylardan birisi de Osmanlı Bankası baskını idi. Silah ve bombalarla bankaya gelen komiteciler eylemlerini gerçekleştirmek istedilerse de Hükümetin müdahalesi ile dağıldılar. Bu olaya yeltenen komiteciler Fransızların ve Rusların kendilerini koruması nedeni ile yakalanamadılar.⁷⁸

Ermenilerin 1780’den 1861 yılına kadar çeşitli tarihlerde çıkardıkları isyanlar daha çok vergi vermemek veya eşkıyalık nedeni ile meydana gelen olaylardan

⁷⁷ Abdülkadir Yuvalı, “ Ermeni Çetelerinin Katlettiği Ermeniler”, **İğdır “Tarihi Gerçekler ve Ermeniler” Sempozyumu, 24-27 Nisan 1995, İğdır, İğdır Valiliği Kültür Yayınları, Ankara 1997, s. 85**

⁷⁸ **Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet’in İlanından Önce ve Sonra)**, s. 12

ibaretti. 1860 yılında Lübnan'a muhtariyet verilmesinden sonra bu isyanların yapısı değişti.⁷⁹

1890 yılında meydana gelen Erzurum isyanı Avrupa devletlerinin dikkatini Ermeni meselesine çekmeye çalışan hareketlerin başı olarak nitelendirilebilir.⁸⁰ Erzurum Valisi Samih Paşa'ya Ermenilerin Rusya'dan getirdikleri silahları Ermeni okulunda ve kilisede sakladıklarının haber verilmişti. Bunun üzerine vali Ermeni okulları ile kiliselerinin aranmasını emretti. Arama emrini yerine getirmek için Ermeni kilise ve okullarına giden polis ve jandarmaya ateşle karşılık verildi. Bu ateş sonucunda bir subay, iki er ve bir polis şehit oldu. Taşnak komitesi bu ortamdan yararlanarak halkı tahrik etti. Dükkânlarını kapatarak bir araya gelen ihtilalcılar Hükümetten çeşitli taleplerde bulundular. Bunların içerisinde Berlin Antlaşmasının 61. maddesinin uygulanması da vardı. 20 Haziran 1890 tarihinde çıkan isyan hakkında bir Ermeni şunları yazmıştı: “Bu olayın içinde bir yabancı rüzgârı, kuzeyin soğuk yelleri (Rusya) esiyordu. Ermenilerin gösterileri dolayısıyla Rus konsolosu Tevet valiyi ziyaret ederek: **(Böylesine asi bir halk Rusya'da olsa mutlaka öldürürler.)** demiş, Ermeni Piskoposu'na da **(Türkiye gibi vahşi bir hükümetin idaresi altında yaşamak değmez)** diye söylemişti.”⁸¹

Ermeni komitelerinin Anadolu'da yaptıkları isyanların yeterince ilgi çekmediğini düşünen Hınçak Komitesi “sırf adalet istemek maksadıyla silahsız olarak yaptıklarını” ileri sürdükleri *Kumkapı Nümayişi* Temmuz 1890'da İstanbul'da meydana geldi. Kumkapı Nümayişini idare eden H. Cangülyan bu gösterinin neden yapıldığını şu şekilde ifade etmiştir:⁸²

“İstanbul'da Musa Bey meselesi ve Erzurum vakası dolayısıyla bir mukabil hareket yapılmazsa Ermeniler kendilerini unutulmuş zannedeceklerdi. ... Anadolu'da yapılacak kıtaller, Avrupa'yı belki alakadar edemezdi. Binaenaleyh, sefirlerin gözlerinin önünde, Avrupa'nın nazarı dikkatini celp için bir şikâyet hareketi yapılmak iktiza ediyordu. Ermeni heyecanı yalnız ve tamamıyla Ermenistan'a inhisar etmiş olsaydı Rusya'nın nazarı dikkatini celp ederdi. Rusya bundan şüphelenir ve günün birinde Ermenistan'ı zapt ve işgal ederdi.

⁷⁹ Koçaş, a.g.e., s. 174

⁸⁰ Koçaş, a.g.e., s. 176

⁸¹ Hocaoglu, a.g.e., s. 191

⁸² Uras, a.g.e., s. 464-465

Eğer harekât, diğer vilayetlerde ve bilhassa payitahta olursa o zaman diğer devletlerin de dikkatini çekerdî.”

Ermenilerin faaliyetleri Padişah II. Abdülhamid tarafından da dikkatle takip edilmekteydi. Ermenilerin yapmayı düşündükleri faaliyetler zaman zaman II. Abdülhamid’e ihbar ediliyordu ve bu konuda gerekli tahkikatlar yapılıyordu. Yine böyle bir ihbar sonucunda Ermenilerin karışıklık çıkaracaklarının bildirilmesi üzerine, Ermeni Patriği Ermenilerin karışıklık çıkaracaklarına dair sözlerin gerçek dışı olduğunu ve bu milletin böyle bir karışıklık çıkarmayacağını bildirerek kendisini böyle bir şey olmayacağına dair kefil olarak göstermişti.⁸³

Bu dönemden sonra Ermeni komitelerinin çalışması neticesinde en önemli isyanlardan birisi 1895 yılındaki Zeytun isyanıdır. Zeytun isyanını İstanbul Sorgu Hâkimi Mehmet Emin, Albay Sadık ve Sorgu Hâkimi Ohannes Torosyan’dan oluşan araştırma heyeti 12 Eylül 1896 tarihli raporunda şu şekilde anlatmaktadır.⁸⁴

“... Öteden beri Diyarbakır’da emniyet ve asayiş tam ve mükemmel olduğundan herkes iş ve gücü ile meşgul idi. Ermeniler yavaş yavaş davranış ve tutumlarını değiştirerek hükümete ve İslamlara karşı yersiz ve küstahça davranışlarda bulunmaya başladılar. Geçen eylülün sonunda asayiş ve emniyet yine eskisi gibi tam ve mükemmel olmasından ötürü İslamlarla Ermeniler birlikte hükümete ortak imzalı bir mazbata ile bir telgraf göndermişlerdi.

Kendi kötü niyetlerini uygulamak, karışıklık çıkarmak isteyen bazı Ermeniler bu mazbata ve telgraftan memnun olmadılar. Bunlar Ermenilerin ve diğer Hıristiyan milletlerin emniyet ve istirahatlarının bulunmadığı bahanesiyle ansızın dükkânlarını kapayıp kiliselerinde toplandılar. Diğer Hıristiyan milletleri de çeşitli tehdit ve kandırmalarla kendilerine uymalarını sağladıktan sonra üç gün üç gece sürekli olarak kiliselerinde çan çaldırarak umumi efkârda korku ve heyecan uyandırmaya çalıştılar. Böylece Diyarbakır’ı da Ermenistan’a katmak için yukarıda adı geçen mazbata ve telgrafı bütün ruhani reislerine yalanlatıp kargaşalık çıkarma hazırlıklarına koyulmuşlardır.

⁸³ Kırımî-zâde Mehmet Neş’et Efendi, **Sultan İkinci Abdülhamid Han’a Takdim Edilen Journallerin Tahkik Raporları (1891-1893)**, Yayına Hazırlayanlar: Raşit Gündoğdu, Kemal Erkan, Ahmet Temiz, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2006 s. 2

⁸⁴ Mehmet Hocaoğlu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, Anda Dağıtım, İstanbul 1976, s. 235

... Ermeniler Diyarbakır'ın büyük âlimlerinden her kesin saygı gösterdiği Ali efendinin sarığını başından kaparak tahkir ve tezyif ettiler. Böylece İslamları heyecanlandırmak ve istedikleri kargaşayı çıkarmak istediler.

... Kargaşalık çıkarmaya muvaffak olamayan ihtilalcı Ermeniler, İslam mabetlerine tecavüz ederek Müslümanları heyecanlandırmak böylece kargaşalık çıkarmak yoluna saptılar. 20 Ekim 1311 (1895) Cuma günü Müslümanlar Cuma namazı kılmak üzere camilerde buldukları bir sırada Ermeni fedaileri Cami-i kebir, Fatih Paşa, Behram Paşa, Ali Paşa, Sultan Sa'sa camilerine hücumla kalkıştılar. İslamları camilerin avlu ve çevresindekileri şehit etmeleriyle çok zamandan beri arzuladıkları kargaşalıkları çıkarmayı başardılar. Hükümetin ciddi tedbirler alması sonucu karışıklık teskin olmaya yüz tutmuş ise de kırk sekiz saat sürmüştür.”

Bu isyan sonucunda Zeytun kışlasındaki 600 asker esir edilmiş ve komutanları ile birlikte öldürülmüşlerdi. Bu olaydan sonra, Avrupa devletlerinin ve Rusya'nın müdahalesi nedeniyle, Osmanlı Hükümeti katilleri cezalandıramadı. Bu durum komitecilerin cesaretinin artmasına sebep oldu.⁸⁵

Bu isyanların dışında, 1892- 93 yıllarında Merzifon, Kayseri, Develi ve Yozgat'ta da isyanlar meydana gelmişti. Bu bölgelerde meydana gelen olayların arkasında Merzifon Amerikan Koleji vardı. Bu olayları kolejde öğretmen olarak görev yapan Karabet Tomayan ve aynı okulda öğretmen olarak bulunan sekreteri Ohannes Kayayan idare etmişlerdir.⁸⁶

Ermenilerin en önemli isyanlarından birisi de 1896 yılında Van'da meydana geldi. Van vilayeti coğrafi konumu nedeniyle 1895–96 isyanında ve birinci dünya savaşında Ermenilerin en önemli ihtilal ve isyan merkezlerinden birisi olmuştur.⁸⁷ Ayrıca, Ermeni komitelerinin en kuvvetli olduğu yer Van vilayeti idi. Ermeni komitelerinin hemen hepsinin Van'da teşkilatı bulunmakta idi.⁸⁸

1896 Haziran'ının başında başlayan isyanı Rus Konsolos General Mayewski şu şekilde anlatmaktadır:

⁸⁵ Koçaş, a.g.e., s. 175

⁸⁶ Ramazan Tosun, **Ermeni Meselesi Çerçevesinde Kayseri'de Ermeni Olayları**, Kayseri ve Yöresi Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri, 1997, s. 38

⁸⁷ Hocaoğlu, a.g.e., s. 313

⁸⁸ Koçaş, a.g.e., s. 179

“İhtilal öncesi şehrin haricinde birkaç Türkün öldürülmesi, cesetlerin parçalanması gibi olaylar başlangıçta işitildi. Ancak bu gibi olayların takip edildiğini gören Ermeni komitecileri günden güne cesaretlendi. Bunların cesaretleri derecesinde Müslümanların da sabır ve tahammülü tükenmeye başladı. En nihayet Haziran’ın 3’ünde şehir dahilinde her iki taraf çarpışmaya başladı.”⁸⁹

Osmanlı hükümeti bu isyan sonucunda isyancıları yine yabancı konsolosların araya girmesi nedeniyle cezalandıramamıştı. Bu da halkın hükümete karşı olan güvenini sarsmaktaydı.⁹⁰

Bu dönemde meydana gelen isyanlardan birisi de Sason isyanıydı. Sason’da 1895 ve 1905 yıllarında iki defa isyan meydana gelmiştir. 1895 yılındaki ilk isyanı daha sonra Kozan milletvekili olan Murat (Hamparsum Boyacıyan) ve Damadyan yönetmişlerdir. 1905 yılında meydana gelen II. Sason isyanını ise Taşnaksaganlar (Taşnaksutyun üyeleri) üstlendiler. Bu isyanı idare etmesi için Ahapur Serop’u başkan seçtiler.⁹¹

Bunların dışında Ermenilerin giriştikleri en önemli olaylardan birisi de 21 Temmuz 1905 yılında II. Abdülhamid’e karşı suikast olayı idi. II. Abdülhamid’e yapılan bu saldırının dışında 1902 – 1907 yılları arasında ciddi olaylar meydana gelmemiştir. Bu dönemde Ermeni komitelerinin amacı Abdülhamid’i ortadan kaldırarak Meşrutiyetin tekrar ilan edilmesini sağlamaktı. Bu bağlamda bütün gayrimüslim unsurlar Genç Türkler ile birleşerek bu hedefe ulaşmak gayesini güdüyorlardı. Taşnaksutyun Cemiyeti Ocak 1904’te Sofya’da yaptığı kongresinde İstanbul ve İzmir’de geniş çapta terör olaylarına girişme ve bu kargaşa içinde II. Abdülhamid’i ortadan kaldırma kararı aldı. Ayrıca, Makedonya İhtilal Örgütü ile de bir protokol imzalanarak ihtiyaç halinde örgütle birleşme ve onlardan yardım sağlanması kararlaştırıldı. Bu kongrede yapılan plana göre, yabancı müesseseler, bankalar, gümrük binası, istasyonlar, köprüler tamamen havaya uçurulacaktı. Böylelikle, herkesin dikkati buralara çekilirken II. Abdülhamid Han kolay bir hedef haline gelecekti. İlk olaylar İstanbul’da başlayacaktı. Daha sonra İzmir’e

⁸⁹ Akçora, a.g.e., s. 108

⁹⁰ Koçaş, a.g.e., s. 180

⁹¹ **Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri**, s. 21

geçilecekti.⁹² Rus ve yerli komiteciler tarafından düzenlenen bu suikast başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁹³

II. Abdülhamid döneminde önemli hadiseler çıkaramayan Ermeniler II. Meşrutiyet'in ilanı ile serbest faaliyetlerine başladılar. Bu dönemde meydana gelen en önemli olaylardan birisi 27 Mart 1909 tarihinde Adana'da meydana gelen olaylardı. 1895- 1896 yıllarındaki Ermeni isyanları esnasında Adana'da önemli bir olay meydana gelmemişti. Bu bölgede isyan çıkaracak bir ortam olmamıştı. Fakat II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Adana'da bulunan Ermeni Murahhasası Episkopos Muşeg orada siyasi tertipler ve faaliyetler içerisinde bulunmuştu. Burada yapılan ilk faaliyet, Kilikya bölgesinde mümkün olduğunca Ermeni nüfusunu artırmaktı. Bunun içinde, doğu vilayetlerinden, Maraş, Zeytun, Van, Harput, Diyarbakır, Bitlis'ten birçok Ermeni bu bölgeye getirtilmiştir. Bunun dışında, bölgedeki Ermeniler silahlandırılmıştı. Ermenilerin silahlanmalarını temin etmek için Episkopos Muşeg, köyleri dolaşmış, kiliselerde konferanslar vermişti.⁹⁴

Silahlanan halka bağlarda mahallelerde açıktan açığa silah talimi yapıyorlardı. Bunun yanı sıra, Muşeg kilisede hükümet icraatlarını tenkid eden mitingler yapıyor, hükümet işlerine karışıyor, Hıristiyanları bedeli askeri ve Belediye resimlerini vermemeye teşvik ediyor, Ermenilerin en basit konuları için bile hükümete takrirler gönderiyor, ayrıca bölgede yaşayan çeşitli unsurlar arasında husumet oluşturmaya çalışıyordu.

Bunun dışında, komitelerin Adana'da açtığı kulüpler vasıtasıyla faaliyetlerde bulunuyorlardı. Ermeni bağımsızlığı, Ermeni tarihi, Ermeni kralları, isyan kahramanları gibi konularda konferanslar verilerek Ermeni gençlerinde bir bilinç oluşturmaya çalışıyorlardı. Bu çalışmalar, İstanbul'daki Ermeni basını tarafından da destekleniyordu. Gazeteler yayınladıkları makalelerle olaylara zemin hazırlıyorlardı.⁹⁵

Bütün bu çabaların sonunda 27 Mart 1909 tarihinde iki Müslümanın Ermeniler tarafından öldürülmesi üzerine Adana olayları başladı. Ermeniler bu

⁹² Dabağyan, a.g.e., s. 127-128

⁹³ **Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri**, s.26

⁹⁴ Uras, a.g.e, s. 557-559

⁹⁵ Uras, a.g.e., s. 560-561

olaylar esnasında çok hazırlıklı idiler. Adana’da meydana gelen olaylar sonucunda bir Divan-ı Harp teşkil edildi. Yapılan yargılama sonucunda dokuz Müslüman altı Ermeni idam edildi. Ermeni komiteleri Avrupa kamuoyunda 30.000 kişinin öldüğünü duyurdular. Patrikhane yaptığı araştırma sonucunda da 21. 330 kişinin öldüğünün tespit edildiğini bildirdi. Fakat resmi bilgilere göre de bütün ölenlerin toplamının 10.000 den az olduğu görülmüştür.⁹⁶

Ermeniler 1882’den 1909’a kadar, 27 yıllık bir süre içerisinde, 40 civarında isyan çıkarttılar. Bu isyanların arkasında, emperyalist devletler, misyoner okulları, kilise, Hınçak ve Taşnak gibi örgütler bulunuyordu.⁹⁷

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra, komitelerin faaliyetlerini geçici bir müddet durdukları görülmektedir. Komite reisleri yayınladıkları beyannamelerde ve verdikleri nutuklarda faaliyetlerini meşru bir dairede yürüteceklerini ve meşrutiyetin müdafaası için çalışacaklarını dile getiriyorlardı. Fakat bir müddet sonra, komiteler meşrutiyet ortamının sağladığı ortamdan istifade ederek eski faaliyetlerine dönmeye başladılar.⁹⁸

Osmanlı Hükümeti seferberlik ilan edince Ermeni komitelerinin faaliyetleri daha da arttı. Savaşa girildikten sonra sistemli bir şekilde isyanlar çıkarılmaya başlandı.⁹⁹

Savaş döneminde komitelerin faaliyetlerini dayandırdıkları esaslar şu şekilde özetlenebilir:¹⁰⁰

“1- Takım takım silah ve cephanelerle askerden kaçmak,

2- Vak’alar çıkarmak, tedhişler yapmak suretiyle Türk askerlerini, ailelerini, köylerini muhafaza için vazifelerini bıraktıracak, yerlerine yurtlarına döndürmek,

⁹⁶ Uras, **a.g.e.**, s. 563-564

⁹⁷ Süleyman Beyoğlu, “1915 Tehciri ve Soykırım İddiaları”, **Uluslararası Türk-Ermeni ilişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001) Bildiriler**, Tertip Komitesi Selçuk Erez-Mehmet Erez, İstanbul 2001, s. 171

⁹⁸ Uras, **a.g.e.**, s. 581- 582

⁹⁹ **A.g.e.**, s. 604

¹⁰⁰ **A.g.e.**, s. 614

- 3- Seferberlik, askeri nakliyat tertibatını işgal etmek, asker, erzak, mühimmat kabilelerini vurmak,
- 4- Ruslar hududu geçer geçmez silaha sarılmak, orduyu iki ateş arasında bulundurmak,
- 5- Gönüllü olarak hükümet silahıyla firar ve Ruslara iltihak etmek,
- 6- Terk edecekleri köylerde kiliselerini, evlerini, zahirelerini yakmak, yangınlar çıkarmak,
- 7- İtilaf devletleri hesabına casusluk yapmak,
- 8- Türklerin maneviyatını bozmak, askerden kaçtırtmak için propaganda yapmak.”

Osmanlı Hükümeti 3 Ağustos 1914 yılında seferberlik ilan eder etmez, yukarıda bahsedilen esaslar çerçevesinde Ermeniler faaliyetlerine başladılar. İlk olarak Zeytun'da Ermeniler isyan ettiler. Zeytun Ermenileri askerlik hizmeti karşılığında kumandanları kendilerinden tayin edilmek üzere müstakil bir Ermeni alayı kurmak istediler. Fakat bu talepleri reddedilince seferberlik emrine uymadılar ve silahları ile birlikte dağa çıktılar. Daha sonra Maraş'ta da silahlı Ermeni askerleri silahları ile birlikte firar ettiler. Ve çetecilik faaliyetlerine başladılar. Müslüman köyleri yakarak Müslümanları öldürmeye başladılar.

Erzurum ve Bayezit Ermenileri silahları ile ve askere alınan Ermeniler de silah ve cephaneleri ile birlikte Rusya'ya firar ettiler. Buradaki gönüllü alaylara ve çetelere katıldılar Van ve Bitlis'te de faaliyetlere giriştiler. Van mebusu Papasyan ve Muş eşkıyalarından Rupen buradaki isyancıların başına geçtiler. Van ve Bitlis'te Ermeniler seferberlik emrine uyararak orduya katıldılar. Fakat silahlarını aldıktan sonra düşman tarafına geçmeye, çeteler oluşturarak Osmanlı askeri ile çatışmaya başladılar. Rusların Osmanlı sınırını geçmeleri üzerine Van Ermenileri isyan ederek Van'ı ele geçirdiler. Bu savaş ortamı içerisinde Osmanlının hemen hemen bütün şehirlerinde Ermeniler tarafından olaylar çıkarılıyordu.¹⁰¹

¹⁰¹ Uras, a.g.e., s. 614-615

Bunların dışında, Ermeniler Boghos Nubar Paşa'nın önderliğinde, Mısır, Paris, Londra ve Amerika'da kongreler topluyor ve Türklerin düşmanı, İtilaf devletlerinin ise dostu olduklarını ilan ediyorlardı.¹⁰²

1915 Mayıs'ında Ruslar Doğu Anadolu'da ilerlemekteydi. İngilizler ve Fransızlar Çanakkale önlerinde idi. Güney cephesinde kanal harekâtı yapılmaktaydı. Bu esnada, Zeytun, Van ve Muş'ta Ermeni isyanları devam ediyordu. Eli silah tutan Türkler askere gitmişti. Ülke asker kaçakları ile doluydu. Her tarafta Ermenilerin oluşturduğu çeteler saldırılar yapmaktaydı. Osmanlı Devleti bir yandan cephelerde düşmanlar ile savaşırken, ülke içinde de bu kargaşa ve bozgunculukla uğraşmak zorunda kalmıştı. Bu şartlar Osmanlı Hükümetini tehcir kararı almaya zorlamıştır.¹⁰³

Ermenilerin tehcir edilmesi ile ilgili düşünce ilk kez Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya 2 Mayıs 1915 tarihinde gönderdiği yazıda görülmektedir. Enver Paşa Van isyanı üzerine çözüm olarak şunları dile getirmişti:

“Van gölü etrafında ve Van valiliğince bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır bir haldedirler. Bu toplu halde bulunan Ermenilerin buralardan çıkarılarak isyan yuvasının dağıtılması düşüncesindeyim. 3. Ordu Komutanlığının verdiği bilgiye göre, Ruslar 20 Nisan 1915'de kendi sınırları içindeki Müslümanları sefil ve perişan bir halde sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak ve hem yukarıda belirttiğim amacı sağlamak için, ya bu Ermenileri aileleri ile birlikte Rus sınırı içine göndermek yahut bu Ermeni ve Ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygunun seçilmesiyle yapılmasını rica ederim. Bir sakınca yoksa isyancıların ailelerini isyan bölgesi halkını sınırlarımız dışına göndermeyi ve onların yerine sınırlarımız içinde dışarıdan gelen İslam halkının yerleştirilmesini rica ederim.¹⁰⁴

30 Mayıs 1915 tarihinde Meclis-i vükela tarafından alınacak Tehcir kararına temel teşkil eden bir tezkere, 26 Mayıs 1915'te (13 Mayıs 1331) Dâhiliye Nezareti

¹⁰² Sabahattin Özel, “Tehcir Konusunda Bazı Gerçekler ve Milli Kurtuluş Savaşı'nda Vatansever Ermeniler”, **Uluslararası Türk-Ermeni ilişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001) Bildiriler**, Tertip Komitesi Selçuk Erez-Mehmet Erez, İstanbul 2001, s. 35

¹⁰³ Gürün, **a.g.e.**, s. 208

¹⁰⁴ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2004, s. 65

tarafından Sadarete gönderilmiştir.¹⁰⁵ Bu tezkirede tehcirin gerekçeleri şu şekilde açıklanmıştır.¹⁰⁶

- “1- Harp bölgelerine yakın oturan bir kısım Ermeniler, düşmana karşı hudutları korumakla görevli askerin işini zolaştırmaktadır.
- 2- Düşman ile işbirliği yapmakta ve aynı gayeleri paylaşmaktadırlar.
- 3- Bir kısmı düşman saflarına katılmaktadırlar
- 4- Memleket içinde askeri birlik ve suçsuz halka silahlı saldırıda bulunmaktadırlar.
- 5- Şehir ve kasabalara saldırarak katil ve yağmacılıkta bulunmaktadırlar.
- 6- Düşman deniz kuvvetlerine erzak sağlamaktadırlar.
- 7- Müstahkem mevkileri düşmana göstermektedirler.”

Dahiliye Nezaretinin Sadarete gönderdiği 26 Mayıs 1915 tarihli tezkireden bir gün sonra, 27 Mayıs 1915'te “Vakti seferde İcraat-ı Hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-u muvakkat”¹⁰⁷ çıkmıştır.¹⁰⁸

Bu tehcir kararı ile bütün Ermeniler tehcir edilmemiştir. Osmanlı Hükümeti bu konuda çok hassas davranmıştır. Katolik ve Protestan Ermeniler bu uygulamanın

¹⁰⁵ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, c. III, k. 3, TTK Yayınları, Ankara, 1957, s. 37

¹⁰⁶ Hamit Pehlivanlı, “Ermeni Terörü: Tehcire Giden Yol”, **Ermeni Araştırmaları Birinci Türkiye Kongresi Bildirileri II**. Cilt, Asam Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s. 107

¹⁰⁷ Bayur, **a.g.e.**, s. 40

¹⁰⁸ Vakti seferde İcraat-ı Hükümete karşı gelenler için askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-u muvakkat

13 recep 1333- 14 mayıs 1331

Takvim-i vekayi ile neşr-i ilanı: 17 Receb 1333- 19 Mayıs 1331- no: 2189

Madde: 1- Vakt-i seferde, ordu kolordu ve firka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahali tarafından her hangi bir suretle evamir-i hükümete ve müdafaa-i memlekete ve muhafaza-i asayişe müteallik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görürlerse derakab kuva-yı askeriye ile en şiddetli surette te'dibat yapmağa ve tecavüz ve mukavemet-i esasından imha etmeye ma'zun ve mecburdurlar.

Madde: 2 Ordu ve Müstakil kolordu firka kumandanları icab-ı askeriye mebni veya casusluk ve hiyanetlerini hissettikleri kura ve kasabat ahalisini münferiden veya müctemi'an diğer mahallere sevk ve iskan ettirebilirler

Madde: 3- İş bu kanunu tarih-i neşrinden mu'teberdir.

Madde: 4- İş bu kanunun meri'yeti ahkamına Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı me'murdur. Meclis-i Umuminin içtimaında kanuniyeti teklif olunmak üzere iş bu layiha-yı kanuniyenin muvakkaten mevki' meriyete vaz'ını ve kavanini devlete ilavesini irade eyledim.

14 Mayıs 1331 13 Receb 1333

Mehmed Reşad

Sadrazam Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı

Mehmed Said Enver

Bkz: **Düstur** (Tertib-i sani) c.7, Dersaadet, 1336, s. 609

dışında tutulmuşlardır. Bu cemaatlere mensup olanlardan sadece zararlı faaliyetlerde bulunanlar tehcir edilmiştir. Bunun dışında, Ermenilerden mebus, asker, memur ve zabıt olanların aileleri, doktorlar, sıhhiye memurları, merkez ve taşrada bulunan Osmanlı Bankası memurları, Reji idaresi ve bazı konsolosluklarda görevli Ermeniler, yetim çocuklar, dul kadınlar, İstanbul, Aydın, Kütahya, Antalya gibi yerlerde bulunanlardan da zararlı faaliyetleri görülmeyenler “Sevk ve İskan” kanununun dışında tutulmuşlardır. Bütün bu tedbirlere rağmen Ermeniler tehcirden kurtulmak için din ve mezheplerini değiştirme yoluna gitmişlerdir.¹⁰⁹

1914 -1918 yılları arasında Osmanlı Devletini meşgul eden Ermeni olayları aslında 1893- 1896 yılları arasında meydana gelen olayların daha büyük bir çapta tekrar edilmesi idi. Bu dönemde Ermenilerin amacı artık bağımsız bir Ermenistan Devleti kurmaktı. Ermenilerde bu savaş ortamında ele geçirilen fırsatın kullanılması düşüncesi mevcuttu. Osmanlı Hükümeti ise bu isyanlara kesin bir çözüm bulma gayreti içerisinde idi.¹¹⁰

Bu zorunlu tedbir sonucunda Osmanlı Devleti kaynaklarına göre yaklaşık 450.000 Ermeni göç ettirilmiştir. Bu rakam, Zenop Bezciyan (Protestan Ermeni Bakan) ve Boghos Nubar Paşa (Ermeni Ulusal Delegatesi Başkanı) tarafından da teyit edilmiştir.¹¹¹

Osmanlı Hükümetinin Ermeni isyanlarına son vermek için başvurduğu çözüm yolu ve süreci, savaş sonrasında kurulacak olan Osmanlı Hükümetlerinin önüne en büyük sorun olarak çıkacaktı. Aynı zamanda İtilaf Devletlerinin Mütareke döneminde Osmanlı Hükümetlerine karşı kullandığı en etkin unsurlardan birisi olacaktı.

¹⁰⁹ Süleyman Beyoğlu, “Ermeni Tehciri ve İhtida”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Sayı: 6, Yıl: 3/2004, İstanbul, 2005, s. 1; Tehcir ve sonraki süreçte meydana gelen ihtida olayları ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Beyoğlu, **a.g.m.**, s. 1-17

¹¹⁰ Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecince Türkiye Bizanistan 1971’E**, Gözlem Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 1980, s. 623

¹¹¹ Yusuf Halaçoğlu, **The Story of 1915 (What Happened to the Ottoman Armenians?)**, TTK, Ankara, 2008, s.54

BİRİNCİ BÖLÜM

MONDROS MÜTAREKESİ'NDEN SİVAS KONGRESİ'NE İSTANBUL HÜKÜMETLERİ VE ERMENİLER

A. AHMET İZZET PAŞA HÜKÜMETİ VE ERMENİLER (14 EKİM 1918 – 11 KASIM 1918)

1. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu

Birinci Dünya Savaşı sonlarında Osmanlı Hükümeti, Türk ordusunun Kafkasya'daki başarılarına rağmen, Bulgaristan'ın 29 Eylül 1918'de mütareke imzalayarak savaştan çekilmesi üzerine, barış isteğinde bulundu.¹

Talat Paşa hükümetinin barış girişimleri sonuçsuz kalınca yeni bir kabinenin teşkili gündeme geldi. Bunun üzerine, Padişah Vahdettin Tevfik Paşa'yı hükümet kurmakla görevlendirdi. Fakat padişahın bu tercihinin tepkileri vardı. Daha sonra birçok kez hükümet kurmakla görevlendirilecek olan Damat Ferid Paşa'nın girişimleri dikkat çekiciydi.

Damat Ferit, Tevfik Paşa'nın hükümet kurmasını engellemek için çeşitli girişimlerde bulundu. Öncelikle, Padişah üzerinde etkili olabileceğini düşündüğü insanlarla yalısında bir toplantı yaptı. Bu toplantıya ayandan Ahmet Rıza Bey, Ali Rıza, Topçu Rıza, Çürüksulu Mahmut, Aristidi Paşa, Azaryan Efendi ve Ahmet İzzet Paşa katıldı. Bu toplantıdan birkaç gün sonra Ahmet İzzet Paşa'yla bir kez daha görüştü. Damat Ferit'in amacı Tevfik Paşa'yı Ahmet İzzet Paşa'nın gözünden düşürmek ve böylelikle padişah nezdinde Tevfik Paşa aleyhinde olumsuz bir izlenim oluşturmaktı. Çünkü Damat Ferit Tevfik Paşa'yı sadrazamlık için tek rakibi olarak görüyordu.²

¹ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (Mutlakiyete Dönüş 1918-1919)**, 1.c., 2.bs., İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, s. 15

² Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, c.4, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, s.1981

Tevfik Paşa'nın yeni hükümeti kurma girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı. Bunun üzerine, 13 Ekim'de istifa eden Talat Paşa hükümeti yerine 14 Ekim'de Ahmet İzzet Paşa hükümeti kuruldu.³

Yeni Kabine şu isimlerden oluşmuştu:⁴

Sadrazam: Ahmet İzzet Paşa⁵,

Harbiye Nazırı: Ahmet İzzet Paşa,

Meşihat: Şer'i Temyiz Mahkemesi Reisi Ömer Hulusi Efendi,

Dâhiliye: Eski Sofya Elçisi İstanbul mebusu Fethi Bey,

Hariciye: Vekâleten Eski Roma Elçisi Nabi Bey,

Maliye: Cavid Bey,

Adliye: Eski Şeyhülislam Ürgüplü Hayri Efendi,

Bahriye: Bahriye Kurmay Başkanı Rauf Bey,

Evkaf: Ayan'dan Abdurrahman Şeref Bey,

Maarif: Eski Maarif Nazırı Sait Bey,

Nafia: Genelkurmay İkinci Başkanı Ziya Paşa,

Ticaret ve Ziraat: Vekâleten Nafia Nazırı Ziya Paşa,

Şura-yı Devlet Reisi: Ayan'dan Reşit Akif Paşa,

Telgraf ve Posta: Evkaf Nazırı Abdurrahman Şeref Bey (Vekâleten),

İaşe: Hilal-i ahmer Umumi Müfettişi Celal Muhtar Bey.

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin kuruluşunu bildiren Hatt-ı Hümayun'da üç nokta önemle vurgulanmıştı. Bunlardan ilkinde, yapılan siyasi girişimlerin neticelendirilmesi isteniyordu. İkincisinde ise savaştan dolayı ortaya çıkan olumsuzlukların telafi edilmesi gerektiği ifade ediliyordu. Son olarak da halk

³ Akşin, **a.g.e.** I, s.17-18; Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, 5. bs. Rustem Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 309

⁴ Akşin, **a.g.e.** I, s. 25; Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İştittiklerim**, TTK yayını, Ankara, 1949, s. 168; **Vakit**, 14 Teşrinievvel 1334, no:350

⁵ Manastır Naslıç kasabasında 1864 yılında doğdu. Büyük babası Naslıç ayanı Timur Bey'dir. Babası Van eski mutasarrıfı Haydar Bey'dir. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğinde bulunduğu sırada Nazım Paşa'nın öldürülmesi üzerine Başkumandanlık vekaletine tayin edildi. Daha sonra Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığına atanması üzerine görevinden istifa etti. Birinci Dünya savaşının sonlarına doğru Talat Paşa hükümetinin istifası üzerine Hükümet kurmakla görevlendirildi. 14 Ekim – 11 Kasım 1918 tarihleri arasında 25 günlük bir sürede sadrazam olarak görev yaptı. Bu görevi esnasında Mondros Mütarekesini imzalayarak yeni bir dönemin başlangıcını sağladı. Bkz; Nazım Tektaş, **Sadrazamlar**, Çatı Kitapları, İstanbul 2002, s.717

kesimleri arasında dostluk duygusunun tesis edilmesinin gerekliliği dile getiriliyordu.⁶

Bunun üzerine, Sadaret tarafından taşraya gönderilen genelgede devlet memurlarından devletin ve milletin çıkarlarını korumaları, ayrıca savaştan dolayı ortaya çıkan haksızlıkları, karışıklıkları giderme hususunda çaba sarf etmeleri istenmekteydi.⁷

Kabine değişikliği dönem basınında da geniş yankı buldu. Dönemin önemli gazetelerinden Vakit gazetesi başyazarı Ahmed Emin “Kabine Tebdili” başlıklı yazısında kabine değişikliğinin aslında bir sistem değişikliği olarak algılanması gerektiğini ifade ediyordu. Eski sistemde iktidar olanların keyfi ve gayr-i mesul davrandıklarını, yeni sistemin esasının kanun ve mesuliyet olması gerektiğini beyan ediyordu. Bunun yanı sıra, önceki hükümet döneminde meydana gelen yolsuzlukların ve suiistimallerin üzerinin örtülmemesini istiyordu. Ayrıca, böyle bir dönemde hükümette vazife almanın büyük bir fedakârlık olduğunu ve memleketi savaş durumundan çıkararak yeni bir devrin başlangıcına ilk adımın atılabileceğini ifade ediyordu.⁸ Hükümet değişikliği ülkede yeni bir umudun başlangıcı oldu. Yeni kabine çok yoğun bir çalışma içerisindeydi. Hükümet üyeleri resmi tatil gününde bile çalışmalarına ara vermiyordu.⁹

2. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti’nin Programı ve Hükümete Yönelik Tepkiler

Ahmet İzzet Paşa Hükümetinin programı 19 Ekim 1918’de mecliste okundu. İzzet Paşa zor bir dönemde vazife aldıklarını ve bu vazifenin ağırlılığının kabine tarafından farkında olduğunu ifade ediyordu. Ayrıca, Meclisten bu tarihi zamanda memleketin geleceğine yönelik tafsilatlı bir hükümet programının talep edilmemesini istiyordu.

Hükümet programında en önemli noktanın, içte ve dışta barış ve emniyetin sağlanması olduğu vurgulanmaktaydı. Ahmet İzzet Paşa, dört seneden beri devam

⁶ **Vakit**, 14 Teşrinievvel 1334, no: 350; **Akşam**, 14 Teşrinievvel 1334, no:25

⁷ Akşın, **a.g.e.I**, s. 28;

⁸ Ahmed Emin, “Kabine Tebdili”, **Vakit**, 14 Teşrinievvel 1334, no: 350

⁹ **Vakit**, 19 Teşrinievvel 1334, no:355

eden bu büyük badirede hiçbir milletin kolay kolay tahammül edemeyeceği mahrumiyetlere katlanan bu fedakâr milletin de istirahata ihtiyacı olduğunu ve bugün bu istirahatı sağlama vazifesinin bu kabineye verildiğini söylüyordu. Ayrıca, azınlıklarla ilgili olarak şunları ekliyordu; “Savaş nedeniyle memleket içinde bir yerden başka bir yere nakil ve tehcir edilen vatandaşların peyderpey eski yerlerine dönmelerine karar verdik. Ve bunun icrasına başladık. Bir iki seneden beri pek büyük ızdırablara maruz kalan bu vatan evlatlarının taşınır ve taşınmaz malları kendilerine iade edilecektir. Ayrıca satılmış olan eşyalarının bedelleri de geri ödenecektir”.¹⁰ İzzet Paşa, idari ve askeri kararlarla sürülmüş olanların serbest bırakılmalarına karar verildiğini ve vilayetlere bununla ilgili gerekli tebligatın gönderildiğini söyledi. Ayrıca, siyasi mahkûmlar hakkında umumi af ilanı için gereken kanun tasarısının hazırlanarak Meclis’e sunulacağını bildirdi.¹¹

Bunlara ilaveten, her türlü yolsuzluk, haksızlık ve sorumsuzluğun üzerine gidileceği, ancak, bu uygulamaların tedricen yapılacağı belirtiliyordu. Dış siyasette ise Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson tarafından 4 Temmuz 1918 tarihinde ortaya konulan, “Arazi, hâkimiyet-i milliye, münasebat-ı siyasiye, i’tilâfât-ı iktisâdiye mesailinin kendi nüfûz-i hariciyelerini veya rüçhân-ı siyasiyelerini te’min etmek isteyen milel ve akvâmın menfaatleri esasına nazaran değil, doğrudan doğruya alâkadar olan kavim tarafından serbestçe kabul olunacak bir şekilde hal ve tesviyesi “düsturu tamamen benimseniyor ve memleketin, “ecânibin ihtirâsât-ı istilâcuyânesinden masûn” olması temennisi dile getiriliyordu. Ayrıca, hiçbir ayırım yapılmadan, ırk ve mezhep farkı gözetilmeksizin, bütün vatandaşların siyasi haklardan eşit faydalanması, serbestçe gelişme ve memleket yönetimine katılmalarının sağlanması, bununla birlikte azınlıkların haklarının korunması için seçim kanununda gerekli değişikliğin meclise teklif edileceği belirtiliyordu. Araplarla ilgili olarak da, Arapların çoğunlukta bulunduğu yerlerde, hilafet ve saltanata bağlı kalmak şartıyla, milli çıkarlarımıza uygun bir muhtariyet verileceği ifade ediliyordu.¹²

¹⁰ **Vakit**, 20 Teşrinievvel 1334, no: 356

¹¹ Celal Bayar, **Ben de Yazdım; Milli Mücadele’ye Gidiş**, 1.c., 2.bs., İstanbul, 1967, s. 24; Ali Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1948, s.14

¹² Metin Ayıışı, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)**, TTK Yayınları, Ankara, 1997 s.155-156

Yukarıda bahsedilen programdan da anlaşılacağı üzere, hükümet için en elzem konunun ülke içerisinde birlik ve beraberliğin sağlanması olduğu görülmektedir. Bu programda azınlıklarla ilgili kısımlar dikkat çekiciydi.¹³ Hükümet programında “tedricilik” kavramı ön plana çıkan bir husustu. Hükümet atacağı adımları, yerine getirmeği taahhüt ettiği hususları, acele etmeden, adım adım gerçekleştireceğini belirtiyordu.

İzzet Paşa Kabinesinin ilk işi İtilaf Devletleri ile mütareke teşebbüsü oldu. Yeni Hükümet ile Padişah arasında ilk anlaşmazlıkta mütareke delegelerinin seçimi konusunda ortaya çıktı. Padişah Vahidettin, Damat Ferid Paşa'nın mütareke heyetine başkanlık etmesini istiyordu. İzzet Paşa bu duruma itiraz etti fakat Padişahın ısrarı üzerine durum Kabinede değerlendirildi ve kabine üyelerinin karşı çıkması üzerine Damat Ferid'in bu göreve getirilemeyeceği Mabeyin Başkâtibi Ali Fuat Bey aracılığı ile Padişaha bildirildi.¹⁴

Bunun üzerine, Padişah Damat Ferid Paşa'nın baş delege olarak görüşmelere katılması ısrarından vazgeçti. Ancak delegelere verilecek talimata aşağıda belirtilen fıkraların da eklenmesini katıyetle istediğini ifade etti.

Padişah'ın talimata eklenmesini istediği hususlar şunlardı;

“1- Hilafet-i celile ve Saltanat-ı seniyye ve Hanedan-ı Osmanî hukukunun tamamı-i mahfuziyetinin temini.

2- Bazı eyalata verilecek muhtariyet-i idarenin şekil ve mahiyeti temin olunarak muhtariyetin yalnız idari olup siyasi olmaması, şayet hiçbir çare ve imkân bulunamayıp da siyasi olacak ise istiklaliyet daha ehven olacağı ve eğer siyasi muhtariyeti kabul edecek olursak âlem-i islama ihanet etmiş olacağımız fikrindeyim.”¹⁵

Yukarıdaki isteklerden de anlaşılacağı üzere padişahın üzerinde durduğu esas konu kendi şahsi ve hanedanın geleceği idi. Delegelerin tayini konusunda ortaya

¹³ Bayar, **a.g.e.**, I, s.24; Gürün, **a.g.e.**, s.309

¹⁴ Ali F. Türkgeldi, **a.g.e.**, s.168-169

¹⁵ Ali F. Türkgeldi, **a.g.e.**,s.170; Bayar, **a.g.e.**, s. 46

çıkan durum Padişah ile Sadrazam arasında anlaşmazlık olduğunu açıkça göstermekteydi.

Baş delege olarak Bahriye Nazırı Rauf Bey ve ikinci delege olarak Hariciye Nezareti Müsteşarı Reşat Hikmet Bey, Sekizinci Ordu-yu Hümayunu Erkan-ı Harbiye kaymakamlarından Sadullah Bey delege olarak seçildiler.¹⁶

Hükümet Mondros'a gidecek olan delegelere şu talimatı verdi;

“1- Boğazların açılması:

Mütareke esnasında Boğazların tüccar ve harp gemilerine açık olması esasını kabul ederiz. Yalnız Yunan harb gemilerinin Boğazlardan geçmesine müsaade edemeyiz. Boğazlarda ki istihkâmlar, Osmanlı askeri kuvvetleri tarafından korunacaktır. Hasım tarafından şiddetli ısrar vuku bulacak olursa kontrolör sıfatıyla belirli miktarda İngiliz subaylarının bulunmasına da muvafakat edebiliriz. Bunların, sulhun akdini müteakip Boğazları terk etmeleri şartı, protokola ithal olunacaktır. Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarından girecek olan harb gemileri iki boğaz arasında iki günden ziyade kalmayarak Karadeniz ve Adalar denizine geçeceklerdir.

2- Askerin Terhisi:

Askerin terhisine dair olan teklifi esas itibariyle kabul edeceğiz. Dâhili asayiş muhafaza için barış vaktindeki miktarı tecavüz etmeyecek askeri kuvvetler, silâh altında kalacaklardır. Orduda buluna yabancı subaylar ve erleri memleketlerine muayyen zamanda iade edileceklerdir.

3- Mütarekenin akdi günündeki muharebe hatları tecavüz edilmeyecektir. Tabii olarak mütareke, mütareke umum cephelere ve İngiltere ile müttefiklerine şamil olacaktır.

4- Gerek dâhilde ve gerek karasularında emniyet ve asayişin muhafazasını Hükümet tekeffül ve taahhüt eder. Hükümet idaresine hiçbir suretle müdahale kabul edilmeyecektir. Memleketin hiçbir noktasına askeri kuvvet çıkarılmayacaktır.

¹⁶ BOA, **MVM**, 249/210, Ayrıca bkz; Ali Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, s. 31; Ali F. Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 171

5- Karadeniz havzasında Almanların taarruzlarına ve deniz yollarını tehlikeye sokmaları ihtimaline karşı, sahillerimizde ve karasularımızda müdafaa tedbirleri alınması bize aittir. Ancak İngilizler, kendilerine kanaat getirecek tarzda teftiş hakkına malik olabilirler.

6- Mütareke'yi müteakip "ticaretin ve gemilerin serbestisini" mutlak surette kabul ediyoruz. Memleketimize hububat ve sair gıda maddeleri ithalinin süratlendirilmesini teklif edeceğiz.

7- Mütareke'yi müteakip Almanya'nın Türkiye'ye ödünç para vermesi devam edemeyeceği muhakkak olduğundan bize nakdi yardımda bulunulması.

8- Milli namusu rencide edecek her nevi talepleri reddolunacaktır. Almanya ve Avusturya-Macaristan askeri kuvvetleri ile sefaret memurları ve konsoloslarının Türkiye'yi terk etmeleri için en az iki ay müddet tayin edilecektir. Türkiye dahilinde bulunan Alman ve Avusturya-Macaristan tebaasının memleketlerine gitmeleri mecbur edilmeleri işbu hükümetlerin bizim tebaamız hakkında aynı suretle muamele etmelerini mucip olacağından, halbuki miktarı belki on beş, yirmi bini geçen Osmanlı tebaasının, bilhassa talebenin, şu sırada avdetleri katiyen kabil olamayacağından bu yolda bir teklif vuku bulursa reddedilecektir".¹⁷

27 Ekim 1918'de başlayan görüşmeler neticesinde 30 Ekim'de Mondros Mütarekesi imzalandı.¹⁸ Bunun üzerine, Sadrazam İzzet Paşa İzmir Valisi Nurettin Paşa vasıtasıyla Amiral Galthrope'a bir teşekkür mektubu gönderdi.¹⁹

Mondros mütarekesinin 4. 7. ve 24. maddeleri Ermeni azınlığın arzuladığı hedefe varmasını kolaylaştıracak nitelikteydi. Söz konusu maddeler şunlardı;

¹⁷ Bayar, **a.g.e.I**, s. 47; Ali Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 32-33; Akşin, **a.g.e. I**, s. 55

¹⁸ Bayar, **a.g.e.I**, s. 82 – Ali Türkgeldi **a.g.e.**, s. 63, **Vakit**, 1 Teşrin-i Sani, 1918, No. 368

¹⁹ "Ekselans,

Delegelerimizin İstanbul'a vasıl oldukları şu anda nezdinizde gördükleri dostane kabulden dolayı Ekselansınıza en samimi teşekkürlerimi ifade etmeyi bir vazife addediyorum.

Akdedilmiş bulunan Mütareke'nin İngiltere ile Türkiye arasında gerekli bir sulhun başlangıcı olacağına kani bulunmaktayım.

İstikbalde, iki memleket arasındaki dostane münasebetleri ve ahengi bir daha hiçbir hadisenin bozmaması için Cenab-ı Hakka niyaz ederim." Bkz: Bayar, **a.g.e I**, s. 83

Madde 4- İtilâf hükümetlerine ait harb esirleriyle, Ermeni esirleri ve mahpusları İstanbul'da toplanacak, kayıtsız ve şartsız olarak itilaf hükümetlerine teslim olunacaktır.

Madde 7- Müttefikler emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhurunda herhangi askeri sevk ve idare noktasını işgal hakkına haiz olacaklardır.

Madde 24- Altı vilayette²⁰ karışıklık çıktığında adı geçen vilayetlerin herhangi bir kısmının işgal hakkını İtilâf devletleri muhafaza eder.²¹

Ahmet İzzet Paşa hükümetinin azınlıklara yönelik izleyeceği politikaları, Mondros Mütarekesinin yukarıda bahsedilen maddeleri doğrultusunda geliştirdiği açıkça görülecektir. Asayiş tehdit edecek herhangi bir durumun oluşmaması için büyük bir çaba gösterilecektir.

Mondros Mütarekesi ile ülke genelinde, mağlubiyete rağmen, olumlu bir hava oluştu. 2 Kasım 1918 tarihinde Hariciye Nazırı Nabi Bey ve Mütareke Heyetinde delege olarak bulunan Reşat Hikmet Bey, dönem basınının temsilcileri ile yaptıkları toplantıda, imzalanan mütarekenin bazı maddeleri ile ilgili endişeleri gidermek için açıklamalarda bulundular. Bu toplantıda, Mütareke antlaşmasının neticesinde İtilaf devletlerinin, özellikle İngiltere'nin, devletin iç işlerine ve egemenlik hakkına karışmak gibi bir niyetinin olmadığı görüldüğü ifade edildi. Ayrıca dördüncü maddede söz konusu olan Ermeni esirlerin Rus esirler arasında bulunan Rusya Ermenilerinden olduğunu ve bunların Ruslarla yapılan antlaşma gereğince zaten teslim edildiğini, idari sebeplerden dolayı tutuklu bulunan Osmanlı Ermenilerinin de serbest bırakılmaları için hükümetin girişimde bulunduğu beyan edildi.²²

Bu konudaki iyimserlik hükümetin vilayetlere, sancaklara ve ordulara gönderdiği genelgede de görülüyordu. Bu genelgede mütareke hükümlerinin nispeten hafif olduğu, bunun yanı sıra, devletimizi oluşturan bütün unsurların yani azınlıkların tam bir hak ve hürriyetleri esasına dayanacak bir barış antlaşması yapılacağı ümidi ifade ediliyordu. Ayrıca bu genelgede asayişe dikkat edilmesini, memleketin muhtaç olduğu tek şeyin asayiş, sulh ve salah olduğu, bunun da elbirliği ile

²⁰ Erzurum, Van, Bitlis, Elazığ, Sivas, Diyarbakır.

²¹ Bayar, **a.g.e.I**, s. 83- Ali Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 69-74

²² **Vakit**, 3 Teşrin-i Sani, 1918, no. 370

gerçekleştirilebileceği vurgulanıyordu. Genelgede belirtilen başka bir husus da, savaş sırasındaki askeri firarilerden ailelerinin yanlarına dönmüş olanlar hakkında kovuşturma yapılmamasıydı.²³

Baş delege olarak görüşmeleri yapan Rauf Bey de yapılan ateşkesin umduklarından daha iyi olduğunu ifade ediyordu. Ayrıca bu antlaşmanın, yenilen yenilen arasında yapılan bir antlaşma değil, belki, iki eşit güç arasında yapılmış bir antlaşma niteliğinde olduğunu belirtiyordu.²⁴

3. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin Ermeni Politikası

Ahmet İzzet Paşa Sadrazam olduktan sonra Ermenilerin herhangi bir taşkınlık içine girmemesi için, onları sakinleştirici bir politika izlemeye gayret etti. Hatta Güney Kafkasya'da kurulan Ermeni hükümetiyle de iyi ilişkiler kurmaya teşebbüs etti. O dönemde, İstanbul'da, Bab-ı Ali ile çeşitli konuları görüşmek üzere Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan delegelerinden oluşan bazı heyetler bulunmaktaydı. Hariciye Nezareti, özellikle, Ermeni delegelerle görüşerek isteklerinden mümkün olanların yerine getirilmesine gayret etti.²⁵ Ahmet İzzet Paşa kabinesinde Hıristiyan bir üyeye yer vermemesinin büyük bir hata olduğunu ifade ediyordu.²⁶

Daha önce bahsedildiği gibi, harp nedeniyle yerlerinden göç ettirilenlerin memleketlerine dönmeleri konusunda hükümet tarafından ilk adım atıldı;

İlk olarak, 21 Ekim 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Musul, Van, Mamuretülaziz, Vilâyetleri ile Urfa, İzmir, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Karesi, Kale-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Eskişehir, İçel, Kütahya, Maraş, Erzincan livâlarına gönderilen telgrafta;

²³ M. Tayyib Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine**, 1. kitap, TTK yayımları, Ankara, 1959 s.2; Akşin, **a.g.e. I**, s. 61-62

²⁴ Akşin, **a.g.e.**, s. 61

²⁵ Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni (Siyasi Hatıralarım) 1**, Emre yayımları, İstanbul, 1993, s.163

²⁶ Mahmud Kemal İnal, **a.g.e.**, s. 1985

- 1- Harp nedeniyle askeri bir karar ile bir yerden çıkarılarak başka bir yere sevk edilenlerin tamamının çıkarıldıkları yerlere geri dönmelerine müsaade edilmesine Meclis-i Vükelâca karar verildiğinden geri dönmek isteyenlere izin verilmesi gerektiği bildiriliyordu.
- 2- Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretülaziz Vilayetleri ile Erzincan Mutasarrıflığı dâhilinde iaşe araçlarının yetersizliğinden dolayı buralara geri dönmek isteyenler için öncelikle haberleşme sağlanarak yolculuklarının selameti, iaşeleri ve iskânlarını temin edecek vasıtalar sağlandıkça yavaş yavaş dönmelerine müsaade edilmesi gerektiği vurgulanıyordu.
- 3- Telgrafın üçüncü maddesinde, bu kararın ülkenin yüksek menfaatleri dikkate alınarak kabul edildiğinden, uygulanması kesinlikle ağırdan alınmayacağı ve geciktirilmeyeceği ifade ediliyordu.²⁷

Geri dönüş kanunu yürürlüğü girdikten sonra İstanbul ile diğer Vilayet ve Livalar arasında kanunun uygulanması hususunda yoğun bir yazışma başladı. 20 Ekim 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Musul Vilayeti'ne gönderilen bir telgrafta da Ermenilerin geri dönmeye mecbur tutulmaması ve isteyenlerin istedikleri yerlere gitmelerine müsaade edilmesi isteniyordu.²⁸

Hükümet Vilayet ve Livalara gönderdiği telgraflarla geri dönüş olayının düzenli bir şekilde devam ettirilmesini arzuluyordu. Geri dönüşler için alınacak tedbirleri ilgili yerlere bildiriyordu. Ayrıca, gayr-i müslimler tarafından gelen şikâyetleri de dikkate alarak şikâyet konularının derhal giderilmesi için girişimlerde bulunuyordu. 22 Ekim 1918 de Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Vilayet ve Mutasarrıflıklara gönderilen bir telgrafta; Hıristiyan ailelere ait kızların ve çocukların Müslüman ailelerce zorla alıkonulduğunun haber alındığını ve bu konuda gerekli tahkikatın yapılarak bu kızların ve çocukların ailelerine veya akrabalarına teslim edilmesi isteniyordu.²⁹ Bunun yanı sıra, Dâhiliye Nezareti'nden Maarif Nezareti'ne

²⁷ BOA, **DH. ŞFR.** 92/187

²⁸ BOA, **DH. ŞFR.** 92/170

²⁹ BOA, **DH. ŞFR.** 92/196

gönderilen bir yazıda da Darüleytamlarda bulunan Ermeni çocukların akrabaları tarafından talep edilirse iade edilmesi hususu gerektiği belirtiliyordu.³⁰ 22 Ekim 1918 tarihli başka bir telgrafta tehcir esnasında ihtida edenlerden asıl dinlerine dönmek isteyenlere müsaade edilmesi gerektiği bildiriliyordu.³¹

Konya'ya gönderilen bir telgrafta da memleketlerine dönmek isteyen Ermeni muhacirlerine şimendiferlerde yer verilmediğinin haber alındığı bildirilerek, bunun sebeplerinin bildirilmesi isteniyordu.³²

23 Ekim 1918 tarihinde Vilayetler ile livalara gönderilen bir telgrafta savaş nedeniyle başka yerlere sevk edilen ahalinin memleketlerine dönmelerine izin verildiği, bunların salim ve emin bir şekilde geri dönüşlerinin sağlanmasının çok önemli olduğu vurgulanarak aşağıda belirtilen maddelerin dikkate alınması gerektiği beyan ediliyordu;

- 1- Her vilâyet veya livâ merkezinde ve merkeze bağlı yerlerde geri dönmek isteyen ne kadar nüfus ve aile vardır ve bunlar nerelidir?
- 2- Birinci madde de gösterilen, geri dönmek isteyen kişilerin memleketleri dikkate alınarak dönmelerinin ve memleketlerinde iskânlarının mümkün olup olmadığının ve seyahatlerinde tam bir güvenliğin olup olmadığının gidecekleri memleket hükûmetleri ile haberleşerek ve miktarları hakkında mahalline ve merkeze malumat verildikten sonra bahsedilen kişiler iade olunabilecektir.
- 3- Geri dönecek ahalinin kemal-i selamete iadesi, iade eden mahalli hükümetlerin yöneticilerinin sorumluluğu altında gerçekleşeceğinden, bahsedilen hususların haberleşerek tayin ve tespitinden sonra ve hali hazırdaki duruma göre yollarda güven ve emniyet içinden seyahatleri güvenilir inzibat memurları ile diğer ilgili memurlar tarafından sağlandıktan sonra gerçekleştirilecektir.

³⁰ **Vakit**, 23 teşrinievvel 1918, no: 359

³¹ BOA, **DH. ŞFR.** 92/205

³² BOA, **DH. ŞFR.** 92/326

- 4- Bahsedilen hususların uygulanmasında kusuru ve tembelliği görülen memurlar hakkında derhal en şiddetli ceza uygulanmak üzere hemen merkeze bildirilecektir.³³

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti kurulduktan kısa bir süre sonra bazı valilerin gerek kanuna aykırı hareket ettikleri gerekse Ermeni tehcirinde suiistimallerinden dolayı görevlerinden alındıkları görülmektedir. “Valilerde Tebeddülât” başlığı ile *Vakit* gazetesinde çıkan habere göre Kastamonu Valisi Atıf ve Musul Valisi Memduh Beylerin Ermenilerin tehciri meselesinde ki davranışlarından dolayı azillerine kara verilmişti.³⁴

Hükümetin gündemini en çok meşgul eden konu harp zaruretleri dolayısıyla sevk ve iskâna tabi tutulanların geri dönüşleri olduğu için bu konuda Vilayetler ve Mutasarrıflıklarla sürekli yazışmalar yapılmaktaydı. Dâhiliye Nezareti tarafından Vilayet ve Mutasarrıflıklara gönderilen telgraflarda Ermeni ve Rumlara her konuda yardımcı olunması ve hiçbir zorluk çıkarılmaması isteniyordu. 4 Kasım 1918 tarihli bir telgrafta, Ermenilerin ve Rumların geri dönüşlerini kendi kararlarına bırakmaları ve geri dönmek istemeyenlerin buldukları yerlerde kendi iş ve güçleriyle meşguliyetlerinin sağlanması isteniyordu. Ayrıca, geri dönenlerden yardıma muhtaç olanların tespit edilerek ihtiyaçlarının seferberlik tahsisatından giderilmesi gerektiği bildiriliyordu.³⁵

Geri dönmek isteyenlere her türlü kolaylığın sağlanması, yol masraflarının ödenmesi, herhangi bir sıkıntıya maruz kalmamaları, seyahatleri esnasında herhangi bir saldırıya uğramamaları için korunmaları hususunda ilgili Vilayetler ve Mutasarrıflıklar sürekli uyarılıyordu.³⁶

Ahmet İzzet Paşa hükümetinin Ermeniler konusundaki açılımlarından birisi de Ermenistan’a siyasi bir temsilcinin gönderilmesi olmuştur. Bu ülke ile ilişkilerin geliştirilmesinin Ermeni meselesinde hükümete fayda sağlayacağına inanılmaktaydı.

³³ **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı**, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayın Nu: 91, Ankara, 2007, s. 397–398

³⁴ **Vakit**, 24 teşriini evvel 1918, no: 360

³⁵ BOA, **DH. ŞFR.** 93/26

³⁶ BOA, **DH. ŞFR.** 93/27,

Bu esnada İstanbul'da bulunan Ermenistan Heyeti de Devlet ileri gelenlerine gerekse İstanbul basınına ziyaretlerde bulunmaktaydılar.³⁷

Hükümet geri dönüşlerde tedbirli davranmak istiyordu. Geri dönüşlerden dolayı bazı bölgelerdeki nüfus dengesinin değişmesini istemiyordu. Bu nedenle Vilayet ve Mutasarrıflıklara gönderdiği bir telgrafla, askeri ve siyasi nedenlerden dolayı sevk edilmiş olan, Rum ve Ermenilerden her bir ailenin miktarı, hangi köy veya kasabadan olduklarının haber verilmesini istiyordu.³⁸

Bunların yanı sıra Musul'da bulunan Ermeni eski Patriği Zaven Efendi'nin İstanbul'a dönüşüne izin verildiği Musul Vilayetine bildirilmişti.³⁹ Yine, 28 Ekim 1918'de Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen bir telgrafta;

- 1- "El-yevm meşgul olan emval-i metrukenin Ermeniler geldikçe peyderpey tahliyesi muvafıktır. Fakat boş olan hanelerin tahribden vikayesi lazımdır.
- 2- Bitlis'den tahrik edilen Ermeniler Diyarbakır Vilayeti ahalisinden değil iseler bunların 23 Teşrin-i Evvel sene 1334 tarihli şifreli telgrafname ile icra edilen tebligat vechile salimen ve müreffehen memleketlerine iadeleri muktezidir.
- 3- Musul'dan Mardin istikametine sevk olunan Ermenilerin de Musul havalisi ahalisinden oldukları takdirde kezalik aynı muameleye tabi olmaları icab eder.
- 4- Ba'dema Ermeni sevkiyatının tatili ile beraber Musul ve Cizreden çıkarılmış olan eşhas-ı mezkurenin mahallerine iadeleri hakkında İkinci Ordu Kumandanlığı'na seri'an tebligat icrası ayrıca Harbiye Nezaretine yazılmıştır."⁴⁰

³⁷ **Vakit**, 25 teşrinievvel 1918, no: 361

³⁸ BOA, **DH. ŞFR.** 92/281

³⁹ **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 398

⁴⁰ BOA, **DH. ŞFR.** 92/285

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti meclise sunduğu bir tavrıyla, tehcir edilenler hakkında 1915 yılında çıkarılan iki kararnamenin iptal edilmesini istedi.⁴¹ 2 Kasım 1918 tarihinde Ermeni Mebuslardan Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan, Halep Mebusu Artin, Maraş Mebusu Agop, Erzurum Mebusu Medetyan, İzmir Mebusu Onnik İhsan Sivas Mebusu Dikran Barsamyan tarafından verilen bir önergede de; 27 Mayıs 1915 tarihinde Meclis-i Vükelaca kabul edilen ve Tehcir Kanunu olarak da bilinen, “Vakt-ı seferde İcraat-ı Hükümete Karşı gelenler için Ciheti Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkındaki Kararname” ile “İşbu Kararname Mucibince Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Emlak Ve Matlubat-ı Metrukeleri Hakkındaki Kararname”ye göre yapılan mezalimi tertip edenler ve faileri ile zulme uğramışlar hakkında hükümetin ne düşündüğü soruluyordu.⁴² Yukarıda da bahsedildiği gibi, hükümet bu konuda iki kararnamenin lağvedilmesi için Meclisi Mebusan’a bir tavrır sunmuştu. Meclis-i Mebusan’da bu konuda yapılan görüşmede, Fethi Bey (Okyar) tehcire maruz kalan kişileri eski memleketlerine iade etmek istediklerini fakat bunu gerçekleştirmenin pek de kolay olmadığını ifade ediyordu. Fethi Bey’e göre tehcir edilen şahısların dönecekleri yerlerdeki sorunların giderilmesi gerekiyordu. Bununla birlikte, bazı şahısların geri dönmek istemediğini de dile getiriyordu. Ayrıca, yaklaşan kış mevsiminin yeniden sevki engelleyebileceğini ve zarar görmüş olan köylerin yeniden inşasının şu anda hükümetin üstesinden gelebilecek bir şey olmadığını beyan ediyordu. Bunun yanı sıra tehcir esnasında görevini suiistimal edenler hakkında hukuki işlemlerin yapıldığını da söylüyordu.⁴³ Meclis-i Mebusan’da yapılan görüşmeler neticesinde hükümet ve Ermeni Mebuslar tarafından verilen önergeler 4 Kasım 1918 tarihinde kabul edildi.⁴⁴

Tehcir edilenler geri dönüşlerinde meydana gelebilecek zorlukları önlemek için hükümet tarafından bu konuda uyulması gereken hususlar sık sık vilayetlere ve mutasarrıflıklara hatırlatılıyordu. Bu konuda 5 Kasım 1918 tarihli telgrafta aşağıda belirtilen hususlar vurgulanıyordu;

⁴¹ İbrahim Ethem, Atnur, **Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915–1923)**, Babil Yayınları, Ankara, 2005, s.116

⁴² Sabahattin Özel, **Millet-i Sadıka Ermeniler**, Tasam Yayınları, İstanbul, 2005, s. 40

⁴³ Atnur, **a.g.e.**, s.117

⁴⁴ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, 5. İctima, II. İn’ikad, Devre:3, s. 85–88; nakleden; Atnur, **a.g.e.**, s.117

- 1- Yerlerine geri dönecek olan Ermenilerin Seyahat vesikasının gösterilmesinin mecbur tutulması ve söz konusu vesikalar bir takım işlemler sonucunda verilmesi nedeniyle ahalinin hayli zorluklarla karşılaştığı anlaşılmıştır. Bunlar hükümet tarafından gönderilmekte olduğundan cihetle vesika istenmesine gerek olmadığı fakat trene bindirildiklerinde bir liste düzenlenmesi.
- 2- Seyahat vesikası verildikten sonra mahalli hükümetlerce Ermenilerin elindeki ekmek vesikalarının geri alındığı hâlbuki tren bulunamamasından dolayı bunların günlerce ekmeksiz kaldığı bildirildiğinden bunlara orada ve yolda yetecek miktarda ekmek verilmesi ve güzergâhta yemek verilmesi.
- 3- Seyahat edecek Ermenilere haftada iki defa tren tahsisi için Harbiye Nezareti'nden hat komiserliklerine emir verildiğinden Vilayat ve elviye ve kazalarca da bu tebligattan istifade edilerek sevkıyatın azami dereceye iblağ olunması.
- 4- Ermenilerin yol masrafları Harbiye Tahsisatından temin ve taahhüd edilmiş olduğundan yolculuk masraflarının Harbiye Tahsisatından tesviyesi.
- 5- Şiddet, baskı ve korku ile din değiştirenler hakkındaki daha önce yayınlanan tebligat mucibince kendilerinin serbest bırakılmaları hakkındaki hükümlerin kemal-i ehemmiyetle tatbiki ve peyderpey buraya da malumat verilmesi.
- 6- Ermeni cemaatine hemen kilise tedariki için hükümetçe muavenet-i müessire ifası (Yalnız Konya'ya)
- 7- Ermenilerin seyahat esnasında hiçbir saldırı ve tecavüze maruz kalmamalarının te'mini ve asayiş ve inzibat-ı mahallinin muhafazası hususlarına son derece itina edilmesi.

Yazılan emirlere rağmen şikâyetlerin devam etmesi vazifeye karşı lakaydane hareket edilmekte olduğunu göstermekte olduğundan hususta meydana gelecek

şikâyetlerden dolayı mülki memurların şahsen sorumlu buldukları genelge ile ve kemal-i ehemmiyetle tebliğ olunur.⁴⁵

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti savaşın meydana getirdiği olumsuzluklardan kurtulmak istiyordu. Bunun için de bu olağan üstü dönemin en önemli sorunu olarak gündeme gelen Ermenilerin ve diğer unsurların geri dönüşleri için azami bir gayret sarf ettiği görülmektedir. İzzet Paşa tarafından Meclis-i Mebusan'da okunan hükümet programında dile getirildiği gibi vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen genelge ve telgraflarda da konunun önemi sık sık vurgulanarak görevlilerin alınan kararların uygulanmasında titizlik göstermeleri istenmişti. Edirne vilayetine gönderilen bir şifre de durumun hassasiyeti göz önüne alınarak iki unsur arasında herhangi bir ihtilafa meydan vermeyecek şekilde iskân ve iade icrasının yapılmasını, ayrıca bu konuda fevkalade tedbirlerin alınması gerektiği bildiriliyordu.⁴⁶ Bunun yanı sıra geri dönüşlerde, özellikle, Ermenilerin yollarda sıkıntıya maruz kalmamaları için vilayetlerin gerekli tedbirler alması hususunda uyarıldığı görülmektedir.⁴⁷ Yine Van vilayetine Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden gönderilen bir telgrafta daha önce yayınlanan tebligat-ı umumiye gereğince Ermenilerin yerlerinden çıkartılmamaları ve yerlerinden çıkartılanların geri dönmelerine müsaade edilmesinin lüzumlu olduğu bildirilmekteydi.⁴⁸

Vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen bir telgrafta da harb nedeniyle başka yerlere sevk ve nakl edilenlerden geri dönmek isteyenlere engel olunmaması ve buralarda bulunan emval-i metrukelere kimsenin yerleştirilmemesi, eğer emval-i metrukeden işgal edilmiş olanlar varsa bunların tahliyesinin gerekli olduğu ifade edilmişti. Bununla birlikte tehcire tabi tutulanların evlerine yerleştirilmiş olan Müslümanların da zor durumda kalmaması için sevkin tedricen yapılmasını, böylelikle hem mültecilerin hem de geri dönenlerin zor durumda kalmalarının önüne bileceği bildirilmiştir. Ayrıca evlerin tahliyesi sırasında emval-i metrukeye mülteciler tarafından herhangi bir zararın verilmemesi için gerekli tedbirlerin alınması ve bu hususta memleketin huzurunu bozacak davranışlara teşebbüs eden mültecilerin

⁴⁵ **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 400–401; BOA, **DH. ŞFR.** 93/57

⁴⁶ BOA, **DH. ŞFR.** 92/273

⁴⁷ BOA, **DH. ŞFR.** 92/220–222

⁴⁸ BOA, **DH. ŞFR.** 92/224

şiddetli bir şekilde cezalandırılmaları istenmiştir.⁴⁹ Hüdavendigâr Vilayetine gönderilen telgrafta da geri dönenlerin nasıl iskân edilmeleri gerektiği bildirilmektedir. Geri dönenlerin mümkünse akrabalarının yanına yerleştirilmeleri eğer bu mümkün değilse yerli ahali tarafından tahliye edilecek mekânlara bir iki aile birlikte yerleştirilmeleri istenmiştir.⁵⁰ Bu durum geri dönüşlerde yerleştirmenin büyük bir sıkıntı olduğunu göstermektedir. Hükümet vilayetlere gönderdiği telgraflarda sorunun kolay bir şekilde halledilmesine çalışmıştır.

Yukarıda bahsedilen telraftan da anlaşılacağı üzere hükümet hem Ermenileri hem de o dönemde yerlerini terk etmek zorunda kalan Müslüman mültecileri mümkün mertebe memnun etmek istemektedir. Bunun yanı sıra Müslüman mültecilerle Ermeniler arasında herhangi bir olumsuzluğun meydana gelmesine izin verilmeyerek memleketin içinde bulunduğu hassas duruma dikkat çekilmektedir. Ermenilerin geri dönüşlerinde birkaç husus dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki geri dönüş kararına rağmen geri dönmeyenlerin veya geri dönmek istemeyenlerin olduğu görülmektedir. İkinci olarak, Osmanlı Devletinin yeniden bir yerleştirme politikası üretmesi gerçeği ortaya çıkmıştır. Çünkü Ermenilerin yanı sıra savaşın yerlerinden ettiği Müslüman mültecilerin de durumu pek de iç açıcı değildir. Bunlardan bir kısmı Ermenilerden kalan evlere yerleştirilmiştir. Fakat geri dönüşlerle birlikte mültecilerin açıkta kaldığı görülmektedir. Hükümet bunlar içinde bir kaynak ayırmak zorunda kalmıştır. Bu da savaştan henüz çıkmış bir devletin ekonomisine indirilmiş en büyük darbe olarak algılanabilir. Bunlara ilaveten, bu durum Ermenilerle Müslümanlar arasında bir husumetin doğmasına neden olmuştur. Bu durum da asayişin bozulmasına neden olarak mütareke hükümleri gereğince İtilaf Devletlerinin Osmanlı topraklarını kolayca işgal edebilmesine zemin hazırlamıştır.

Hükümetin dikkat ettiği hususlardan birisi de işgal edilmiş olan emval-i metrukelerden sahipleri dönenlerin iade edilmesidir.⁵¹ Ayrıca Rum ve Ermenilerden kalan emval-i metrukenin tahrip edilmemesi, bu tarz olaylara karışanların şiddetle cezalandırılması istenmiştir.⁵²

⁴⁹ BOA, **DH. ŞFR.** 92/238

⁵⁰ BOA, **DH. ŞFR.** 92/265–266–267

⁵¹ BOA, **DH. ŞFR.** 93/30

⁵² BOA, **DH. ŞFR.** 93/31

Ahmet İzzet Paşa hükümeti'nin suiistimalleri olan memurları cezalandırıldığı görülmektedir. Bu hususta Mardin mutasarrıflığına gönderilen bir telgrafta, Mardin muhacirin memuru Osman ve sevk memuru Resul efendilerin yapılan tahkikat neticesinde suiistimallerinin olduğu ortaya çıktığından vazifelerinde alınarak yerlerine uygun olanların vekâleten tayin edilmesi bildirilmiştir.⁵³

Hükümetin bu dönemde yaptığı başka bir çalışmada nüfus tespiti idi. Sicilli Nüfus İdâre-i Umumiyesinden Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakir, Memuret'ül Aziz ve Musul vilayetleri ile Erzincan mutasarrıflığına çekilen bir telgrafta kısmen veya tamamen Ermenilerle meskûn kasaba ve kura isimlerinin bildirilmesi istenmiştir.⁵⁴ Aynı şekilde Diyarbakır gönderilen başka bir telgrafta sevkten evvel Ermenilerle meskûn kasaba ve kura isimlerinin bildirilmesi istenmiştir.⁵⁵

Hükümet tarafından Rum ve Ermeni askeri firarilerin dönüşüne müsaade edildiği görülmektedir.⁵⁶ Ayrıca nakledilen Ermenilerden ve Rumlardan vefat edenlerin taşınmaz mallarının varislerine iade edilmesine karar verilmiştir.⁵⁷ Daha önce de ifade edildiği gibi Ermeniler bu dönemde serbest seyahat hakkı kazanmışlardır. Kütahya mutasarrıflığına çekilen bir telgrafta Ermenilerin istedikleri yerlere gitmekte serbest buldukları bildirilmiştir.⁵⁸ Ayrıca hükümet Ermenilerin iaşesi içinde seferberlik tahsisatından ödemeler yapmıştır. Yardıma muhtaç olanlara yardım edilmesi, zaruri masraflarının karşılanması hususunda vilayetler uyarılmıştır.⁵⁹ Yukarıda da belirtildiği gibi, hükümet geri dönüşlerin tedricen yapılmasını ve geri dönecek olan Rum ve Ermenilerin memleketleri ile haberleştikten sonra, mesken varsa dönüşlerine müsaade edilmesi gerektiğini, yeterli mesken bulunmadığında geri dönenlerin sefaletle maruz kalacaklarını, Erzurum vilayetine gönderdiği bir telgrafta da vurgulamıştır.⁶⁰

Ahmet İzzet Paşa Hükümetinin başka bir uygulaması da vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen telgrafta görülmektedir. Bu telgrafa da Rum ve

⁵³ BOA, **DH. ŞFR.** 93/43

⁵⁴ BOA, **DH. ŞFR.** 93/45

⁵⁵ BOA, **DH. ŞFR.** 93/46

⁵⁶ BOA, **DH. ŞFR.** 93/51

⁵⁷ BOA, **DH. ŞFR.** 93/60

⁵⁸ BOA, **DH. ŞFR.** 93/61

⁵⁹ BOA, **DH. ŞFR.** 93/65, 93/79

⁶⁰ BOA, **DH. ŞFR.** 93/66

Ermenilere ait mektep, mabet, murahhasahane, rahip ikametgâhları ile bunlara ait emlak ve akaratin tahliye edilerek ait oldukları cemaatlerin murahhasa veya rahiplerine iade edilmesi istenmiştir.⁶¹ Yine bu dönemde zaruretten dolayı din değiştirmelerin geçersiz olacağı bildirilmiştir.⁶²

Hükümet önce batıdaki Ermenilerin sonra da doğudaki Ermenilerin dönüşüne müsaade etmiştir. Bunun en önemli nedeni ise doğuda bulunan Müslüman muhacirler henüz yerlerine dönmemişlerdi. Bu nedenle Ermeniler hemen yerleşirlerse yapılacak bir oylamada Ermeni nüfusunun daha fazla çıkma ihtimali vardı.⁶³ Bunun yanı sıra Musul ve Suriye’de bulunan Ermeniler de düşmanla işbirliği yaptıklarından geçici olarak sevklerine müsaade edilmemişti.⁶⁴

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti, Mondros Mütarekesinin 7. inci maddesinden dolayı ülkenin asayişine çok önem veriyordu. Çünkü azınlıkların yaptıkları taşkınlıklar ile Müslümanları tahrik ederek asayişsizliğe yol açmaları ülkenin itilaf devletleri tarafından kolayca işgal edilmesine zemin hazırlayacaktı. Bu nedenle asayiş konusunda polis örgütüne askeri birliklerin yardımcı olması kararlaştırıldı. Ayrıca, azınlıkların ayaklanma durumlarının süngü ve ateşle önleneyeceği uyarısı ruhani reislerle bildirildi.⁶⁵

4. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti Döneminde Ermenilerin Faaliyetleri

Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra, Gayri Müslim azınlıklar da hareketlendi. Hükümetin istihbaratına göre Ermeniler ve Rumlar taşkınlıklarda bulunacaktı. Hatta bazı yerlerde toplanıp gösteri yapmaya yeltenmişlerse de üzerlerine müfrezeler gönderilerek dağıtılmışlardı. Ayrıca, Galata ve Beyoğlu’nda bulunan polis ve jandarma kuvvetleri Bahriye Müfrezeleriyle kuvvetlendirilmişti.⁶⁶

Ahmet İzzet Paşa hükümeti kurulduktan sonra Ermeni Mebuslar Artin Kerenyanyan, Matiyus Ta’lindyan ve Dikran Barsamiyan efendiler Dâhiliye Nazırı Fethi

⁶¹ BOA, **DH. ŞFR.** 93/108

⁶² BOA, **DH. ŞFR.** 93/97

⁶³ Akşin, **a.g.e.** I, s. 30–31

⁶⁴ Atnur, **a.g.e.**, s.117

⁶⁵ Akşin, **a.g.e.** I, s. 31–32

⁶⁶ Orbay, **a.g.e.**, s. 173

Beyi ziyaret ettiler. Ermeni Mebuslar Fethi Bey’i tebrik ettikten sonra, Ermeni muhacirler ve siyasi suçlularla ilgili neler yapılacağı konusunu gündeme getirdiler. Bunun üzerine Fethi Bey, muhacirlerin memleketlerine iade edileceğini, mal ve mülklerinin kendilerine teslim ve iade edileceğini bildirdi.⁶⁷

Bu arada Ermeni Patrikhanesi de tehcir edilmiş Ermenilerle ilgili girişimlerde bulundu. Ermeni Patrik vekili Ser piskopos Cevahirciyan Efendi 21 Ekim’de Sadrazam İzzet paşa ile Şeyhül İslam Ömer Hulusi Efendiyi, Adliye Nazırı Hayri ve Dâhiliye Nazırı Fethi Bey Efendileri ziyaret ederek yeni görevleri nedeniyle tebrik etti. Bu ziyaretler nedeniyle Ermeni muhacirlerin geri dönüşü için hükümet tarafından alınan karar Cevahirciyan Efendiye tebliğ olundu. Bunun üzerine Cevahirciyan Efendi teşekkür ederek Ermenilerin maruz kaldığı bu sefalete son verilmesi için hükümet tarafından gerekli olan yardımın yapılmasını ve gerekli önemin gösterilmesini istirham etti. Cevahirciyan Efendi, aynı maksatla, 22 Ekim’de de diğer vekilleri ve meclis başkanlarını ziyaret etti.⁶⁸

Patrik vekilinin ziyaretinden sonra bazı devlet ileri gelenleri de Ermenilerle ilgili düşüncelerini dile getiriyordu. Jamanak gazetesinde ki habere göre Ermeni patrik vekili Cevahirciyan tarafından ziyaret edilen Şurayı Devlet Reisi Reşit Akif Paşa Jamanak gazetesinin yazarlarından biriyle yaptığı bir mülakat esnasında “şimdiye kadar Ermenilere karşı yapılmış olan fenalıkları tamir ve telafiye muvaffak olamaz isem kendimi dünyanın en bedbaht adamı addedeceğim. Sivas valiliğinde bulunduğum sırada Ermeni milleti necibesi hakkında ne büyük bir teveccüh ve muhabbet beslemekte olduğumu elbette biliyorsunuz.” diyerek Ermenilere karşı hissettiği muhabbeti göstermek istemişti⁶⁹

Daha önce de bahsedildiği gibi, Ermenistan Cumhuriyeti’nden bir heyet de iki ülke arasında siyasi ilişkilerin geliştirilmesi için İstanbul’da çalışmalarda bulunmaktaydı. Hükümet, Ermeni Heyeti için gerekli olan bütün kolaylıkların gösterilmesi konusunda çaba sarf etti. Hükümet’in çalışmalarının yanı sıra

⁶⁷ **Vakit**, 17 Teşrinievvel 1918, no: 353

⁶⁸ **Vakit**, 23 Teşrinievvel 1918, no: 359

⁶⁹ **Vakit**, 24 Teşrinievvel 1918, no: 360

İstanbul'da bulunan Amerikan Mektebi'nin Ermeni talebeleri de Heyetin şerefine bir ziyafet verdiler.⁷⁰

26 Teşrinievvel (Ekim) 1918 tarihinde Kumkapı'da bulunan Ermeni Patrikhanesi'nde Patrik vekili Cevahirciyan başkanlığında toplanan Ermeni ileri gelenleri hükümetin geri dönüş kararıyla ilgili memnuniyetlerini dile getirmişlerdir. İstanbul'a ve diğer memleketlere geri dönecek muhacirlerle ilgili yapılabilecekler üzerine tartışmışlardı. Yapılan görüşmeler neticesinde geri dönenlerden kimsesiz çocuk ve kadınlar için bir komisyon kurulması kararlaştırıldı. Aynı gün Patrikvekili Cevahirciyan Dâhiliye Nazırı Fethi Beyi ziyaret ederek Patrikhane'de yapılan toplantı hakkında bilgi vererek kış mevsimi başlamadan adı geçen komisyonun işe başlaması için gerekli ruhsatın verilmesini istedi.⁷¹

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti döneminde Ermeni gazeteleri de Ermenilerle ilgili gelişmeleri yakından takip etmekteydiler. Bir yandan Ermeni Patrik Vekili Cevahirciyan'ın girişimlerini okuyucularına duyuran gazeteler bir yandan da Devlet ileri gelenleri ile Ermeniler hakkında röportajlar yapmaktaydılar. Bunun yanı sıra göçe tabi tutulan Ermenilerle ilgili haberlerin de sık sık yayınlandığı görülmekteydi. Vakit Gazetesinin Ermeni gazetelerine dayandırarak yaptığı bir habere göre; Karamürsel civarında bazı köylerden tehcir edilmiş Ermenilerin evlerine İslam muhacirleri yerleştirilmişti. Bazı Ermeni evleri de boş bırakılmıştı. Bu boş evlerin yıkılarak enkazlarının satıldığı iddia ediliyordu. Gazeteler Ermenilerin geri dönmeye karar verdiği böyle bir ortamda, bu yapılanların makul olmadığını söyleyerek gerekli mercilerin bunları dikkate almalarını istiyorlardı.⁷² Ermeni gazetelerinde çıkan bazı haberlerin, yapılan tahkikatlar neticesinde, asılsız olduğu ortaya çıkmaktaydı. Kayseri'den İstanbul'a gelmekte olan bir Ermeni kfilesine Niğde'de bir Türk çetesinin saldırdığı ve mallarını gasp ettiğine dair Ermeni gazetelerinde çıkan haberin asılsız olduğu ortaya çıkmıştı.⁷³

Bunun yanı sıra, Ermeni gazetelerinde çıkan bir haberde; bir Ermeni katogikosunun kaybolduğunu ve bunun üzerine Patrik vekili Cevahirciyan Efendinin

⁷⁰ **Vakit**, 25 teşrinievvel 1918, no: 361

⁷¹ **Vakit**, 27 Teşrinievvel, 1918, no:363

⁷² **Vakit**, 26 Teşrinievvel 1918, no: 362

⁷³ BOA, **DH. KMS.** 50/3-1

Dâhiliye Nezareti'ne müracaat ettiği bildiriliyordu. Cevahirciyan Efendi'nin müracaatı üzerine Dâhiliye Nezareti tarafından Halep Valiliği'ne bir telgraf çekilerek gerekli araştırmanın yapılarak neticesinin bildirilmesi istenmişti.⁷⁴ Ahmet İzzet Paşa hükümeti Patrikhane tarafından yapılan müracaatları hemen dikkate alarak acilen sorunların çözülmesi için gerekli tedbirleri almaya çalışıyordu.

Ermeni ve Rum Patrikhaneleri aralarındaki diyalogu artırarak, kuvvetli bir işbirliği içerisine girmişlerdi. Bunlara ilaveten, Meclis-i Mebusan'da bulunan Rum ve Ermeni mebusların da işbirliği içerisinde buldukları gözlenmekteydi. 2 Kasım 1918'de Rum mebusları Meclis-i Mebusan'a verdikleri bir önergede "Ermeni milletine mensup olmaktan başka hiçbir suçu olmayan bir milyon nüfusun, kadın ve çocukların, ayırt edilmeksizin öldürülmesinden, Müslüman olmayan unsurların ticaretten men edilmesilerek ticaretin nüfuzlu kişilerin eline bırakıldığından ve bu nedenle milletin adeta soyulduğundan, kırk asırdan beri memlekette medeniyetin hakikî âmili Rum unsurunun sınır dışına atılmasından ve mallarının müsadere edilmesinden, seferberlik nedeniyle oluşturulan amele taburlarında ölenlerden, sebepsiz savaşa girişimizden..." bahsedilerek, bu durumdan sorumlu olanlara ne yapıldığı soruluyordu.⁷⁵

Daha önce bahsedildiği gibi, Ermeni mebuslar tarafından verilen bir soru önergesinde de; "Savaş başladığı sıralarda çıkarılan bir kararname hükümlerine göre, tehcir olunan, sürülen Ermenilerin mal ve mülklerinin hesabı ve bunları yapanlar hakkında adâletin tecellisi için hükümetin ne düşündüğü" soruluyordu.⁷⁶

Bu önergeler mecliste şiddetli tartışmalara neden olmuştur. Bu tartışmaların yapıldığı oturumların birisinde söz olan Aydın Rum Mebusu Emanuelidi Efendi; "Yüz seneden beri anasırı muhtelifenin ıslahı hali ve bütün efradı Osmaniyyenin refahı için teşebbüs edilen ıslahatın Talat Paşa ve Sait Halim Paşa kabinelerinin siyasetine müncer olması bugüne kadar olan teşkilat ve bugüne kadar vaz edilen Kavaninin memlekette medeniyeti temin edemediğini ispat etmiştir. ...Bu işleri yapan, Divan-i Âli takririnin gösterdiği üç, dört kişiden ibaret olamaz. ...bu işi yapan şiddetli bir cerayandır" diyordu. Bunun üzerine İçişleri Bakanı Fethi Bey Emanuelidi Efendi'ye verdiği cevapta; " Rum unsuru, Ermeni unsuru, Arap unsuru ne kadar mutazarrır olmuş ise, sizi temin ederim

⁷⁴ **Vakit**, 24 Teşrinievvel 1918, no:360

⁷⁵ **Vakit**, 4 Teşrinisani 1918, no: 371; Bayar, **a.g.e.V**, s. 1449-1450;

⁷⁶ **MMZC**, İnikad 11, 4 Teşrinisani 1334, c.3, s. 109; Bayar, **a.g.e.V**, s. 1450

Türk unsuru da aynı veçhile ve belki daha fazla derecede mutazarrır olmuştur. Arzu ederdim ki, Emanuelidi Efendi Hazretleri bu anasır meyanında, belki hepsinden ziyade, mutazarrır ve mağdur olan Türk unusurunu da ithal etmiş olsunlar. Onların istikbali ve saadeti hakkında Hükümetten istizahatta bulunmuş olsunlar. Filvaki gayet yanlış bir cereyan, fevkalâde hata âlud haleti fikriye neticesi ile dört sene içerisinde memlekette gayet sakim bir politika takip edilmiş ve bundan anasırı muhtelif, muhtelif suretlerde hasarzedede ve mutazarrır olmuştur. Bunların tamiri ve bütün yapılan fenalıkların izalesi için Hükümetin ne gibi bir tedbir ittihaz edeceğini soruyorlar. Bircümle anasıra bila tefriki cins ve mezhep, hürriyet ve musavvati kamile bahş etmek ve bu memleketi hiçbir unsurun, hiçbir fırkanın, hiçbir heyetin memleketi gibi telakki etmeyerek bircümle anasıra darı saadet, dariülfeyz, hepsine cennet olarak tefrik edebilmek gayesini takip eylemektir. ...Binaenaleyh, Hükümetin siyaseti dahiliyesi hiçbir unsurun hiçbir unsura faik veya madun olarak telakkisi noktasında değildir. Hükümetin siyaseti dahiliyesi her unsur adedi nispetinde bu memleketin idaresine, bu memleketin siyasetine müdahale ve iştirak hakkını bahş etmektir. Hükümetin beyannamesinde bildirdiği gibi akalliyetlerin hukukunu muhafaza etmek cümlei vazafimizdendir. Bunun için yakında inşallah Meclisinize, gerek belediye, gerek mecalisi teşriyye intibahatında temsili nisbi usulüne riayet edilmek için bir kanun teklif edilecektir.” şeklinde ifade ediyordu.⁷⁷

Fethi Bey’in yanı sıra diğer Türk mebuslar da mecliste Rum ve Ermenilerin iddialarına cevap verdiler. Türk mebuslar Rum ve Ermeni mebuslara verdikleri cevaplarda şunları söylüyorlardı:

“Suçların tahkiki, suçluların cezalandırılması kanun ve adâlet icabıdır. Bunu meclis, millet ve herkes arzu eder. Fakat iş incelenirken haksızlık derecesini aşarsa yeni bir haksızlık yapılmış olur. Rum mebusların, sırf Ermeni oldukları için Ermeniler kesilmişlerdir yolundaki ithamlarını biz Türkler değil, Ermeni arkadaşlarımız da kabul etmezler.

Tehcirin tatbik şeklindeki kötülöklere göz yummadık hükümete şikâyet ettik. Suçluları ve bunlardan, mutasarrıf ve kumandan gibi yüksek rütbe sahibi olanları azlettirdik...”⁷⁸

Ermeni mebusların Meclis-i Mebus’an’daki girişimlerinin yanı sıra, Ermeni gazeteleri de Ermenilerle ilgili olumsuzlukları ön plana çıkaran haberlere yer

⁷⁷ MMZC, İnikad 11, 4 Teşrinisani 1334, c.3, s. 109-110

⁷⁸ Bayar, a.g.e.V, s. 1452; MMZC, s. 114-115

veriyordu. Konya ve civar köylerde birçok yetim Ermeni çocukların bulunduğu ve bunların ortalıkta dolaştıkları yazılıyordu. Bunun üzerine patrikhane harekete geçerek bu konuyla ilgili gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti.⁷⁹

Bunun yanı sıra, patrikhane taşradan gelen şikâyetleri değerlendirerek Dâhiliye Nezaretine iletliyordu. Örneğin, Erzurum'da bulunan Sansaryan Mektebi Mütevellî Heyeti Patrikhane'ye gönderdiği tezkirede okulun vakfına ait bulunan Sansaryan Hanının iki buçuk senedir Polis Müdüriyeti Dairesi olarak kullanıldığını ve iki buçuk senelik kullanım bedelinin 30000 lira olduğunu ve bunun ödenmesi gerektiğini bildiriyordu. Bu tezkire Patrikhane tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilmişti.⁸⁰

Bu dönemde Vakit Gazetesine İngiliz-Osmanlı Komitesi Azalarından Mister Telli tarafından gönderilen bir mektupta, Ermeni meselesinde suiistimali bulunanların cezalandırılmaları için bir muhakemenin kurulması teklif ediliyordu. Mister Telli Mektubunda Ermenilere, özellikle kadın ve çocuklara, karşı sabık hükümet tarafından işlenen suçların cezalandırılmasını ısrarla talep ettiğini bildiriyordu. Fakat aynı şekilde Türklere karşı suç işlemiş Ermenilerin de cezalandırılması gerektiğini vurguluyordu. Telli Ermenilerin kitle halinde kadın ve çocuklarla birlikte tehcir edilmelerinin doğru olmadığını söylüyordu. Bunun yanı sıra, Ermenilerin zulme uğradıklarına dair duyduklarının, hikâyelerin büyük bir mübalağa olduğunu belirtiyordu. Bu sorunun adaletle çözülmesi için, geniş yetkilerle donatılmış iki Müslüman, iki Ermeni, iki İngiliz, iki Amerikalıdan mürekkep olmak üzere sekiz kişilik bir komisyonun bir muhakeme halinde faaliyet göstermesi gerektiğini ifade ediyordu. Mister Telli Amerika ve İngiliz hükümetlerinin tamamen tarafsız olduklarını ileri sürerek verilecek hükümlerin adaleti sağlayacağını iddia ediyordu.⁸¹

Bunlara ilaveten Papa'nın İstanbul temsilcisi İstanbul'da bulunan Ermeni Heyeti ile görüşerek desteklerini ifade etmişti. İstanbul'da bulunan Ermeni heyeti

⁷⁹ Recep Karacakaya, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908–1923)**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2005, s.290

⁸⁰ **Vakit**, 8 Teşrinisani 1918, no: 375

⁸¹ “Ermeni Meselesindeki Mücrimler”, **Vakit**, 4 Teşrinisani, 1918, no:371

Ermeni çocuklar için iki yetimhane tesis etmek istemişlerdi. Bu nokta da desteklerinden dolayı Papa'nın İstanbul temsilcisine teşekkür etmişlerdi.⁸²

Mütareke hükümlerinden cesaret alan Ermeni ve Rum mebuslar siyasi alanda bir birilerini tamamlayıcı faaliyetlerde bulunuyorlardı. Aynı zamanda Türk milleti ile diğer unsurlar arasında bir ayrımcılığın varlığını ispata çalışıyorlardı. Hâlbuki gerek hükümet programından gerekse hükümetin icraatlarından anlaşılacağı üzere, atılan bütün adımlar Ermenilerin ve Rumların haklarının korunmasına ve kollanmasına yönelikti.

5. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin İstifası

Talat Paşa Hükümeti'nden sonra iktidara gelen Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin en önemli icraatı Mondros Ateşkes Antlaşmasının imzalanması olarak kabul ediliyordu. Ancak Ateşkes hükümlerinin uygulanmaya başlanmasıyla hükümetin duruma müdahale edebilecek kudrete sahip olmadığı açıkça görülmekteydi. Mütareke hükümlerine aykırı olarak, Musul'un İngilizler tarafından işgal edilmek istenmesi üzerine durumu İstanbul'a bildiren Altıncı Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa'ya Sadrazam İzzet Paşa'nın verdiği cevap hükümetin olaylar karşısında ne kadar güçsüz olduğunun açık bir ifadesiydi. İzzet Paşa cevabında; "İngiliz hükümeti isterse bütün memleketi sulh zamanında da işgal edebilir. Çünkü karşı koyacak hiçbir kuvvetimiz yoktur. Fakat bir İngiliz subayının iki gün evvel verilmiş sözü tutmamasını havsalam almaz." diyordu.⁸³

Ahmet İzzet Paşa, Osmanlı Devleti'nin içte ve dışta karşı karşıya kaldığı meseleleri halledebilmek için, içeride birlik ve beraberlikle hareket edilmesi ve sükûn ve emniyetin bozulmaması gerektiği düşüncesindeydi.⁸⁴

Ahmet İzzet Paşa Hükümetini en zor durumda bırakan olay Enver, Talat ve Cemal Paşaların İstanbul'dan habersizce ayrılmaları olmuştu. İttihat ve Terakki Partisinin en önde gelen üç isminin kaçıışı hükümete yönelik hücumları artırmıştı. Bunun üzerine Dâhiliye Nazırı Fethi Bey, bu kişileri kendilerinin de aradıklarını ve

⁸² **Vakit**, 28 Teşrinievvel 1918, no: 364

⁸³ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Yayınları, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973, s.41

⁸⁴ Orbay, **a.g.e.**, s. 189

gitmeleri muhtemel bulunan Almanya ve Avusturya hükümetleri nezdinde teşebbüste bulduklarını bildiriyordu.⁸⁵

Ahmet İzzet Paşa Hükümetinde Bahriye Nazırı olarak görev alan Rauf (Orbay) Bey hükümetin bu kaçıslara engel olabilecek bir gücünün bulunmadığı ifade ederek bu şahıslara karşı hükümetin herhangi bir girişimde bulunma gibi bir niyetinin de olmadığını söylüyordu. Bunun nedeni olarak da “mütarekenin heyecanlı günlerinde” bunun düşünülmesinin bile imkânsız olduğunu beyan ediyordu. Ve Ahmet İzzet Paşa Hükümetinin asıl vazifesini şöyle açıklıyordu; “İzzet Paşa ve arkadaşları, fırkacılık gayretleriyle şahsi teessürlere ve ihtiraslara kapılmış insanlar değillerdi. Bunlar, memleketin en buhranlı günlerinde, vatanın henüz elde bulunan kısımlarını kurtarmanın, ancak kanunlara riayet suretiyle, çeşitli unsurlar arasında birlik kurmakla mümkün olacağına inanmışlar ve buna uymayan fikir ve teşebbüslere karşı koymağı, mesleklerinin esası olarak kabul etmişlerdi.” diyordu.⁸⁶

Savaş döneminde ülkenin idaresini ellerinde bulduran üç önemli paşanın kaçıslının ardından Levazımt-ı Umumiye Müdürü İsmail Hakkı Paşa'nın da kaçıslı üzerine basında ; “Paşa'nın kaçıslını hükümet kolaylaştırmıştır. Ve bu da kabinedeki İttihatçı Nazırların tesiriyle olmuştur. Ali Fethi Bey ise, mani olmamak suretiyle, âmil olmuştur.”⁸⁷ şeklinde hükümete yönelik ithamlar vardı.

Bu muhalif havanın giderek yaygınlaşmasıyla birlikte Padişah önce Evkaf Nazırı Abdurrahman Şeref Bey aracılığı ile Adalet Bakanı Hayri Efendi, Maliye Bakanı Cavit Bey ve İçişleri Bakanı Fethi Bey'in değiştirilmesini istedi. Padişahın bu isteğı üzerine Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Hayri Efendi ile Cavit Beylerin zaten çekilmek istediklerini fakat Fethi Bey'in değiştirilmesinin uygun olmayacağını bildirdi.⁸⁸ Bunun üzerine Padişah, bir kez de, Meclis-i Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey vasıtasıyla Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'dan Kabinedeki İttihatçı Nazırların değiştirilmesini istedi.⁸⁹ Padişahın bu isteklerini Anayasa'ya aykırı bulan Ahmet İzzet Paşa istifa etti.⁹⁰ Ahmet İzzet Paşa'nın istifaya zorlanması Meclis-i Mebusan'da

⁸⁵ Gökbilgin, **a.g.e.I**, s.7

⁸⁶ Orbay, **a.g.e.**, s. 169-170

⁸⁷ Orbay, **a.g.e.**, s. 171

⁸⁸ Tansel, **a.g.e.**, s. 48-49

⁸⁹ Galip Kemalî Söylemezoğlu, **30 Senelik Siyasi Hatıralarımın Üçüncü ve Son Cildi 1918-1922**, Ülkü Matbaası, İstanbul 1953, s.174

⁹⁰ Tansel, **a.g.e.**, s. 49;

hoş karşılanmadı. Mebuslarla yapılan görüşmelerde, mebuslar, Ahmet İzzet Paşa'nın istifaya zorlanmasının Kanun-i Esasi'ye aykırı olduğunu ve meclisin hiçe sayıldığını söylüyorlardı. Ayrıca, yeni kabine için de, "gayr-i meşru telakki edilen bir meclise gayri meşru bir kabine gelecektir."⁹¹ diyorlardı.

B. I. TEVFIK PAŞA HÜKÜMETİ (11 KASIM 1918 – 12 OCAK 1919)

1. I. Tevfik Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu, Programı ve Hükümete Yönelik Tepkiler

a. I. Tevfik Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu

Talat Paşa hükümeti'nin istifası üzerine yeni hükümeti kurmak üzere Tevfik Paşa görevlendirilmişti. Fakat Tevfik Paşa yeni hükümeti kurmayı başaramayınca Ahmet İzzet Paşa Hükümeti kurulmuştu. Ancak İzzet Paşa Hükümeti İttihat ve Terakki Hükümeti'nin bir devamı olduğu şeklinde bir kanaat oluşmuştu ve bu nedenle Ahmet İzzet Paşa Sadaret koltuğunu bırakmak zorunda kalmıştı. 11 Kasım

İzzet Paşanın İstifanamesinin sureti:

Atebei Seniyei Hazreti Padişahiye

"Evkafı hümayun Nazırı Abdurrahman Şeref Bey kulları vasıtasıyla tebelleğ eylediğim iradei seniyei mülükhaneleri icabatını teemmül etmekte iken Meclisi Âyan Reisi Ahmet Rıza Bey kulları evvelki iradei hümayunlarının hem tesrii infazı teşmili ahkâmı tarzında beyanatı kat'iyede bulundu. Talat Paşa kabinesinin istifasını müteakiben kabine teşkiline memur olan Tevfik Paşa kullarının bir hafta zarfında kabinesini teşkil edememesi üzerine emniyeti hümayunları çekerlerine teveccüh etmiş ve hasım ordular payıtaht yakınlarında düşman tarafından işgal edilmemiş olan bakiyeyi memalikde istila tehlikesinde iken itimadı mülükânelerine itiraren idareyi umuru devleti deruhte eyliyen bir taraftan binnisbe muvafık şeraitle mütareke akdederek tecavüzatı âdayı durdurmuş diğer taraftan dahilde şimdiye kadar temini emnü asayişe muvaffak olmuştu.

Nifak ve tefrika tohumlarını izale ederek ve fırka ihtilâfatının tahaddüsüne meydan vermiyerek umum efradı milleti yalnız manfaati vataniye dairesi etrafında toplamağa ve meşruiyetin kâffei esasatına sadık kalmağa azmeylemiş olan kabinemiz hakkında emniyeti hümayunlarının şaibedar olduğu Ahmet Rıza Bey'in beyanatı vakıasından istidlâl edilmiştir.

Zatı hümayunlariyle heyeti hükümet arasında hâdis olmuş hiçbir ihtilâfi esasi mevcut değilken kabine reisine teveccüh eden mesuliyetin bir takım kuyut ve şurut ile tahdidü takyidini riayeti ahkâmına kasem etmiş olduğumuz kanunu esasi ile kabili telif görmemekteyiz.

Kabinemizin esnayı teşekkülünde tarafı hümayunlarından telâkki ettiğimiz iradat gerek efkârı umumiyei memlekette hissi intikam uyandırmamak ve gerek her kimin hakkında olursa olsun kanun ahkâmının tatbikinden inhiraf etmemek merkezinde idi. Yine bu şerait dairesinde vüsati yettiği derecede devlet ve vatana hizmette devam eylem azminde sabit iken berveçhi maruz insilâbi emniyeti hümayunları zihabı üzerine rüfekayı çakeranemin ittifâkı ârâsı ile istifamızı hakipayı hümayunlarına takdime karar verdik.

İstirhamı acızanemizin lütfen kabul buyurulması temenniyatını vatanımızın refahü selâmeti ve devletimizin terakki ve taalisi ve zatı hümayunlarının tevafürü ömrü şevketleri tazarruatına terdifen arzeyleriz." Ali Fuat Türkgeldi, a.g.e., s.107-108

⁹¹ **İkdam**, 11 Teşrinisani, 1918,no: 7812

1918’de Tefvik Paşa Hükümeti kuruldu.⁹² Hükümet üyelerinin çoğu Vahdetinin iradesine boyun eğmeye yatkın kimselerdi.⁹³ Ayrıca, Tefvik Paşa hükümetinde görev alanların yaşlarının büyük olması nedeniyle yeni kabine adeta bir “ihtiyarlar kabinesi” şeklinde idi.⁹⁴

Tefvik Paşa Hükümeti şu isimlerden oluşmaktaydı;⁹⁵

Sadrazam: Ahmet Tefvik Paşa⁹⁶

Harbiye Nazırı: Birinci Ferik Abdullah Paşa

Meşihat: Haydarizâde İbrahim Efendi

Dâhiliye: Mustafa Arif Bey

Hariciye: Eski Ticaret Nazırı Mustafa Reşit Paşa

Maliye: Eski Nazırlardan Abdurrahman Efendi

Adliye: Eski Fetva Emimi Gürcü Haydar Efendi

Bahriye: Birinci Ferik Ali Rıza Paşa

Evkaf: Eski Van Valisi İzzet Bey

Maarif: Eski Mebuslardan Rıza Tefvik Bey

Nafia: Eski Nazırlardan Ziya Paşa

Ticaret ve Ziraat: Eski Adliye Müsteşarı Kostaki Vayani Efendi

Şura-yı Devlet Reisi: Damad Şerif Paşa,

Telgraf ve Posta: Eski Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Yusuf Franko Paşa⁹⁷

İaşe: Vekâleten Muzaffer Bey⁹⁸

Tefvik Paşa Hükümetinde görev alan isimlerden bazılarının vazifelerinin gerektirdiği sorumlulukları taşıyabilecek nitelikte olmadıkları iddia ediliyordu. Ali Fuat Türkgeldi, “Görüp İştiklerim” adlı eserinde; Şeyhülislam olarak atanan

⁹² Mahmud Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, cilt 4, s.1717

⁹³ Bayar, **a.g.e.**, cilt 4 s. 1354

⁹⁴ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I**, Birinci Baskı, İstanbul, 1998, s.78

⁹⁵ Bayar, **a.g.e.** s. 1354; Akşin, **a.g.e.** I, s.78

⁹⁶ Tefvik Paşa atla Bab-ı âliye gelen son sadrazam olduğu gibi araba ile alay icra kılınanların da sonuncusu olmuştur. Bundan sonrakiler otomobil ile gelmişlerdir ve sadaret alayı icra edilmemiştir. Bkz. Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, s. 180

⁹⁷ Eski Nazır Oskan Efendi kendisine teklif edilen bu nazırlığı Avrupa’da bulunduğundan dolayı kabul etmemiştir. Bkz: S. Akşin, **a.g.e.** I, s. 78

⁹⁸ Daha sonra Maliye Nezareti Teftiş Heyeti Reisi Raşit Bey bu göreve atanmıştır. Bkz: S. Akşin, **a.g.e.I**, s. 78

Haydarizâde İbrahim Efendinin bu vazifeye atanacak kadar liyakatli olmadığını dile getiriyor. Bunun yanı sıra Dâhiliye Nezaretine İzzet Bey'in tayin olunacağını gazetelerden öğrenen Ali Fuat Türkgeldi, İzzet Bey'in üç ay valilikten başka hiçbir idari görevde bulunmadığını ve valilik görevinde de başarılı olamadığını, böyle önemli bir zamanda Dâhiliye Nezaretine tayininin doğru olmadığını Padişah'a bildirmişti.⁹⁹

Tevfik Paşa hükümeti şartların çok ağır olduğu bir dönemde iktidara geldi. Hükümet kurulduktan iki gün sonra 22 İngiliz, 12 Fransız, 17 İtalyan ve 4 Yunan harp gemisi Çanakkale boğazından girerek Dolmabahçe Sarayı önünde demirlemişlerdi. Yunan gemilerinin gelmeyeceği itilaf devletleri tarafından garanti edilmesine rağmen onlarda getirildi.¹⁰⁰

b. I. Tevfik Paşa Hükümeti'nin Programı ve Güvenoyu Alması

Tevfik Paşa Hükümeti'nin kurulmasından sonra Meclis-i Mebusan'da bulunan siyasi partiler faaliyete geçti. Mecliste bulunan Teceddüt Fırkası ve başında Fethi Bey'in bulunduğu Hürriyetperveran Fırkası ile müstakil bir vaziyette bulunan ve zamanın şartlarına göre hareket eden Müstakiller Grubu Tevfik Paşa Hükümetinin durumunu görüşmeye başladılar.¹⁰¹

Sadrazam Tevfik Paşa Hükümeti'nin programı Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından 18 Kasım 1918'de, Reis vekili Hüseyin Cahit başkanlığında toplanan, Meclis-i Mebusan'da okundu.

Mustafa Reşit Paşa, çok zor şartlar altında hükümet vazifesini aldıklarını, bu hizmette başarılı olabilmelerinin Osmanlı milletinin emniyet ve korunmasına bağlı olduğunu ifade etti. Ancak, memleketin içinde bulunduğu harici ve dâhili musibetlerden, fenalıklardan dolayı milli meclis huzuruna ayrıntılı bir programla çıkamadıklarını beyan etti. Bu bağlamda, Hükümetin "*mesleki esasını*" beyan ile yetineceklerini belirtti.

⁹⁹ A. Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, s.178–179

¹⁰⁰ M.Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, 4. cilt, s. 1717

¹⁰¹ M. Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken I*, s. 8

Mustafa Reşit Paşa, Hükümetin öncelikle Osmanlı Devletinin ve Milletinin şeref ve haysiyetine uygun bir barış antlaşmasının şartlarını meydana getirmek için gayret edeceğini bildirdi. Bunun yanı sıra, birkaç seneden beri devam eden kanunsuz ve gayri tabii muamelelerin ve işlerin önüne geçilerek, şer’i hükümlerin ve kanunların fiili olarak ve tamamen uygulanmasına hiçbir cins ve mezhep ayrımı yapmadan, bütün sınıflar arasında samimi bir barış ve dostluğun her türlü vasıtalar ile tesisi ve Osmanlıyı meydana getiren bütün unsurların siyasi hakları ve “Memlekette temini istifadesi ile” dâhili ciddi bir huzur ve sükunun yerleştirilmesine¹⁰² ve mağduriyetlerin giderilmesine çalışacaklarını söyledi. Ayrıca, asayiş ve emniyetin tekrar sağlandıktan sonra bunları ihlal edenlerin derhal cezalandırılması için gerekli tedbirlere başvurulacağını beyan etti. Bunlara ilaveten, gerek memleketin idaresinde gerek tanzim ve kanun tekliflerinde “meşruiyet ve meşrutiyet” dairesinde hareket edeceklerini ifade etti.¹⁰³

Mecliste yapılan görüşmelerde söz alan Trabzon Mebusu Yorgi Yuvanidi Efendi, hükümetin programını yetersiz bulduğunu beyan etti. Yorgi Yuvanidi Efendiye göre, Savaşın ortaya çıkardığı sonuçlardan birisinin “Milletlerin haklarının tevzii olunduğu” idi. Bu bağlamda hükümetin vaatlerinin yeterli olmadığını ve bu nedenle de güvenoyu vermeyeceğini söyledi.¹⁰⁴

Daha sonra söz alan Rıza Tevfik Bey, hükümetin asıl amacının, mümkün olduğu kadar devletin şeref ve haysiyetini muhafaza etmek şartı ile barışın yapılmasına yardımcı olmak olduğunu belirtti. Trabzon Mebusu Yorgi Yuvanidi Efendi’nin itirazlarına da şu şekilde cevap verdi; “... Biz bu harbi umuminin ne maksatla husule geldiğini, tabi zatâîlileriniz gibi tettebbu ettik ve hatta bu makama gelmezden evvel bu vatanın bir evladı ve bu memleketin bir adamı sıfatı ile medeniyet tarihini tettebbu ettik. Cihan nereye gidiyor, demokrasi nedir ve niçin böyle oluyor? Bunları biliyoruz. Bittabi herkesin hukukunu, cemaatlerin hukukunu tanımak için –ki bunu Yorgi Efendi Hazretlerine arz ediyorum- bir mecburiyeti kat’iyye vardır. Hatta o mecburiyet, bir mecburiyeti medeniyedir. Muhterem Mebusan efendilerden bendenizi ve fikri hakiranemi ve mizacımı

¹⁰² Tevfik Paşa bir İngiliz gazeteciye verdiği beyanatta, hükümetin üzerinde durduğu en önemli meselenin dâhili huzur ve düzenin sağlanması olduğunu söylemişti. **İkdam**, 15 Teşrinisani, 1918, no: 7816

¹⁰³ **MMZC**, İnikad 14, 18 Teşrinisani 1334, c.1 s. 136

¹⁰⁴ **MMZC**, İnikad 14, 18 Teşrinisani 1334, c.1 s. 137

öteden beri bilenler varsa, bilirler ki benim her zaman programım memleketler için, bütün insaniyet için tahakkukunu görmek istediğim şey bu idi. En büyük emelim budur. ...itiraf ve iddia ederim ki Kabinemizin asıl programı hukuku cemaati, hukuku içtimaiyyeyi tanımaktır. ... Biz bugün umum Osmanlılığı teşkil eden cemaati muhtereminin her veçhi ile tanıyacağız ve tanyoruz. Bunun için de bilfiil bazı teşebbüsatta bulunduk. ”¹⁰⁵

Hükümet Programı hakkında söz alan Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi, hükümet programına hiçbir itirazının olmadığını söyledi. Ancak barış masasına eli boş gidilmemesi gerektiğini vurguladı. Daha sonra, Türk milletinin medeniyet ve siyaset âleminin nazarında bir sanık mevkiinde bulunduğu iddia etti. Artin Efendi sözlerine şu şekilde devam etti; “ ...Bugün ortada Osmanlı Tarihinin en matemli ve en kızıl safhasını teşkil eden bir cinayeti azime vardır. Yerleri, gökleri titreten bu cinayeti azime, malumdur ki Ermeni kitalidir, Ermeni faciasıdır. Türk milletini bundan dolayı müttehim tutuyorlar. Fakat asıl müttehim Türk Milleti değil, Türk Hükümeti veya idarei sabıkasıdır. (“Bravo” sadaları)”¹⁰⁶ Artin Efendi’ye göre Türk Millet’in itham edildiği bu büyük cinayet, çete olarak tarif ettiği, daha önceki idare ve bu idarenin memurları olan Valiler, Mutasarrıflar, Kaymakamlar, Jandarma Kumandanları Polis Müdürleri gibi ileri gelenler tarafından yapılmıştı. Fakat bu idarenin varlığına rağmen, Ermenileri “tehcir zulmünden” kurtarmak için Müslüman ahalinin Hükümetin emrine Memleketçe karşı çıktıklarını dile getirdi. Ayrıca, bütün memurların suçlu olamayacağını, onlarında içlerinde çok namuslu kimselerin olduğunu söyledi. Artin Efendi sözlerine şöyle devam etti; “...ben öyle bir Vali bilirim ki, kendi bulunduğu Vilayetin ahalisini himaye ettikten sonra oraya iltica eylemiş olan biçare Ermenileri de himaye eylemiştir. Sahibi kemal ve celâl bir Vali! ...emsal ve akranına faik ve âli bir mutasarrıf, ibrazı hamiyette hepsi ile müsabaka eylemiştir. Bunların isimlerini sayarak sözü uzatmaya lüzum yoktur. Fakat bunların sayısı mahdud ve muayyendir. Bunlara mukabil çok zalim Valiler ve mutasarrıflar vardır.”¹⁰⁷

Bunların yanı sıra, Artin Efendi, aslen Ermeni yurdu olduğu halde, şimdi değil Ermeni, Hristiyan namına bir tek Asurinin, bir Keldaninin bile bulunmadığı Vilayetlerin olduğunu iddia etti.¹⁰⁸ Artin Efendi, Hükümetin savcılara emir vererek

¹⁰⁵ MMZC, İnikad 14, 18 Teşrinisani 1334, c.1 s. 140–141

¹⁰⁶ MMZC, İnikad 14, 18 Teşrinisani 1334, c.1 s. 141

¹⁰⁷ MMZC, İnikad 14, 18 Teşrinisani 1334, c.1 s. 142

¹⁰⁸ MMZC, İnikad 14, 18 Teşrinisani 1334, c.1 s. 142

işlenen cinayetleri takip ettirmesini istedi. Ayrıca bu suçları işleyenlerin acilen muhakeme ettirilerek cezalandırılmasını, Adalet ve hakkaniyete yabancı olunmadığını ispat eden bir hamiyet ile barış masasına oturulması gerektiğini beyan etti.¹⁰⁹ Artin Efendi sözlerini şu şekilde bitirdi; "... neticei maruzatım mücrim memur ve efradı nasın cezalandırılması, şurada burada şunun bunun yeddi gasb ve esaretinde olan nisvanın ve eytamın toplanması, onların tarafı Hükümetten iaşesi ve emval ve emlakinin iadesi ve zararlarının tazminidir."¹¹⁰

Rum Mebuslarından Aydın Mebusu Emanuelidi Efendi Mecliste bulunan Rum Mebuslar adına yaptığı konuşmada hükümetin cins ve mezhep ayırımı yapmadan kanunları uygulayacağını söylediğini fakat bunun yüz seneden beri söylendiğini ifade etti. Ayrıca, programda "cemaat hukuku"ndan bahsedildiğini fakat bununla artık yetinemeyeceklerini söyledi. Bu nedenle de hükümete güvenoyu vermeyeceklerini bildirdi.¹¹¹

Emanuelidi Efendi'nin sözlerine hükümet adına Rıza Tevfik Bey şu şekilde cevap verdi: "... Biz biliyorduk ki Milliyetler prensibi öteden beri bu meselelerde esas tutulmuştur ve bendeniz daimi surette Amerikalılarla temasta bulunduğum için pekiyi biliyordum ki dünyanın gidişi bu prensip üzerinedir. Biz de onu takip ediyoruz. Çünkü efendiler; bizi de, Türk Milletini de kurtaracak bir şey varsa o prensiplerdir. Binaenaleyh oturduğumuz dalı kesmek istemeyiz. ... Biz mevki-i iktidara gelir gelmez en evvel o prensiplerle uğraştık."¹¹²

Teceddüt Fırkası üyesi olan Sivas Mebusu Dikran Barsamyan Efendi kabineye güvenoyu vereceğini söyledi. Ancak Kabinenin programında mazlumiyetlerin izale ve telafi edilmesine çalışacaklarını vaad ettiğini ancak bu konuda "derhal" çalışacağız demiş olsalardı daha memnun olacağını ifade etti. Barsamyan Efendi, üç dört sene içerisinde birçok olayın meydana geldiğini ve bu durum karşısında birçok Türk arkadaşının da kendisi kadar müteessir olduğunu beyan etti. Bu şartlar altında Ermenilerin oy vermekten çekindiğini ve kendisinin Türk oyları ile mebus seçildiğini söyledi. Barsamyan Efendi kendisinden önce söz

¹⁰⁹ MMZC, İnikad 14, 18 Teşrinisani 1334, c.1 s. 143–144

¹¹⁰ MMZC, İnikad 14, 18 Teşrinisani 1334, c.1 s. 144

¹¹¹ MMZC, İnikad 14, 18 Teşrinisani 1334, c.1 s. 145

¹¹² MMZC, İnikad 14, 18 Teşrinisani 1334, c.1 s. 146

alan Artin Efendinin de birçok şey söylediğini ve dile getirdiği şeyleri hem adalet namına hem de Türkler namına talep ettiğini söyledi. Kendisinin de beklentilerini, kendisini seçen Türkler namına, mensup olduğu Ermeni kavmi namına, mensup olduğu devlet namına ve devletin payidar olması adına talep ettiğini bildirdi. Barsamyian Efendi Ermeni kadın ve çocuklarla ilgili şu iddiaları dile getirdi; “... Bunların halleri pek perişandır. Bunlar her vakit için, her dakika için zannedersiniz ki hala mahkûmdur. ... Henüz bunlar zincirler altında bulunuyorlar. Filanın evinde, filanın köşesinde, filanın odalığı, hizmetçisi olarak bulunuyorlar.” Barsamyian Efendi bu durumda bulunanlar ile ilgili, hükümetin nasıl bir kanun teklif edilmesi gerekiyorsa etmesini ve bunlara bir çare bulunmasını istedi. Ermenilerin içinde buldukları kötü şartlardan kurtarmak, iaşe ve iskân ihtiyaçlarını gidermek için büyük meblağlar tahsis edilmesi gerektiğini söyledi. Bununla birlikte, Van Mebusu Varamyan Efendi'nin Ermeni Milletinin “salahını” talep ettiği için öldürüldüğünü iddia etti. Dikran Barsamyian Efendi sözlerini şöyle tamamladı: “ ... Bundan sonra Türkler ve Ermeniler bu memlekette birlikte yaşayacağız ve onlarla beraber eski kabinenin eski İttihat ve Terakki Cemiyeti mezkuresinin, melunesinin yapmış olduğu harabeleri imar edeceğiz.”¹¹³

Daha sonra söz alan Muş Mebusu İlyas Sami Efendi, Ermeni Mebusları Artin Boşgezenyan ve Dikran Barsamyian Efendilerin iddialarını, gerek Ahmet İzzet Paşa Hükümetinin gerekse Tefvik Paşa Hükümetinin susarak geçitirdiklerini söyledi. Ermeni Mebusların daima tehcir meselesini iler sürdüklerini ve kendisinin de Artin Efendi ve arkadaşlarına bazı noktalarda katıldığını beyan etti. Hükümetin bu işi yapanları hemen cezalandırması gerektiğini vurguladı. İlyas Sami Efendi, Ermenilerin iddia ettikleri gibi olayın bir katli olayı olmadığını, bunun bir mukatele olduğunu ifade etti. Osmanlı hükümetinin harbin başlangıcında en iyi silahları Ermenilere ve Rumlara, en fena ve pejmurde silahları da doğuda bulunan Kürtlere verdiğini beyan etti. İlyas Sami Efendi sözlerini şu şekilde devam etti: “... Mebus olarak içimizde bulunan Artin Efendi arkadaşımız bazı mebusların isimlerini yad ederken, kendileri itidal sahibi olduğundan, ne için ötekilerini yad etmediler? Hepimizin hakikat olarak bildiği bir şeyi söyleyeceğim. Karakin Efendi, elan müsellağ olarak Rusya içindedir. Seferberliğin bidayetinde Hükümeti Osmaniyyeye karşı çeteleri ile beraber Van'a hücum etmiştir. O zaman ortada daha başka bir şey yok idi. demin ismi hürmetle yâd edilen

¹¹³ MMZC, İnikad 14, 18 Teşrinisani 1334, c.1 s. 150

Papazyan Efendi ve bendeniz içinde idik. Hükümeti Osmaniyeye ultiatom şeklinde ki hala dosyalarda mevcuttur. ... yedi sekize baliğ olabilecek olan mevaddın hūlasatan hatırımda kalmış olanları şudur:

Bu gün artık mevaid ile geçirilecek devrede olmadığımızdan, Ermenilerin elli seneden beri kendi aralarında amali milliye namına takrir ettiği maksatını siyasiyyeyi Hükümeti Osmaniyenin katiyen kabul etmesini istiyoruz. Etmediği takdirde, “telgrafın tabirini iftira etmeksizin aynen söylemeyen alçaktır doğru söyleyeceğim” müsella kuvvetlerimizle Rusya’ya müsellehan muavenet edecek gayrı müsella kuvvetlerimizle de mesaili dahiliyeyi, vazaifi hükümeti daima işgal ve işkal edeceğiz; diyordu. ... Efendiler, yalnız yazmakla değil, başına topladığı yirmi bin kişilik kuvvetle hiç bir şey olmadan maatteessüf söylüyorum Van’ı işgal etti. ... Bir tarafı Rus ordusu tehdit ediyor, bir tarafı da Van’ı işgal eden Ermeniler. Ahali İslâmiyyenin Osmanlılık namına yemin ederek temin ederim ki yüzde yetmiş mahvolup gitmişlerdir. Kadınlar, çocuklar mahvolup gitmiştir.” diyerek mukatelenin bu olayla başladığını dile getirdi.¹¹⁴ İlyas Sami Efendi bir milletle beraber yaşayanın hiçbir zaman bir milletin hakkına tecavüz etmeyeceğini söyledi. Osmanlı Hükümetinin harice savaş ilan ederken dahilde de savaş ilan ettiğini ifade etti. İlyas Sami Efendi, eğer İngiltere’nin Osmanlı Devletinin maruz kaldığı bir durumla karşılaşmış olsaydı, yapacağı şeyin “... taş demir güller yağdırarak onu tedip ve imha etmek olurdu. (“İrlanda’da olduğu gibi” sadaları)” diyerek Osmanlı’nın bunu asla yapmadığını ve yapmayacağını belirtti.¹¹⁵ İlyas Sami Efendi mukateleyi yapan Ermeni ve Türklerin cezalandırılmasını hükümetten talep etti.¹¹⁶

Daha sonra söz alan Kozan mebusu Matyos Nalbantyan Efendi Hükümetin programının idari ve mantıki olduğunu ve Hükümete güvenoyu verilmesi taraftarı olduğunu söyledi. Nalbantyan Efendi memleketin en büyük hatta en önemli meselesinin Hıristiyan unsurlar meselesi ve bu bağlamda da Ermeni meselesi olduğunu iddia etti. Bu meselenin dâhili bir mesele olduğunu ancak Avrupa’nın dikkatini çektiğini ifade etti. Fakat bu sorunun önemsiz bir sorun olarak görüldüğünü ancak “Mızrak çuval içine sığmaz...” diyerek Ermeni meselesinin çok önemli bir mesele olduğunu beyan etti. Matyos Nalbantyan Efendi İlyas Sami Efendinin Ermeni

¹¹⁴ MMZC, İnikad 14, 18 Teşrinisani 1334, c.1 s. 156–157

¹¹⁵ MMZC, İnikad 14, 18 Teşrinisani 1334, c.1 s. 158

¹¹⁶ MMZC, İnikad 14, 18 Teşrinisani 1334, c.1 s. 158

sorunun ortaya çıkmasıyla ilgili düşüncelerini reddetti. Bütün Ermenilerin suçlu gibi görülerek cezalandırıldığını iddia ederek beklentilerini şu şekilde dile getirdi: “... Bunların müsebbiblerini cezadide edeceğiz, heder olan mallarını iade edeceğiz. Bugün de hâlâ vahşilerin elinde duran menkuhalarını, kızlarını, mini mini yavrucaklarını alacağız; diye bir tezahür göstermeliyiz. Âlemi medeniyete karşı hissiyatımızı, insaniyet hislerimizi ve mukaddesata karşı hürmetimizi göstermeliyiz.” Matyos Nalbantyan Efendi Osmanlı ve Ermeni olduğunu, Osmanlılığı ve Ermeniliği sevdiğini ve söylediklerini memleket menfaati için söylediğini iddia etti.¹¹⁷

Yapılan tartışmaların ardından güven oylamasına geçildi. Yapılan oylama neticesinde 84 lehte, 27 aleyhte, 3 çekimser olmak üzere toplam 114 oy kullanıldı. Fakat “ nisabı ekseriyet” 129 olduğundan oylama geçersiz sayıldı.¹¹⁸

19 Teşrinisani (Kasım) 1918 tarihinde toplanan Meclis-i Mebusan’da ikinci kez güven oylaması yapıldı. Bu oylama sonucunda 91 lehte, 26 aleyhte ve 7 çekimser oy kullanıldı. Fakat bu oylamada nisabı ekseriyet aranmadığından hükümet güvenoyu aldı.¹¹⁹

Tevfik Paşa Hükümeti’nin kurulması ile ilgili olarak üzerinde durulması gereken hususlardan birisi de Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının çalışmalarıdır. Mustafa Kemal Paşa 13 Kasım 1918 tarihinde İstanbul’a döndükten sonra, Rauf Bey ile birlikte Ahmet İzzet Paşa’yı Sadaret konağında ziyaret ettiler. Bu ziyaret esnasında, Ahmet İzzet Paşa Hükümetin istifa nedenini anlattı fakat, Mustafa Kemal Paşa bu durumun bir haysiyet meselesi olduğunu, bu nedenle Tevfik Paşa’ya Hükümeti kurdurmayıp İzzet Paşa’nın yeni bir Hükümet kurması gerektiğini dile getirdi. Bu görüşme sonucunda, Ahmet İzzet Paşa yeni Hükümeti kuracaktı ve Mustafa Kemal Paşa da bu Hükümette yer alacaktı. Bu hedefe ulaşmak için Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Rauf, Fethi, Canbolat Beyler iş bölümü yaparak, Tevfik Paşa Hükümetini düşürmek için büyük bir gayret gösterdiler. Ancak yapılan bütün girişimlere rağmen Tevfik Paşa Hükümeti ikinci defa da olsa güvenoyu aldı.¹²⁰

¹¹⁷ MMZC, İnikad 14, 18 Teşrinisani 1334, c.1 s. 160–161

¹¹⁸ MMZC, İnikad 14, 18 Teşrinisani 1334, c.1 s. 163

¹¹⁹ MMZC, İnikad 14, 18 Teşrinisani 1334, c.1 s. 168

¹²⁰ Sina Akşin, **a.g.e. I**, s. 87

2. I. Tevfik Paşa Hükümeti'nin Ermeni Politikası

Tevfik Paşa Hükümeti, savaş sırasında Ermenilere yönelik yapılmış haksızlıkları gidermek ve bu haksızlıkları yapanları cezalandırmak, azınlık mensuplarına memurluk, ayanlık, nazırlık vermek gibi bir tutum içerisinde bulundu.¹²¹ Özellikle, Rum ve Ermenilerin geri dönüşlerinde herhangi bir olayın meydana gelmesini engellemek için vilayet ve mutasarrıflıklara sürekli uyarılarda bulunuluyordu. Bu bağlamda, Hükümetin kurulmasından iki gün sonra, 13 Kasım 1918 tarihinde, Aydın Vilayeti ile Eskişehir ve Karahisar Mutasarrıflıklarına telgraflar çekildi. Dâhiliye Nezareti tarafından gönderilen telgrafta, sadece geri dönme arzusunda olanların sevke tabi tutulması gerektiği vurgulanıyordu. Buna rağmen bazı yerlerde geri dönmek istemeyenlere baskı yapıldığını, geri dönmeyenlerin emlakına devlet tarafından el konulacağını bildirildiğini, fakat bu durumun gerçek olmadığı ve bu tarz davranış içerisinde bulunanların mesuliyet altında kalacakları beyan ediliyordu.¹²² Hükümet, Mamuretülaziz vilayetine gönderdiği bir yazıda, geri dönen Ermenilerin ve yardıma muhtaç Ermeni yetimlerinin masraflarının karşılanmasının ve ihtiyaçların giderilmesinin zaruri bir görev olduğunu vurguluyordu.¹²³

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti döneminde olduğu gibi, bu dönemde de sevk ve iade edilecek şahısların herhangi bir sıkıntıya maruz kalmamaları ve sevkıyatın planlı yapılması için çalışılıyordu. Bu nedenle, vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen telgraflarda geri dönmek isteyenlerin memleketleri ile haberleşip, miktarları, ilgili yerlere bildirildikten sonra sevk tabi tutulmaları isteniyordu.¹²⁴ Ayrıca, geri dönüşlerin zamanında gerçekleşmesi için de vilayet ve mutasarrıflıklar uyarılıyordu. Bazı vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen telgraflarda Ermenilerin ve Rumların iadelerinin ağır gitmesinin sebeplerinin bildirilmesi isteniyordu.¹²⁵

Bununla birlikte, Tevfik Paşa Hükümeti vilayetler ve mutasarrıflıklardan sevk edilen veya vilayet ve mutasarrıflıklara gelen Rum ve Ermenilerin miktarlarını

¹²¹ Akşin, **a.g.e. I**, s. 143

¹²² BOA, **DH. ŞFR**. 93/146

¹²³ BOA, **DH. ŞFR**. 93/165

¹²⁴ BOA, **DH. ŞFR**. 93/202

¹²⁵ BOA, **DH. ŞFR**. 93/228

belirlemek amacıyla çalışma başlattı.¹²⁶ Bu bağlamda, çeşitli tarihlerde, vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazılarla istatistikî bilgiler elde edilmek isteniyordu. Ayrıca hapishanelerde bulunan Rum ve Ermenilerin sayıları ile siyasi suçlardan dolayı tutuklu bulunanların miktarları da belirlenmeye çalışılıyordu.¹²⁷ Heyet-i Teftişîye Müdüriyet-i Umumiyesi'nden bazı vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda Nüfus defterlerinde kayıtlı bulunan Ermeni erkek ve kadınların miktarı ile hangi aylarda, hangi mahallere, ne kadarının, sevk edildiği ve sevkten istisna tutulanlar varsa bunların sayıları ile sevk edilmemelerinin sebebi soruluyordu.¹²⁸ 21 Kasım 1918 tarihinde Aşair ve Muhacirin Müdüriyetinden Edirne Vilayetine gönderilen bir telgrafla Edirne'den başka yerlere sevk edilen veya Edirne Vilayetine gelen ve Vilayet içerisinde yerleri değiştirilenlerle, yabancı ülkelere firar edenlerin sayısını gösteren bir cetvelin hazırlanması ve bunların emval-i metrukelerinin miktarının bildirilmesi isteniyordu.¹²⁹

Tevfik Paşa Hükümeti daha önce yayınlanan genelgelerin uygulanması konusunda ve Ermeniler tarafından gelen şikâyetlerin giderilmesi hususunda büyük bir titizlik gösteriyordu. Bu konuyla ilgili olarak, Konya vilayetine gönderilen bir telgrafta, Ermenilerin memleketlerine geri dönmelerine, mezhep değiştirenlerin asıl mezheplerine geri dönmelerine müsaade edilmesi gerektiği belirtiliyordu.¹³⁰ Bunun yanı sıra, yine Konya vilayetinin Pınarhisar mahallesinde onüç yaşında bir Ermeni kızının zorla kaçırıldığı ve suçluların tutuklanmadığının şikâyet edildiği belirtilerek derhal suçluların bulunarak gerekenlerin yapılması isteniyordu.¹³¹

Bunlara ilaveten, Hüdavendigâr vilayetine gönderilen bir telgrafta, geri dönen Ermenilerden, kendi evlerini talep eden Ermenilere evlerinin derhal iade edilmesi ve bu evlere daha önce yerleştirilen muhacirlere yardım edileceği ifade ediliyordu.¹³² Bunun yanı sıra, İzmir'den tehcir edilen Ermenilerin geri dönmeye başlaması

¹²⁶ BOA, **DH. ŞFR.** 93/167-168

¹²⁷ BOA, **DH. ŞFR.** 93/200

¹²⁸ BOA, **DH. ŞFR.** 93/229

¹²⁹ BOA, **DH. ŞFR.** 93/235

¹³⁰ BOA, **DH. ŞFR.** 93/171

¹³¹ BOA, **DH. ŞFR.** 93/170

¹³² BOA, **DH. ŞFR.** 93/190

üzerine, ilgili makamlar uyarılarak, Ermenilerin evlerine yerleştirilmeleri, arsalarının kendilerine geri verilmesi ve gerekli yardımın yapılması isteniyordu.¹³³

21 Kasım 1918 tarihinde Hüdavendigar Vilayetine gönderilen başka bir telgrafta Pazarköy ve Gemlik'e geri dönen Ermeni muhacirlerin henüz evlerinin ve emlaklerinin kendilerine teslim edilmediği ve zeytinlerin başkaları tarafından toplandığının bildirildiğini, bu konuda gerekli tahkikatın yapılarak, evlerin ve emlakın Ermenilere teslim edilmesi gerektiği ifade ediliyordu.¹³⁴

Aynı tarihte İzmit Mutasarrıflığına gönderilen bir telgrafta da Bahçecik'e geri dönen Ermenilere ait hanelerin büyük bir kısmının yıkıldığını ve kalanların henüz teslim edilmediğinin bildirildiğini, bu konuda gerekli tahkikatın yapılarak neticenin bildirilmesi isteniyordu.¹³⁵

Tevfik Paşa Hükümeti, programının mecliste görüşüldüğü gün, 19 Temmuz 1332 tarihli "Ermeni Katogikos ve Patrikliği Nizamnamesi"ni yürürlükten kaldırarak, Ermenilerin tekrar 1863 Nizamnamesine tabi olmasını sağladı. Hükümet Şuray-ı Devlet Tanzimat Dairesinin 33758/499 numaralı mazbatasını 17 Kasım 1918 tarihinde görüştü. İttihat ve Terakki Hükümeti tarafından 1916 yılında Ermenilere yönelik yapılan idari düzenlemenin kaldırılması için Padişah Vahdetin'e bir mazbata gönderildi. Daha sonra, 18 Kasım 1918'de, altı maddeden oluşan, yeni bir nizamname yayınlandı.¹³⁶

"20 Ramazan 279 (11 Mart 1863) Tarihli Ermeni Patrikliği Nizamnamesi hükmünü kaldıran 2 Şevval 334 (2 Ağustos 1916) ve 19 Temmuz 332 (1 Ağustos 1916) tarihli Ermeni Katogikos ve Patrikliği Nizamnamesi'nin kaldırılması hakkındaki nizamname"nin maddeleri şu şekilde idi:

Birinci Madde - 20 Ramazan 1279(11 Mart 1863) tarihli Ermeni Patrikliği Nizamnamesi hükmünü ilga eden 2 Şevval 1334 (2 Ağustos 1916) ve 19 Temmuz 1332 (1 Ağustos 1916) tarihli Ermeni Katogikos ve Patrikliği Nizamnamesi kaldırılmıştır.

¹³³ **Sabah**, 30 Teşrinisani 1918, no:10430

¹³⁴ BOA, **DH. ŞFR.** 93/230

¹³⁵ BOA, **DH. ŞFR.** 93/234

¹³⁶ Ali Güler, **Türkiye'de Gayri Müslimler**, Gen. Kur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1996, s.32-34

İkinci Madde - 20 Ramazan 1279 tarihli Ermeni Patrikliği Nizamnamesi tekrar yürürlüğe konmuştur.

Üçüncü Madde - 2 Şevval 334 ve 19 Temmuz 332 Ermeni Katokigos ve Patrikliği Nizamnamesi'ne tevfikan (uygun olarak) sadır olan 12 Rebiyülâhır 335 tarihli Berat-ı Ali hükmü kaldırılmıştır.

Dördüncü Madde - Dersaadet Ermeni Patrikliği'nin tevcihi hakkındaki 23 Şubat 1331 (7 Mart 1916) tarihli ve Sis Katogikosluğu'nun tevcihine dair bulunan 29 Ramazan 1330 (12 Eylül 1912) tarihli tevcih-i beraat-ı âlileri ahkâmı tekrar yürürlüğe konmuştur.

Beşinci Madde - İşbu nizamname yayımlandığı tarihten itibaren geçerlidir.

Altıncı Madde - İşbu nizamnamenin icrasına Adliye ve Mezâhib Nazırı memurdur.¹³⁷ Böylelikle 1916'da teşkilatı kaldırılan Ermeni Patrikhanesi yeniden tesis edildi.¹³⁸

Hükümet Ermeni Patrikliği ile ilgili yaptığı bu hukuki düzenlemeden sonra, İngilizler vasıtasıyla Ermeni Patriği Zaven Efendi'ye bir telgraf göndererek Ermeni Patrikhanesinin imtiyazlarının iade edildiğini ve kendisinin de tekrar Patriklik makamına getirildiğini, bu nedenle biran önce vazifesinin başına dönmesini veya yerine bir vekil tayin etmesini teklif etti.¹³⁹

Daha önce bahsedildiği gibi, Ermeniler her vesile ile Ermeni tehcirini gündeme getiriyorlardı. Nitekim Tevfik Paşa Hükümeti'nin programının okunmasının ardından Meclis-i Mebusan'da da bu konuyu gündeme getirdiler.

Tevfik Paşa Hükümeti Meclis'te güvenoyu aldıktan sonra Ermenilerin geri dönüşü ile ilgili olarak çalışmalarına başladı. 23 Kasım 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir tezkire de o güne kadar Ermenilerle ilgili yapılanlar şu şekilde sıralanıyordu:

¹³⁷ **İkdam**, 21 Teşrinisani, 1918, no: 7822; **Sabah**, 21 Teşrinisani 1918, no: 10421

¹³⁸ **Vakit**, 21 Teşrinisani, 1918, no: 388

¹³⁹ **Sabah**, 5 Kânunuevvel 1918, no: 10435

Savaş hali nedeniyle ve askeri karar ile bir mahalden çıkarılarak diğer mahallere sevk edilmiş olan bilumum ahalinin ve bu arada tabiatıyla Ermenilerin de yerlerine geri dönmelerine müsaade edilmesi, geri dönüşlerin güvenliğinin sağlanması ve bu müsaadenin uygulanmasında katiyen bahanelere ve gecikmelere meydan verilmemesi lüzumu, 18 Ekim 1918 tarihinde, vilayetlere ve livalara tebliğ olunmuştu. Yerlerine dönecek olan Ermenilerin seyahat vesikası alınmasından müstesna tutulmaları, gerek buldukları yerlerden hareketlerinde ve gerek yolda yetecek kadar ekmek ve yiyecek verilmesi, bunun dışında, şu anda ki zorluklara rağmen haftada iki defa tren tahsis edilmesi, sevk ve nakil masraflarının Harbiye tahsisatından ödenmesi, seyahatleri esnasında hiçbir şekilde saldırı ve tecavüze maruz kalmamalarının teminine önem verilmesi ve meydana gelebilecek şikâyetlerden ve dikkatsiz davranmalardan mülkiye memurlarının şahsen sorumlu olacakları 5 Kasım 1918 tarihinde, korku nedeniyle dinlerini değiştirenlerin derhal asli dinlerine dönmelerine müsaade edilmesi, gerek ahali nezdinde gerek darüleytamlarda bulunan Ermeni yetimlerinin müracaat olduğunda hemen akraba ve velilerine tesliminin gerektiği 21 Ekim 1918 tarihinde, Rus tebaasından olmaları nedeniyle dâhile gönderilmiş olan Ermeni esirlerin serbest bırakılmaları hususu yine 19 Ekim 1918 tarihinde genelge olarak vilayetlere ve livalara tebliğ edilmiş ve cülus-ı hümayun münasebeti ile Divan-ı Harplerce mahkûm edilerek başka yerlere gönderilmiş olan siyasi suçlulardan ıslah olanların serbest bırakılmaları gerekli yerlere bildirilmiştir.

Bunların dışında Ermenilerin sevklerinin ağır ilerlemesinin sebebi, mütareke dolayısıyla memleketlerine dönen esirler ile Alman ve Avusturyalıların geri dönüşlerinin tesadüf etmesi ve nakliyatın bir tek demiryolundan yapılması, ayrıca başka nakil vasıtalarının olmamasıydı¹⁴⁰

Bu sırada Padişah Vahdettin 23 Kasım 1918’de Daily Mail gazetesi muhabirine verdiği bir demeçte şunları söylüyordu:

“Türkiye’de bazı siyasi komiteler tarafından Ermeniler hakkında icraa edilen muameleye büyük bir teessür ile muttali oldum. Bu gibi fenalıklarla aynı vatana sahip evlatlar arasında vuku bulan mütekabil kıtaller kalbimi kırdı. Saltanata geçer geçmez bu

¹⁴⁰ Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı, s.403–404

vakalar müsebbiplerinin son derece şiddetle cezaya çarptırılması için derhal tahkikat açılmasını emrettim. Muhtelif sebepler bu emrimin süratle yerine getirilmesine mani oldu fakat bugün bu mesele bütün teferruatıyla soruşturulmaktadır.”¹⁴¹

Padişah’ın Ermenilerle ilgili duygu ve düşüncelerini ifade ettiği beyanatının ardından, Hükümet, daha önce Dâhiliye Nazırı tarafından mecliste dile getirilen, “Tahkikat-ı Fecayii Komisyonu” adı altında bir komisyon kurdu. Bu komisyonun başkanlığına Bitlis eski valisi Ohrili Mazhar Bey getirildi. Üyeliklerine ise, mülkiye müfettişlerinden Emin ve Hüsnü Beyler, Muhakeme-i Temyiz azasından Avramaki, İstinaf Mahkemesi azasından Artin, Adliye Nezareti Hukuk-ı Umumiye Müdür Muavini Haralambos Efendiler getirildiler.¹⁴²

24 Kasım 1918 tarihinde, Dâhiliye Memurin ve Sicil-i Ahval Müdüriyeti, daha önce azledilmiş olan ve azınlıklara mensup dört mutasarrıf ve on beş kaymakamın memuriyetlerine tekrar tayin edileceklerini ve bu nedenle başvurmalarını istiyordu.¹⁴³ Bunun üzerine, 1 Aralık 1918’den itibaren, bazı Rum ve Ermenilerin kaymakam, mutasarrıf, mülkiye müfettişi ve genel müdür olarak atandılar.¹⁴⁴ Aynı tarihte Adana Vilayeti’ne gönderilen bir yazıda da Ermeni sevkıyatında bulunan ve şüpheli görülen polislerin ilişiğinin kesilerek yerlerine dürüst kimselerin atanması isteniyordu.¹⁴⁵

Mustafa Reşit Paşa, 18 Kasım 1918 tarihli bir istizah (açıklama isteme) üzerine 10601 Ermeni ve Rum’un eski yerlerine yerleştirilmiş olduğunu, yiyecek, ev sıkıntısı ve nakil vasıtalarının eksikliği göz önüne alındığında bu sayının son derece tatmin edici bir sonuç olarak ortaya çıktığını, 30 Kasım 1918’de Amiral Calthorpe’a bildirmişti.¹⁴⁶

Tevfik Paşa Hükümeti, Ermenilerin özgürce seyahat etmeleri ve ticari faaliyetleri için her hangi bir kısıtlanmanın olmaması için çaba gösteriyordu. Bu

¹⁴¹ M.Tayyib Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, s. 15

¹⁴² **Vakit**, 24 Teşrinisani 1334, no: 391

¹⁴³ Akşin, **a.g.e.** I, s. 143

¹⁴⁴ **A.g.e.**, s. 143-144; **Vakit**, 2 Kanunuevvel, 1334, no: 399

¹⁴⁵ BOA, **DH. ŞFR.** 94/13

¹⁴⁶ Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 37

bağlamda Sivas vilayetine gönderilen bir telgrafta Ermenilerden seyahat ve ticaret için İstanbul'a gelmek isteyenlere engel olunmaması isteniyordu.¹⁴⁷

Dâhiliye Nezaretinden 5 Aralık 1918 tarihinde Adana Vilayeti'ne çekilen bir telgrafta Müslümanların gözetiminde bulunan kimsesiz Ermeni kız ve çocuklarından anne babaları ve akrabaları olmayanların Ermeni ruhani liderlerine teslimleri veya ruhani liderleri bulunmadığı ve millettaşları tarafından kabul edilmedikleri takdirde, bunların bakımının ve iaşesinin hükümet tarafından üstlenmesi gerektiği belirtiliyordu.¹⁴⁸

Vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 5 Aralık 1918 tarihli bir telgrafta, Ermenilerden siyasi suçlardan dolayı sanık olarak tutuklananlar ile idari bir kararla şuraya buraya sevke edilenlerden henüz serbest bırakılmamış olanların hiçbir müracaata gerek duyulmaksızın hemen serbest bırakılması istenmekteydi.¹⁴⁹

Bunlara ilave olarak, Adliye Nezaretinde tehcirden geri dönenlerin mallarının iadesi ile ilgili olarak özel bir komisyon oluşturuldu. Bu komisyon tehcirden geri dönenlerin taşınır ve taşınmaz mallarının kaydı tutulmak şartıyla sahiplerine iadelerine karar vererek durumu Bâb-ı Âli'ye bildirdi.¹⁵⁰

Daha önce, Daily Mail gazetesine verdiği beyanatta Ermeni meselesinin artık bütün ayrıntılarıyla soruşturulduğunu söyleyen Padişah Vahdettin 7 Aralık 1918 tarihinde de âyandan Azaryan Efendiyi kabul etti. Padişah, Azaryan Efendiye Ermenilere karşı yapılan mezalimden dolayı duyduğu üzüntüyü ilettiler. Ermenilere yönelik yapılan yolsuzlukların bazı kimseler tarafından yapıldığını bundan dolayı Türkleri itham etmenin doğru olmayacağını söyledi. Ayrıca, Ermenilere yönelik iyi niyetlerle mütehasıs olduğunu ve bu konuda ecdadından geri kalmayacağını bildirdi.¹⁵¹

Aralık ayı başlarında İstanbul İstinaf Mahkemesi müddei umumisi İhsan Bey, Ermenilerin tehcir ve katline karışanlar hakkında, öğrenir öğrenmez savcılarının, bu

¹⁴⁷ BOA, **DH. ŞFR.** 93/224

¹⁴⁸ BOA, **DH. ŞFR.** 94/56

¹⁴⁹ **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s.406

¹⁵⁰ **Vakit**, 2 Kânunuevvel, 1918, no: 402

¹⁵¹ Gökbilgin, **a.g.e.**, s. 15

türlü suçlardan dolayı kamu hukuku namına hemen kanuni takibata geçmeleri lüzumunu ilgililere tebliğ etti.¹⁵²

Bu arada hükümetin çalışmaları hızla devam etmekteydi. 11 Aralık 1918 tarihinde tehcir sırasında işlenen suçların araştırılması için Adliye ve Dâhiliye memurlarında oluşan birer heyetin şu bölgelere gönderilmesi kararlaştırıldı:

1. Ankara ve Kastamonu vilâyetleri ile Bolu sancağına,
2. Trabzon vilâyeti ile Samsun livasına,
3. Bursa ve Edirne vilâyetleri ile Çatalca sancağına,
4. Aydın vilâyeti ile Çanakkale ve Karesi sancaklarına,
5. Konya vilâyeti ile Eskişehir, Karahisar, Kütahya, Antalya sancaklarına,
6. Sivas vilâyeti ile Kayseri ve Yozgat livalarına,
7. Erzurum, Van, Bitlis vilâyetlerine,
8. Diyarbakır ve Mamuretülaziz vilâyetlerine,
9. Adana vilâyeti ile Maraş sancağına,
10. Urfa, Zor ve Ayıntab sancaklarına¹⁵³

14 Aralık 1918 tarihinde, hükümet, seferberlik esnasında tehcirden faydalanarak veya ihtilal maksadıyla suç işleyenler ile bu suçlara ortak olanlar hakkında tahkikat yapılmasına, İstanbul ve taşralara tahkik heyetleri gönderilmesine ve bu heyetlerin yapacağı araştırma neticesinde suçlu bulunanların Örfi İdare Mahkemeleri'ne sevk edilmesine dair bir karar aldı.¹⁵⁴

¹⁵² A.e, s. 15

¹⁵³ Ermenilerin Sevk ve İskânı, s. 407

¹⁵⁴ “Ta’addiyât ve tecâvüzât-ı vâkı’ada aslen ve fer’an medhal-dâr olanların lâyıık ve müstahak olacakları te’dibât ve mücâzât-ı kânuniyenin sûret-i icrâsı levâzım-ı mühimme-i maslahattan bulunduğu ve 20 Eylül sene [1]293 tarihli İdare-i Örfiye Kararnâmesi’nin ikinci ve dördüncü maddeleri devletin dahili ve harici emniyetini ihlal edecek bi’l-cümle cünha ve cinayetlerin asıl failleriyle zî-medhal olanların sıfat ve haysiyetleri asla nazar-ı itibara alınmayarak Divan-ı Harb’de muhakeme edilebileceklerini nâlık olduğu gibi Divan-ı Harb-i Örfilerin suret-i teşekkülüne dair her ne kadar ahkâm-ı kanuniye ve nizamiye gayr-ı mevcud ise de bunun için lede’l hace müsellağ çetelerin tenkîli hakkındaki 19 Ağustos sene [1]326 tarihli karanâmenin Divan-ı Harb-i Örfilerle onlara merbût hey’ât-ı tahkikiyenin suret-i teşekkülüne dair olan yirmi dördüncü maddesinde “Divan-ı Harbler tarafından verilen hükümler idare-i örfiyenin tâbi olduğu mahal kumandanının emriyle ve yalnız idam kararları bi’l-istîzân irâde-i seniyye isihâliyle icra olunacaktır.” ve yirmi beşinci maddesinde “ Divan-ı Harb bir reis ile dört azâdan ve bir müdde’î-

16 Aralık 1918’de de bu doğrultuda bir adım atıldı. İlk Divan-ı Harp, İstanbul’da, kuruldu. İstanbul Divan-ı Harbi, üçü emekli asker, yedisi sivil olmak üzere on üyeden oluşmaktaydı. Mahkeme üyeliğine atanan yedi sivilden üçünü azınlıklar oluşturmaktaydı. Bu azınlıklardan ikisi Ermeni milletine mensuptu. Bu Divan-ı Harbin başkanlığına emekli Ferik Mahmut Hayret Paşa getirildi. Mahkemenin diğer üyeleri şu isimlerden oluşmaktaydı: Usturma Kolordu Komutanlığından emekli Mirliva Ali Nadir, mülga nizamiye 27. Fırka Komutanlığından emekli Mirliva Süleymaniyeli Kürt Mustafa Paşa, İstanbul İstinaf Mahkemesi azalarından Şevket ve Artin Mesdciyan Efendiler, Savcılık makamında, Temyiz Başsavcılığında başyardımcı Nihat,¹⁵⁵ sorgu yargıçlığında Beyoğlu Bidayet Mahkemesi üyelerinden Moiz Zeki, Misak Makaryan, Nazif Efendi ve İstanbul Bidayet Mahkemesi üyesi Abdülsamet Efendi.¹⁵⁶ Hükümet tarafından çıkarılan bir kararname ile sıkıyönetim altında olmayan bölgelerde bulunan subay ve memurların da, izin alınmadan, ceza muhakemelerinde yargılanmaları hükmü getirildi.¹⁵⁷

Meclis-i Vükela, 19 Aralık 1918’de Ermenilerin diğer mahallere sevk ve iadelerine nezaret eden heyetlerin zaruri masraf ve harcamaların seferberlik

i umumiden mürekkebirdir. Reis ile azâsından ikisi memurîn-i askeriyeden olmak üzere Harbiye Nezareti tarafından ve azâsından diğer ikisi memurîn-i adliyeden olmak üzere Adliye Nezareti cânibinden intihâb ve tayin olunur. Divan-ı Harb huzurunda muhakeme aleni ve usul-i müdafaa câri olup hükümler ekseriyet-i mutlaka ile ve kâbil-i istinâf ve temyîz olmamak ve fakat esbâb-ı mûcibe ve bir madde-i kanuniyeye müstenid olmak üzere i’tâ olunur.” ve yedinci maddesinde “ İşbu kanunda tayin olunan ahvâlden dolayı tahkikat icrası memurîn-i adliyeden üç kişiden mürekkebe ve Divan-ı Harblere merbût hey’ât-ı tahkikiye aiddir.” ve sekizinci maddesinde ise “ Tahkikat hey’etleri gerek istitlâ’ komisyonlarından ve memurîn-i mülkiye tarafından ihbar ve evrakı tevdi’ olunan cerâim hakkında tahkikât icrasına ve maznûnün aleyhlerin tevkif ve adem-i tevkifine, bi’l- kefâle ihlâ-yı sebillerine ve tevkif müzekkirelerinin istirdâdına ve netice-i tahkikâta tebeyyün edecek hale göre luzüm-i muhakeme kararıyla doğrudan doğruya Divan-ı Harb’e sevklerine ve men’-i muhakeme ile tahliye-i sebillerine dair ekseriyetle karar i’tâsına me’zûndur. Hey’ât-ı tahkikiyeden sudûr eden mukarrerât kâbil-i itiraz değildir.” yolundaki ahkâm-ı mahsusanın, mevzû’-ı bahs hakkında esas ittihâz olunabileceğine nazaran sâlifü’l beyân yirmi beşinci madde mantûkuna tevfi’kan icab eden yerlerde hemen birer hey’et teşkil ile cerâim-i mezbûrede aslen veya fer’an medhali olduğu tahkik hey’etlerince anlaşılacak olanların Divan-ı Harblerde icra-yı muhakemeleri muvâfik-ı hâl ve maslahat görünmekle ol vechile ifa-yı mukteziyâtının Harbiye ve Adliye Nezaretleri’ne tebliği ve Dahiliye Nezareti’ne malumât verilmesi tezekkür kılındı.” Bkz. **Ermenilerin Sevk ve İskânı**... s. 409–410

¹⁵⁵ Savcı Nihat Bey atandıktan hemen sonra istifa edince yerine Beyoğlu Bidayet Mahkemesi Üyesi Sorgu Yargıcı Sami, yardımcılıklarına ise İstanbul İstinaf Mahkemesi yedek üyesi Sami ve divan-ı harp yedek üyeliğine Dimitraki Efendi atandılar. Bkz. Akşin, **a.g.e.** I, s. 145

¹⁵⁶ Akşin, **a.g.e.** s. 144–145

¹⁵⁷ **A.e.**, s. 145

tahsisatından karşılanması, burada yeterli ödenek bulunamazsa, masrafların Maliye Hazinesinden ödenmesinin gerekli olduğu yönünde bir karar aldı¹⁵⁸

Tevfik Paşa Hükümeti'nin programında vurguladığı en önemli mesele bir an önce barış antlaşmasının yapılmasıydı. Hükümetin azınlıklara, özellikle Ermenilere, karşı izleyeceği politikalar muhtemel barış antlaşmasının Osmanlı lehine sağlanmasına yönelikti. Hükümet 18 Kasım 1918 tarihinde siyasal af tasarısını Meclise gönderdi. Fakat Meclis padişah tarafından feshedilince, hükümet bunu bir kararname olarak, 23 Aralık 1918 tarihinde, ilan etti. Bu kararnameye göre, Padişah Vahdettin'in cülusuna kadar işlenmiş olan siyasal suçlardan dolayı mahkûm olanlar veya haklarında tutuklama emri çıkarılanlar veya bu suça iştirak etmiş olanlar af ediliyordu. Fakat bazı unsurların tehcirinden dolayı kanunen mesul olanlar, unsurlardan bir kısmının siyasal maksatları doğrultusunda başka bir unsura karşı suç işleyenler veya bu suça iştirak etmiş olanlar, düşman ordusuna katılanlar veya düşman ordusuna yardım edenler bu kararnamenin dışında tutuluyordu.¹⁵⁹

Tevfik Paşa Hükümeti, Ermenilerin ve Rumların memleketlerine geri dönüşlerinde, emlak ve arazilerinin iadesi gibi konularda ortaya çıkan sorunların giderilmesi için 18 Aralık 1918 tarihli bir kararname vilayetlere tebliğ edildi. Geri dönüş kararnamesi olarak da adlandırılan bu kararnamede şu hususlar vurgulanıyordu:

1. Geri dönmek arzusunda bulunanların sevk ve iade edilebilecekti. İstekli olmayanlar sevk edilmeyecekti.
2. Yerlerine geri dönecek ahalinin yollarda sefalet ve perişanlığa maruz kalmamaları, asli memleketlerinde mesken ve iaşe sıkıntısına düşmemeleri için gidecekleri bölgelerdeki mahalli idarecilerle irtibat

¹⁵⁸ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–19120)**, s. 191

¹⁵⁹ **Vakit**, 25 Kânunuevvel 1918, no: 422; Akşin, **a.g.e.**, s. 142

Aff-ı Umumi Kararnamesi

Madde 1-Cülusu Hümayun cenab-ı Padişahiye'ye şerefsudur 24 ramazan ve 3 temmuz 1334 tarihine kadar ceraim-i siyasiyeden dolayı maznun olub da haklarında tevkif müzekkeresi isdar edilmiş olanlar ve haklarında ki hüküm kesb-i katiyet etmiş olsun olmasın ceraimi mezkureden dolayı mahkum bulunanlar ile tevkif veya mahkumiyeti intaç eden cürme iştirak etmiş olanlar af edilmiştir şu kadar ki bazı anasırın tehcirinden dolayı kanunen mesul olması iktiza edenler makasid-ı siyasiyeye binaen anasırdan bir kısmının diğeri aleyhine ifa etmiş oldukları ceraimden naşi mahkum veya ef'ali mezkureye iştirak etmiş olanlar ve düşman ordusuna iltihak veya düşmana muavenet edenler iş bu affi umumiden müstesnadır.

kurularak iskân, iaşe ve nakliye vasıtaları ve seyahat güvenlikleri sağlandıktan sonra iade ve sevklerle başlanacaktı.

3. Yukarıda bahsedilen şartlar dahilinde, gelecek Rum ve Ermenilere hane ve arazileri teslim edilecekti. Şu kadar ki bunda daha önceki kuralların dikkate alınması şarttı.
4. Memleketlerine geri dönen Rum ve Ermenilerin evlerinde bulunan muhacir ve mültecilerin tahliye edilmiş olmaları gerekiyordu. Bunun dışında, yerli ahali, memurların ve askerlerin işgali altında bulunan ve henüz sahipleri geri dönmemiş olan meskenlere naklolunacaklardı. Buna maddi imkân yoksa birkaç ailenin müsait evlerde birlikte kalabilirlerdi. Buna rağmen, yine açıkta muhacir ve mülteci kalırsa çevrede bulunan muhacir kasabalarındaki boş veya terk edilmiş evlerde ve umumi binalarda iskân edilmeleri ve bu da yetmezse yerli Müslüman evlerine yerleştirilmek suretiyle açıkta bırakılmamalarına dikkat edilecekti.
5. Müslüman muhacirlerin açıkta kalmamaları için, Rum ve Ermenilerin de geçici bir süre iki üç ev birlikte yerleştirilmeleri zaruridir.
6. Kilise ve mektep gibi binalarla ile bunlara ait müstemilat ve gelir getiren yerler ait olduğu cemaatlere iade olunacaktı.
7. Yetim çocuklar, talep edildiğinde kimlikleri hakkında dikkatli bir inceleme yapıldıktan sonra velilerine ve cemaatlerine teslim edilecekti.
8. Dinlerini değiştirmiş olanlar Kanun-i Esasi'nin sağladığı vicdan hürriyetinden yararlanmakta serbesttirler.
9. Müslümanlarla evli bulunan mühtedi kadınlar istediklerinde eski dinlerine dönebilirler. Bu durumda, karı koca arasındaki nikâh kendiliğinden fesh olur. Kocasından ayrılmaya razı olmayan ve eski dinlerine geri dönmek istemeyenlere ait meselelerin mahkemelerce çözülmesi gereklidir.
10. Rumlara ait olan emval ve haneler sahipleri geri döndükçe iadesi gereklidir. Ermenilerin malları iki kısma ayrılabilir:

Birinci kısım: Bunlar, Maliye ve Evkaf Nezaretleri tasarrufunda bulunmayanlardır. Bunların işgali, kiraya verilmesi gereksizdir. Sahipleri geri dönenlerin tahliyesi ve teslimi gereklidir.

İkinci kısım: Tapu kaydı yapılarak hazinelerin uhdesine intikal etmiş olanlardır. Bunların iadesi mal memurlarının uygun görmesi ile yapılabilir. İade edilmezse, geri dönen sahiplerine kira bedelleri ödenmesi ile kanunun uygulanmasına kadar idare edilmesi gereklidir. Bütün malların sahiplerine tesliminde o andaki durumu, hasarları ve başkaları tarafından yapılan ilaveleri bildiren zabıtnameler düzenlenecektir.

11. Muhacirlere satılan emlâkin dahi sahipleri döndükçe peyderpey teslim edilmesi gereklidir. Bunlar hakkında dördüncü maddedeki hükümler aynen uygulanacaktır.
12. İlk sahiplerine iade edilmesi gereken ev ve dükkân gibi emlâk, içinde oturan muhacirler tarafından tamirat ve ilaveler yapmışsa veyahut eski sahiplerine iade edilecek arazi ve zeytinlikler muhacir ve mülteciler tarafından ekim yapılmışsa, bu bağlamda, medeni kanunumuz olan Mecelle hükümlerinin tatbiki ile beraber örf ve belde âdeti veçhile her iki tarafın hukuku muhafaza edilecektir.
13. Rum ve Ermenilerden muhtaç bulunanlar için geri dönüş esnasında sevk ve iâşe masrafları Harbiye Tahsisat'ından ödenecektir.
14. Şimdiye kadar Rum ve Ermenilerden sevk edilenlerin miktarları hakkında milliyetleri ayrı ayrı gösterilmek şartıyla Nezarete telgrafla derhal bilgi verilecek. Bundan sonra her ayın on beşinci ve sonuncu günlerinde on beş gün içerisinde nerelere ne kadar Rum ve Ermeni sevk olunduğu açık bir şekilde telgrafla bildirilecek.
15. Sevkıyat sadece Osmanlı Devleti sınırları içerisinde olup Osmanlı sınırları dışına çıkmış olan Rum ve Ermeniler, bildirilecek yeni bir emre kadar, kabul edilmeyeceklerdir.¹⁶⁰

¹⁶⁰ **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 414–416; Hikmet Özdemir, vd., **Ermeniler Sürgün ve Göç**, TTK yayınları, Ankara 2005, s. 118–120

19 Aralık 1918 tarihinde Karesi Mebusu Hüseyin Kadri ve arkadaşları tarafından hükümet aleyhinde verilen bir takrire, Hariciye Nazırı cevap verirken Ermeni ve Rumlarla ilgili olarak şunları beyan etti: "... tehcir ve tebid edilmiş olanlardan, mevkii iktidara geldiğimizden bugüne kadar vesaiti nakliyenin noksanına rağmen hükümet marifeti ile 2 552'si Müslim, 19 695'i Rum, 23 420'si Ermeni olmak üzere mesken ve mevalarına iade ve iskân edildi."¹⁶¹

Tevfik Paşa Hükümeti geri dönüş kararnamesini yayınladıktan sonra, tehcir edilen Ermenilerden geri dönenlerinin iskân edilmesi işini yürütmek üzere bir komisyon kurdu.¹⁶² Kurulan komisyonlar vasıtasıyla tehcirden geri dönenlerin hiçbir zorlukla karşılaşmamaları ve herhangi bir haksızlığa maruz kalmamaları sağlanmak isteniyordu. Bunun yanı sıra, tehcir edilenlerin emval ve emlakinin kendilerine iadesi için kanun tasarısı hazırlamak üzere Adliye Nezareti tarafından Müsteşar Yusuf Kemal Bey başkanlığında bir komisyon kuruldu.¹⁶³

6 Ocak 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti Aşâir ve Muhacirin Müdürüyet-i Umumiyesi İskân Şubesi tarafından Ankara Vilayeti'ne gönderilen bir telgrafta; geri dönen Ermenilerden yardıma muhtaç olanlardan büyüklere üçer kuruş, küçüklere altmışar paradan yevmiye verilmesi veya buna karşılık olarak iaşe fiyatı üzerinden hububat dağıtılması suretiyle yardım edilmesini ve yapılan masrafların Seferberlik tahsisatından ödenmesini isteniyordu.¹⁶⁴

Tevfik Paşa Hükümeti, umum vilayet ve mutasarrıflıklara çekilen bir telgrafta, geri dönen Ermeni ve Rumlardan yardıma muhtaç olanlara seferberlik tahsisatından verilecek yol masrafları ve iaşe ile ilgili şu hususlara dikkat edilmesini istemektedir:

1. Her ailenin memleketlerine kadar gerekli olan yol ve iaşe masrafları ile bunların nüfusları, kat edecekleri mesafe, nakliye vasıtasının çeşidi ve kendileri ile birlikte getirecekleri eşyanın dikkate alınarak ve toptan takdir edilecek ve ita edilecek ve kaç kuruş verileceğine dair aile reisine açık ve tasdikli bir resmi vesika verilmesi,

¹⁶¹ MMZC, İnikad 29,21 Kânunuevvel, 1334, c.1 s. 362

¹⁶² **Vakit**, 31 Kânunuevvel, 1918, no: 428

¹⁶³ **Vakit**, 5 Kânunusani, 1919, no: 432

¹⁶⁴ BOA, **DH. ŞFR.** 95/52

2. Çıktıkları yerden alınmış vesikayı ibraz edemeyenlere ve hükümetten müsaade almadan gidenlere merkezlerde yardım yapılmayacağı ve ödemede bulunamayacağıнын münasip vasıtalarla kendilerine tebliği,
3. Bu tebliğin ulaşmasından evvel yola çıkmış olup ta memleketlerine kadar gerekli yol masraflarını tamamen almayanlara ilk ulaşacakları merkezde ödeme yapılması ve bir vesika verilmesi,
4. Maliye'nin durumu dikkate alınarak, hükümetin yardımına ihtiyacı olmayanlara ödemede bulunulmaması ve memleketlerinden başka yerlere gitmek isteyenlere de yol masrafı verilmemesi¹⁶⁵

Ermenilerden muhtaç olanlara yardım yapılması yönünde talimat veren hükümet, aynı tarihte, eski Sivas valisi Sabit Bey ile eski Trabzon valisi Cemal Azmi Bey'i Ermeni tehciri esnasında suiistimalleri olduğu gerekçesi ile mahkemeye sevk etti. Bunun yanı sıra, Çorum Jandarma Kumandanı Mehmet Tevfik, Trabzon Gümrük Memuru Mehmet Ali Bey ile birlikte iki tüccar tutuklandı.¹⁶⁶ 7 Ocak 1919'de Boğazlıyan eski kaymakamı Kemal Bey'de tehcirden sorumlu tutularak, İstanbul'da tutuklandı.¹⁶⁷

Tevfik Paşa Hükümeti, Ermeni meselesinden sorumlu tutulanların tutuklanmaya başladığı günlerde, 8 Ocak 1919 tarihinde, İzmir, Bursa, Tekirdağ, Edirne, Samsun, Antep'te bulunan divan-ı harplere atamalar yaptı.¹⁶⁸

Hükümetin karşılaştığı en büyük problemlerden birisi de Müslümanların gözetiminde bulunan Ermeni dul ve yetimleri idi. Bu konuda, önceki Hükümet zamanında başlayan çalışmalar, bu dönemde de devam etti. Bu bağlamda Vilayetler ve Mutasarrıflıklara gönderilen şifre telgraflarla uyarılar yapılıyordu. Konya'ya gönderilen bir yazıda Ermeni yetimlerin velilerine teslim edilmesi isteniyordu.¹⁶⁹

5 Aralık 1918 tarihinde Adana Vilayeti'ne gönderilen bir telgrafta, Müslümanların gözetiminde bulunan Ermeni kız ve erkek çocuklardan kimsesiz olan,

¹⁶⁵ BOA, **DH. ŞFR.** 94/92

¹⁶⁶ Zeki Sarihan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, I.Cilt, Öğretmen Dünyası Yayınları, Ankara 1986, s.85

¹⁶⁷ Bilal N.Şimşir, **Malta Sürgünleri**, ikinci baskı, Bilgi Yayınları, Ankara, 1985, s. 44

¹⁶⁸ Zeki Sarihan, **a.g.e.** I, s. 87

¹⁶⁹ BOA, **DH. ŞFR.** 93/171

anne babası veya akrabaları olmayanların din adamlarına teslim edilmesi, din adamlarının bulunmadığı ve kendi millettaşları tarafından kabul edilmedikleri takdirde, hükümetçe işlerinin sağlanmasının ve koruma altına alınmalarının gerekli olduğu bildiriliyordu.¹⁷⁰

Canik Mutasarrıflığına gönderilen bir telgrafta da Ermeni çocuklarını ait oldukları cemaat vekiline veya cemaat vekili yoksa papazın huzurunda yapılacak zabıtname karşılığında kolej müdürüne teslim edilmesi isteniyordu.¹⁷¹

Bazı vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen bir yazıda da Müslümanlarla evlenmiş olan Ermeni kızlarının ve kadınlarının ailelerine teslimi ve bunlardan isteyenlerin eski dinlerine dönmekte serbest bırakılmaları gerektiği ifade ediliyordu.¹⁷²

8 Ocak 1919'da Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen bir listede Makriköyü'ndeki Müslüman hanelerinden alınan Ermeni çocukların isimleri, miktarları, kimler tarafından alındıkları ve bunlardan kaç tanesinin veli ve vasilerine teslim edildiğine dair bilgiler yer almaktaydı.¹⁷³

Hükümet Ermeni kadın, çocuk ve hastaların sevk esnasında zorluk çekmemeleri için tedbirler alıyordu. 9 Ocak 1919 tarihli bir şifre telgrafta, Canik Mutasarrıflığı'ndan, sevk olunacak olan Ermeni kadın, çocuk ve hastaların araba ile sevk edilmeleri isteniyordu.¹⁷⁴

Tevfik Paşa Hükümeti, yukarıda bahsedilen, icraatlarına rağmen 12 Ocak 1919 tarihinde istifa etmek zorunda kaldı.¹⁷⁵

3. I. Tevfik Paşa Hükümeti Döneminde Ermenilerin Faaliyetleri

Tevfik Paşa Hükümeti'nin programının Meclis-i Mebusanda görüşüldüğü esnada Meclis-i Mebusan'da bulunan Ermeni mebuslar hükümet programı ile ilgili

¹⁷⁰ BOA, **DH. ŞFR.** 94/56

¹⁷¹ BOA, **DH. ŞFR.** 94/182

¹⁷² BOA, **DH. ŞFR.** 94/300

¹⁷³ **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 418

¹⁷⁴ BOA, **DH. ŞFR.** 94/85; **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 424

¹⁷⁵ Akşin, **a.g.e.** I, s. 152

görüşlerini dile getirdiler. Ermeni Mebuslar'dan Artin Boşgezenyan, Dikran Barsamyanyan, Matyos Nalbantyan hükümete güvenoyu vermekle birlikte Ermenilerin zulme uğradıklarını iddia ettiler. Meclis-i Mebusan'da milletleri adına konuşan Ermeni Mebuslar görüşlerini Wilson prensiplerine dayandırmışlardı.¹⁷⁶

Tevfik Paşa Hükümeti döneminde de İstanbul basınında tehcir ile ilgili birçok iddia dile getiriliyordu. Bu konuda, özellikle, İttihat Terakki ve eski yöneticiler suçlu olarak görülüyorlardı.¹⁷⁷ Sabah Gazetesinden Ali Kemal Bey, Said Halim ve Talat Paşa Hükümetlerini Ermeni ırkının kökünü kurutmak ve söndürmekle itham ediyordu. Ancak bunların cezalandırılmasıyla bütün Türklerin tehcir suçlarıyla suçlanmasının önlenilebileceğini iddia ediyordu.¹⁷⁸ Yine aynı gazetede, Talat Paşa'nın hükümetten ayrılırken Ermeni kıtali ile ilgili verilen bütün emirleri ortadan kaldırdığından bahsediliyordu.¹⁷⁹ Memleketlerine geri dönmek isteyen Ermenilerin devlet görevlileri tarafından engellendiğine dair şikâyetler basında gündeme getiriliyordu. Bu bağlamda, Kartal Kaymakam'ı tarafından, Sabah gazetesine, gönderilen bir mektupta kendisiyle ilgili çıkan haberlerin doğru olmadığı bildiriliyordu. Aynı mektupta bazı Ermenilerin memleketlerine geri dönmek için Üsküdar Mutasarrıflığı'na dilekçe vermeleri üzerine, Mutasarrıflık tarafından Ermenilerin evlerinin iskânlarına elverişli olup olmadığının araştırılması istendiği görülmektedir. Bu emir üzerine yapılan araştırmada askeri gerekçelerle el konulan 35 evin haricindeki evlerin boş olduğu bildirilmiştir.¹⁸⁰

Vakit gazetesinde çıkan bir haberde Doktor Bahaettin Şakir Bey'in damadı Ahmet Ramiz'in evinde yapılan arama sonucunda Ermenilerin öldürülmesine yönelik verilen emirleri içeren belgelerin bir sandık içerisinde bulunduğu iddia ediliyordu. Vakit gazetesindeki başka bir haberden anlaşıldığı üzere, o günlerde, İstanbul'da bulunan muhacirlerin sefalet içinde oldukları ve bunlara bakılmadığı yönünde gazetelerde tenkitler yapılıyordu. Bunun üzerine matbuat müdüriyeti bir açıklama yaparak, 1500000 müslim ve gayri müslim vatandaşın iskân edildiğini

¹⁷⁶ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki- Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, Cilt 3, Genişletilmiş Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000 s. 656

¹⁷⁷ Recep Karacakaya, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi**, s. 305

¹⁷⁸ Karacakaya, **a.g.e.**, s. 307; Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918- 11 Ekim 1922)** TTK Basımevi, Ankara, 1970, s. 10

¹⁷⁹ Karacakaya, **a.g.e.**, s. 306

¹⁸⁰ **Sabah**, 12 Teşrinisani 1918, no:10412

bildiriyordu. Ayrıca, ülkenin içinde bulunduğu olağanüstü şartların dikkate alınması gerektiğini ve yapılan tenkitlerin konuyla ilgili bir araştırma yapılmadan dile getirildiği belirtiliyordu.¹⁸¹

Mütareke Dönemi gazetelerinden Yeni Gazetede “Tehcir Kurbanları” başlıklı yazıyla tehcirde ölen Ermenileri tanıtmaya başladı. Gazete Ermenilerin tehcirinden İttihat ve Terakki ile birlikte Almanların da sorumlu olduğunu iddia ediyordu. Bununla birlikte, Ermeni tehciriyle ilgili şikâyet mektuplarını yayınlarak, tehcirde görev yapan bazı devlet memurları hakkında suçlamalara yer vermekteydi.¹⁸² Yeni İstanbul Gazetesinde Sait Molla Rum ve Ermeni vatandaşlarına şöyle sesleniyordu: “...Fail hepimiziz çünkü sükût ettik.”¹⁸³ Dönemin önemli gazetelerinden birisi olan İkdâm gazetesi de İstanbul ile ilgili yaptığı bir haberde, İstanbul’da yaşayan milletlerle ilgili istatiki bilgiler sunuyordu. Gazete’de Doğu’nun ve Batı’nın incisi olarak tanımlanan İstanbul’da yüzde 15 Ermeni’nin yaşadığı yazıyordu.¹⁸⁴

Tevfik Paşa Hükümeti döneminde Ermenice yayınlanan gazetelerde tehcirle ilgili olarak bütün Türklerin sorumlu olduğu iddia ediliyordu. Ayrıca, birçok Ermeni çocukların zorla din değiştirdiğini, İstanbul ve taşrada Türk ailelerinin nezdinde Hıristiyan kadın ve çocukların bulunduğu iddia ediliyordu.¹⁸⁵ Hadisat gazetesi, 7 Aralık 1918 tarihinde, Ermeni gazetelerini kaynak göstererek, Kayseri’de iki üç bin kadar Müslüman olmuş Ermeni kadının var olduğunu ve bunlardan büyük çoğunluğunun kocası vefat ettiğinden dolayı sefalet içerisinde olduğunu yazıyordu.¹⁸⁶ Bunun yanı sıra, gazetelerde toplumu psikolojik açıdan yönlendirici asılsız haberler çıkıyordu. Bu haberler Hükümet tarafından tekzip ediliyordu. Bu bağlamda, Dâhiliye Nezareti tarafından yayınlanan tekzipte, bir gazetede tehcirle ilişkili oldukları ileri sürülen yirmi altı mebusun, tahkikat komisyonu tarafından sürdürülen araştırmalar tamamlanıncaya kadar seyahatlerinin yasaklandığı ve bu konuda adı geçen kişilere seyahat varakası verilmemesi için polis müdürlüğüne emir

¹⁸¹ **Vakit**, 13 Aralık 1918, no: 410

¹⁸² Nejdet Bilgi, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey’in Yargılanması**, Köksav, Ankara 1999, s.75

¹⁸³ Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, s. 8

¹⁸⁴ **İkdâm**, 8 Kânunusani 1919, no:787

¹⁸⁵ Mütareke döneminde Jogovurti Tzayn (Halkın Sesi), Verçin Lur (Son Havadis), Azadamard (Mücadele), Hayrenik (Yurt), Jamanak (Zaman), Cagadamard (Kavga) gibi Ermenice yayınlanan gazeteler mevcuttu. Bkz. Bilgi, **a.g.e.**, s. 65

¹⁸⁶ Sarıhan, **a.g.e.** I, s. 56

verildiğine dair haberin yayınladığını ancak bunun doğru olmadığı dile getiriliyordu.¹⁸⁷

Bu dönemde, Müslüman aileler nezdinde bulunan ve Ermeni oldukları iddia edilen kız çocukları Patrikhane veya Kiliselere teslim edilmişti. Ancak teslim edilenlerin büyük çoğunluğunun Müslüman olduğu tespit edilmesine rağmen bazıları Ermeni Patrikhanesinde tutuluyorlardı.¹⁸⁸ Bunun yanı sıra, İtilaf devletlerinin hizmetinde bulunan Ermeni zabıta memurları gözlerine kestirdikleri çocukları Ermeni oldukları iddiasıyla sokaklardan alıp götürüyorlardı.¹⁸⁹

Ermeni Patrikhanesi, Ahmet İzzet Paşa Hükümeti döneminde olduğu gibi, bu dönemde de aktif bir rol oynuyordu. Ermeni Patrikliği, çeşitli yerlerden İstanbul'a gelen Ermeni muhacirlerin her türlü durumuyla ilgileniyordu. İstanbul dışından gelen Ermeniler Kumkapı'da bulunan Ermeni Patrikhanesine götürülüyordu.¹⁹⁰

Ermenilerin ve Rumların tehcirinden sonra kurulan emval-i metruke komisyonu daha sonra Meclis-i Mebusan tarafından kaldırıldı. Bu komisyonun yerine Adliye Müsteşarı Yusuf Kemal Bey başkanlığında yeni bir komisyon teşkil edildi. Bu komisyon ile Ermeni Patrikhanesi arasında Ermenilerin mallarının iadesi ile ilgili bir anlaşmazlık söz konusu idi. Patrikhane, Ermenilere ait olan bütün

¹⁸⁷ **İkdam**, 10 Kânunusani 1919, no: 7872

¹⁸⁸ **Bilgi, a.g.e.**, s. 52

¹⁸⁹ Bayar, **a.g.e.V**, s. 1503; Halide Edip Adıvar yetimhanede bulunan çocukların Ermeniler tarafından alınışını şu şekilde anlatmıştır: "... Anadolu'daki yetimhanelerden çok sayıda çocuklar İstanbul'a getirilince Kumkapı'daki Ermeni Kilisesine gönderiliyorlardı ve orada bunlara Ermenidir deniliyordu. Bazı çocuklar kaçmayı deniyorlardı, fakat yakalanıp geri getiriliyordu. Kızılay ofisinde, Nezihe Hanımı ziyarete gittiğim bir günde şu olay meydana geldi. İki korkmuş erkek çocuk ki bunlardan biri topallayarak, diğeri başından yaralı ve başı kirli beyaz bir mendille bağlı şekilde odaya daldılar. Onlar haki renkli yetimhane üniforması giymişlerdi. Daha sonra hikayelerini anlatmaya başladılar. Bu çocuklar bir yetimhaneden gelmişler ve kiliseye götürülmüşler. Ermeni yapılmaya sert bir şekilde itiraz etmişler. Çünkü anne ve babaları Ermeniler tarafından katledilmişti. Onları çok feci bir şekilde dövülmüşler, fakat kaçmayı başarmışlardı. Onlar gözyaşları içinde geri gönderilmemeleri ve korunmaları için yalvarıyorlardı. Nezihe Hanım birkaç Türk gazete temsilcisine telefon ederek İngiliz Sefareti baştercümanı Mr. Ryan'a götürülmelerini istedi... gerçi onun Türklere karşı duyduğu kını biliniyorsa da iki masum ve çaresiz çocuğun bu durumu karşısında insafa geleceğini düşünmüştü Nezihe Hanım. İki genç gazetece onlarla birlikte elçiliğe gitti. Çok dramatik bir durumdu. Duydum ki, bu çocuklar konuşurken Mr Ryan'a bir şey söylemek için Ermeni bir görevli içeri girmiş. Bunun üzerine, çocuklardan biri onu görünce, bizi döven ve tekmeleyen adam buydu diye haykırmış, adam Kumkapı Kilisesindeki heyetin bir üyesi imiş.

... Nakie Hanımın anlattığı, Küçük yaratığın acısı beni çok etkiledi. Benim için o, çaresiz Türk milletinin bir sembolü idi. Küçük ve zayıf." Halide Edip, **The Turkish Ordeal**, The Century Co. London, 1928, s. 17-18; Kamuran Gürün, **a.g.e.**, (1983), s. 242-243

¹⁹⁰ **Sabah**, 29 Teşrinisani 1918, no: 10429

hanelerin tahliye edilmesini istiyordu. Ancak Komisyon, Ermeni muhacirler yerlerine geri döndükçe evlerinin ve onlara ait olan malların teslim edilmesi konusunda ısrarlı tavrını sürdürdü.¹⁹¹

Bunun yanı sıra, Patrikhane Ermeni muhacirlerin sağlık durumu ile yakından ilgileniyordu. Ermeni Patrikhanesi ve Galata Kilisesinde Ermeni muhacirler sağlık taramasından geçirilerek sarılık hastalığı aşısı yapıyordu.¹⁹²

Ermeni Patrikhanesi Müslüman evlerinde bulunduğu iddia edilen Ermeni yetimlerin alınması ile ilgili bir çalışma başlatmıştı. Patrikhane, bazı kişileri, tespit ettikleri Müslüman evlerine göndererek buradaki Ermeni çocuklarını alma girişiminde bulunmuştu. Patrikhanenin bu tavrının bazı olumsuzluklara sebebiyet vermesi üzerine Adliye Nezareti Ermeni Patrikhanesine bir tezkire göndererek, Ermeni yetimlerinin polis vasıtasıyla alınmasının daha doğru olacağı, bu konuda yapılacak ihbarların neticesinde gösterilen evlerden çocukların alınarak Patrikhaneye teslim edileceği bildirildi.¹⁹³

Bir Rum gazetesinde(Tahidarumus) çıkan bir habere göre, Rum Patrikhanesi ve Ermeni Patrikhanesi İttihat ve Terakki döneminde çıkarılan seçim yasasının lağv edilerek, her milletin kendi muhtar ve ihtiyar heyetini seçmesi için teşebbüste bulunmuşlardı.¹⁹⁴

Ermeni gazetelerinde çıkan haberlere göre, Ermeni Meclis-i Muhteliti 4 Aralık 1918 tarihinde toplanarak tehcir edilmiş olan Ermenilerin durumlarını görüştüler. Aynı toplantıda Ermeni Mebuslara yönelik ilginç bir karar alındı. Alınan kararda, Ermeni Mebusların, Meclis-i Mebusan'da Ermeniler ile ilgili dile getirdikleri düşüncelerin kendi kişisel düşünceleri olduğu ve bu mebusların Ermeni milleti adına konuşmaya yetkili olmadıkları beyan edildi.¹⁹⁵

5 Aralık 1918'de bir Ermeni heyeti Dâhiliye Nezareti'ni ziyaret ederek Ermenilerin geri dönüşlerde ve evlerine yerleştirilmeleri ile ilgili yaşadıkları

¹⁹¹ **Sabah**, 4 Kânunuevvel 1918, no: 10434

¹⁹² **Sabah**, 5 Kânunuevvel 1918, no:10435

¹⁹³ **Sabah**, 5 Kânunuevvel 1918, no:10435

¹⁹⁴ **İkdam**, 12 Kânunusani 1919, no: 7874

¹⁹⁵ **Sabah**, 6 Kânunuevvel 1918, no:10436

zorlukların giderilmesi konusunda düşüncelerini dile getirdiler. Bu konuda, bir heyetin, sıkıntıların yaşandığı bölgelere gönderilmesi kararlaştırıldı.¹⁹⁶

Ermeni Milli Meclisi 6 Aralık'ta yaptığı bir toplantıda Ermeni Patrikhanesinin imtiyazlarının geri verilmesi üzerine Zaven Efendi'yi Ermeni Milleti namına Patriklik makamına davet etti.¹⁹⁷

Yurt dışında bulunan Ermeniler de büyük bir çalışma başlattılar. Paris Ermenileri 16 Kasım 1918 tarihinde yaptıkları toplantıda Fransa ve müttefiklerinden şunları istiyorlardı:¹⁹⁸

- 1- Ermenilerin Kafkasya ve Kilikya Ermenistanı üzerindeki hukukunun müttefikler tarafından resmen tasdik edilmesi ve Kafkasyada teşkil etmiş olan ve parlamentosu ile ordusu, hükümeti bulunan ve müstakil bir Ermenistan teşkili zımında ve vilayeti müstahlasla ile ittihadını tabi arzu eden Ermenistan Cumhuriyeti'nin tasdiki
- 2- Müttefik Devletlerinin Ermeni orduları ile büyük ve küçük Ermenistan'ı derhal işgal eylemeleri
- 3- Suriye ve Elcezire civarlarında eziyet ve sıkıntı içinde bulunan ve telef olan yüzbinlerce masumun vatanlarına iadesi
- 4- Zorla Müslüman edilen ve haremlere kapatılan onbinlerce kadın ve genç kızın tekrar geri dönmeleri, Türkler ile Kürtlerin hanelerinde bulunan binlerce çocuk ve öksüzün ailelerinin yanına geri dönmeleri
- 5- Enver, Talat, Cemal, Cavid'ten itibaren bütün fanilerin adliyeye tevdi edilmesi
- 6- Ermeni Milletinin maruz kaldığı zarar ve ziyanın tazmini.

Bunun yanı sıra, Avrupa basınında, Ermenilerin davalarını anlatmak için Avrupa'da ve Amerika'da dokuz yüz kitap ve risalenin basıldığı yazıyordu. Bu kitapların masrafları yabancı ülkelerde oturan Ermeniler tarafından karşılanmıştı.¹⁹⁹

¹⁹⁶ **Sabah**,7 Kânunuevvel 1918, no: 10437

¹⁹⁷ **Sabah**, 7 Kânunuevvel 1918, no:10437

¹⁹⁸ **Sabah**, 30 Teşrinisani 1918, no: 10430

Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı olarak görev yapan Tuğgeneral Kazım Karabekir 1 Aralık 1918 tarihinde Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda Ermenilerin Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Müslümanlara karşı yaptıkları vahşeti belgeleri ile üst makamlara ilettiklerini söylüyordu. Bunun yanı sıra Erzincan, Mamahatun, Erzurum, Kars ve civar köylerinde Ermenilerin çok büyük bir facia işlediklerini dile getiriyordu. Kazım Karabekir, doğuda şahit olduğu durumu arz ettikten sonra İstanbul basınından bazı gazeteleri şu şekilde eleştiriyordu: “İstanbul gazetelerinden bazılarının kendi ırkının uğradığı felaketten, fecâyi'den, yani Rus istilasına maruz mntıklardaki Müslüman unsurunun Ermeniler tarafından ifnâ edildiğinden bihaber oldukları yazılarından anlaşılıyor...” Kazım Karabekir yazısının sonunda her türlü ihtiyaçları hükümet tarafından sağlamak üzere çeşitli unsurlardan oluşan heyetlerin bölgeye gönderilerek olayların yerinde tetkik edilmesinin faydalı olacağını beyan ediyordu.²⁰⁰

Tevfik Paşa Hükümeti baskılara dayanamayınca, 21 Kasım 1918'de, Azerbaycan'da bulunan Yakup Şevki Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun Bakü'den ayrılması gerektiğini bildirdi. Bunun üzerine Bakü'de bulunan Türk kıtası ayrıldı. Azerbaycan ordusunun güçsüz olması nedeniyle Ermeniler Aralık ayında Şusa'yı alarak katliama başladılar.²⁰¹

Osmanlı Devleti'nin Mondros Ateşkes Antlaşmasını imzalayarak savaş yenilgisini kabul etmesi başta Ermeniler olmak üzere gayri müslim azınlık tarafından memnuniyetle karşılandı. Bu bağlamda, İngiltere'nin Manchester şehrinde bulunan Ermeni Temsilcileri Komitesi, Yurtsuz Kalmış Rumlar Komitesi, Suriyeliler Birliği Temsilcileri, İngiltere, Fransa, İtalya, Amerika Birleşik Devletleri ve Yunanistan'a 12 Kasım 1918 tarihinde bir telgraf gönderdiler. Bu telgrafta duygularını şu şekilde açıklamaktaydılar; “Zaferinizi saygıyla kutlar, gaddar Türklerin yüzyıllar süren zulmünden bizleri kurtaracak olan güzel bir barışı beklemenin mutluluğu içinde bulunduğumuzu bildiririz”²⁰²

¹⁹⁹ **Sabah**, 16 Kânunuevvel 1918, no:10446

²⁰⁰ **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I 1906-1918**, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara, 1995, s. 315-316

²⁰¹ Mim Kemal Öke, **Uluslar arası Boyutlarıyla Anadolu- Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu**, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s.205

²⁰² Zeki Sarıhan, **a.g.e.**, s. 23

Ermeni temsilcisi Boghos Nubar Paşa, 30 Kasım 1918 tarihinde, İtilaf Devletlerine başvurarak İtilaf Devletleri ve Milletler Cemiyetinin himayesinde tam bağımsız bir Ermenistan kurulmasını istedi.²⁰³ Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul'a dönen Patrik Zaven Efendi Fener Rum Patrikhanesi ile işbirliği yaparak Rum- Ermeni Komitesi'nin kurulmasını sağladı. Fakat bu işbirliği Rumların Pontus Cumhuriyeti sınırları içinde düşündükleri Trabzon ve Tirebolu gibi yerlerin Ermeniler tarafından da büyük Ermenistan toprakları içerisinde düşündükleri anlaşılınca kadar devam etti.²⁰⁴

Tevfik Paşa Hükümeti döneminde, özellikle doğu bölgesinde, Osmanlı Ordusunun boşaltmak zorunda kaldığı bölgelerde, Ermenilerin Müslüman ahaliye karşı büyük bir mezalime kalkıştığı görülmüştür. 10 Aralık 1918 tarihinde Ermeniler doğuda Nahcivan bölgesini ele geçirmek için saldırıya başladılar. Albay Dalhanof Komutasında bulunan Ermeni Alayı Aras nehri boyunca ilerliyordu. Bu arada, Antranik çetesi de Dereleşez, Zengezor (Zingezör) bölgesinde tedhiş hareketlerinde

²⁰³ A. g.e., s.46; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar Cilt 1** s. 121

Boghos Nubar Paşa'nın İtilaf Devletlerine başvurusu şu şekilde idi: " Milli Ermeni heyeti adına, yüksek şahsınıza aşağıdaki bildiriye arz etmekle şeref duyarım:

"Ermeniler, savaşın başından beri tarafınızdan bilindiği üzere, savaşmışlardır. Çünkü kendileri, itilâf hükümetlerine karşı olan sarsılmaz bağlılıkları sebebiyle, ağır fedakarlıklar ve devamlı ıstıraplara uğrayarak bütün cephelerde itilâf devletlerinin yanında savaşmışlardır.

Fransa'da ilk günlerden itibaren (Legion Entrangeres) e girmiş olan gönüllüleri ile, Fransız bayrağı altında zaferler kazanmışlardır. Tiflis ve Suriye'de hatta Fransız Cumhuriyet Hükümetinin isteğiyle, milli temsilciler heyeti tarafından kaydedilmiş olan Ermeni gönüllüleri, Fransız kuvvetinin yarısını teşkil etmişlerdir, emirlerinde buldukları Fransız âmirlerinin de resmen bildirmiş oldukları gibi general Allenby'nin zaferlerinin kazanılmasında büyük gayretler göstermişlerdir.

Kafkasya'da Rus İmparatorluğu ordusunda bulunan 150.000 Ermeni hariç olmak üzere 40.000 gönüllü, Antranik ve Nazarbegof kumandasında olarak Ermeni illerinin kurtarılmasına katılmışlar ve Bolşevikliğin ilanından sonra barışın imzalanmasına kadar Türk ordusuna savunmada bulunmuşlardır.

Hak ve adalet, ezilen milletlerin kurtarılması prensipleri için savaşan itilaf devletleri ile Amerika hükümetlerinin zaferi, kesinlikler altı ili, Kilikya'yı, Maraş sancağını Türk boyunduruğundan kurtarmıştır. Ermeni milleti devamlı istilalara ve fetihlere uğramış olmasına rağmen; kendi benliğini, dilini, dinini, tam olarak korumuş ve her zaman milli ruhunu ve ırkının zindeliğini olumlu deliller göstererek, yüzyıllarca kurtuluşunu ve milli varlığını elde etmek için mücadelede bulunmuştur.

Ermeni milleti, kültür ve uygarlığı yönünden sahip olduğu derece ve yeri bakımından, itilaf devletlerinin ve Amerika'nın savaş gayeleri arasında kaydetmiş oldukları prensiplerden birisinin kendileri içinde uygulanmasını istemekte haklıdır. Bundan dolayı bir kısmı bağımsız bir cumhuriyet kurmuş olan bütün Ermenilerin arzularına uyarak Ermeni Milli Temsilciler Heyeti, kuruluşundan başlayarak itilaf devletlerinin, Amerika'nın ya da Milletler Cemiyeti'nin sahiplik ve himayesi altında bulunmak üzere, Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmiş olduğunu cumhuriyet hükümetine bildirmekle şeref duyar." Bkz. Esat Uras, **Tarihte Ermeniler**, 1987, s. 656-657

²⁰⁴ Celal Bayar, **Ben de Yazdım V**, s. 1449

bulunuyordu. Fakat yerli halkın direnişii üzerine Ermeni saldırısı bir süreliğine de olsa durduruldu.²⁰⁵

Dokuzuncu Ordu Kumandanlığı'nın 26.12.1918 tarihli bir telgrafında, İğdir'in Osmanlı askerleri tarafından boşaltılmasından sonra şehre gelen Ermenilerin Müslümanlara zulüm yaptıkları, gençleri toplayıp bilinmeyen yerlere götürdükleri, Müslümanların yiyeceklerini zorla aldıklarını, çoluk çocuğun sıfırın altında on-onbeş derecede karlar içerisinde memleketlerini terke zorlandıklarını ve bu kişilerin Osmanlı devletinden yardım istedikleri bildirilmekteydi.²⁰⁶

Ermenilerin doğuda Müslüman halka karşı başlattıkları saldırı, işkence olayları 4 Ocak 1919 tarihinde Kars'tan Harbiye Nezareti'ne gönderilen şifrede şu şekilde anlatılmaktaydı; Serdarâbad ve Erivan civarından Osmanlı Hükümetinin koruyuculuğuna sığınan Müslümanların anlattıklarına göre Ermeniler Müslümanların malını, yiyecek ekmeklerini, bununla da yetinmeyerek üzerlerindeki eski elbise ve çamaşırlarını dahi almışlardı. Bunun yanı sıra, Müslüman kadınların ırzlarına tecavüzatta bulunmuşlardı. Ruslar zamanında alınan verginin otuz mislini talep etmişler, fakat bunu ödeme gücü olmayanların eşyalarını yağmalamışlardı. İğdir ahalisinden Osmanlı arazisine iltica etmek isteyen Müslümanların bir kısmı, İğdir'in on kilometre kuzeyinde, Sarıçoban köyü Yezidileri tarafından şehit edilmişlerdi. Ermeni Hükümeti jandarmaları tarafından Müslümanların eşya ve zahireleri tamamen gasp edilmişti. Müslümanlar, şehit edilmişlerdi. Ayrıca Hükümetin, bu durumun durdurulması için İtilaf Hükümetleri nezdinde girişimde bulunması isteniyordu.²⁰⁷

Bunun yanı sıra, Kağızman-Oltu İslam Şurası Reisi İbrahim Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafta, Aras nehrinin kuzeyindeki bölgelerde, Ermenilerin büyük bir mezalim yapmakta olduğunu, kadınların ırzına tecavüz edilmekte olduğu bildirilmişti. İbrahim Bey, karma bir komisyon vasıtasıyla bu olayların yerinde araştırılmasını talep ediyordu.²⁰⁸

²⁰⁵ Zeki Sarihan, **a.g.e.**, s. 58

²⁰⁶ **ATBD**, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Bşk., Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1985, sayı 85, b. 2040 s. 211

²⁰⁷ **ATBD**, b. 2040, s. 215

²⁰⁸ **İkdam**, 8 Kânunusani 1919, no: 7870

6 Ocak 1919 tarihli başka bir telgrafta Batum'da Rumlardan ve Ermenilerden oluşan milislerin Osmanlı subaylarının evlerini basarak basit kişisel eşyalara varıncaya kadar her şeyi gasp ettikleri bildiriliyordu. Ayrıca, İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcileri nezdinde teşebbüste bulunarak Batum İngiliz Kumandanlığı'na kesin emirler verilmedikçe daha kötü olayların yaşanabileceği beyan ediliyordu.²⁰⁹

Ermeni çetelerinin Gümrü'de İngiliz görevlilerine de saldırması üzerine, İngilizlerin müracaatı üzerine bir kıta Osmanlı askeri Gümrü'ye sevk edildi.²¹⁰

Yukarıdaki telgraflarda görüldüğü gibi, Osmanlı hükümeti, kendi sınırları içerisinde bulunan Ermenilerin her türlü ihtiyacına cevap vermek için büyük bir titizlik göstermesine rağmen, Osmanlı sınırları dışında kalan Ermeniler ise Müslümanların en zaruri ihtiyaçlarını karşılayacak eşyalara varıncaya kadar gasp ederek, Müslümanları adeta ölüme mahkûm ediyorlardı.

11 Aralık 1918 'de Fransız subayların komutasında çoğu yerli Ermenilerden olmak üzere Fransız üniforması giymiş 400 kişilik bir müfreze Dört Yol'u işgal etti ve Türk evlerini yağmaladı.²¹¹ Jandarma ve memurlar kasabadan çıkarıldılar.²¹² İşgal sonrasındaki durum 15.12.1918 tarihli bir telgrafta şu şekilde anlatılmaktaydı:

“Payas'taki işgal kuvvetlerinden dört beş kişi oradaki Hasan Onbaşı'yı hükümet konağından alarak kaleye götürüp boğazından ağır bir şekilde yaralamışlardır. Nahiye'de bulunan jandarmaları nahiye haricine çıkartmışlardır. Dört Yol'a gelen işgal kuvvetleri kumandanı başlangıçta mevcut jandarmanın miktarını ve vazifelerini sormuş, bunun üzerine, jandarmanın mülkiye memurları gibi Dâhiliye Nezareti'ne bağlı ve mahalli düzeni sağlamakla mükellef olduğu bildirilmiştir. İşgal Kuvvetleri Kumandanı jandarmaların görevlerine devam edebileceklerini, asayiş bozacak hiçbir harekete lakayt kalmayacağını ve kendi askerini de cezalandırmaktan geri durmayacağını ve ahalinin de aynı şekilde hareket etmesini arzu ettiğini ifade etmiştir. Fakat bir gün sonra, işgal kuvvetleri etrafa

²⁰⁹ **ATBD**, sayı 85, b. 2041, s.219

²¹⁰ **İkdam**, 3 Kânunusani 1919, no: 7865

²¹¹ Selahattin Tansel, **a.g.e.**, s.50

²¹² Tevfik Bıyıklıoğlu, **Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1962, s.69

saldırmaya başlamışlar ve kumandan verdiği bir emirle jandarmaların Ceyhan nehrinin ötesine gitmeleri gerektiğini bildirmiştir. Bunun üzerine Kaymakam, meydana gelen olayları İşgal Kuvvetleri Kumandanı'na şikâyet etmekle beraber Jandarmaların çıkarılmasıyla ilgili emrin sebebini sormuştur. Bunun üzerine, Kumandan askerlerin ilk girdikleri yerlerde yağma hareketlerinde bulunmalarının doğal olduğunu, bunun çok görülmemesi gerektiğini söylemiştir. Bu durumun bütün ordularda görüldüğünü, fakat kısa zamanda, önünün alınacağını ifade etmiştir. Jandarmaların silahlı olduklarını bu nedenle burayı boşaltmaları gerektiğini, aksi takdirde, onları harp esiri olarak tutuklatacağını bildirmişti. Jandarmalar çıktıktan sonra Fransız askeri elbisesi giymiş silahlı Ermeniler geceleyin evlere saldırarak Eski Kaymakam Necati Bey'in evindeki sandıkları açtırarak sandıkların içindekileri ve düyûn-ı umûmiye eski memuru İhsan Efendi'nin eşyalarını, paralarını ve Medine mültecilerinden bir kadının eşya ve paraları alındığı gibi, yine Medine mültecilerinden Hacı Ahmed'in eşyasının alınmasının yanı sıra, darp edildiği ve Üzeyirli mektep muallimi Ahmed Efendi'nin zorla on lirası alındığı gibi, Jandarma dairesi işgal kuvvetleri tarafından işgal edilerek jandarma deposunda bulunan silah ve eşyalar alınmış ve geceleyin altı Fransız askeri hapishaneye giderek bütün mahkûmları tahliye etmişlerdir. Ayrıca, ailesini başka bir yere götürmek isteyen Payas müdürünün evi kuşatılarak ailenin dışarı çıkması engellenmiştir. Bu durumun işgal edilecek her yerde aynı şekilde hareket edileceğini gösterdiğini ve bu duruma bir çare bulunması istenmekteydi.²¹³

16 Aralık 1918 tarihinde Sadaret-i Uzmâ Umûr-ı Mühimme Müdfriyeti tarafından Harbiye Nezaretine gönderilen bir yazıda da yerli Ermeni firarilerden oluşan ve Fransız askeri üniforması giymiş dört yüz kişilik bir müfrezenin Dört Yol'a geldikleri ve on haneyi basarak eşyaları ve paraları gasp ettikleri ifade ediliyordu. Ayrıca işgal kuvvetlerinin bir kadını boğazından yaraladıkları ve jandarmayı da kasabadan çıkardıkları, bu durumun mütareke şartlarına aykırı olduğu bildiriliyordu. Bu nedenle, gerekli girişimlerin yapılması isteniyordu.²¹⁴

²¹³ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I 1906-1918, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara, 1995, s. 318-319

²¹⁴ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I, s. 320-321

12 Aralık 1918 tarihinde Adana Belen’de geri dönen Ermeniler ile Müslümanlar arasında küçük çaplı çarpışmalar oldu.²¹⁵

Mütarekenin imzalanmasından sonra çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Fransız kuvvetleri, 17 Aralık’ta Mersin’e çıkarma yaptılar. Fransızların, 13 Aralık’ta Adana’yı, 17 Aralık’ta Mersin’i işgal edeceği yönündeki haberler art niyetlilerin taşkınlıklarına yol açmıştı. Bu ortamdan istifade eden Ermeniler daha da ileri giderek, Adana vilayetinde geçici bir hükümetin kurulmasını teşvik etmişlerdi.²¹⁶ Fransız kuvvetleri 21 Aralık’a kadar çevrede bulunan yerleri işgal ederek Adana’ya girdiler.²¹⁷ Adana Valisi Nazım Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir telgrafta 350 kişilik bir Fransız müfrezesinin yüzde seksenini yerli ve Osmanlı vatandaşı olan Ermenilerin oluşturduğu, bu durumun mütareke şartlarına uymadığı bildirilmekteydi.²¹⁸ Adana’nın işgal edilmesi üzerine Ermeni evleri, dükkânları itilaf devletleri ve Ermeni bayrakları ile süslendi. Türk bayrakları yırtıldı. Fener alayları düzenlendi. Vali Nazım Bey, mahallelere gönderdiği adamları vasıtasıyla, Ermenilerin taşkınlıkları karşısında Türklerin vakarlarını korumalarını ve herhangi bir olayın meydana gelmesine fırsat vermemelerini istiyordu.²¹⁹ Fransız Ordusu’nun bir parçası olarak Türkiye’ye getirilen dört taburluk Ermeni Lejyonu²²⁰ 4.368 asker ve 66 subaydan oluşuyordu.²²¹ Geri dönen Ermenilerden dördünün Tarsus ile Adana arasında yaralanması üzerine, Lejyon karakollarından birine bağlı bulunan Ermeniler altı Türk’ü kurşuna dizerek, bazı Türkleri de süngüleyerek öldürdüler. Bunun yanı

²¹⁵ Zeki Sarıhan, **a.g.e.**, s. 60

²¹⁶ Tevfik Bıyıklıoğlu, **a.g.e.**, s. 70

²¹⁷ Yusuf Ziya Bildirici, **Adana’da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız Ermeni İlişkileri**, Köksav, Ankara 1999, s.100

²¹⁸ BOA, **DH. EUM.5.Şb**, 76/36

²¹⁹ Mehmed Hocaoğlu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976, s. 699

²²⁰ Ermeni Lejyonu (Legion Armenienne) 1916’dan itibaren Fransız General Louis Romieu komutasında Kıbrıs adasında kurulmuştur. Ermeni Lejyonun eğitimi ve silahlarının tedariki İngilizlerin katkısı ile gerçekleşmiştir. Ermeni Lejyonu Magosa’nın kuzeyinde bulunan Monarga (Boğaztepe) yakınında bir üsse yerleştirilmiştir. Boghos (Boghos) Nubar Paşa’nın düzenlediği kampanyalar neticesinde bir çok Ermeni genci Lejyon’a katılmak için Kıbrıs’a gelmişlerdir. Osmanlı Ordusunda asker olarak İngilizlere karşı savaşırken esir düşen ve Kıbrıs’ta bulunan toplama kampına getirilen Ermeniler de Türk esirler arasından alınarak Lejyon’a asker olarak devredilmişlerdir. Bkz: Stanford J. Shaw, “Ermeni Lejyonu ve Kilikya’daki Ermeni Topluluğunu Tahribati,” **Osmanlı’nın Son Döneminde Ermeniler**, editör: Türkkaya Ataöv, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2002, s.151–152

²²¹ **A.g.m.**, s. 151

sıra Ermeniler yanlarında götürdükleri Türklerden kaçma teşebbüsünde bulunanları da öldürdüler.²²²

Bazı Ermeniler, Doğu ve Güney bölgelerinde, İtilaf devlerinin de desteğini alarak Müslümanların mal ve canlarına kast ederken iç bölgelerde de kendi millettaşlarının mallarına göz dikmişlerdi. Mütareke döneminin olağanüstü şartlarından faydalanmak isteyen bazı Ermeniler memleketlerine geri dönen Ermeni muhacirlerden maddi bir çıkar elde etmek istiyorlardı. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından Eskişehir mutasarrıflığına gönderilen bir yazıda Agob Arslanyan isminde bir şahsın kendisini Muhtar gibi göstererek Ermeni muhacirlerden evlerinin tesliminde anahtar parası adı altında para talep ettiği bildiriliyordu.²²³

1 Aralık 1918 tarihinde, 9. Ordu Kumandanı Şevki Paşa tarafından Harbiye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafta, Ermenilerin doğuda Müslümanlara yaptıkları mezalim madde madde şu şekilde anlatılmaktaydı;

1- Bu yılın başlarında ordunun ileri harekete başladığı andan itibaren Batum Antlaşmasının²²⁴ imzalanmasına kadar Ermeniler, kadın, çocuk ayırt etmeksizin yakalayabildikleri her Müslüman'ı öldürerek bugün buldukları mevkilere çekildiler. Ermenileri takip eden ordumuzun bütün bölümleri bu Müslüman şehitlerin cesedini ve keserle parçalanmış olan uzuvlarını gömerek geldiler. Batum Antlaşmasından sonra Ermeniler İslamiyet'in imhası politikasına devam ediyorlar. Özellikle Atranik adlı canı başına topladığı binlerce avanesiyle Gence ile Erivan ve Ordubat, İran'daki mıntıkada bulunan İslam ahalisini bugüne kadar katliama devam etti ve hala ediyor. Bir buçuk ay önce Ordu tarafından bu şakinin takibi hakkında düzenlenen harekâta siyasi mecburiyetten dolayı tutuklandı ve bu harekât Ermeniler tarafından birçok hakiki olmayan şeyler de uydurularak bir zulüm gibi gösterildi.

²²² Zeki Sarıhan, **a.g.e.**, s. 81

²²³ BOA, **DH. ŞFR.** 93/231

²²⁴ Batum Antlaşması 4 Haziran 1918 tarihinde yapıldı, Bu antlaşma Türkiye ile bağımsızlığını yeni ilan etmiş olan Ermenistan Cumhuriyeti arasında yapılan ilk antlaşmaydı. 15 Mayıs 1918 tarihli esir değişim antlaşması hariç tutulursa, taraflar arasındaki bütün antlaşmalar 4 Haziran tarihini taşımaktaydı. Antlaşmayı Türkiye adına Halil Bey ve Vehib Paşa, Ermenistan adına da Hatisyan, Papacanyan (Papacanyan) ve Kaçaznuni imzlamıştı. Bkz: Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917- 1918)** TTK, Ankara, 2002, s. 636- 637

2- Siyasi gerekçelerden dolayı biz, Ermenilerle hoş geçinmek, onlara dostlukta bulunma yoluna taraftar olduk ve buna devam ediyoruz. İaşelerini temin etmek için hükümetleri adına büyük miktarda hububat verdik. İslam ahalisini sükûnete ve itidale sevk ettik. Bu ay içerisinde Ermeni muhacirleri kabul, iskân ve hatta ücretsiz olarak geçimlerine yardıma başladık. İslam ahalisi de Ermeni muhacirlere iyi davrandılar. Buna karşılık, Ermeni muhacirleri ufak tefek, önemsiz bir iki olayı büyüterek Ermeni Hükümeti'ne iblâğa ve kendilerinin haklı olduklarını göstermeğe ve ileride yapacakları kötülöklere şimdiden zemin hazırlamaya başlıyorlar. Bu asılsız söylentilerin Ermenistan Harbiye Nezareti tarafından yabancı öklere yutturulduğu hissediliyor ve bu da Ermenistan Hükümeti'nin İslam ahalisi hakkında iyi niyet ve düşüncesi olmadığını gösteriyor ve bütün bu durumlara önayaktır. Her ne şekilde katliama maruz kalmış, söğölmüş, evleri yıkılmış, malları ve eşyaları gasp edilmiş ve zorla göç etmeğe mecbur kalmış, hakikatte gözlerimiz önünde her gün bir felakete maruz kalan ve bunların hepsine baş eğmekten, katlanmaktan başka bir çaresi olmayan ve ayrıca onları himaye edecek, koruyacak bir sahipleri olmayan Müslömanları korkuya sevk ediyor ve şimdiye kadar her nasılsa canlarını kurtarmaya muvaffak olan bir kısım Müslömanların ne şekilde yok edilecekleri bekleniyor.

3- Ermenistan Hükümeti, Ermenilerin bu cinayetleri ve kötölüklerini gizlemek için ufak tefek olayları abartarak ve kendilerinin icat ettikleri olaylar ile birlikte yabancı öklere duyurmaya çalışıyorlar.

4- Son günlerde bir taraftan Gökçeğöl ile Nahcivan arasındaki bölgede bulunan Müslömanlar, Ermenilerin top ve tüfek ateşleri ile köyleri tahrip, mal ve eşyaları gasp edilerek göçe zorlanıyorlar. Bunun yanı sıra, İran'da Tigânepe ve Sâinkala'daki Müslömanlardan üç yüz elli-dört yüz kişinin Ermenilerin tecavüz ve saldırılarından dolayı göç etmek zorunda kalarak Nahcivan civarına gelmişler.

5- Binlerce Müslömanların da kendilerinden sonra gelmekte olduklarını söylemişlerdir.

6- Çaresiz Müslömanların hakiki bir şekilde himaye edilip korunamadıkları takdirde Ermenilerin bu imha politikası karşısında varlıklarını koruyamayarak ölüme

ve yokluğa mahkûm olacakları şüphesizdir. Bu zavallıların hayatlarının kurtarılması için gerekli önlemlerin alınmasını istirham ediyorum.²²⁵

I. Tevfik Paşa Hükümeti, Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin refah ve huzurunu temin etmek üzere çok ciddi bir gayret içerisindeydi. Osmanlı Ermenileri ise mütareke ortamının sağladığı imkânları kullanarak, Ermenilere yönelik işlenmiş en küçük suçları bile büyük bir sorun haline getiriyorlardı. Böylelikle, İtilaf devletlerinin de desteğini alarak Büyük Ermenistan hayallerine kavuşmak istiyorlardı. Bu gelişmelerin farkında olan hükümet, Ermenilerle ilgili birçok sorunun çözüme kavuşmasını sağladı. Özellikle, tehcirden dönen Ermenilerin herhangi bir sıkıntıya maruz kalmamaları için ciddi önlemler aldı. Osmanlı hükümeti bunu yaparken, daha önce bahsedildiği gibi, Ermeniler Türklerin en zaruri ihtiyaçları olan eşyaları bile gasp edecek kadar büyük bir zulüm uyguluyorlardı.

C. II. TEVFIK PAŞA HÜKÜMETİ VE ERMENİLER (12 OCAK 1919 - 4 MART 1919)

1. II. Tevfik Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu ve Kabinede Yapılan Değişiklikler

a. II. Tevfik Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu, Hükümet Üyeleri ve Hükümete Yönelik Tepkiler

i. II. Tevfik Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu

Birinci Tevfik Paşa Hükümeti'nde güçlü ve itibarlı birçok kimsenin bulunmasının yanı sıra kötü şöhrete sahip ve devlet memurluğu ile ilgisi olmayan kimseler de vardı. Bununla birlikte, hem sadaret hem de bakanlıklarda bulunan bazı sorumsuz danışman ve müsteşarların hükümet işlerine müdahalede çok ileri gitmeleri nedeniyle birçok hata ve kusur işlenmekteydi. Maarif Nazırı Rıza Tefik ve Evkaf Nazırı Kambur İzzet gibi hükümet üyeleri itilaf devleti temsilciliklerinin eşiklerini aşındırmaya koyulmuşlardı. İtilaf devletleri her istediklerini karşı koymaksızın elde ettiği için gayet ağır muamelelere başlamışlardı. İstanbul resmen işgal olunmadığı halde, fiili olarak itilaf askerleri ile dolmuştu. Okullar, kıışlalar, resmi ve özel binalar

²²⁵ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I, s. 310–311

İtilaf askerlerinin, subayların dinlenmesi, barınması ve çalışmaları için işgal ediliyordu. Ayrıca, Ermeni yetimlerinin eğitim ve iskânı için de binalara el konuluyordu.²²⁶

Ermenilere zulüm yapıldığı gerekçesi ile itilaf subaylarının emir ve zorlamasıyla, içlerinde önemli kişilerin de bulunduğu, birçok kimse tutuklandı. İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u fiili olarak işgal etmeleri Meclis-i Mebusan'da Hükümete yönelik tepkileri arttırıyordu. Mecliste, Mondros Ateşkes Antlaşmasının hükümlerinin ihlal edildiği dile getirildikçe, Hükümet "galip dilediğini yapar" cevabını vermekte idi. Tevfik Paşa Hükümeti'nin acziyeti sokaklara da yansımıştı. Asayiş bozulmuştu ve her gece birkaç kişi öldürülmekteydi. Asayişin sağlanması için İtilaf Devletlerinden yardım istenmişti.²²⁷

Bütün bu olanların yanı sıra, hükümet üyeleri hakkında yolsuzlukla ilgili şüpheler artmaktaydı. Dönem basınına yansıyan ve "Kozmeto Meselesi" olarak bilinen bir olay vuku bulmuştu.²²⁸

Bunun üzerine, Kabinede bazı değişiklikler yapmak için 12 Ocak 1919 günü Tevfik Paşa istifa etti. Fakat Padişah kabineyi kurma görevini yeniden Tevfik Paşa'ya verdi.²²⁹

ii. II. Tevfik Paşa Hükümeti Üyeleri ve Hükümete Yönelik Tepkiler

Tevfik Paşa'nın ikinci kabinesi şu isimlerden oluşuyordu:²³⁰

Sadrazam: Tevfik Paşa

Şeyhülislâm: Haydarizâde İbrahim Efendi

Dâhiliye Nâzırı: Evkaf Nazırı Ahmet İzzet Bey(vekâleten)

Hariciye Nazırı: Mustafa Reşit Paşa (yeniden)

²²⁶ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, II. Cilt, yay. haz. Süheyl İzzet Furkaç, Yüksel Kanar, Nehir Yayınları, İstanbul, 1993 s. 46

²²⁷ Ahmet İzzet Paşa, **a.g.e.II**, s. 47

²²⁸ Bu olay şu şekilde meydana gelmişti; İlgili bakanlığın haberi olmadan, diğer iki bakan yüksek miktarda hırsızlık ve vurgunculuk şüphesi veren bir anlaşma imzalamışlardı. Ahmet İzzet Paşa, **a.g.e.II**, s. 48

²²⁹ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri...** s. 148

²³⁰ BOA, **İ.DUİT.** 9/52; **İkdâm**, 14 Kanunusani 1919, no:7876; Sina Akşin, **a.g.e.I**, s. 148

Harbiye Nazırı: Mütekait Ferik Ömer Yaver Paşa

Maliye Nazırı: Abdurrahman Bey (yeniden)

Adliye Nazırı: Arif Hikmet Paşa

Bahriye Nazırı: Ali Rıza Paşa (yeniden)

Evkaf Nazırı: Ahmet İzzet Bey (yeniden)

Maarif Nazırı: Yusuf Ziya Paşa

Nafia Nazırı: Mehmet Ziya Paşa (yeniden)

Ticaret ve Ziraat Nazırı: Kostaki Vayani Efendi (yeniden)

Şurayı Devlet Başkanı: Mehmet Şerif Paşa (yeniden)

Posta Telgraf Telefon Nazırı: Yusuf Franko Paşa (yeniden)

İaşe Nazırı: Maliye Nazırı Abdurrahman Bey (yeniden)

Görüldüğü gibi Tevfik Paşa yeni kabinede sadece üç ismi değiştirdi. Bunlardan Harbiye Nazırlığı'na getirilen Ömer Yaver Paşa, İttihat ve Terakki hükümetleri tarafından emekliye ayrılmış ve saraya yakın bir isimdi. Adliye Nazırı Arif Hikmet Paşa da Abdülhamit'in damadıydı. Arif Hikmet Paşa daha önce Kamil Paşa Kabinesinde de bulunmuştu. Kendisi Hürriyet ve İtilaf çizgisinde birisi idi. Fakat bunların da ötesinde, saraya en yakın isim olan Ahmet İzzet Bey'in vekâleten dahi olsa Dâhiliye Nazırlığı'na getirilmesi kabineye yönelik şiddetli eleştirilerin yapılmasına sebep oldu..²³¹

İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri II. Tevfik Paşa Hükümeti ile ilgili değerlendirmesini 19 Ocak 1919 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na şu şekilde duyurdu:

“İçişleri Bakanı Mustafa Arif'in işine son verilmesi en önemli değişikliği oluşturuyor. Onun, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne sempatisi olan, Selanikli gizli bir Musevi olduğu söyleniyor... Yerine, Şerif Paşa'nın amcası olan Kürt (Ahmet) İzzet Bey geçici olarak atanmıştır. İzzet Bey, kuşkulu eski gruba mensuptur ve entrika çevirir; Bağdat ve Keşmir'de çıkarları vardır. Bizimle işbirliği yapmaya hazırdır; biraz faaliyet gösterme yeteneğine belki sahiptir, ama Ermeni sorununda Kürt görüşünü destekleme meyli

²³¹ Akşin, a.g.e. I, s. 148–149

göstermektedir. Dürüst, ama sorumsuz, filozof Rıza Tevfik'in yerine Washington eski büyükelçisi ve Dışişleri Bakanı'nın kardeşi Ziya Paşa atanmıştır.²³²

Kabinede yapılan değişiklik basın tarafından hoş karşılanmadı. Vakit gazetesinde yayınlanan bir başyazıda iş meselesinden dolayı bütün basın tarafından şiddetli bir şekilde tenkit edilen üç nazırın değiştirilmemesinin sebebinin saray olduğu ve bunları aslında Sadrazamın da istemediği iddia ediliyordu.²³³ Bu iddia Padişah'ı kızdırdı. Bunun üzerine Vakit gazetesi ile birlikte Serbesti gazetesine bir tekzip gönderildi. Ayrıca, Vakit gazetesi hükümet tarafından bir gün tatil edildi. Vakit Gazetesi başyazarı Ahmet Emin (Yalman) Başmabeyinci tarafından çağırılarak kendisiyle konuşuldu.²³⁴

b. Kabine Değişikliği

II. Tevfik Paşa Hükümeti kuruluşundan itibaren gazetelerin tenkitlerine maruz kaldı. Bunun en önemli sebebi, daha önce de bahsedildiği gibi, Nafiye Nazırı Ziya Paşa, Maliye Nazırı Abdurrahman Efendi ve Evkaf Nazırı Ahmet İzzet Bey'in yeni kabinede yerlerini korumaları idi. Bunun yanı sıra, Evkaf Nazırı Ahmet İzzet Bey'in Dâhiliye Nezaretine ve Abdurrahman Efendinin de İş Nezaretine vekâleten tayini eleştirilerin şiddetini artırdı.²³⁵

Basının yanı sıra, bu dönemde tekrar kurulan Hürriyet ve İtilaf Partisi, Sulh ve Selamet Fırkası, Selamet-i Umumiye Cemiyeti gibi muhalif cemiyetler hükümeti ciddi anlamda sıkıştırıyordu.²³⁶

Tevfik Paşa baskıların üstesinden gelemeyince, kabinede istifalar başladı. Bunun üzerine, Bahriye Nazırı Ali Rıza Paşa, Maarif Nazırı Yusuf Ziya Paşa ve Evkaf Nazırı İzzet Paşa dışındaki bütün kabine üyeleri değiştirildi. Yeni kabinede şu isimler yer alıyordu:

²³² Salâhi R. Sonyel, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri**, TTK Basımevi, Ankara, 1995, s. 6-7

²³³ Ali Fuad Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 180

²³⁴ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 181-182

²³⁵ **A.g.e.**, s. 183

²³⁶ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, s. 49

Harbiye Nezaretine, Topçu livalığından mütekit Ferid Paşa, Bahriye Nezaretine tekrar Ali Rıza Paşa, Adliye Nezareti ile Şurayı Devlet Başkanlığına Uryanizâde Cemil Molla, Hariciye Nezaretine Yusuf Franko Paşa, Dahiliye Nezaretine (eski Nazır) Reşit Bey (Reşit Bey Avrupa'da bulunduğu İstanbul'a gelinceye kadar İzzet Bey vekalet edecekti), Maarif Nezaretine tekrar Yusuf Ziya Paşa, Nâfia Nezaretine Şevket Turgut Paşa, Evkaf Nezaretine, tekrar, İzzet Bey, Maliye Nezaretine Atâ Bey (Hammer Mütercimi), Ticaret ve Ziraat Nezaretine Abdullah Bey (Kamil Paşa zâde), Posta, Telgraf ve Telefon Nezaretine Edhem Bey, (Beyrut eski valisi) tayin edildiler.²³⁷

Yeni kabine bir taviz kabinesi olarak adlandırılıyordu. Kabine üyeleri içerisinde Sulh ve Selameti Osmaniye Fırkası'ndan ve Hürriyet ve İtilaf Partisi'nden isimler yer alıyordu. Bunlardan Harbiye Nazırı Ferit Paşa Sulh ve Selameti Osmaniye Fırkasından, Dâhiliye Nazırı Reşit Bey ve PTT Nazırı Edhem Bey Hürriyet ve İtilaf Partisindendi. Hariciye Nazırı Yusuf Franko Paşa ise Fransız Yüksek Komiserinin akrabasıydı. Kabinedeki isimlere rağmen Hürriyet ve itilaf Partisi şubelerine gönderdiği genelgeyle hükümetle fırka arasında hiçbir ilişkinin bulunmadığını bildirdi.²³⁸

2. II. Tefik Paşa Hükümeti'nin Ermeni Politikası

İtilaf Devletleri, Avrupa basını, Ermeniler ve Rumlar Osmanlı Hükümetine azınlıklar lehinde icraat yapması konusunda baskı yapıyorlardı. Bu baskı altında ezilen II. Tefik Paşa Hükümeti bürokraside önemli yerlere azınlık mensuplarını atıyordu. Bilindiği gibi, Hükümet üyeleri içerisinde azınlık mensubu vekiller bulunuyordu. Ticaret ve Ziraat Nazırı Kostaki Vayani Efendi Rum milletine mensuptu. Kostaki Vayani Efendi görevinden ayrıldığı zaman, İzzet Bey verdiği bir demeçte, Vayani Efendinin yerine, yine, bir Rumun bulunması arzusunu dile getirmişti.²³⁹

Bununla birlikte, Dâhiliye Nezareti Memurin ve Sicil-i Ahval Müdürü Timo Leon Efendi Dâhiliye Nezareti Heyet-i Teftişiyeye Müdüriyet-i Umumiyesine, Eski

²³⁷ BOA, İ.DUİT. 9/54; Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, s. 184; Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri I**, s.172

²³⁸ Akşin, **a.g.e.**, s. 172-173

²³⁹ Akşin, **a.g.e.I**, (1988), s. 163

Canik Mutasarrıfı Ohannes Ferid Efendi, Dâhiliye Memurin ve Sicil-i Ahval Müdürlüğü'ne,²⁴⁰ Mihran Efendi Maliye Nezareti Müsteşarlığı'na, Haraçya Efendi 1. Sınıf Mülkiye Müfettişliği'ne atandılar. Bu üst düzey atamaların dışında, Kasaba-Aydın demiryollarında savaş esnasında işe alınan Türkler çıkarılarak, yerlerine eski azınlık mensupları getiriliyordu.²⁴¹

II. Tevfik Paşa Hükümeti döneminde tehcir edilenlerin eski memleketlerine geri dönüşleri ve geri dönüşlerle birlikte ortaya çıkan sorunlar mevcuttu. İslam muhacirleri ile yerlerine dönen gayri müslimler arasında zaman zaman istenmeyen olaylar oluyordu. Hükümet gayri müslimler ile Müslüman mülteciler arasında kanuna aykırı herhangi bir olayın meydana gelmesini engellemek için vilayet ve mutasarrıflıkları uyarıyordu.²⁴² Erzurum Vilayeti'nde geri dönen Ermeniler ile Kürtler arasında bazı olumsuzluklar meydana gelmişti. Bunun üzerine, Erzurum'a gönderilen şifre telgrafta geri dönen Ermenilerin kabul ve iskân edilmelerinin zaruri olduğu belirtilerek, ekrad ve aşiretlere Ermenilerle aralarındaki ihtilaftan doğabilecek sorunların hâlihazırdaki vahameti artırabileceğinin telkin edilmesi isteniyordu.²⁴³

II. Tevfik Paşa Hükümeti, geri dönen gayr-i müslimlerin yerlerine yerleştirilmeleri hususunda daha önceki hükümetleri döneminde yayınlanmış tebligatlar çerçevesinde hareket ediyordu. Bu konuda, sorunların çözümünün bu tebligatlara göre yapılmasını istiyordu. 18 Ocak 1919 tarihinde, Canik Mutasarrıflığına gönderilen bir yazıda yerlerine geri dönenlerin emlaklerinin kendilerine iade edilmesini ve bu hususta, 18 Kânunuevvel 1918 tarihli tebligatnamenin dördüncü ve beşinci maddelerinin dikkate alınması gerektiği ifade ediliyordu.²⁴⁴

Memleketlerine geri dönen Ermenilerin emlak ve arazileri iade edilirken Müslüman mülteciler sorunu da ortaya çıktı. Hükümet vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği yazıda, geri dönmekte olan gayri müslimlerin emval ve emlaklerine hemen sahip olmaları ne derece gerekli ise açıkta kalan muhtaç Müslüman mültecilerin de sefaletine meydan vermeyerek uygun yerlere yerleştirilmeleri ve

²⁴⁰ TV, 29 Kanunusani 1335, no: 3458

²⁴¹ Sina Akşin, **a.g.e I**, (1988), s. 163

²⁴² BOA, **DH. ŞFR**. 95/145

²⁴³ BOA, **DH. ŞFR**, 95/245

²⁴⁴ BOA, **DH. ŞFR**. 95/146

iaşelerinin teminin gerekli olduğunu bildırıyordu. Ayrıca, 18 Aralık 1918 tarihli tebligatı hatırlatarak sahibi geri dönmeyen ve iadesi için müracaatta bulunulmayan binaların boşaltılmaması isteniyordu. Fakat bazı yerlerde sahipleri dönmeyen binaların boşaltılması nedeniyle Müslüman muhacirler sıkıntıya maruz kalmışlardı. Hükümet, bu durumun önlenmesi ve açıkta kalan muhacirlerden yardıma muhtaç olanlara yevmiye, ekmek ve zahire verilmesi gerektiğini beyan ediyordu.²⁴⁵

Bunun yanı sıra, Hükümet geri dönen Rum ve Ermeniler ile ilgili istatistikî kayıtlar da tutuyordu. Bu bağlamda, Edirne Vilayetine gönderilen bir yazıda Vilayet'e geri dönenlerin sayılarını gösteren cetvellerde Rum ve Ermenilerin miktarlarının ayrı ayrı gösterilmesi isteniyordu.²⁴⁶

Hükümet, Ermeniler ile ilgili yapılan her türlü şikâyeti ciddiyetle ele almaktaydı. Duyun-u Umumiye Müdürlüğü'nden yapılan şikâyet üzerine, Trabzon Vilayetine gönderilen bir yazıda; Duyunu Umumiye memurlarının sevk edilmemesinin bildirilmesine rağmen, Trabzon Duyun-u Umumiye müfettişi Beylikciyan ve refiki Reşidişyan Efendilerin sevk edildiği ve halen kendilerinden bir haber alınmadığı bildirilerek, adı geçen şahısların hangi tarihte, kimin idaresinde ve nereye sevk edildiğinin acilen bildirilmesinin gerektiği ifade ediliyordu.²⁴⁷

Ermenilerin evlerinin tahliye edilmediği ve müracaatlarının dikkate alınmadığının şikâyet edilmesi üzerine Dâhiliye Nezareti Edirne Vilayeti'ne gönderdiği şifrede şikâyet unsurunun derhal giderilmesi gerektiğini bildırıyordu.²⁴⁸

Tevfik Paşa Hükümeti Osmanlı memurlarının kendiliklerinden her hangi bir uygulama yapmasına müsaade etmiyordu. Yapılacak olan her şeyin talimatlar çerçevesinde yapılması hususunda sıkı önlemler almaktaydı. 20 Ocak 1919'da Hüdavendigâr Vilayeti'ne gönderilen bir telgrafta Ermenilerin mallarının kendilerine teslimi esnasında bütün malların teslim edildiğine dair imza alındığının haber alındığı dile getirilerek, bu konuda, talimatnamenin onuncu maddesine göre hareket edilmesi isteniyordu.²⁴⁹

²⁴⁵ BOA, **DH. ŞFR.** 95/256

²⁴⁶ BOA, **DH. ŞFR.** 95/149

²⁴⁷ BOA, **DH. ŞFR.** 95/154

²⁴⁸ BOA, **DH. ŞFR.** 95/177

²⁴⁹ BOA, **DH. ŞFR.** 95/178

II. Tevfik Paşa Hükümeti, daha önceki hükümetler döneminde, Ermenilerle ilgili olarak, Vilayetlerden uygulanması istenen emirlerin yapılıp yapılmadığını da takip etmekteydi. 18 Ocak 1919'da Konya Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda, Ermeni yetimlerinin velilerine teslimi hakkında yazılan 12 Kasım 1918 tarihli telgrafname cevabının hızlı bir şekilde verilmesi isteniyordu.²⁵⁰

Hükümetin dikkat ettiği başka bir husus da, yardıma muhtaç, Rum, Ermeni ve Müslümanlara eşit bir şekilde davranılması idi. Bu konuda, Eskişehir Mutasarrıflığı'na gönderilen bir şifrede bütün unsurlara eşit bir muamelede bulunulması gerektiği bildiriliyordu.²⁵¹

Tevfik Paşa Hükümeti Ermenilere ait olan evrakları merkezde topluyordu. Diyarbakır Vilayetine gönderilen bir şifrede, Ermenilere ait mütebaki evrakın Dâhiliye Nezaretine gönderilmesi isteniyordu.²⁵²

Bu arada İngiliz Fevkalade Komiserliği Hükümet üzerindeki baskısını artırıyor, kabul edilemeyecek taleplerde bulunuyordu. İngiliz Fevkalade Komiserliği Mondros Mütarekesi'nin dördüncü maddesinin kendi istekleri doğrultusunda tatbik edilmesini istiyordu. Bu maddede İtilaf devletlerine ait savaş esirleri ile Ermeni esirleri ve tutuklularının İstanbul'da toplanarak kayıtsız şartsız İtilaf devletlerine teslim edilmesi isteniyordu. İngilizler bu maddeden yola çıkarak tutuklu ve cezaevlerinde her ne sebeple olursa olsun hapis bulunan Ermenilerin teslim edilmesi için hükümete yedi gün süre verdiler. 25 Ocak 1919 tarihinde bu konu bakanlar kurulunda görüşüldü. Bakanlar kurulu, mütarekenin dördüncü maddesinin kanun hükmünde olduğunu kabul etmekle birlikte, tutuklu ve hapis bulunan bütün Ermenilerin serbest bırakılması halinde, bu durumun diğer azınlıklara da uygulanması gerektiğini, ancak bunun ülkenin asayişine zarar vereceğini, aynı zamanda, bu durumun yargıya müdahale olacağını düşünüyordu. Toplantı sonucunda konunun İngiliz temsilcisine anlatılması için Hariciye Nazırı görevlendirildi.²⁵³

II. Tevfik Paşa Hükümeti, İngilizlerin İngiliz savaş tutsaklarına kötü muamelede bulunanların teslim edilmesi isteğinin, devletin hukuk esaslarına aykırı

²⁵⁰ BOA, **DH. ŞFR.** 95/157

²⁵¹ BOA, **DH. ŞFR.** 95/158

²⁵² BOA, **DH. ŞFR.** 95/161

²⁵³ Gökbilgin, **a.g.e.**, s. 37

olduğunu ileri sürdü ve bu durumun ateşkeste de yeri olmadığını dile getirdi. Böylelikle Mondros Mütarekesinden bu yana, ilk defa önemli bir konuda İngilizlere hayır denildi.²⁵⁴ Fakat İngilizler, daha sonra, Diyarbakır mebusları Feyzi ve Zülfü Beyler ile Nuri Paşa'nın mahkemelerinin geciktiğini ve İngiliz esirlere kötü muamelede bulunduğu iddia edilen Mazlum Bey'e verilen cezanın az olduğunu ileri sürdü. Bu nedenle adı geçen kişiler, İngilizler tarafından yargılanmak üzere alınıp götürüldüler.²⁵⁵

Bunun dışında, İtilaf Devletleri, Tevfik Paşa Hükümetinden mütarekenin tatbikatı ile ilgili Dâhiliye Nezaretinin neler yaptığını ve özellikle tehcir edilenlerin kasaba ve köylerine nasıl, ne suretle ve ne miktarda sevk edildikleri ile ilgili bilgi istedi.²⁵⁶ İtilaf Devletlerinin istedikleri raporun hazırlanarak gönderildiği bilgisi 26 Ocak'ta gazetelerde haber olarak yer aldı.²⁵⁷

a. II. Tevfik Paşa Hükümeti Döneminde Yapılan Tutuklamalar

II. Tevfik Paşa Hükümeti göreve başladıktan hemen sonra bazı yüksek görevliler tutuklanmaya başlandı. 13 Ocak 1919 tarihinde üç sivil memur ve bir teğmen tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne gönderildi. 14 Ocak'ta eski Sivas Valisi Sabit Bey tutuklandı.²⁵⁸ 15 Ocak'ta, tehcirden dolayı suçlu görülen Diyarbakır mebusuları Zülfü Bey ile bundan iki gün sonra Feyzi Bey tutuklandılar. 16 Ocak'ta da Divan-ı Harb-i Örfî Tahkik Heyeti tarafından sorgulanmaya başlandılar.²⁵⁹ Adı geçen mebusların tutuklanarak cezalandırılmasını İngiliz Amirali Calthorpe istemişti. İngiliz Amiral'in iddiasına göre Zülfü ve Feyzi Beyler²⁶⁰ hem tehcirden ve

²⁵⁴ Sina Akşin, **a.g.e.** I, (1988), s. 157

²⁵⁵ Sina Akşin, **a.g.e.** I. s. 156–157; BOA, **MV**, 214/ 26

²⁵⁶ **Atı**, 24 Kânunusani 1919, no: 376

²⁵⁷ **Atı**, 26 Kânunusani 1919, no: 378

²⁵⁸ Bilal Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985, s. 44

²⁵⁹ **Atı**, 17 Kânunusani 1919, no: 369

²⁶⁰ Vilâyat-i sitte olarak bilinen altı ilde (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamüretülâziz, Sivas) bir Ermenistan kurulacağı endişesi belirince Meclis-i Mebusan'da bulunan Doğu Vilayetleri Mebusları ' Vilâyat-ı Şarkiye Grubu' adıyla bir grup kurdular. Bu grup kendine bir program hazırlayarak milli menfaatleri korumak amacıyla çeşitli faaliyetlerde bulunacaktı. Bu bağlamda, Diyarbakır Mebusu Feyzi Bey Meclis'in feshinden birkaç gün evvel Diyarbakır vilayeti ile ilgili şunları söylüyordu:

“Diyarbakır 620.000 nüfusu vardır ve bunun ancak 45.000'i Ermeni, 42.000 ni ise Süryan, Geldani ve Rum unsurundan ibarettir. Geri kalan Türk, Kürt olup bu miktardan yüzde otuz nisbetinde nüfusa geçmemiş vardır. Ermeniler en ziyade Diyarbakır, Silvan, Palu kazalarıyla Çönköş nahiyesinde ve müteferrik kasabalarda yaşamaktadırlar. Öteden beri Ermenilerle aramızda hiçbir hadise zuhur etmemiştir. Hatta asırlardan beri en ücra mahallerde bulunan kiliselerine bile taarruz edilmediği müsbet bir vakiadır. Ancak, son devirlerde Ermeni

Ermenilerin öldürülmesi olayından sorumlu idiler, hem de, Şark bölgesindeki Milli aşiretleri İngilizlerin aleyhine faaliyette bulunmaya tahrik ve teşvik etmişlerdi.²⁶¹ Diyarbakir Mebusu Feyzi Beyin, yapılan sorgulanmanın ardından tehcirle ilgisinin olmadığı görüldü.²⁶² Feyzi Bey'den sonra Zülfi Bey'in de tehcirle alakasının olmadığı anlaşıldı.²⁶³ 18 Ocak'ta da eski Musul Valisi Mehmet Memduh Bey tutuklandı.²⁶⁴

18 Ocak 1919 tarihinde, Amiral Calthorpe Sadrazam ve Hariciye Nazırı ile yaptığı bir görüşmede, İngiliz esirlerine kötü muamelede bulunanlar ile Ermenilerin kırımıyla ilgisi olanların cezalandırılması konusunu gündeme getirdi. Sadrazam ve Hariciye Nazırı bu konuda yapılması gerekenleri yapmaya hazır olduklarını bildirdiler.²⁶⁵

21 Ocak 1919'da eski Sivas Valilerinden Ahmet Muammer Bey tutuklandı. Daha sonra, 30 Ocak'ta, eski Bursa Valisi Ali Osman Bey tutuklanarak Bekirağa Bölüğüne gönderildi. Bu arada, Dâhiliye Nazırı da Ermeni tehcirinden dolayı sanık, 60 kişilik bir liste hazırlattığını ve bu kişileri ani bir baskınla yakalatacağını Amiral Calthorpe bildirdi.²⁶⁶

II. Tevfik Paşa Hükümeti döneminde tehcirten dolayı ileri gelen bir kısım devlet memurları tutuklanırken, bazıları hakkında da tahkikatlar devam etmekteydi. Dâhiliye Nezareti, haklarında tahkikat yapılan memurları açığa alıyordu. Bu bağlamda, 23 Ocak 1919 günü, Menteşe Mutasarrıflığı'na gönderilen bir şifrede, Fethiye Kaymakamı Rasim, Jandarma Kumandanı İbrahim, Polis Komiser Muavini

komitelerinin teşebbüs ve faaliyette bulunmaları üzerine araya ihtilaflar girmişti. Mamafih, bunda Ermeni milletinin hepsi dahil değildir. En ziyade komiteler araya nifak sokmuşlar ve böylece bir Ermeni meselesinin çıkmasına sebep olmuşlardır.

Vilayetlerimiz hakkında Ermeni iddialarına gelince: Ermeniler hiçbir zaman buralarda yüzde onu geçmemiştir. Halbuki onlar, askerlik gibi umumi nüfusa doğrudan doğruya tesir eden ağır bir vergi ile mükellef olmadıklarından daima çoğaldıkları halde ancak bu yüzde on nispeti muhafaza edebilmişlerdir. Yeniden bir nüfus sayımı yapılırsa bir çok aşiretler meydana ve Müslüman nüfusunun yüzde otuz belki kırk ziyade olduğu anlaşılacaktır. Emlak ve arazi eski kayıtları ve tarihi eserler göz önüne alınırsa her zaman Türk ve Kürt nüfusların çoğunluk mevkiinde bulunduğu anlaşılır. Bitaraf Avrupalı muharrirler bu havalide dolaşırken Ermenilere nadiren tesadüf ettiklerini ve buralardaki tarihi eserlerin hep Türklere ait olduğunu söylemişlerdir." Bkz. M.Tayyib Gökbilgin, **a.g.e.**, s.30

²⁶¹ Gökbilgin, **a.g.e.**, s. 36

²⁶² **Atı**, 20 Kânunusani 1919, no: 372

²⁶³ **Atı**, 23 Kânunusani 1919, no: 375

²⁶⁴ Bilal Şimşir, **a.g.e.**, s. 44

²⁶⁵ Akşin. **a.g.e.** I, (1998), s. 150

²⁶⁶ Bilal Şimşir, **a.g.e.**, s.44

Arif Efendilerin görevlerinin başında bulunması tahkikatın selameti açısından doğru olmadığını Adliye Nezareti tarafından haber verildiği, bu nedenle, adı geçen şahısların işlerinden el çektirilmesi gerektiği bildiriliyordu.²⁶⁷

Bunların dışında, Hükümeti harekete geçiren asıl olay Ermeni tehcirinden dolayı tutuklanan Diyarbakır eski Valisi Dr. Reşit Bey'in²⁶⁸ 25 Ocak 1919 tarihinde Bekirağa Bölüğü'nden kaçması oldu.²⁶⁹

Dr. Reşit Bey'in firar etmesi İngiliz Yüksek Komiseri'ni çok kızdırdı. Bunun üzerine baş tercümanı ve ikinci Müsteşarı olan Mr. Ryan'la Sadrazam Tevfik Paşa'ya tehditkâr bir mesaj gönderdi. Amiral Calthorpe bu durumu şöyle anlatıyor:

“Ermeni kırımına ne çok karışmış ve Türk hükümetince yakalanmış olan eski Diyarbakır Valisi Reşit Bey, 25 Ocak günü, cezaevinden kaçtı. Bunu duyar duymaz hemen Mr. Ryan'ı sadrazama gönderdim ve şunları söyledim: olayı pek vahim görmekteyim. Bu, yalnız Türk Hükümetine karşı değil, aynı zamanda İtilaf devletlerine karşı bir meydan okumadır... Ermeni kırımını İngiltere'de duyulduğu zaman İngiliz devlet adamları, ilgili kişilerin sorumlu tutulacaklarını uygar dünyaya vaat etmişlerdi. İngiliz Hükümeti sözünü yerine getirmeye karardır... Reşit Bey'in kaçışını küçük memurların gevşekliğine bağlamak yararsızdır. Bu bir Türk oyunudur, hükümet üyelerinin kendileri de sorumluluktan kurtulamazlar...”²⁷⁰

Gerek İtilaf Devletleri temsilcilerinin gerekse basının baskısı nedeniyle hükümet Dr. Reşit Bey'i yakalamak için sıkı bir takip başlattı. 25 Ocak 1919 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı'na, Karamürsel, Yalova ve Gebze Kaymakamlıklarına

²⁶⁷ BOA, **DH. ŞFR**, 95/118

²⁶⁸ Ermeni tehcirinden dolayı tutuklanan Dr. Reşit Bey ilk ittihatçılardandır. Tıbbiye'de okurken gizli ihtilal örgütüne katılmıştı. II. Meşrutiyet ilan edilince asıl mesleği olan doktorluğu bırakarak siyasete atıldı. Vali olarak Diyarbakır'a gönderildi. Oraya gittiği zaman Ermeni ihtilalinin patlama noktasına gelmişti. Vali Dr. Reşit Bey evlerde yaptırdığı arama sonucunda “ bir orduyu havaya uçurmaya yetecek kadar” silah ve cephaneye ele geçirdi. Dr. Reşit Ermenilerin oradaki hazırlıklarını gözleriyle gördü ve Tehcir kanunu çıkarılınca, Anadolu'yu kurtarmak maksadıyla, bu kanunu şevkle uyguladı. Ancak 18 Ocak 1919 tarihinde tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne gönderildi. 25 Ocak'ta ünlü cezaevinden kaçarak bir ilki gerçekleştirmiş oldu. Bkz. Bilal Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 47

²⁶⁹ Akşin, **a.g.e.** I, s. 152

²⁷⁰ Bilal Şimşir, **a.g.e.**, s. 47-48

Reşit Bey'in firar ettiği bildirildi.²⁷¹ Yapılan aramalar neticesinde yakalanacağını anlayan Dr. Reşit 6 Şubat günü intihar etti.²⁷²

Reşit Bey'in firarı, bir İttihat ve Terakki ayaklanması çıkabileceği endişesi İttihatçıların önde gelenlerinden 27 kişinin tutuklanmasına sebep oldu.²⁷³

Aydın Valisi Rahmi Bey, Katib-i Umumi Midhat Şükrü Bey, Eski Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey, Eski Meclisi Mebusan Reis-i Sanisi Hüseyin Cahid Bey, Lazistan Mebusu Sabıkı Sudi Bey, Ziya Gökalp Bey, Emmanuel Karasu Efendi, Merkez-i Umumi murahhaslarından Ferid Bey, Eski Bursa Mebusu Rıza Bey, Esnafı Cemiyeti Katib-i Umumisi Selahaddin Bey, Eski Dâhiliye Nazırı İsmail Canbolat Bey, Eski Polis Müdüriyeti Kısmı Siyasi Müdürü Tevfik Hadi Bey, Eski İaşe Nazırı Kemal Bey, Diyarbakır Vali Vekili Bedrettin Bey, Milli Ajans Reisi Hüseyin Tosun Bey, Merkezi Umumi Azasından Memduh Şevket Bey, Tevfik Rüşdü Bey, Enver Paşa'nın Kethüdası Derviş, Jandarma Kumandanlarından Mahir Bey, Selahaddin Bey, Merkezi Umumiyyeden Salim Bey, Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi Muavini Veli Necdet Bey tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne gönderildiler.²⁷⁴

İstanbul'da İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin tutuklanmaya başladığı esnada 23 Ocak 1919 tarihinde Londra'da İngiltere Dış işleri, Milli Savunma, Donanma Bakanlıklarının temsilcilerinin katıldığı bir toplantı yapıldı. Toplantının konusu “ Türk Savaş Suçluları” idi.²⁷⁵

²⁷¹ BOA, **DH.ŞFR**, 95/242

²⁷² Dr. Reşit Beyin cebinden, eşine ve çocuklarına hitaben şu mektup çıktı:

“Pek sevgili refikam ve çocuklarım,

Firarımdan dolayı... Muhafiz Paşa ile Polis Müdürü bütün şiddet ve kuvvetleriyle beni arıyorlar. Ermeni tazaları da bunlara iltihak etmişlermiş. Gayretsiz ve hissiz bazı dostlarımla ihmal, programımı sekteye uğrattı.

Utanmadan teslim olmaklığımı tavsiye ediyorlar. Neticeyi karanlık görüyorum. Yakalanıp hükümetin oyuncuğu, düşmanlarımla eğlenmesi olmamak için, son dakika intihar etmek fikrindeyim. Rövelverim bir dakika yanımdan ayrılmıyor ve hazır. Hayatımın bence hiçbir kıymeti kalmadı. Bir müsait vakitte milletime son vazifeyi yapar ve hayatımın bakiyesini tamamıyla size hasır ve tahsis ederim ümidiyle yaşamak isterdim. Ne çare her istenilen olmadı. Sizi milletim için ihmal ettim. İstikbalinizi düşünemedim. Herkes beni Ermeni malı ile zenginleşmiş biliyor. Hâlbuki sizi temin-i maişetten aciz bırakıyorum. Bu da talihin bir cilvesi...”

Bkz. Celal Bayar, **Ben de Yazdım** 5. cilt s. 1524

²⁷³ Nejdet Bilgi, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması**, Kök Sosyal Ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, Ankara, 1999 s. 54

²⁷⁴ **Atı**, 1 Şubat 1919, no: 384; Kamuran Gürün, **Ermeni Sorunu**, TTK, Ankara, 1983, s. 239

²⁷⁵ Şimsir, **a.g.e.**, s. 36

Bu toplantıda alınan kararlar 5 Şubat 1919 günü Amiral Calthorpe'a gönderildi. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği 1919–1920 yıllarında savaş suçlusu olarak tutuklattığı kişileri Malta adasına sürgüne gönderirken, bu 5 Şubat 1919 tarihli talimat dayanak noktası oldu. Lord Curzon tarafından Amiral Calthorpe gönderilen talimat şu şekilde idi:

“158 ve 170 sayılı telgrafınızdan anladığıma göre, Türk Hükümetini arzuladığımız yönde harekete geçirmek için herhangi bir baskıya gerek yoktur. (Sadece) kendisine destek vaadinde bulunmanız yetecektir.

O halde, aşağıdaki nedenlerden dolayı, sizce ya da ilgili komutanlarca teslim alınmaları gerekli görülecek Türk subayları ile görevlilerinin size ya da en yakın müttefik komutanına teslim edilmeleri için hemen harekete geçmesi yönünde Türk Hükümetine talimat vermelisiniz:

1. Mütareke hükümlerine uymakta kusur etmek;
2. Mütareke hükümlerinin uygulanmasına engel olmak;
3. İngiliz komutanlarına, subaylarına hakaret etmek;
4. Tutsaklara kötü davranmak;
5. Gerek Türkiye'de, gerek Kafkasya'da, Ermenilere ya da öteki ırklara karşı zorbalık etmek;
6. Malların yağmasına, yok edilmesine katılmak;
7. Savaş yasalarıyla törelerini çiğnemek.

İşgal altındaki topraklarda ya da Kafkasya'da suç işlemiş olan Türkleri yargılamak üzere, Kafkasya'da, Irak'ta, Suriye'de askeri mahkemeler kurulmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Müttefik işgali dışında kalan topraklarında yukarıdaki suçlardan sanık Türklere gelince, bunların Türk makamlarınca yargılanıp cezalandırılmasına İngiltere Hükümeti razı olamaz. O bakımdan, bu gibi suçluların, Malta tutsak kampına sürülmek, Müttefiklerin daha sonra verecekleri karara göre yargılanıp cezalandırılmak üzere, bize teslim edilmeleri için direnmeniz gerekir. Usul konusunda henüz bir karar alınmış değildir, ama bu sorun Paris'te (Barış Konferansında) görüşülecektir.

158 sayılı telgrafınızın son fıkrasında önerdiğiniz gibi kendisini destekleyeceğimiz konusunda Padişah'a güvence veriniz.

Yukarıda ki noktalar Başkomutana da bildirildi.”²⁷⁶

Nitekim Hükümet yukarıdaki emirler doğrultusunda hareket etmekte gecikmedi. Eski İstanbul Merkez Kumandanı Miralay Cevad Bey, İngiliz esirlere kötü muamelede bulunduğu gerekçesiyle tutuklandı. Bu durumdan rahatsız olan Harbiye Nazırı Ömer Yaver Paşa, Miralay Cevad Bey'e şu mektubu gönderdi:

“Oğlum,

Davacınız İngiliz Hükümetidir. Tevkifiniz teklifi zamanında haylice müdafaa ve muhafaza edilmiş ise de muvaffak olunamadı. Sabır ve tahammülden başka çare göremiyorum. Hükümet-i Osmaniyece aleyhinizde bir dava ve şikayet yoktur. 24 Şubat 1334 (24 Şubat 1919) Ömer Yaver.”²⁷⁷

Cevad Bey, bu iddianın doğru olmadığını, hatta esirlere karşı çok iyi davrandığı için teşekkür mektupları aldığını dile getirerek, serbest bırakılmasını talep etti.²⁷⁸

II. Tevfik Paşa Hükümeti Ermeni tehcirinden ve savaş esnasında işlendiği iddia edilen suçlardan dolayı üst düzey insanları tutuklarken, ilginç bir girişimde bulundu. Hariciye Nazırı Reşit Paşa, Danimarka, Hollanda, İspanya, İsveç ve İsviçre Hükümetlerine müracaat ederek tehcir konusunu araştırmak için bir komisyon kurulduğunu bildirdi ve bu komisyona tarafsız ülkelerden ikişer yargıcın katılmasını istedi. Hükümetin 19 Şubat günü İstanbul'da bulunan Danimarka elçiliğine verdiği nota şu şekilde idi:²⁷⁹

“Danimarka Kraliyet Elçiliğince bilindiği üzere, Osmanlı Hükümeti, savaş sırasında gerek Müslüman, gerek Müslüman olmayan Osmanlı yurttaşlarının sürülmelerinden sorumlu olanlar hakkında adli kovuşturmalar açmış bulunmaktadır. Irk ve din ayrımı gözetmeksizin, suçluları gözetmek üzere hem İstanbul'da, hem de illerde soruşturma komisyonları

²⁷⁶ Şimşir, a.g.e., s. 37-38

²⁷⁷ Feridun Ata, **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılanmaları**, TTK yayınları, Ankara, 2005, s. 117

²⁷⁸ Ata, a.g.e., s. 117-118

²⁷⁹ Şimşir, a.g.e., s. 60

kurulmuştur... Bu sorunu yüksek hakkaniyet ve tarafsızlık esprisiyle aydınlatılabilmek için Osmanlı Hükümeti, adı geçen Soruşturma Komisyonları üyeliklerine tarafsız ülkeler yargıçları arasından seçilecek yabancı üyeler de katmaya karar vermiştir. Bu düşünceyle Osmanlı Hariciye Nazırı, Danimarkalı iki yargıcın anılan komisyonlara atanması için Hükümeti nezdinde aracılık etmesini ve Danimarka Hükümetinin karşılığını tezelden bildirmesini Danimarka Kraliyet Elçiliği'nden rica etmekle onur kazanır.

Bu üyelerin yollukları ve öteki giderleri tabi ki Hükümet-i Şahane'ce karşılanacaktır.”

Aynı şekilde yukarıda adı geçen diğer ülkelerin elçiliklerine de nota verildi. Bunun yanı sıra Hükümet adı geçen ülkelerde bulunan Osmanlı temsilciliklerine de telgrafla talimat vererek tarafsız iki üyenin gönderilmesi konusunda çalışılmasını istedi.²⁸⁰

Hükümetin bu girişimi İngilizlerin tepkisine neden oldu. İngilizler askeri sansür memuru vasıtasıyla telgrafın gönderilmesini engellemeye çalıştı. Fakat bu başarısız oldu, adı geçen devletlerin komisyona üye göndermemeleri için teşebbüste bulundular. Yapılan girişimler neticesinde istenilen üyeler gönderilmediler.²⁸¹ İngiltere, tarafsız ülkelerin böyle bir komisyona katılmalarını büyük güçlerin çıkarları açısından faydalı bulmuyordu.²⁸²

II. Tevfik Paşa Hükümeti bu girişimle İtilaf devletlerinin ve Hürriyet ve İtilaf Fırkasının pek çok Türkü tehcir bahanesi ile çok ağır cezalara çarptırmalarını engellemek istiyordu.²⁸³ O dönemin olağanüstü şartları içerisinde Hükümetin bu çabası önemle üzerinde durulması gereken bir husustur.

b. Divan-ı Harplerin Kurulması ve Sayılarının Artırılması

Tevfik Paşa Hükümeti, İdare-i örfiye ilan edilmiş olan fakat divani harpleri olmayan yerlerde tehcir esnasındaki mezalim hakkında araştırma yapmak ve bununla ilgili mahkemeleri görmek üzere, 13 Ocak 1919 tarihinde, Adliye Nezaretinde bir

²⁸⁰ A.e., s. 61

²⁸¹ Gürün, a.g.e., s. 240; Şimşir, a.g.e., s. 62-63

²⁸² Salahi Ramsdam Sonyel, *The Ottoman Armenians*, K.Rustem&Brother, London, 1987,s. 301

²⁸³ Nejdet Bilgi, a.g.e., s. 56

komisyon oluşturdu. Bu komisyonun müzakere neticesinde sekiz yerde divan-i harb teşkiline karar verdiği gazetelerde yazıyordu.²⁸⁴

Daha sonra Divan-i Harplerin görev alanları şu şekilde belirlendi; İstanbul Divan-ı Harbinin sınır ve yetkileri İstanbul Vilayetini, Çatalca ve İzmit livalarını kapsıyordu. Tekirdağ Sancağı, Edirne Vilayeti, Kale-i Sultaniye (Çanakkale) Sancağı'na Tekirdağ Divan-ı Harb-i Örfisi bakacaktı. İzmir Divan-ı Harbi'nin sorumluluk alanı Aydın Vilayeti (İzmir, Manisa, Denizli, Aydın) ile Menteşe (Muğla) Livalarını kapsıyordu. Antep Divan-i Harbi Örfisi Antep Sancağına, Adana Vilayetine, Urfa ve İçel livalarına şamil idi. Bursa Divan-i Harbi Örfisi bu vilayet ile Karesi (Balıkesir) sancağına, Van Divan-i Harbi Örfisi ise Van Vilayetine bakmakla yükümlüydü. Beyazıt (Karaköse) Divan-ı Harbi bu livayı, Samsun Divan-i Harbi Örfisinin Canik Sancağını kapsıyordu. Ayrıca, gerekli olmadığı anlaşılan Edirne²⁸⁵ ve Bandırma Divan-i Harbi Örfilerinin lağvedilmesi şubat ayı başlarında Meclis-i Vükelaca kararlaştırıldı.²⁸⁶

c. Ermenilere Yapılan Yardımlar

II. Tevfik Paşa Hükümeti döneminde de özellikle yardıma muhtaç, hasta, aciz olan Ermenilerin her türlü ihtiyaçlarının karşılanması konusunda titiz bir politika izlenmiştir. Bu bağlamda, 15 Ocak 1919 tarihinde Konya Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda 9 Aralık 1918 tarihli talimatnamenin yorumu yapılarak, bu talimatnamenin dördüncü maddesine göre hareket edilmesi istenmektedir. Bu maddede köylerde bulunan ve kendisini geçindiremeyecek kadar aciz olan Ermeni muhacirlerine yardım edilmesi hususu vurgulanmaktaydı. Ancak, Vilayet merkezinde, kira bedeli kendileri tarafından karşılanan mahallelerde oturanların bu haktan yararlanamayacağı bildiriliyordu. Bunun dışında, fakir, kimsesiz, muhtaç kadınlarla ihtiyaç içinde olanlara ekmek ya da hububat verilmekle birlikte bazen yemek dağıtılması gerektiği vurgulanmaktaydı.²⁸⁷

Dâhiliye Nezareti Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Muhasebe Şubesi tarafından Mardin Mutasarrıflığı'na gönderilen, 15 Ocak 1919 tarihli bir

²⁸⁴ **Atı**, 15 Kânunusani 1919, no: 367

²⁸⁵ **Atı**, 6 Şubat 1919, no: 389

²⁸⁶ Gökbilgin, **a.g.e.**, s. 39-40

²⁸⁷ BOA, **DH. ŞFR**, 95/ 130

telgrafta, Ermenilerin sevk ve iskânı için on bin liralık havalenamenin Diyarbakır Vilayeti'ne gönderildiği belirtilerek, ulaştığında gerekli miktarın Mardin'e acilen gönderilmesinin Diyarbakır Vilayeti'ne bildirildiği ifade ediliyordu. Telgrafın devamında, eğer Şimendifer idaresinin nakliyatları veresiye yaparsa bedeli İstanbul tarafından ödenmek üzere bir mazbatanın düzenlenerek gönderilmesi veya peşin olarak bedelinin ödenmesi istenmekteydi.²⁸⁸ Dâhiliye Nezareti Mardin Mutasarrıflığı'na gönderdiği telgrafın ardından, Diyarbakır Vilayeti'ne de bir telgraf göndererek Mardin'de bulunan Ermenilerin sevk ve iâşe masrafları için on bin liralık bir meblağın Mardin'e gönderilmesi isteniyordu.²⁸⁹

Konya Vilayeti ile Eskişehir ve İzmit Mutasarrıflıklarına gönderilen bir yazıda da sevke tabi olan Ermenilerden yardıma muhtaç olanların kendi memleketlerine kadar olan yol masraflarının ve zaruri masrafları verildikten sonra memleketlerinden başka bir yere gitmekte serbest oldukları bildiriliyordu. Bu bağlamda, memleketlerine değil de, başka yerlere gitmek isteyenlerin yol masrafları ve zaruri masraflarının ödenmesinin, asıl memleketleri göz önüne alınarak yapılması gerektiği bildiriliyordu.²⁹⁰

Bunların yanı sıra, memleketlerine dönecek olan Rum ve Ermenilerden yardıma muhtaç olanların iâşe, geri dönüş ve zaruri ihtiyaçlarının seferberlik tahsisatından karşılanması için Mamuretülaziz Vilayeti'ne, 22 Ocak 1919 tarihli, şu telgraf gönderilmişti:

1. Rum ve Ermeniler için seferberlik ödeneğinden dört yüz bin kuruşluk havalename gönderilmiş ve harcama emri de telgrafla tebliğ ettirilmiştir.
2. Hükümetin yardımına muhtaç olup da memleketlerine geri dönecek olan muhtaç Ermeni ve Rumlara yol ve zaruri masrafların verilmesi ve şimdilik geri dönmeyenlerden muhtaç olanların iâşelerinin verilmesi gereklidir.

²⁸⁸ BOA, **DH. ŞFR**, 95/ 124

²⁸⁹ BOA, **DH. ŞFR**, 95/ 125

²⁹⁰ BOA, **DH. ŞFR**, 95/ 137

3. Üç bin liranın posta ile gönderildiğine ve iki bin liranın da Kayseri'den gönderileceğine dair bir kayda rastlanmadığından bu bâbdaki tebligat tarih ve numaralarının telgrafla bildirilmesi ve suretlerinin de posta ile gönderilmesi
4. Başka yerlerden Vilayet'e sevk edilmiş olup bu kere iadeleri mümkün olmayan Rum ve Ermenilerden yardıma muhtaç olanların daha önceki tebligat dairesinde teklifinize göre işesi.
5. Vilayet'ten başka mahallere gönderilmiş olup da vilayete geri dönenlerden yarımına muhtaç bulunanlara yirmi beş günü geçmemek kaydıyla yardım edilmesi uygundur.²⁹¹

Bunun yanı sıra, Arap, Rum ve Ermenilerin masrafları karşılığında Seferberlik Ödeneği'nden iki milyon kuruşluk bir havale Konya Vilayeti'ne gönderilmişti.²⁹² Fakat seferberlik ödeneğinden gönderilen paralar bazen ihtiyacı karşılamada yetersiz kalıyordu. Bunun üzerine, vilayetlerden veya mutasarrıflıklardan tekrar ödenek isteniyordu. Bu gibi durumlar Dâhiliye Nezareti tarafından dikkatle takip edilmekteydi. Canik Mutasarrıflığı'nın Harbiye Nezaretinden Arap, Rum ve Ermeni ailelerinin masrafı için on bin lira istemesi üzerine, Dâhiliye Nezareti daha önce beş yüz bin kuruşluk bir havale gönderildiğini belirterek, Harbiye Nezaretinden neden para istendiğinin acilen bildirilmesini istedi.²⁹³

22 Ocak 1919 tarihinde, Van Vilayeti'ne, Bitlis'ten dönen Ermenilerin masraflarının karşılanması için, iki bin lira daha sonra da üç bin lira gönderildi. Dâhiliye Nezareti tarafından Van Vilayeti'ne gönderilen şifrede, paraların 28 Aralık 1918 ve 26752 numaralı şifrede belirtildiği şekilde harcanması gerektiği bildiriliyordu.²⁹⁴

Hükümet maddi yardımların ve ihtiyaçların karşılanmasının yanı sıra, Ermeni ileri gelenlerin gerek seyahatlerinde gerekse diğer işlerinde her hangi bir zorlukla

²⁹¹ BOA, **DH. ŞFR**, 95/ 209; **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 441

²⁹² BOA, **DH. ŞFR**, 95/ 255

²⁹³ BOA, **DH. ŞFR**, 95/ 32

²⁹⁴ BOA, **DH. ŞFR**. 95/205

karşılaşmaması için zaman zaman vilayetlere talimatlar gönderiyordu. Sivas Vilayeti'ne gönderilen bir telgrafta, Erzurum Ermeni Katolik Rahiplerinden olan Vahan ve Keçüryan Serab Efendiler, hakkında, Fransız Yüksek Komiserliği'nin isteği üzerine, 'atıfetkarane' muamelede bulunulması isteniyordu.²⁹⁵ Bununla birlikte, Tevfik Paşa Hükümeti Ermenilerin topluca yer değiştirmelerini sakıncalı buluyordu. Bu nedenle, Kayseri Mutasarrıflığı'na gönderilen bir yazıda bir yerden başka bir yere gidip geleceklere engel olunmaması, ancak toplu halde yer değiştirmelere de meydan verilmemesi isteniyordu.²⁹⁶

İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlikleri de Ermeniler ile ilgili her olaya müdahil oluyorlardı. Ermenilerin bütün sorunları ile meşgul oluyorlardı. Ermenilerin problemlerinin çözülmesi konusunda Hariciye Nezareti vasıtasıyla Hükümet'e baskı yapıyorlardı. Erzurum Ermeni Katolik Murahhasası Melkistikyan Efendi'nin ailesinin İstanbul'a gönderilmesi ile ilgili, İtalya Yüksek Komiserliği Hariciye Nezareti'ne başvuruda bulunmuştu. Bunun üzerine, Dâhiliye Nezareti, Bitlis Vilayeti'ne bir yazı göndererek adı geçen şahıs hakkında "atıfetkarane" muamelede bulunulmasını ve ailesinin İstanbul'a gönderilmesini istedi.²⁹⁷

Tevfik Paşa Hükümeti Ermenilerin geri dönüşlerinin hiçbir şekilde geciktirilmesini istemiyordu. Vilayetlere alternatif çözüm yolları gösteriliyordu. Bu konuda, 1 Şubat 1919 tarihinde, Mardin Mutasarrıflığı'na verilen bir emirde Ermenilerin Şimendiferle Arapköprüsü'ne kadar sevk edilmeleri ve oradan da Urfa yoluyla memleketlerine kadar iâşe ve sevklerinin temin edilmesi gerektiği bildiriliyordu.²⁹⁸ Aynı gün Urfa Mutasarrıflığı'na da durum bildirilerek Mardin'den Arapköprüsü'ne kadar sevk edilecek Ermenilerin memleketlerine kadar iâşe ve sevklerinin sağlanması isteniyordu.²⁹⁹

Memleketlerine geri dönen Ermenilerin iâşelerinin karşılanması Osmanlı Devleti'ne ekonomik anlamda büyük bir yük getirmişti. Büyük bir savaştan çıkmış olan Devlet memleketlerine geri dönen Ermenilerin iâşelerinin karşılanması

²⁹⁵ BOA, **DH. ŞFR**, 95/109

²⁹⁶ BOA, **DH. ŞFR**, 95/277

²⁹⁷ BOA, **DH. ŞFR**, 95/111

²⁹⁸ BOA, **DH. ŞFR**, 96/1

²⁹⁹ BOA, **DH. ŞFR**, 96/2

noktasında sıkıntı yaşamaktaydı. Bu nedenle, Ankara Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda geri dönen Ermenilerin iaşelerinin en fazla yirmi gün daha karşılanacağı ve bundan sonra tahsisatın müsait olmadığı beyan ediliyordu.³⁰⁰

İngiliz Yüksek Komiserliği Hükümete verdiği bir notada Ermeni tutukluların henüz serbest bırakılmadığı, İngiliz Zabitanı tarafından ziyaret edilmeyen mahallerde Ermeni tutukluların bulunduğu bildirilerek, tutuklu bulunan Ermenilerin bir an önce serbest bırakılması talep edilmekteydi. Bunun üzerine Vilayet ve Mutasarrıf'lıklara gönderilen bir yazıda Ermeni esirler ile siyasi suçlardan dolayı tutuklu bulunan veya idari bir karar ile şuraya buraya sevk edilmiş olanların, Müslüman ailelerin nezdinde, resmi ve özel kurumlarda bulunan Ermeni yetimleri ile kız ve kadınlarının 18, 19, 21 Ekim 1918 ve 5 Kasım 1918 ve 5 Aralık 1918, 18 Ocak 1919 tarihli şifre telgrafnamelerle tebliğ edildiği üzere tamamen serbest bırakılması ihtar ediliyordu. Ayrıca, görevli kimseler uyarılarak, eğer gereken yapılmaza şahsi olarak sorumlu olacakları bildiriliyordu.³⁰¹

Bunların yanı sıra, Hükümet, Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi vasıtasıyla geri dönüşlerle ilgili basına bilgi veriyordu. Atı Gazetesi'nde çıkan bir haber de, Muhacirin Müdürü Umumiyesi Gülnihal vapuru ile Gemlik'e 2200 Ermeni, Sezanur vapuru ile de ovalığa 1000 Rum muhacirinin nakliye edildiklerini, ayrıca, Ermenilerin ve Rumların yolda istirahatlarını temin ve ekmek, katık dağıtımını için özel bir memur bulundurduğunun bildirildiği yazıyordu.³⁰²

Gülnihal Vapuru ile sevk edilen iki bin iki yüz Ermeni'nin yerlerine yerleştirilmeleri ve iaşelerinin sağlanması, ayrıca, Ermenilerin geri dönmesiyle birlikte açıkta kalacak olan Müslüman mültecilerin başka yerlere yerleştirilmeleri ve ihtiyaçlarının temini için Bursa Muhacirin Müdürü Vahab Bey ile Müfettiş Baha Bey görevlendirildi.³⁰³

II. Tevfik Paşa Hükümeti, İngilizlerin baskısı nedeniyle geri dönüşlerle ilgili olarak Vilayet ve Mutasarrıflıklara gönderdiği altı maddelik genelgede şunları istiyordu: “...aşağıdaki konuların acilen araştırılarak bildirilmesi gereklidir:

³⁰⁰ BOA, DH. ŞFR. 96/279

³⁰¹ BOA, DH. ŞFR. 95/212

³⁰² Atı, 13 Kânunusani 1919, no: 365

³⁰³ Atı, 17 Kânunusani, 1919, no: 369

1. Rum ve Ermeni ahalisi gönderilen köylerin yaklaşık yerlerini ve bunların bağlı oldukları kaza ve nahiyeleri gösteren bir kroki düzenlenerek Rum ve Ermeni köyleri özel birer işaretle ayırt edilecektir.
2. Krokide gösterilecek her köyden çıkarılan Rum ve Ermenilerin ayrı ayrı yaklaşık miktarını gösteren bir cetvel
3. Her köye şimdiye kadar geri dönen ahalinin yaklaşık miktarını gösteren aynı şekilde bir cetvel
4. Vilayet ve liva içerisinde şu anda nerelerde, ne kadar ve nereli Rum ve Ermeni muhaciri bulunduğunu gösteren ve memleketlerinin bağlı bulunduğu kaza ve nahiyelerde belirtmek üzere yine aynı şekilde bir cetvel.
5. Ahalisi çıkarılan köylerde oturmaya müsait bulunan evlerin miktarı ile buralardaki Müslüman muhacir ve mültecilerin miktarı hakkında aynı şekilde bir cetvel.
6. Bu bilgiler her müstakil liva ve vilayette toplanıp cetveller ve bu merkezlerde tasnif edilerek en geç on beş gün içinde kroki ve özetleri gönderilecektir.

Bu bilgilerin istisnasız vilayet ve livanın bütün olaylarını bir arada göstermesi gereklidir. Herhangi bir yerin gösterilmemesi büyük sakıncalar doğuracaktır. Bu sebeple bilgilerin her taraftan alınmasına özen gösterilerek bütün bilgiler geldikten sonra kroki ve cetvellerin düzenlenmesine son derece dikkat edilecektir.”³⁰⁴

d. Ermeni Yetim ve Kadınlarının Aile veya Cemaatlerine Teslimi

18 Ocak 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından bazı Vilayet ve Mutasarrıflıklara gönderilen telgrafta, 21 Ekim ve 5 Kasım 1918 tarihli telgrafnamelerde belirtildiği gibi Ermeni yetimlerinin Ermeni cemaati teşkilatı olan

³⁰⁴ BOA, DH. ŞFR, 97/42; Osmanlı Belgelerinde Ermeni İngiliz İlişkileri (1896- 1922) IV, s. 126- 127;

yerlerde onlara teslimi, olmayan yerlerde ise Hükümet tarafından emniyet altına alınması tebliğ ediliyordu.³⁰⁵

19 Ocak 1919 günü İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Webb tarafından İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Ronald Graham'a gönderilen bir mektupta yapılan uygulamaların ne kadar keyfi olduğu gözler önüne serilmekteydi. Webb, gönderdiği mektupta, valilerin atamalarının, basın ve demiryollarının kendi kontrollerinde olduğunu belirttikten sonra hapishanelerde bulunan Rum ve Ermenileri istedikleri gibi serbest bıraktıklarını, Türk evlerinde bulunan Ermeni kız ve kadınlarının diledikleri gibi kurtarıldığını ve istedikleri her şeye el koyduklarını ifade ediyordu.³⁰⁶

II. Tevfik Paşa Hükümeti Ermenilerle ilgili şikâyetlerin giderilmesi hususunda çok titiz davranıyordu. Kayseri'de bulunan Ermeni yetimleri ile ilgili şikâyetlerin yapılması üzerine, Kayseri Mutasarrıflığı'na gönderilen 26 Ocak 1919 tarihli şu telgrafta; Kayseri'deki Ermeni yetimlerinin pek perişan bulunduğu ve din değiştirenlerin serbest bırakılmadığı ve Müslüman aileler nezdinde bulunan çocukların henüz teslim edilmediği ve ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçları tedarik edilmediği için sefil bir halde buldukları ihbar ve şikâyet ediliyordu. Mevzu bahis olan Ermeni yetimleri hakkında daha önce bildirilen tebligat dairesinde muamele edilmesi ve şikâyetlere meydan verilmemesi isteniyordu.³⁰⁷

28 Ocak 1919 tarihli bir telgrafta da Diyarbakır Valiliği'ne yirmi yaşından küçük olan Ermeni yetim ve çocuklarının hemen velilerine teslim edilmesi gerektiği bildiriliyordu.³⁰⁸

1 Şubat 1919'da Dâhiliye Nezareti Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Konya Vilayeti'ne gönderilen bir telgrafta, daha önce gönderilen tebligatlara rağmen bazı şahısların nezdinde hala Ermeni kadın ve çocuklarının bulunduğunu ve bunların hala cemaatlerine teslim edilmediğinin haber alındığı dile getiriliyordu. Ayrıca, gönderilen tebligatlara uymayanların

³⁰⁵ BOA, **DH. ŞFR**, 95/ 163

³⁰⁶ Zekeriya Türkmen, “ İşgal Yıllarında İstanbul'daki Uygulamalar: Mütareke Döneminde Ermeniler Tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması ve Hıristiyanlaştırılması”, **Kök Araştırmaları**, Güz 2000, c. 2, sayı: 2, s. 268–269

³⁰⁷ BOA, **DH. ŞFR**, 95/ 261

³⁰⁸ BOA, **DH. ŞFR**, 95/ 273

cezalandırılacağı ve Ermeni kadın ve çocuklarının derhal mensup oldukları cemaat reis ve ruhanilerine teslim edilmeleri isteniyordu.³⁰⁹

Yine aynı gün, bütün Vilayet ve Mutasarrıflıklara gönderilen bir şifrede Ermeni yetimlerinin ve din değiştirmiş olanların cemaatlerine teslim edilmemesi ile ilgili şu uyarı yapılıyordu:

Vaktiyle bazı Müslüman ailelerin korumak, himaye etmek maksadıyla yanlarına aldıkları Ermeni çocuklarının ve muhtediyelerin velilerine veya mensup oldukları cemaat reislerine veya ruhbanlarına teslimleri ile ilgili genel tebliğlere rağmen bazı mahallelerde bunların hala iade ve teslim edilmedikleri haber alınmıştır. Vilayet içinde ve Livalarda hala teslim edilmeyen çocuk ve muhtediyeler var ise adı geçen tebliğler hükmünce cemaatlerine hemen iade ve teslimleri emrediliyordu. Ayrıca, memleketin içinde bulunduğu vahim durumun göz önüne alınarak bu tarz şikâyet ve müracaatlara meydan verilmemesinin beklendiği ifade ediliyordu.³¹⁰

5 Şubat 1919 tarihinde, Kayseri Mutasarrıflığı'na gönderilen başka bir yazıda da Müslüman ailelerin yanında bulunan Ermeni kız ve çocuklarının derhal buldukları yerlerden aldırılarak Ermeniler tarafından oluşturulan komisyona teslim edilmesi ve iaşelerin sağlanmasının gerektiği bildiriliyordu.³¹¹

Emniyet-i umumiye Müdürlüğü tarafından Vilayet ve Mutasarrıflıklara gönderilen bir yazıda yirmi yaşından küçük olan Ermenilerin ihtidalarının kabul olunmadığını, bu nedenle nüfuslarının derhal Ermeni olarak düzeltilmesini ve ihtidaların dikkate alınmaması isteniyordu. Bununla birlikte, yirmi yaşından büyük olanların 21 Teşrinievvel 1334 ve 5 Teşrinisani 1334 tarihli telgraflarda tebliğ edildiği gibi asli dinlerine dönmelerinde serbest bırakılması gerektiği beyan ediliyordu.³¹²

³⁰⁹ BOA, **DH. ŞFR**, 96/ 13

³¹⁰ BOA, **DH. ŞFR**, 96/ 15

³¹¹ BOA, **DH. ŞFR**, 96/ 76

³¹² BOA, **DH. ŞFR**, 96/ 100

Bununla birlikte, hükümet, yirmi yaşından küçük olup da evli olan kadınların ihtidalarının kabul edilmemekle birlikte, rızaları olmadan eşlerinden zor ayrılmalarının doğru olmadığı görüşündeydi.³¹³

Daha önce de belirtildiği gibi Tevfik Paşa Hükümeti Ermeni yetimleri ve kadınları ile ilgili şikâyetlerin giderilmesi konusunda büyük bir çaba içerisindeydi. Bu bağlamda, Kastamonu Vilayeti'ne gönderilen bir telgrafta, Trabzonlu Tokunmanan Agop Ağa'nın kızı Horopsima'nın Kastamonu'da birinin nezdinde bulunduğu haber alındığından, adı geçen kızın yirmi yaşından küçük olduğu anlaşıldığı takdirde Ermeni cemaatine teslim edilmesi isteniyordu.³¹⁴

II. Tevfik Paşa Hükümeti'ne başta İngilizler olmak üzere, İtilaf Devletlerinin baskıları artmaktaydı. Özellikle Ermeniler konusunda, İngiltere Yüksek Komiserliği çok ilgili davranıyordu. Ermenilerin her türlü istek ve şikâyetlerini dikkate alarak hükümetten taleplerin karşılanmasını istiyordu. İngiltere Yüksek Komiserliği Ermeni çocukları ile ilgili taleplerini hükümete bildiriyordu. Bu bağlamda, Ankara'da Müslüman olmuş ve Mekteb-i Sanayi'de bulunan Onnik ve Tatyos Kazyan isimli iki Ermeni çocuğun serbest bırakılmasını istemişti. Bunun üzerine, Dâhiliye Nezareti'nden Ankara Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda adı geçen çocukların serbest bırakılarak Ermeni Murahhaslığı'na verilmesi, eğer orası kabul etmezse annelerine teslim edilmesi için İstanbul'a gönderilmesi isteniyordu. Ayrıca bu konuda İngiliz Askeri Memuruna bilgi verilmesi emrediliyordu.³¹⁵

İngilizlerin Hükümetten istekleri kanuna aykırı bile olsa yerine getiriliyordu. Urfa Mutasarrıflığı'ndan gönderilen bir telgrafta Urfa hapisanesinde adam öldürme fiilinden dolayı tutuklu bulunan Minas Minasyan adlı bir Ermeni'nin Halep'te bulunan İngiliz Kumandanı tarafından serbest bırakılması isteniyordu. Kanuna aykırı olarak yapılan bu talep karşısında nasıl hareket edileceğini soran Urfa Mutasarrıflığı'na Hariciye Nezareti tarafından verilen cevapta, adı geçen şahsın derhal serbest bırakılması gerektiği, aksi takdirde Hükümetin sorumlu kabul

³¹³ BOA, DH. ŞFR. 97/8

³¹⁴ BOA, DH. ŞFR, 96/ 112

³¹⁵ BOA, DH. ŞFR, 96/ 303; **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 226

edileceğinin İngiltere Fevkalade Komiserliği tarafından bildirildiği ifade ediliyordu.³¹⁶

II. Tevfik Paşa Hükümeti Vilayet ve Mutasarrıflıklara gönderdiği bir telgrafta, Ermeni yetimleri, kız ve kadınlardan akrabalarına veya cemaatlerine teslim edilenlerin sayısını istiyordu.³¹⁷ Yapılan bu istatiki çalışmayla, Ermeni yetimleri, çocukları ve kadınları ile ilgili Hükümet tarafından verilen talimatların yerine getirilip getirilmediği denetleniyordu.

Hükümet, Ermeni çocuklarının ve kadınlarının Ermeni kurumlarına veya akrabalarına teslimi konusunda hassas davranmaktaydı. Bu konuda inceleme heyetleri de Ermeni muhacirlerinin durumunu yerinde tetkik etmek için çalışmalarını devam ettirmekteydi. Bu heyetlerden, Konya’da bulunan muhacirin heyeti İstanbul’a geri döndüklerinde beraberlerinde yirmi Ermeni yetimi getirdiler ve bunları, Ermeni hayır kurumlarına dağıttılar.³¹⁸

5 Şubat 1919 tarihinde Canik Mutasarrıflığı’na gönderilen bir şifrede Muhacirin Darüleytamına yerleştirilen sekiz kız çocuğunun muhafazalarının sağlanması ve iaşelerinin verilmesi isteniyordu. Ayrıca, bu çocukların daha önce yanlarında buldukları Müslüman ailelere geri dönmelerine izin verilmemesi gerektiği bildiriliyordu.³¹⁹

5 Şubat’ta Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti’nden Erzincan Mutasarrıflığı’na gönderilen bir telgraftan anlaşıldığı üzere, Erzincan’da Ermeni yetimleri için bir yetimhane yapılıyordu. Telgrafta gerek liva merkezinde gerekse Kuruçay ve Refahiye kazalarından İslam aileleri yanında bulunduğu bildirilen Ermeni yetimleri için yapılan çalışmaların uygun olduğu bildiriliyordu. Ayrıca, Ermeni yetimleri için yapımı başlanan darüleytamın hızlı bir şekilde bitirilerek Ermeni yetimlerinin burada korunma altına alınması ve iaşelerinin temin edilmesi isteniyordu.³²⁰

³¹⁶ BOA, **DH. MB. HPS**, 109/22–2; **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 456

³¹⁷ BOA, **DH. ŞFR**, 95/ 264

³¹⁸ Bülent Bakar, “ Mondros Mütarekesi’nden Sonra Yaşanan Önemli Bir Problem: Türk ve Ermeni Yetimleri Sorunu”, **Atatürk Araştırmalar Merkezi Dergisi**, C. XXI, sayı: 62, s. 575

³¹⁹ BOA, **DH. ŞFR**, 96/ 77

³²⁰ BOA, **DH. ŞFR**, 96/ 75

6 Şubat 1919 günü Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nden umum Vilayet ve Mutasarrıflıklara gönderilen bir telgrafta da Müslüman ailelerin gözetiminde bulunan Ermeni yetimleri ile kız ve kadınların Ermeni cemaat ve kurumlarına teslimi ile bölgelerinde cemaat ve resmi kurum bulunmayanların isimlerinin kaydedilerek, buldukları ailelerin yanında himaye edilmesi istenmekteydi.³²¹

Yine, Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü tarafından, 8 Şubat 1919 tarihinde, Canik Mutasarrıflığı'na gönderilen bir yazıda, Fatsa'da Müslüman ailelerin yanında buldukları bildirilen on üç Ermeni kızının Samsun'da bulunan Darüleytama gönderilmesi gerektiğini ifade ediliyordu.³²²

17 Şubat 1919 tarihinde, Ankara Vilayetine gönderilen bir şifrede Müslüman ailelerin yanlarında bulunan Ermeni yetimlerinin rıza ve muvafakatlerine bakılmaksızın Ermeni cemaatine teslim edilmesi gerektiği bildiriliyordu.³²³

Aynı tarihte, Niğde Mutasarrıflığı'na gönderilen bir yazıda da bazı şahısların yanında hala Ermeni kadın ve çocuklarının bulunduğu ve bunların derhal umumi tebligat gereği velilerine veya ait oldukları cemaat reislerine ve ruhbanlarına teslim edilmeleri isteniyordu. Ayrıca, çocukların ve kadınların neden şimdiye kadar teslim edilmediklerinin sebebinin bildirilmesi talep ediliyordu.³²⁴

Gayri müslim yetimlerin cemaatlerine teslim edilmesi esnasında, daha önce de vurgulandığı gibi, bazı Müslüman yetimlerde gayri müslim kabul edilerek cemaatler tarafından alınıyordu. Hükümet bu gibi olayların gerçekleşmemesi konusunda Vilayetlere ve Mutasarrıflıklara gönderdiği telgrafta şu hususu vurguluyordu:

Şu sırada İslam ailelerinden resmi ve özel kurumlar tarafından alınarak akrabalarına veya ait oldukları cemaatlere teslim edilmekte olan gayri müslim çocuklardan başka bazı Müslüman yetim çocukların da gayri müslim zannedilerek talep edilmekte olduğu şikâyetlerden anlaşılıyordu. Aslen Müslüman olan bazı yerli

³²¹ BOA, **DH. ŞFR**, 96/ 86

³²² BOA, **DH. ŞFR**, 96/ 96

³²³ BOA, **DH. ŞFR**, 96/ 210

³²⁴ BOA, **DH. ŞFR**, 96/ 216

ve mülteci ve muhacir çocukların Hıristiyan unsurların eline geçmemesi için ayrıntılı araştırmalar yapılarak, bu gibi durumlara meydan verilmemesi tebliğ ediliyordu.³²⁵

Tevfik Paşa Hükümeti, Ermeni çocuklarının ailelerine veya cemaatlerine teslimi ile ilgili çalışmaları yürütürken, ailesi olmayan çocuklara ait emval ve emlaklerin devlet tarafından korunması konusunda çalışmalar yapıyordu.³²⁶

Müslüman aileler yanında bulunan Ermeni çocuklarının mensup oldukları cemaatlere teslimi ile ilgili idari bir karar alınmıştı. Bu karar sadece Ermeni çocuklarını kapsamaktaydı. Tevfik Paşa Hükümeti, Ankara Vilayeti'ne gönderilen bir telgrafta Ermeni Çocuklarının cemaatlerine teslimine dair alınan kararın Rum çocuklarını kapsamadığını bildiriyordu.³²⁷

Bunların dışında, İstanbul'da Müslümanların yanından alınarak Ermeni Patrikhanesinde toplanan bazı Ermeni kızları ve çocukları buradan kaçarak, daha önce yaşadıkları evlere geri dönüyorlardı. Bunun üzerine, bir bildiri yayınlayan Emniyet Genel Müdürlüğü, bu şekilde firar eden kız çocuklarının kesinlikle kabul edilmemesini istedi.³²⁸

e. Ermenilerin Mallarının İadesi

Tevfik Paşa Hükümeti'nin Ermenilere yönelik izlediği politikanın birinci önceliği Ermenilerin emlaklerinin ve mallarının kendilerine acil bir şekilde iadesi idi. Ermenilere ve Rumlara ait malların iadesi konusunda, daha önceki Hükümetler döneminde başlatılan çalışmalar II. Tevfik Paşa Hükümeti döneminde de devam ettirildi. 25 Ocak 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından gerek tehcir edilerek iade edilen, gerekse hicret ettikten sonra geri dönenlere ait taşınmaz malların iadesi, bunların yerleştirmeleri ve barınma ihtiyaçlarının giderilmesi gibi konuların muhacirin müdüriyet-i umumiyesi tarafından takip edilmekte olduğu bildiriliyordu.³²⁹

³²⁵ BOA, **DH. ŞFR**, 96/ 248

³²⁶ BOA, **DH. ŞFR**. 97/6

³²⁷ BOA, **DH. ŞFR**. 96/320

³²⁸ **İkdam**, 24 Kânunusani 1919, no: 451

³²⁹ Bülent Bakar, “ Malların İadesi”, **Türk Ermeni İhtilâfı Makaleler**, ed. Hikmet Özdemir, TBMM yay., Ankara, 2007, s. 331

Bunun dışında, Evkaf müsteşarı Yusuf Kemal Bey'in başkanlığında Dâhiliye Nezareti hukuk müşaviri Osman, Adliye Nezareti Umur-u Hukukiye Müdürü Abdurrahman Munib, Maliye Nezareti Emlak-ı Emirriye Müdürü Umumi Muavini Muhlis, Adliye Nezareti Hukuk Müşaviri Seniyüddin Beylerden müteşekkil olarak bir komisyon oluşturuldu. Bu komisyon, otuz maddeden oluşan bir kararname hazırladı. Hazırlanan kararname tehcir edilenlerin taşınabilir ve taşınamaz mallarının iadesine yönelik bazı maddeleri ihtiva etmekteydi.³³⁰ Daha sonra, Komisyon tarafından hazırlanan kararname Bab-ı Ali'ye takdim edilmek üzere Adliye Nezareti'ne gönderildi.³³¹ Adliye Nezareti de Emvâl-i Metruke Tasfiye Kanununu Sadarete gönderdi.³³²

Savaş sonunda, Ermenilerin dışında, Müslüman mülteciler sorunu da ortaya çıkmıştı. Geri dönüşler başladıktan sonra, tehcir edilen Ermenilerin hanelerine geçici olarak yerleştirilen Müslüman mülteciler barınma problemi ile karşı karşıya kaldılar. Her ne kadar Vilayet ve Mutasarrıflıklara gönderilen tebligatlarda sahipleri geri dönen evlerin boşaltılması istenmişse de görevli memurlar Ermenilere ait bütün evlerin boşaltılmasını sağlamışlardı. Bu durum Müslüman muhacirleri büyük sıkıntıya sevk etmişti. Tevfik Paşa Hükümeti bu durumu önlemek için Vilayet ve Mutasarrıflıkları, gönderilen tebligatlar çerçevesinde hareket etmeleri konusunda, uyarıyordu. Örneğin, Yalova'ya bağlı Galbiğ(?) köyü gayri müslim ahalesinin yarısı geri dönmüş olmasına rağmen köydeki bütün muhacirler köyden çıkarılmışlardı.³³³

Ermenilerin geri dönmeye başlamasının ardından hanelerin boşaltılması konusunda yerel hükümetlere gönderilen yazılarda öncelik Ermenilerin yerlerine yerleştirilmesi olduğu görülmektedir. 20 Ocak'ta Hüdavendigâr Vilayetine gönderilen bir şifrede Marmaracık(?) köyüne geri dönen Ermenilerin evlerinin mülteciler tarafından henüz tahliye edilmediği, geri dönen Ermenilerin evlerinin ve arazilerinin derhal kendilerine iade edilmesi isteniyordu.³³⁴

Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Hüdavendigâr Vilayeti'ne gönderilen başka bir şifrede de, Büyükyeniköy karyesine geri dönen

³³⁰ **Ati**, 12 Kânunusani 1919, no: 364

³³¹ **Ati**, 17 Kânunusani 1919, no: 369

³³² **Ati**, 6 Şubat 1919, no: 389

³³³ BOA, **DH. ŞFR.** 96/3

³³⁴ BOA, **DH. ŞFR.** 95/179

Ermenilerin zeytinlerinin nahiye müdürü tarafından toplattırılarak sahiplerine bir şey verilmediğinin şikâyet edildiğini, bu durumun araştırılarak, arazi sahiplerinin haklarının temin edilmesi gerektiği vurgulanıyordu.³³⁵

Bu sırada, Ermeni ve Rumlara ait emlakler hızla sahiplerine iade edilmekteydi. Gazetelerde Ermeni ve Rumlara ait emlak-ı metrukeden %95'inin sahiplerine iade edildiğine dair haberler yer alıyordu. Bunun yanı sıra, Yusuf Kemal Bey'in başkanlığında toplanan komisyon tarafından bir kanun taslağı hazırlanarak incelenmek üzere Şurayı Devlet'e gönderildi.³³⁶

Tevfik Paşa Hükümeti, gayri Müslimlere ait terk edilmiş malların iadesi ile ilgili hazırlanmakta olan kararnamenin uygulanabilir olması için Vilayetleri ve Mutasarrıflıkları uyarıyordu. Bu bağlamda, Vilayetlere ve Mutasarrıflıklara gönderilen bir telgrafta, yerleri değiştirilen Rum ve Ermenilere ait olan emval-i metrukenin iadesi, verilecek tazminat ve diğer konularda hazırlanan kararnamenin uygulanması esnasında daha çok zorluklara maruz kalınmaması için emval-i metrukelerin çeşitli yollarla elden ele geçmesine ve herhangi bir karışıklığa katiyen meydan verilmemesi isteniyordu.³³⁷

Gayri Müslim ahalinin mallarının iadesi konusunda İngilizlerin hükümetten bir isteği vardı: tehcire tabi tutulmuş Ermenilere ve Rumlara, bunun dışında, Osmanlı tebaasından olsun olmasın Hıristiyanlara ait olup hükümet tarafından müsadere edilen ve böylelikle emvâl-i metrukeden sayılarak başkasına satılmış ev, tarla, dükkân, sandal gemi, vesaire malların ve menkul, gayrimenkul malların sahipleri ortaya çıktıkça derhal bunların kendilerine iade edilmesi, ayrıca, devlet tarafından tazminat verilmesi, bunun yanı sıra, bunları satın almış olanlara da satın aldıkları bedelin hükümet tarafından geri verilmesi isteniyordu. Bununla ilgili olarak, mütareke komisyonunda, Osmanlı memurları tarafından bir sorun çıkarılmaması için malların geri verilmesi ile ilgili şartları ve geri verme şekillerini içeren bir yönetmelik yapılması Mütareke Komisyonuna teklif edilmişti. II. Tevfik Paşa Hükümeti 10 Şubat'ta yaptığı toplantıda İngilizlerin isteğini kabul ederek, Yunanistan uyruklu Nikolas Deniyos'a ait olan ve emvâl-i metrukeden sayılan ve

³³⁵ BOA, **DH. ŞFR.** 95/180

³³⁶ **Atı**, 6 Şubat 1919, no: 389

³³⁷ BOA, **DH. ŞFR.** 96/195; **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 220–221

hükümetçe müzayedeye çıkartılarak ilmiye sınıfından bir şâhısa satılmış olan Büyükdere Caddesi'nde bulunan sekiz numaralı evin sahibine geri verilmesini kabul etti.³³⁸

Ermenilere ait malların iadesi ve geri dönenlerin emniyet içerisinde yaşadıklarına dair haberler Ermenice gazetelerde de çıkmaya başlamıştı. Ermenice gazetelerde çıkan bir habere göre, Arapkir'den Ermeni Patrikhanesine gönderilen bir telgrafta mahalli kilise ve buna ait bütün emlak ve akarat Ermenilere teslim edilmişti. Yine Ayıntap'tan bildirildiğine göre muhacirler peyderpey geri dönmekte ve haneleri kendilerine iade edilmekteydi.³³⁹

Hükümet vilayetleri emval-i metrukelerin iade edilmesi konusunda da uyarıyordu. 2 Mart 1919 tarihinde Mamuretülaziz Vilayetine gönderilen bir şifrede yerlerine dönen şahıslara ait emval-i menkulelerin teslim edilmesi isteniyordu.³⁴⁰

25 Ocak 1919 tarihinde Eskişehir'e gönderilen bir yazıda geri dönen Ermeni ve Rumların mallarının kendilerine iadelerinin geciktirilerek, bu ahalinin sefalet içinde bırakıldığı dile getiriliyordu. Bunun yanı sıra muhacirlerden tahliye edilen evlerin tahrip edildiği, misafirhanelerde kalan Ermeni muhacirlerin ekmek gibi temel gıda maddelerinin karşılanmasında zorluklarla karşılaştıklarının haber alındığı bildiriliyordu. Bu olumsuz durumun ortadan kaldırılması için Ermenilere ve Rumlara ait malların kendilerine derhal teslim edilmesi gerektiği ve bu konuda gecikmeye sebebiyet verenlerin şahsen sorumlu olacakları beyan ediliyordu.³⁴¹

Tevfik Paşa Hükümeti, Emval-i Metruke depolarından hiçbir bedel alınmadan resmi dairelere götürülen eşyaların derhal teslim edilmesinin hükümet açısından çok gerekli olduğunu vurguluyordu. Bu eşyaların sahiplerine teslimlerinin geciktirilmesinin, Hükümetin bu konudaki icraatları hakkında, yabancı devletler nezdinde şüphe uyandıracığını, bu nedenle sahipleri geri dönen eşyaların sahiplerine

³³⁸ BOA, MV, 214/68; **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İngiliz İlişkileri (1896-1922) IV**, s. 122-123; Tayyib Gökbilgin, **a.g.e.**, s. 37-38

³³⁹ Bakar, **a.g.m.**, s. 331

³⁴⁰ BOA, **DH. ŞFR**, 97/9

³⁴¹ BOA, **DH. ŞFR**, 95/226

iadesi ve henüz sahipleri geri dönmeyen eşyaların da güzel bir şekilde muhafaza edilmesi gerektiğini Vilayet ve Mutasarrıflıklara bildiriyordu.³⁴²

f. Gayri Müslimlerin Tehciri ve Taktili Faillerinin Divan-ı Harp'te Yargılanmaya Başlanması

II. Tevfik Paşa hükümeti Ermeni tehcirinde sanık olarak bulunanların ve eski hükümet üyelerinin Divan-ı Harp'te yargılanabilmeleri için 1 Mart 1919 tarihinde bir kararname hazırladı.³⁴³ Fakat bu kararname Padişah tarafından onaylanmadı. 3 Mart 1919 tarihinde Sadarete gönderilen tezkirede kararnamenin kabul edilmemesinin sebepleri şu şekilde dile getiriliyordu:

“ Meclis-i hass-ı vükelanın mazbatasında iki nokta-i mühimme calib-i nazarı dikkat olunmaktadır. Birincisi gerek memaliki Osmaniye'de efkârı umumiyenin ve gerek bilcümle âlemi insaniyetin muntazır olduğu ihkak-ı hak meselesi üç buçuk aydan beri icra edilmek lazım gelirken vuku bulan teahhuratın mevki devleti haternak bir dereceye getirmesi

İkincisi, mevcut divanı harplerin sureti teşekkülleri erbabı cürüm ve cinayetin suretle cezalandırılmasını temin edememesidir.

He iki cihetin vehameti mazbatada ima olunan netayicin husulüne ve müdahalat-ı ecnebiyenin vukuuna bâdi olmak itibariyle şayanı esefi azimdir.

³⁴² BOA, **DH. ŞFR.** 96/230

³⁴³ Bakanlar Kurulu tarafından hazırlanan kararname şu maddelerden oluşmaktaydı:

“Birinci madde: Devlet-i Osmaniye ile düvel-i itilafiyeye beyninde harekâtı hasmane vukuunu tahrik ve ihdas ile saltanat-ı seniyyenin emniyet-i hariciyesini ihlal etmek ve esnayı harbde dermeyan edilen tekâlifi sulhiyyeye muvafakat etmeyerek harp ve kıtalin devamına sebebiyet vermek cürümleri ile ceraim-i saireyi irtikâp eden kabine azasının ve tehcir münasebetiyle ika edilen ef'âl-i cürmiyyeden maada gerek bir cemiyet erkân u efradı ve gerek eşhası saire tarafından memleketin emn-u selameti ve nâsın can ve mal ve hürriyeti aleyhine ika edilmiş olan kâffe-i ceraimin mürtekipleri ile havâyic-i nas üzerinde icrayı ihtikâr ve nüfuz-ı mevki ve memuriyetini sû-i istimal ile umuma mahsus vesaiti nakliyyeyi istihsal-i menafi-i şahsiyyeye alet ederek felâket-i ammeye sebep olanların takip ve muhakemesi ile tayini cezası divan-i harbi örfilere aittir.

İkinci madde: Mârr uz zikr ceraim faillerinin mevki ve sıfatlar her ne olursa olsun takibatın icrasında bir gûna merasim-i mütekaddime -i kanunuiyyeye hacet yoktur.

Üçüncü madde: Divan-ı Harb-i Örfi, usul-i muhakematı cezaiye kanununun 58 inci maddesinin tesis eylediği salahiyyet kaidesine tabi değildir.

Dördüncü madde: İş bu kararname tarihi neşrinden muteberdir.

Beşinci madde: İşbu kararnamenin icrasına Harbiye ve Dâhiliye Nazırları memurdur.

Meclis-i umuminin içtimasında kanunuyyeti teklif olunmak üzere iş bu kararnamenin mevki-i mer'iyete vaz'ını irade eyledim.” Bkz. A. F. Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 194

Kanunu insaniyete ve kavanini devlete karşı ika edilen ceraim faillerinin tevkif ve muhakemesi her hükümet-i mütemeddinenin vazaif-i asliyesinden olup bunun için ayrıca bir kanun tanzimine ve tarafımızdan tasdikine hacet yoktur. Nitekim geçende ircaa kılınan tevkifatta da böyle bir muameleye tevessül edilmemiş idi. makam-ı hükümdari gayri mesul olmak hasebiyle kâffe-i icraatında mesul olan heyet-i vükelanın vazai fi asliyelerine iştirak etmek Kanun-i esasi hüküm-i sarihine muhalif olur kanaatindeyim. Mülahazat-ı mesrudeye binaen Kanun-i esasi ahkâmı ile tearuz eden mezkûr kararnamenin canib-i meali menakıbi hazreti padişahîden imza ve tasdik buyurulmasına mahal görülmemiş olmakla ol babda.”³⁴⁴

II. Tefvik Paşa Hükümeti döneminde meydana gelen en önemli hukuki olay tahkik heyetinin çalışması neticesinde suçlu bulunduğ u bazı devlet memurlarının yargılanmaya başlanmasıdır. Mahmut Hayret Paşa başkanlığındaki Divan-ı Harp’te, harp esnasında, gayri Müslimlerin tehciri ve taktiline karışmış oldukları ileri sürülen, Boğazlıyan kazası Kaymakamı ve Yozgat Mutasarrıf Vekili Kemal Bey, en son Çorum Jandarma Tabur Kumandanı bulunan Binbaşı Mehmed Tefvik ve Yozgat Evkaf Müdürü Feyyaz Efendiler yargılanmaya başlandı.³⁴⁵

Yozgat Tehcir Davası olarak adlandırılan bu davanın ilk duruşması 5 Şubat 1919 tarihinde yapıldı. Dava için Adliye Nezaretinde bulunan Cinayet Mahkemesi Salonu tahsis edildi. Burada gazeteciler ve dinleyiciler için özel yerler hazırlandı.

Mahkeme heyeti şu isimlerden oluşuyordu; Mahmut Hayret Paşa (Başkan), Usturuma Kolordusu Kumandanlığı’ndan emekli Mirliya Ali Nadir Paşa (üye), Mustafa Paşa (üye), Şevket Efendi (üye), Artin Efendi (üye). Savcılık makamında Sami Bey bulunuyordu.³⁴⁶

Bu mahkeme’ye davacı avukatı olarak Leon Remzi Efendi katılmaktaydı. Sanıklardan Kemal Bey’in avukatı Selahaddin ve Halid, Binbaşı Tefvik Bey’in avukatı Hasan Hami, Feyyaz Efendinin avukatı Sadeddin Ferid ve Hasan Hayri Beyler idi.³⁴⁷

³⁴⁴ Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 194

³⁴⁵ İkdâm, 6 Şubat 1919, no: 7899; Ayrıca bkz. Nejdî Bilgi, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey’in Yargılanması**, s. 95-96

³⁴⁶ Akın Çelik, “ **Mondros Mütarekesi Sonrasında İstanbul Basınında Tehcir Davaları**”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2003, s. 6

³⁴⁷ **İkdâm**, 6 Şubat 1919, no: 7899

5 Şubat günü yapılan ilk duruşmada, ilk olarak sanıkların kimlik tespiti yapıldı.³⁴⁸ Ardından, Mahkeme başkanı Mahmut Hayret Paşa, tahkik heyetinin sanıklar hakkında hazırladıkları fezlekenin okunacağını beyan etti. Fezlekedede, özetle, şu iddialara dile getiriliyordu: “...1333 senesi icabat-ı zaruriyeden ciheti askeriyece gösterilen lüzum üzerine bazı vilayette Ermenilerin tehcirine lüzum görüldüğü ve bu esnada Boğazlıyan ve Yozgat’ta bir takım Ermenilerin katl ve emvalinin gasb edilmesinden dolayı müttehimler haklarında muvakkat tevkif mezkuresi isdar edilmiş olduğu ve Kemal Beyin Boğazlayan kazasında bulunduğu sırada Tefvik beyle biliştirak tertip eyledikleri çeteler vasıtasıyla katl ve nehb ve garete, nukud-ı mücevherat sirkatine tasaddi eyledikleri ve bu efal ve cinayete diğzerinin iştirak eylediği bir takım şuhûdun ifadatı ve bazı vesaikle mertebe-i subuta vardıği...”³⁴⁹

Yukarıda da görüldüğü üzere, Kemal Bey ve Tefvik Efendinin birlikte çeteler kurarak Ermenileri öldürmeleri, mallarını yağmalamaları ve değerli eşyaları çalmaları bazı şahitlerin ifadeleri ve bazı belgelerle ispatlandığı ileri sürülüyordu.

Tahkik heyetinin fezlekesi okunduktan sonra Savcı Sami Bey iddianamesini³⁵⁰ okudu. Sami Bey mahkeme heyetine hitaben söylediği şu sözlerle davaya verdiği önemi göstermiştir. Sami Bey, mahkeme heyetinin, bütün insanlık tarafından menfur ve iğrenç bulunan bu facianın amir ve sorumluları hakkında adaletin gereğinin tamamıyla yerine getirilmesi ile milletin temiz masumiyetine sürülmek istenen bu kanlı lekenin “zülal-i adaletle” silinmesi ve bu şahısların milletin yüksek çıkarlarını kendi şahsi çıkarlarına feda ettiklerinin meydana çıkarılması ile milletin hukukunun müdafaasına hizmet etmekle ve adaletin icraa edilmesi vazifesiyle mükellef olduğunu beyan etti.³⁵¹

Savcının iddianamesini okumasından sonra, davacı ve davalı avukatları söz alarak düşüncelerini dile getirdiler. İlk duruşmada sanıklar İstanbul Divan-i Harbi Örfisinin kendilerini yargılama yetkisi olmadığını ileri sürdüler. Bu konuda söz alan

³⁴⁸ Sanıklardan Kemal Bey 35 yaşında, Beyrut’lu olduğunu ve son memuriyetinde Konya Ziraat Müfettişliği’nde bulunduğunu beyan etti. Diğer sanık Tefvik Bey 44 yaşında, Beşiktaş’lı olduğunu, son defa Çorum Jandarma Taburu Kumandanlığı’nda istihdam edildiğini söyledi. Sanık Feyyaz Bey 36 yaşında, Yozgat’lı olduğunu, Yozgat Evkaf Memurluğunda müstahdem bulunduğunu ifade etti. **Muvakkit**, 6 Şubat 1919, no: (464) 20

³⁴⁹ **Hadisat**, 6 Şubat 1919, no:60; **Muvakkit**, 6 Şubat 1919, no: 464–20

³⁵⁰ İddianemenin detayı için bkz. Akın Çelik, **a.g.e.**, s. 7-11

³⁵¹ **Muvakkit**, 6 Şubat 1919, no: 464–20

Kemal Bey, tehirden dolayı ortaya çıkan suçlarla ilgili olarak yayınlanan 21 ve 27 Kanun-i evvel tarihli iki kararnameyi okudu. Bu kararnameler Şu Şekilde idi: “ İdare-i örfiye mevcut olmayan mahallerde tehcir ve taktil ceraiminden mütevellid deavinin mahkem-i adliyede rüyet edileceği ve İstanbul Divan-ı Harbinin daire-i selahiyeti İstanbul mıntıkası ile Çatalca ve İzmit sancaklarına münhasır bulunduğu...”³⁵² Sanıkların bu kararnamelerden yola çıkarak yaptıkları itirazlar kabul edilmedi.

II. Tefvik Paşa Hükümeti döneminde görölmeye başlanan ve “ Yozgat ve Boğazlıyan Tehcir Davaları” olarak adlandırılan mahkemenin on duruşması yapıldı. Bunlardan ilki, daha öncede belirtildiği gibi, 6 Şubat 1919’da yapıldı. Bundan sonra, ikinci duruşması 8 Şubat 1919 tarihinde,³⁵³ üçüncü duruşma 10 Şubat günü,³⁵⁴ dördüncü duruşma 11 Şubat’ta,³⁵⁵ beşinci duruşma 12 Şubat 1919 tarihinde,³⁵⁶ altıncı duruşma 15 Şubat 1919 günü,³⁵⁷ yedinci duruşma 18 Şubat’ta,³⁵⁸ sekizinci duruşma 20 Şubat günü,³⁵⁹ dokuzuncu duruşma 22 Şubat’ta,³⁶⁰ onuncu duruşma 26 Şubat 1919’da³⁶¹ yapıldı.

3. II. Tefvik Paşa Hükümeti Döneminde Ermenilerin Faaliyetleri

Ermeniler, İtilaf Devletlerinin Osmanlı Hükümetleri üzerindeki baskılarını kendi isteklerinin yerine getirilmesi için kullanıyorlardı. İtilaf Devletleri İstanbul’a geldikten sonra, savaş sırasında seferberlik gerekçesiyle el konulan menkul ve gayrimenkul eşyalarını almak için İtilaf Yüksek Komiserlerine başvuruda bulunmuşlardı. Bu baŐvurularda iddia edilenlerin birçoğu asılsız çıkıyordu. Örneğin Bakırköy, Yenimahalle’de Binbaşı Ali Rıza Bey tarafından işgal edildiği iddia olunan bir evin, Zaruc Adamyan adlı bir Ermeni’ye ait olduğu ileri sürölerek İngiliz

³⁵² Akın Çelik, **a.g.e.**, s. 12

³⁵³ **İkdam**, 9 Şubat 1919, no:7902

³⁵⁴ **İkdam**, 11 Şubat 1919, no:7904

³⁵⁵ **İkdam**, 12 Şubat 1919, no:7905

³⁵⁶ **İkdam**, 13 Şubat 1919, no:7906

³⁵⁷ **İkdam**, 16 Şubat 1919, no:7909

³⁵⁸ **İkdam**, 19 Şubat 1919, no:7912

³⁵⁹ **İkdam**, 21 Şubat 1919, no:7914

³⁶⁰ **İkdam**, 23 Şubat 1919, no:7916

³⁶¹ **İkdam**, 27 Şubat 1919, no:7920

Siyasi Temsilciliğine başvuruda bulunuldu. Fakat daha sonra bu iddianın doğru olmadığı anlaşıldı.³⁶²

Ermeniler, işgal kuvvetlerinin Mütareke hükümlerine dayanarak Osmanlı Devleti'ni fiilen kontrol altına almaya başlamasından sonra, Müslümanların hissiyatlarını rencide edecek davranışlar içinde bulunuyorlardı. Böylelikle Müslüman unsur ile Ermeniler arasında husumet meydana geliyordu. Tekirdağ'da meydana gelen olay bu duruma bir örnek teşkil ediyordu. Ermeniler Boghos Nubar Paşa'nın isim günü nedeniyle Tekfurdağı (Tekirdağ) Ermeni Kilisesinde bir ayin düzenlediler. Daha sonra, Peştamalcı adlı sokakta bulunan bir gazinoda Osmanlılık hissiyatını rencide edecek nutuklar verildi. Bu duruma karşı, gerek mutasarrıflığın gerekse polisin herhangi bir girişiminin olmaması Müslümanların galeyana gelmesine sebep oldu. Dâhiliye Nezareti bu durum ile ilgili ne gibi tedbirler alındığını Edirne Vilayeti'ne 12 Ocak 1919 tarihinde gönderdiği bir şifrede soruyordu.³⁶³

Ermeniler mütareke ortamı içerisinde haklarını rahatça arayabiliyorlardı. Karşılaştıkları sorunların çözümü için Hükümet nezdinde şikâyet mekanizmasını en iyi kullanan unsurdu. Çorlu'dan Mihran oğlu Mikail tarafından, Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir şikâyetnamede pederi ile amcasının tasarrufunda olan Çorlu'nun Ermeni mahallesinde bulunan evin tahliye edilmeği ve bu konuda yapılan müracaatların yerel hükümet tarafından nazarı dikkate alınmadığını şikâyet ediyordu.³⁶⁴

Bunun yanı sıra, İngiliz Sefarethanesi, İzmit, Değirmendere ve Karamürsel'de bazı İslam çetelerinin Rum ve Ermenilere karşı saldırıda ve tehditte bulduklarının şikâyet edildiğini Hükümete bildiriyordu.³⁶⁵ Bu şikâyet üzerine yapılan araştırmada, Rumlara ve Ermenilere karşı herhangi bir saldırının olmadığı tespit edilmişti.³⁶⁶ Yine, Rönesans gazetesinde çıkan bir haberde Kayseri'de Müslümanların Ermenileri katle hazırladıkları ve Ermenilerin de bu yüzden

³⁶² Mehmet Okur, "İtilaf Devletleri'nin İstanbul'daki Faaliyetleri, Osmanlı Hükümetleri Üzerindeki Baskıları ve Hükümetlerin Tutumu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XIX, S. 57, Ankara, 2003, s.1144

³⁶³ BOA, **DH. ŞFR**. 95/107

³⁶⁴ BOA, **DH. ŞFR**. 95/177

³⁶⁵ BOA, **DH. ŞFR**. 96/63

³⁶⁶ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İngiliz İlişkileri (1896-1922) IV**, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006, s. 124

bölgeden kaçmaya başladıkları yazıyordu.³⁶⁷ Kayseri'deki Ermenilerin Müslümanlar tarafından katledileceği haberi gazetelerde yer alınca, Hükümet Kayseri Mutasarrıflığı'na gönderdiği bir telgrafla olayın aslının araştırılarak durumun bildirilmesi konusunda talimat verdi.³⁶⁸

Bunların dışında, İtilaf Devletlerinin temsilcileri de buldukları yerlerde Ermenilerin karşılaştıkları problemleri İstanbul'a bildiriyorlardı. 18 Ocak 1919 tarihinde Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Eskişehir Mutasarrıflığı'na gönderilen bir yazıda, Eskişehir'de Ermenilere, Rumlara ve Müslümanlara yapılan yardımlardan farklı yardımda bulunulduğu ve hükümetle temas için tayin edilen Ermeni Muhtarın Hükümet tarafından kabul edilmediği İngiliz Mümessili tarafından bildirildiği ifade ediliyordu.³⁶⁹

Ayrıca, memleketlerine geri dönen Ermenilerin emlak ve arazilerinin kendilerine iade edilmediği gerekçesi ile İngiliz Mümessili defalarca müracaatta bulunmuştu. Hükümet yapılan müracaatları dikkate alarak Ankara Vilayetine gönderdiği bir şifre telgrafta geri dönenlerin emlak ve arazilerinin hemen kendilerine iade edilmesini istiyordu.³⁷⁰

İngiltere Sefarethanesinden yapılan başka bir müracaatta da, Yalova, Gemlik, Orhangazi bölgelerinde bulunan Ermeni köylerine Mustafa ve Bahri Beylerle Batumlu Ahmet'in reisliğini yaptığı çeteler tarafından saldırıldığını, ayrıca, muhtarların bu çetelere yardım ettiği, bu nedenle, halkın korku içinde olduğu bildiriliyordu. Bunun üzerine, Hüdavendigâr Vilayetine gönderilen bir yazıda durumun araştırılarak, suçluların yakalanması ve haklarında gerekli kanunun uygulanması, bununla birlikte, ahalinin huzur ve emniyetinin sağlanması gerektiği dile getiriliyordu.³⁷¹

³⁶⁷ BOA, **DH. ŞFR.** 96/98

³⁶⁸ BOA, **DH. ŞFR.** 96/313

³⁶⁹ BOA, **DH. ŞFR.** 95/158

³⁷⁰ BOA, **DH. ŞFR.** 95/260

³⁷¹ BOA, **DH. ŞFR.** 95/259

Yalova Kaymakamlığı tarafından yapılan araştırma neticesinde Mustafa ve Bahri Beylerle Batumlu Ahmet'in başkanlığında bir çetenin bulunmadığı, Ermeni köylerine yönelik de hiçbir saldırının ve tehdidin olmadığı ortaya çıkmıştı.³⁷²

Bunların dışında, İtilaf Devletleri ile gayri müslim unsurlar arasında çok yakın bir ilişki vardı. İngilizler, Yunanlılar, Ermeniler, Rumlar ve Yahudilerin katıldığı bir ayini Edirne Vali Vekili Salih Selim şu şekilde bildiriyordu:

“Şubat'ın yirmi üçüncü günü Edirne Rum Metropolit Kilisesi'nde harb-i umumide vefat edenlerin istirahat-ı ervahı için bir ayin-i ruhani icra edilmiş ve bu ayinde Ermeni papazları ile Musevi Hahambaşısı, birkaç İngiliz ve Yunan efradıyla Ermeni ve Musevilerden mürekkep birçok eşhasın hazır bulunmuş olduğu...”³⁷³ Bununla birlikte, 9 Şubat'ta Rum ve Ermeni cemaatine mensup kişiler Kumkapı'da bir gösteri yaptı. Bu gösteriye, İtilaf Devletleri'nin askerleri de katıldı.³⁷⁴

Ayrıca, Gelibolu'da vefat eden bir İngiliz Subayın dini merasimi mahalli İngiliz kumandanının ricasıyla Ermeni kilisesinde yapıldı. Bu merasime Ermeni ve Rum ruhbanı iştirak ettiler. Mahalli İngiliz kumandanı umum kumandana çektiği bir telgrafta Rum ve Ermeni milletlerinin İngiliz askerlerinin matemine katıldığını bildiriyordu.³⁷⁵

Yine, gayrimüslim unsurlar ile itilaf kuvvetleri arasında işbirliğini ve yakınlığı artırıcı bir teşebbüste Rum Patrikhanesi tarafından yapılacaktı. Gazete haberlerine göre, Rum Patrikhanesi'nde Yunan siyasi ve askeri temsilcileri şerefine bir çay ziyafeti verilecekti. Bu ziyafete Ermeni Patrikhanesi'nden ve Musevi Hahamhanesi'nden dörder kişi davet edilecekti. Bu toplantıda Rum basınından da üç gazete müdürü bulunacaktı.³⁷⁶

³⁷² Osmanlı Belgelerinde Ermeni İngiliz İlişkileri (1896–1922) IV, s. 124

³⁷³ BOA, DH. EUM. 2.Şb. 66/52

³⁷⁴ BOA, DH. EUM. 5.ŞB. 78/1

³⁷⁵ Atı, 1 Şubat 1919, no: 384

³⁷⁶ Atı, 3 Şubat 1919, no: 386

Bunun yanı sıra, eski Rum ve Ermeni Mebusları, avukatları, doktorları, yazarları, bütün bilim adamları bir Rum- Ermeni Cemiyeti kurmak için toplantılar yapıyorlardı.³⁷⁷

İtilaf Kuvvetleri, Bahçecik Orman Mektebi'nin Rum ve Ermenilere ait olduğunu ileri sürerek, adı geçen kurumun İtilaf kuvvetlerine teslimini istemişlerdi. Bu durumu Dâhiliye Nezareti Orman Nezaretine bildirmişti. Bunun üzerine Bahçecik Orman Mektebi müdürü Dâhiliye Nezareti'ne yaptığı müracaatta okulun Rum ve Ermenilere ait olmadığını, Sultan Mahmut zamanından beri karakol ve mektep olarak kullanıldığını belirtti.³⁷⁸

Ermenilerin ve Rumların sevk, iaşe ve iskânları ile ilgili yapılanları araştırmak üzere İtilaf devletleri temsilcileri ile Patrikhane temsilcilerinden oluşan bir "Heyet-i Muhtelite" teşkil edilmişti. Bu heyet Konya, Eskişehir, Bilecik, İzmit bölgelerinde araştırmalarda bulunuyordu.³⁷⁹ Ayrıca, bu heyet, Hükümet açısından çok önemliydi. Heyetin masraflarının karşılanması için Seferberlik tahsisatından sekiz bin lira ayrılmıştı. Bu meblağın ödenmemesi üzerine Dâhiliye Nezareti tarafından Sadarete gönderilen bir yazıda bu heyetin teşkilinin Hükümetin faydasına olduğu, bunun yanı sıra, itilaf devletleri tarafından da özel bir önem verildiği ve heyet içerisinde Patrikhane temsilcisi olarak rahiplerin bulunduğu, bu nedenle bu heyetin masraflarının acilen karşılanması gerektiği ifade ediliyordu.³⁸⁰

Tehcir esnasında Ermenilere yönelik işlenen suçların zanlıları sadece Müslümanlar değildi. Ermeni milletine mensup bazı kimseler de Ermenilere fenalıkta bulunmuşlardı. 17 Şubat 1919 tarihinde Kayseri Mutasarrıflığı'na gönderilen bir telgrafta Bedosyan Gülbank ve Nusrik Sedenkyan adlı iki Ermeninin tehcirde Ermenilere yönelik fenalıkta buldukları bildirilerek haklarında yapılan araştırmanın neticesinin bildirilmesi isteniyordu.³⁸¹

Ermeniler, bağımsız bir Ermenistan arzusunu her ortamda rahatlıkla dile getiriyorlardı. Miladi İsa yortusu nedeniyle Ermeni Patrikhanesinde yapılan resmi

³⁷⁷ **İkdam**, 26 Kânunusani 1919, no: 7888

³⁷⁸ **Atı**, 6 Şubat 1919, no: 389

³⁷⁹ BOA, **DH. ŞFR.** 95/262

³⁸⁰ **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 458-459

³⁸¹ BOA, **DH. ŞFR.** 96/214

törende söz alan Patrikhane erkânından bir zat, Ermeni milletinin kurtuluşu için çalışılması gerektiğini beyan etti. Ayrıca, gelecek yıl, yılbaşı yortusunun Ermenistan'da yapılması temennisinde bulundu.³⁸²

Patrikhane, Ermeni milletinin her türlü sorunu ile ilgileniyordu. Adeta bir Ermeni Hükümeti gibi faaliyet gösteriyordu. Zaman zaman yaptığı toplantılarla Ermenilere yönelik yapılan faaliyetler hakkında bilgi veriyordu. 30 Ocak 1919 tarihinde Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Cismanisi'nde yapılan toplantıda, katılımcılara zorla İslam dinini kabul etmiş olanların asıl dinlerine dönmeleri hususunda yapılan teşebbüsler anlatıldı. Ayrıca, yetimlerin Ermeni milletine teslimi ile ilgili taşralara gönderilen talimat hakkında bilgi verildi.³⁸³

Ermenilere ait gazetelerde Ermenilerin özellikle geri dönüşüyle ilgili haberlere çok sık rastlanmaktaydı. Çagadamard gazetesinin verdiği bir haberde Bahçecik'e geri dönen Ermenilerin sayısının 1200'ü aştığı belirtiliyordu. Ayrıca, bu sayının her geçen gün daha da arttığı ifade ediliyordu. Bunun yanı sıra, mahalli mekteplerin açılmak üzere olduğu bildiriliyordu.³⁸⁴

Çagadamard gazetesinde çıkan başka bir haberde Adana Vilayetine de üç bin muhacirin geldiği ve Suriye'de bulunan İngiliz murahhaslarının verdiği karara göre şehre her hafta bin muhacir geleceği yazıyordu.³⁸⁵

Yine, Ermeni gazetelerinde çıkan bir habere göre, Fransız temsilcisinin himayesi ile Papanın İstanbul temsilcisi Monsenyör Dulçi'nin başkanlığında, Fransız Büyükelçiliği'nde, muhtaç Ermenilere yardım etmekle mükellef bir komisyon kurulmuştu. Bu komisyona, Katolik Ermeni Patrikhanesi ile Ermeni Protestan Milleti Vekâlethanesi'nden birer temsilcinin katılması talep olunduğu bildiriliyordu.³⁸⁶

Bu arada, Türkler ile Ermeniler arasında dostluk ve yakınlığı tekrar tesis etmek için Ermenice bir Türk gazetesi çıkarma girişiminde bulunulmuştu. Basından Ferid Cavid, Sakızlı Mustafa Mehmed, Ahmed İzzeddin, Hoca Behçet, Haydar

³⁸² **Ati**, 22 Kânunusani 1919, no:374

³⁸³ **Ati**, 31 Kânunusani 1919, no:383; İkdâm, 31 Kânunusani 1919, no: 7893

³⁸⁴ **Ati**, 1 Şubat 1919, no: 384

³⁸⁵ **Ati**, 6 Şubat 1919, no: 389

³⁸⁶ **Ati**, 5 Şubat 1919, no: 388

Kemal, Rıza Cezmi ve Vamik Beyler bu girişimi yapan isimlerdi. Ancak, buna muvaffak olamadılar.³⁸⁷

Gayrimüslim unsurun üzerinde durduğu önemli bir konu da, gayrimüslimlerin askere alınmaması konusu idi. Daha önce bu konuda girişimde bulunulmuştu. Fakat Hıristiyan unsuların askere davet edilmesi üzerine Rum Patrik Kaymakamı ile Ermeni Patrikhanesi ve Hahamhane murahhaslarından oluşan bir komisyon, İngiliz Komiseri Amiral Calthorpe'a müracaata bulunarak gayrimüslimlerin askere alınmasından feragat edilmesini ve halen silâh altında bulunanların hemen terhis edilmeleri, bu kimselerden bedel-i nakdi alınmamasını talep ediyorlardı.³⁸⁸

Ermenilerin istek ve arzularında ne kadar ileri gittiklerini gösteren ilginç bir haber gazetelere yansımıştı. Bu habere göre Avrupa'ya gitmek isteyen İran tebaasından kimselerin Ermenileri katl ve yağma etmediklerine dair bir "Ahlak vesikasını" Ermeni Patrikhanesi'nden alarak Fransız memurlarına göstermek zorunda oldukları ve bu vesikanın verilmesi içinde en az iki kişinin lehte şahitlikte bulunması gerektiği ifade ediliyordu.³⁸⁹

Mütareke ortamından cesaret alan Ermeniler şehir içerisinde asayiş bozucu davranışlarda bulunmaya başladılar. Özellikle Türkleri taciz ediyorlardı. Gazetelerde yer alan bir haberde; Mahmutpaşa semtinde çarşafly bir kadının peşine takılan iki Ermeni, kadına " sen Ermeni misin yoksa Türk müsün?" sorusunu sorarlar. Kadın bunlara cevap vermez ancak polisi durumdan haberdar eder. Polis bu iki şahsı yakalayarak Sultanhamamı mevkiine götürürken iki kişi gelerek yakalanan kişileri polisin elinden kurtarmak ister fakat başarılı olamazlar. Karakolda ifadeleri alınan şahıslar Eminönü polis merkezine götürülürken kaçma girişiminde bulunurlar, arkalarından bunları takip eden polis memurlarından birisini silahla vurarak kaçarlar. Vurulan polis memuru vefat eder. Daha sonra polis memurunu vuran Vahan isimli Ermeni ile Bulgaristanlı Avadis tutuklanır. Diğer iki kişi Fransızlara sığınmak isterler fakat Fransızlar bunları kabul etmez. Karakolda ifadesi alınan kadın aslen Bandırmalı olduğunu ve isminin da Virjin olup tehcir esnasında Zor sancağında posta memuru Behçet Efendi ile evlendiğini ve çocuğunun olduğunu, patrikhanenin ilanına rağmen

³⁸⁷ İleri, 16 Şuat 1919, no: 399

³⁸⁸ Atı, 8 Şubat 1919, no: 391

³⁸⁹ Atı, 8 Şubat 1919, no: 391

patrikhaneye müracaat etmediğini, çünkü kocasını çok sevdiğini ve asla ondan ayrılmayacağını ifade etmişti.³⁹⁰

Ermeni komiteleri de mütarekenin sağladığı rahat ortamdan faydalanarak, çalışmalarını hızlandırdılar. Bazı vilayetlerde Ermeni nüfusunu artırmak için çeşitli teşebbüslerde bulunuyorlardı. Balıkesir’de, liva dâhilinde bulunan Ermeniler mallarını ve mülklerini satarak buradan Adana ve Van bölgesine gidiyorlardı. Balıkesir’de bulunan Ermenilerin büyük çoğunluğu yeni kurulacak bir Ermeni devletinde rahat geçinemeyeceklerini ve Türkiye’de buldukları nimetin yüzde onunu dahi yeni hükümet içinde bulamayacaklarını düşünerek göç etmek istemiyordu. Fakat Ermeni Komitesi buradaki Ermenileri zorla göç ettirme girişiminde bulunuyordu.³⁹¹

Bunlara ilave olarak, İtilaf Kuvvetleri içerisinde gönüllü olarak bulunan Ermeniler özellikle güney bölgesinde Müslüman halka büyük bir zulüm uyguluyorlardı. Maraş Jandarma Tabur Kumandanlığı’ndan Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen bir telgrafta Fransız ordusuna gönüllü olarak yazılmak için İngilizlerin korumasında Halep’ten İskenderun’a 400 kadar Ermenin geldiği bildiriliyordu. Bu Ermeniler geceyi geçirmek için konakladıkları Kilis bölük mıntıkasında Azrab’ta devriye görevi yapan iki Osmanlı askerini silahlarını aldıktan sonra tutuklamışlardı. Kilisli Hacı Osman oğlu Ali ve Cuma oğlu Salih isimli iki Osmanlı askeri Azrab’a beş dakikalık uzaklıktaki bir dereye götürülmüşlerdi. Daha sonra, “ Buralarda hiçbir Osmanlı askeri dolaşamaz” diyerek bu iki askerin kulakları, burunları, parmakları kesilmek ve boğazlanmak, süngülenmek suretiyle şehit edilmişlerdi. Bu durum Kilis halkında korku ve heyecana sebep olmuştu. Ayrıca, Halep’ten hareket eden 1500 kadar Ermenin Kilis’ten çıkarılan Ermeni çoluk çocuk ve çocukları tarafından “intikam alınır” şeklinde uğurlandıkları bildiriliyordu.³⁹²

Bunun dışında, Adana itilaf kuvvetleri tarafından işgal edildikten sonra Müslüman halk büyük bir korkuya ve endişeye kapıldı. Çünkü çoğunluğunu yerli Ermenilerin oluşturduğu Fransız işgal kuvvetleri Müslüman halka karşı düşmanca bir

³⁹⁰ İleri, 14 Şubat 1919, no: 397

³⁹¹ İleri, 27 Şubat 1919, no: 410

³⁹² **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919) I**, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2001, s. 194

tutum içerisinde bulunmaktaydılar. Adana valiliği Müslüman halkın duygu ve düşüncelerini kontrol altında tutmaya çalışıyordu. Adana'daki durumu Dâhiliye Nezaretine bildiren Vali, 1 Şubat 1919 tarihli telgrafında, şöyle diyordu: "...İnsan gücünün yettiği kadar hükümetin ve ahalinin haklarını korumaya ve işgal kuvvetlerinin Ermenilerden ve içi intikam hırsı ile dolu olanlardan daha doğrusu caniler ve adi suçlulardan oluşan askerlerin yapmak istedikleri zulüm ve hunharlığın önünü almaya ve işledikleri cinayetin artmamasına çalışıyorum."³⁹³

Adana Vilayetinde bulunan irtibat subayı Erkan-ı Harbiye Binbaşısı Tevfik Bey, Harbiye nezaretine gönderdiği raporda, Ermeni askerleri tarafından yapılan kötü olayların artmasının en önemli sebebinin Kilikya İşgal Kuvvetleri Kaymakamı Romieu'nun suçlulara müsamahakâr davranması ve bunları üst makamların nezdinde haklı göstererek kötülüklerini örtmeye çalışması olduğunu bildiriyordu.

Tevfik Bey, bunların yanı sıra, Romieu'nun Müslüman ahaliden silah topladığını, Ermenileri gizlice silahlandığını, polislerin büyük bir kısmını yüksek maaşlarla Hıristiyanlardan oluşturduğunu, Jandarma kadrosundaki eksiklikleri Hıristiyanlardan tamamladığını, yeni görevler icat ederek Hıristiyan memurları artırmaya çalıştığını, İşgal edilen yerlere dışarıdan Ermenileri getirterek buradaki Ermeni nüfusunu artırmaya teşebbüs ettiğini, bekçilerin maaşlarını yükselterek çoğunluğunu Hıristiyanlardan oluşturduğunu ifade ediyordu. Ayrıca, Romieu, General Allenby Adana'ya geldiği zaman, Ermeni askerlerinin yaptıkları korkunç olayları haklı göstermeye çalışmıştı.³⁹⁴

Daha sonra, Adana Vilayetine gelen Albay Bremond Kilikya Genel Valisi unvanını kullanmaya başlamıştı. Ayrıca, belediyeye gönderilen bir yazıda kullanılan mührün çevresinde " Servis Administriel An Armenie" ortasında da " Administratör An Şef" ibaresi bulunmaktaydı. Adana Vilayetinden, 5 Şubat 1919 tarihinde, Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir telgrafta mührün üzerinde kullanılan bu ibarelerden, bu şahısların, İtilaf Devletleri tarafından kurulması planlanan ve

³⁹³ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri (1918-1919) II**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2002, s. 41-42

³⁹⁴ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri II**, s. 45-46

Karadeniz'den Akdeniz'e kadar uzanan Ermenistan Devleti'nin fiilen kurulması ile görevli olduklarının anlaşıldığı ifade ediliyordu.³⁹⁵

Ermenilerin doğu bölgesinde Müslüman ahaliye karşı işledikleri mezalim dayanılmaz hale gelmişti. Bu duruma katlanamayan bölge halkı Osmanlı Hükümetinden yardım talebinde bulundu. 25 Ocak 1919 tarihinde Erzurum Ordu Kumandanlığı'na gönderilen ve on iki maddeden oluşan yardım talebinde Ermenilerin on beş yaşından altmış yaşına kadar olan erkekleri öldürdükleri, kız ve gelinleri esir aldıkları, mal ve davarları toplayıp götürdükleri bildiriliyordu.

Bunun dışında Ermeni çetelerinin köylerdeki Müslümanların ırz ve namusuna dokundukları, köylerden mal, davar, vergi istedikleri ve bu istekleri gerçekleşmediği takdirde köylere bombardıman yaptıkları ifade ediliyordu. Ayrıca buradaki milletvekilleri tehdit ediliyorlardı. Daha sonra milletvekillerinden bazıları katledildiler.

Bu durum karşısında çaresiz kalan halk Osmanlı'dan yardım talebinde bulundular. Kendilerini savunma gayreti içerisinde olan bölge halkı askeri eğitim için çavuş ve başçavuşların gönderilmesi talebinde bulunuyorlardı.³⁹⁶

Ermeniler, Osmanlı toprakları içerisinde faaliyetlerini devam ettirirken, aynı zamanda, yurt dışında da örgütlenmeye başladılar. Amerika'da Amerika'nın Berlin Büyükelçisi başkanlığında " Ermenistan'ın İşgali Amerika Komitesi" adı altında bir komite oluşturuldu. Bununla birlikte, Fransa'da bulunan Ermeni mütefekkirleri de bir cemiyet teşkil ettiler. Çeşitli etkinlikler yaparak, kendi davalarını anlatmaya çalışıyorlardı. Fransa'daki Cemiyetin yaptığı bir toplantıya Fransız bazı milletvekilleri, Yunan Büyükelçiliğinden bir kişi ve Ermeni basını katılmıştı.³⁹⁷

a. Paris Barış Konferansı'nda Ermenilerin Talepleri

12 Ocak 1919'da Paris'te toplanan konferansta öncelikle Milletler Cemiyeti kurulması konusu ele alındı. Bu konuda Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'un girişimleri oldu. Wilson'un amacı kalıcı barışı sağlamaktı. Paris Barış

³⁹⁵ A.e, s. 47-49

³⁹⁶ Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919) I, s. 189-192

³⁹⁷ Muvvakit, 11 Şubat 1919, no: 469-19

Konferansında, konferansın teşkilatlandırılması konusunda yapılan çalışmalar neticesinde büyük devletlerin başbakanları ile dış işleri bakanlarından “Onlar Konseyi” kuruldu. Merkezi devletlere savaş ilan etmiş olan devletlerin üyelerinin katılımıyla da bir genel kurul oluşturuldu. Bu genel kurula, orduları ile savaşa katılmayan devletlerin de girdiği görülmekteydi. Ancak bu kurul çok aktif değildi, sembolik bir anlamı vardı. 24 Mart 1919 tarihinde Onlar Komisyonu ikiye ayrılarak başbakanlar ve dış işleri bakanları komisyonları kuruldu. Başbakanlar konseyi, İngiliz, Fransız, İtalya Başbakanlarıyla Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanı’ndan oluştu.³⁹⁸

Paris Barış Konferansı bütün dünya, özellikle bağımsızlıklarına kavuşmayı bekleyen unsurlar, için çok önemliydi. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan Ermeni, Rum, Arap ve Kürt gibi Müslüman olan ve olmayan topluluklar da bu konferansın vereceği kararı sabırsızlıkla beklemekteydi. Barış Konferansında en etkin devletler Amerika, İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya idi. Konferans sonunda; Almanya ile 28 Temmuz 1919 tarihinde Versailles, 10 Eylül 1919 tarihinde Avusturya ile Sainte Germain, Macaristan ile 13 Temmuz 1919’da Trianon ve Bulgaristan ile 27 Kasım 1919 tarihinde Neuilly Barış Antlaşmaları imzalandı.³⁹⁹

Osmanlı Devleti ile yapılacak barış ise sonraya bırakıldı. İtilaf Devletleri aralarındaki gizli anlaşmalara rağmen, Osmanlı Devleti ile ilgili bazı hususlarda tam anlamıyla bir görüş birliği içerisinde değillerdi.⁴⁰⁰

Paris Barış Konferansı’nda Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili konular 30 Ocak 1919 tarihine kadar hiç gündeme alınmadı. Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili konulara, ancak, eski Alman sömürgeleri ile ilgili mandalar söz konusu olunca, değinildi. Konferansta Lloyd George, Türklerin kendi halkını kötü yönettiğini, bu nedenle, bütün Arap bölgelerini (Suriye, Mezopotamya, Filistin, Arabistan) kaybetmesi gerektiğini dile getirdi. Ayrıca, Osmanlılar Ermenilere de kötü davranmışlardı, Orada (Kuzeydoğu) bir Ermeni devleti oluşturulmalı ve dış güçlerden birisinin himayesi altında yaşamına başlamalıydı. Lloyd George’a göre Ermenistan’ın güneyinde bir

³⁹⁸ Fahri Belen, **20.nci Yüzyılda Osmanlı Devleti**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973, s. 387

³⁹⁹ **Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikati**, 3’ncü Baskı, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, T.C Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1999, s. 275

⁴⁰⁰ **TİH**, s.276

Kürdistan'ın kurulması gerekebilirdi. Lloyd George, geriye kalan kısımlarında “ gereklerle göre” çözümlene bileceğini iddia etti.⁴⁰¹

Paris Barış Konferansı İstanbul Hükümetleri ve basını tarafından dikkatli bir şekilde takip edilmekteydi. Türklerin alınyazısının bu konferansta çizileceğine inanılıyordu. Bu nedenle Türk davasının iyi savunulması, Türkiye'nin İtilaf Devletlerine ne kadar gerekli olduğu, Türk halkının Ermeni kırımından ve savaşa girmekten sorumlu olmadığı anlatılması gerektiği vurgulanıyordu.⁴⁰²

Bunun yanı sıra, İsviçre'de bulunan Türk aydınları 16 Ocak 1919'da Cenevre'de bir kongre düzenlediler. Türkiye'nin haklarını Paris Barış Konferansında savunmak konusunda kararlar aldılar. Bu konuda Şerif Paşa'yı temsilci olarak seçtiler. Büyük devletlerin liderlerine, Wilson'a, Llyod George'a, Clemenceau'a ve Orlando'ya, telgraflar gönderdiler.⁴⁰³

Ermeniler, Boghos Nubar Paşa başkanlığındaki “ Avrupa Milli Ermeni Delegasyonu”, Aharonian başkanlığında “ Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu” ve Ermeni Patriği Monsenyör Terzian'ın başkanlığında din adamlarından oluşan bir Delegasyon ile Paris Barış Konferansı'na katıldılar. Ancak, Müttefikler yukarıda adı geçen heyetlerden hiç birini sürekli temsilci olarak kabul etmediler. Bu durum, Ermeniler tarafından tepki ile karşılandı. Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Aharonian Le Temps'a verdiği bir demeçte “ Barış Konferansı dışında bırakılmak Ermeni ulusu için çok acı bir hayal kırıklığı olmuştur” diyordu.⁴⁰⁴ Duruma tepki gösteren bir Ermeni tarihçisi şöyle bir değerlendirme yapmıştır: “ Panama ve Liberya gibi güya Savaşa katılmış Devletler bile Konferansta sürekli temsilci bulundururken, Müttefikler için dereler gibi kan akıtan Ermenistan'ın Konferans'ta temsilci bulundurulması reddedilmiştir.”⁴⁰⁵

⁴⁰¹ Margaret Macmillan, **Paris 1919: 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikayesi**, çev. Belkıs Dişbudak, ODTÜ yayınları, Ankara, 2004, s. 368

⁴⁰² Zeki Sarıhan, **a.g.e.**, s. 99

⁴⁰³ Sonyel, **a.g.e.**, s. 7

⁴⁰⁴ Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922**, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s. 126

⁴⁰⁵ Akyüz, **a.g.e.**, s. 127

Ermeni Delegasyonları 12 Şubat 1919'da Paris Barış Konferansı'na bir muhtıra verdiler.⁴⁰⁶ Bu muhtıradaki Kafkasya Ermeni Cumhuriyeti toprakları ile birlikte Kilikya ve 7 ilden⁴⁰⁷ oluşan bağımsız bir Ermenistan kurulmasını ve bunun devletlerin birinin mandası altında olmasını, ayrıca, katliamlara katılmış olanların cezalandırılmasını talep ettiler.⁴⁰⁸

Boghos Nubar Paşa ve Aharonian tarafından imzalanan bu muhtıraya göre bağımsız Ermenistan'ın sınırları Akdeniz'de Kilikya'dan Hazer'de Mugan ovasına kadar uzanıyordu. Ayrıca altı Ermeni ilinden başka Trabzon'da sınırlar içerisine

⁴⁰⁶ Boghos ve A. Aharonian tarafından imzalanan bu muhtıradaki Ermenilerin " milli iddiaları" şöyle dile getiriliyordu:

1. " Kafkas ve Ermeni Cumhuriyeti arazisi ile beraber Kilikya ve yedi ilden kurulmuş olmak üzere bağımsız bir Ermenistan Hükümetinin kurulmasını kefil devletler delegelerinden meydana gelecek ve Ermeni komiserleri tarafından yardım görece sınırların tayin komisyonları, Ermenistan'ın kesin hudutlarını yerlerinde saptamakla görevlendirileceklerdir. Bu komisyonlar harita üzerinde çizilmiş olan kısımların uygulanmasında hudutta bulunan ülkelerle doğacak anlaşmazlıkları tarafsız olarak çözümlenmesi konusunda tam yetkiye sahip bulunacaklardır.
2. Bu suretle kurulacak Ermeni hükümeti, itilaf devletlerinin ve Amerika'nın ya da katılmasını istediği Milletler Cemiyeti'nin ortak garantisi altında olacaktır.
3. Barış konferansı tarafından bir geçiş dönemi olarak devletlerden birine, Ermenistan hakkında özel bir manda verilmelidir. Kendisine manda verilecek devletin seçilmesi konusunda şimdi Paris'te toplanmış bulunan ve bütün Ermeni milletini temsil eden Ermeni konferansının görüşü alınmalıdır. Mandanın süresi en çok yirmi yıl olacaktır.
Barış konferansı tarafından Ermeni milletinin katliamlar, sürgünler, zorbalıklar, tahripler yüzünden uğradıkları zararlara karşı bir tazminat tespit olunmalıdır.
Ermenistan'da Osmanlı Hükümetinin savaştan öncesine ait bulunan genel borçlarına ortak olmaya hazırdır.
Mandayı kabul edecek devlet, bu konuda şunları yapacaktır:

- A) Hâlâ arazileri işgal etmekte olan Türk Hükümet memurlarının, Azerilerin ve diğerlerinin buraları boşaltmaya zorlanması.
- B) Halkın genel olarak silahtan arındırılması.
- C) Katliamlara katılmış, halka saldırmış, yağmacılık yapmış ve haksızlığa uğrayanların eşyasını almış olanların cezalandırılmaları ve sürülmeleri.
- D) Düzeni bozanların ve bozguncu gezgin aşiretlerin ülkeden çıkarılmaları.
- E) Sultan Hamid ve Jön Türkler idaresi sırasında getirilmiş ve yerleştirilmiş olan İslam göçmenlerin memleketten çıkarılmaları, içte ve dışta her tarafta zorla İslam edilmiş ve haremlere sokulmuş olan çocuk, genç kız ve kadınların eski dinlerine dönmelerini sağlamak için gereken tedbirlerin alınması.
- F) Türkiye'nin Ermenilerden zapt etmiş, almış olduğu şeylerin karşılıklarının, muhakkak bir tazminatla birlikte sahiplerine verilmesinin ve kendi arazisi içindeki taşınmaz malların, herhangi bir şekilde olursa olsun Ermeni toplumundan alınmış olan kilise, okul, manastırların eşyalarıyla, mal ve binaları ile birlikte geri verileceğinin Türkiye'ye garanti ettirilmesi, Türkiye'ye geçmiş durumda bulunacak özel ve milli yapılara gelince; İstanbul Ermeni ruhani idaresinin bunları satmak ve gelirini cemaatin ihtiyaçlarına sarf etmek hakkına sahip olmaları, aslında Ermeni olan ve yabancı ülkelere yerleşmiş veya o memleketler tabiiyetine girmiş bulunan şahısların beş yıl için gerek kendi adına ve gerek çocukları adına her iki memleket memurlarını önceden yazılı olarak haberdar etmek suretiyle yeni Ermeni Hükümeti tabiiyetine girerek Ermeni vatandaşı olmak hakkına sahip olmaları." Esat Uras, **a.g.e.**, 1987, s. 658-659

⁴⁰⁷ Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum, ve Trabzon; Ermeni Patrikhanesi, yukarıda adı geçen altı ilde Ermeni nüfusunu savaştan önce 1.018.000 olarak gösteriyordu. Ayrıca bu illerdeki 1.178.000 Müslüman nüfusunun 660.000'in Türk olduğunu iddia ediyordu. Bkz. Esat Uras, **a.g.e.**, Belge Yayınları, 1987 s. 659

⁴⁰⁸ Gürün, **a.g.e.**, s. 249

dâhil edilmişti. Böylelikle cepheler değişmişti. Daha önceleri sadece Van gölü çevresinde Ermenilere bağımsızlık isteniyordu.⁴⁰⁹

Trabzon vilayetinin Ermeni sınırları içerisine dâhil edilmişti ama nüfus açısından oldukça azınlıkta bulunmaktaydılar. Bu durumu tersine çevirmek için Ermeniler de Rumlar gibi çetecilik faaliyetinde bulunuyorlardı ve dışarıdan göçmenler getirtilerek Trabzon'daki Ermeni varlığı arttırılmaya çalışılıyordu. Bu durum, her ne kadar Paris'te Yunanlılarla anlaşmış olsalar bile,⁴¹⁰ Ermenileri Pontusçu Rumlarla karşı karşıya getirdi.⁴¹¹

Ermeniler, kurulacak olan bir Ermeni Devletinin yaşayabilmesi için Karadeniz kıyısında bir limana ihtiyaç olduğu inancını taşımaktaydılar. Ayrıca, Ermeniler Trabzon'da ekonomik açıdan güçlü bulunuyorlardı. Bununla birlikte, Trabzon'da bir Ermeni Murahhassalığı ve Merzifon ve Amasya'yı da içine alan bir Ermeni Katolikliği bulunmaktaydı.⁴¹²

Ermeniler 24 Şubat 1919 tarihinde, Paris'te Ermeni Birliği Kongresi adı altında toplandılar. Bu kongrenin katılımcıları, Rusya ve Türkiye Ermenilerinin yanı sıra İran, Mısır, Suriye, Avrupa ve Amerika gibi ülkelerde bulunan Ermenilerin temsilcilerinden oluşuyordu. Bu kongre Boghos Nubar Paşa'nın başkanlığında bir temsilciler heyeti seçti. Bu heyet altı kişiden ibaretti. Burada oluşturulan bu heyet Ermeni Cumhuriyeti temsilcileri ile birlikte Birleşik Ermenistan temsilcilerini oluşturacaktı.⁴¹³

12 Şubat 1919 tarihinde, II. Tevfik Paşa Hükümeti Amerika, İngiltere, Fransa ve İtalya siyasi temsilciliklerine bir barış notası verdi. Bu notada iki çözüm yolunun olduğu belirtiliyordu:

⁴⁰⁹ Uras, **a.g.e.**, 1987, s. 669

⁴¹⁰ Venizelos, İstanbul Rum Patrik Vekili Droteos'un başkanlığındaki heyete Ermeniler ile Rumlar arasındaki ihtilaftan Türklerin yararlanabileceğini, bu nedenle böyle bir mücadeleden kaçınmak gerektiğini dile getirmişti. Bkz. Sabahattin Özel, **Milli Mücadelede Trabzon**, TTK yayınları, Ankara, 1991, s. 49

⁴¹¹ Özel, **a.g.e.**, s. 48

⁴¹² Özel, **a.g.e.**, s. 49

⁴¹³ Uras, **a.g.e.**, 1987, s. 657

“1- Halkın büyük çoğunluğu Türk ve İslam olan, bu illerde Osmanlı Devletinin hukukunun devamı ve aynı zamanda azınlık hukukunun serbestçe gelişmesinin teminat altına alınması.

Bu takdirde bu illerin halkından olan bütün İslam ve Ermeniler yeniden oralara yerleşeceklerdir.

2- Kafkasya’da teşkil edilen Ermenistan Cumhuriyeti’nin, halen söz konusu bölgeye sığınmış bulunan ve Zor sancağına sürülmüş olan bütün Ermenilerin yerleştirilmelerine yetecek kadar genişletilmesi.

Bu takdirde Ermenistan Cumhuriyeti’nin gerek eski ve gerekse yeni arazisinde oturmakta olan İslam halk, oralardan göç ederek Osmanlı Hükümetinin hükümlerine hukuku altında kalmış bulunacak olan topraklara yerleştirilecektir. Sayıca eşit derecede Türk ve Ermeni temsilcilerinden oluşan ve bir İsviçre temsilcisinin başkanlığı altında karma bir özel heyet, oraya yollanarak yerleştirilmesi gerekirken Ermenilerin sayılarını ve bunların Türkiye’de sahip buldukları arazinin büyüklüğü’nü esas kabul etmek suretiyle Ermenistan’a bırakılması gereken arazinin alanını tayin edecektir.”⁴¹⁴

Bu nota ile Hükümet ikinci çözümün daha uygulanabilir olduğunu düşünmekteydi. Çünkü savaş esnasında Çar orduları ve Ermeni eşkıya çeteleri tarafından işgal altında kalan bölgeler tahrip edildiğinden gerek Ermeniler gerekse Müslüman halk yeniden bir yerleşme ihtiyacı içerisinde bulunacaktı. Bu da bölgede bir göç hareketine neden olacaktı. Bu nedenle ikinci çözüm önerisi daha fazla uygulama kabiliyeti taşıyordu.⁴¹⁵

Ermeniler, 26 Şubat 1919 tarihinde Konferans’ta 12 Şubat’ta verdikleri muhtıradaki isteklerini tekrar ettiler. Boghos Nubar Paşa ve Avetis Aharonian işe tarihten başladılar. Ermenilerin geçmişinden, o topraklarda geçirdikleri yüzyıllardan, Ermeni Hıristiyanlığının ısrarla devam ettirilmesinden bahsettiler. Müttefik Devletlerine nasıl hizmet ettiklerini anlattılar.⁴¹⁶

⁴¹⁴ Uras, a.g.e., 1987, s. 668

⁴¹⁵ Uras, a.g.e., 1987, s. 668-669

⁴¹⁶ Macmillan, a.g.e., s. 371

28 Şubat 1919 tarihinde Le Temps gazetesinde yayınlanan “ Ermeni İmparatorluğu” başlıklı başmakalede Ermenilerin Konferans önünde dile getirdikleri düşünceleri şöyle değerlendiriliyordu:

“Ermeni ırkı, ıztıraplarının kendisine hak tanıdığı rövanşı nihayet alıyor. İki Ermeni delegesi Boghos Nubar Paşa ve Mösyö Aharonian büyük devletler konseyi önünde isteklerini açıkladılar. Onların hak iddialarını ayrıcalıklı bir karşılama bekliyordu. Mazlum bir halkın temsilcileri, zaten herkesin sempatisini önceden kazanmıştı. ...Ermenilerin istekleri Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon illerini içine alıyor ve sadece Dicle'nin güneyindeki Kürt bölgeleriyle Ordu- Sivas çizgisinin batısındaki Türk bölgelerini dışarıda bırakıyor. Öte yandan, Ermeni delegasyonu Kilikya'yı, yani Akdeniz'e kadar uzanacak ve özellikle Mersin ve İskenderun limanlarını kapsayacak bölgeyi de istiyor. Böylece Ermeni Devleti, Toroslar'dan ve Sivas yaylasından itibaren Küçük Asya'nın bütün doğu kısmını işgal etmiş olacak, Karadeniz ve Akdeniz'de kıyısı bulunacak.

...Karadeniz konusunda Ermeni delegasyonu Yunan hükümeti ile anlaşacağını, Yunanistan'ın Trabzon'u istemeyeceğini söylemektedir. Ancak Fransa'nın tarihi bir rol oynayacağı ve bazı haklar ortaya atacağı Kilikya ve İskenderun'a ilişkin Ermeni iddiaları ise Fransa hükümeti ile anlaşmadan ileri sürülüyor. Ermenilerin bakış açısından meseleyi ele alalım 1915 katliamları olmamış ve ölenler sağmış gibi düşünelim. 1913'te Leart'ın yazdığı ve ‘ bu inceleme Ermeniler lehine yazılmıştı’ cümlesi ile başlayan broşürdeki Ermeni Patriğinin 1912'de hazırlattığı istatistiğe bakalım. Ne görüyoruz? ...Erzurum, Tiflis, Harput, Diyarbakır ve Sivas vilayetlerinde Ermenilerin azınlıkta olduklarını görüyoruz. Sadece Van'da, toplam 350.000 nüfustan 185.000'ini teşkil eden Ermeniler zayıf bir çoğunluktur. On il içinde genellikle halkın ortalama % 38,9'unu teşkil etmektedirler. Kilikya'da ise Ermeni nüfusu 407.000'dir; oysa sadece Adana ilinin nüfusu 420.000 kadardır. Trabzon iline gelince o zaman (1912'de) onu istemeyi düşünmüyorlardı... bu ilin orta kısımlarında 20.000, doğu kısımlarında sadece 5000 Ermeni vardı.

...Ermeni nüfusunu, yoğun bir kitle teşkil edeceği küçük bir vatanı mı toplamaya çalışmalı, yoksa her tarafında azınlıkta kalacağı bir imparatorluk kesip biçerek bu nüfusun dağılımını kesin hale mi sokmalı? Küçük bir vatan ile geniş bir İmparatorluk fikri arasında

Ermeni delegeleri dün imparatorluktan yana konuştular. Kendi vatandaşlarının çıkarı yönünde başka bir yol seçmek düşünülebilir.”⁴¹⁷

Ermenilerin barış konferansında en çok kullandıkları propaganda sloganı “Mazlum Ermenistan” ve “ katliamlar” bu iki tema etrafından düşüncelerini kamuoyuna yansıtmaya çalışıyorlardı.⁴¹⁸

Ermeniler isteklerini kamuoyuna duyurmak için gazeteler, broşürler, kitaplar ile birlikte, dostluk ve yardım cemiyetlerini vasıta olarak kullandılar. Bunun yanı sıra, Paris ve Marsilya gibi Ermeni topluluklarının kalabalık oldukları merkezlerde konferanslar düzenlediler. Yunanlar ile işbirliği içerisinde propaganda yaptılar.⁴¹⁹

⁴¹⁷ Yahya Akyüz, **a.g.e.**, s. 127-128

⁴¹⁸ Detaylı bilgi için bkz. Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu**, s. 131

⁴¹⁹ Akyüz, **a.g.e.**, s. 129

İKİNCİ BÖLÜM

MONDROS MÜTAREKESİ'NDEN SİVAS KONGRESİ'NE KADAR KURULAN DAMAT FERİT PAŞA HÜKÜMETLERİ VE ERMENİLER

A. BİRİNCİ DAMAT FERİT PAŞA HÜKÜMETİ VE ERMENİLER (4 MART 1919 – 16 MAYIS 1919)

1. Birinci Damat Ferit Paşa Hükümeti Üyeleri ve Hükümete Yönelik Tepkiler

a. Birinci Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu ve Hükümet Üyeleri

i. Birinci Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu

İkinci Tevfik Paşa Hükümeti, daha önce de belirtildiği gibi, kuruluşundan itibaren şiddetli tenkitlere maruz kaldı. Çeşitli gazetelerin ve fırkaların hücumuna uğradı. Yapılan eleştiriler karşısında iki defa kabinede değişikliğe gidilmesine rağmen istenilen sonuç elde edilemedi. Baskılara dayanamayan Tevfik Paşa istifasını verdi.

Tevfik Paşa istifasını vermeden günler önce istifa dedikoduları duyulmaya başlandı. Bunun üzerine 2 Mart 1919 pazartesi günü saraya gelen Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey, eğer meşihat makamına Mustafa Sabri Efendi atanırsa bir daha saraya gelmeyeceğini bildirmişti.¹

Damat Ferit Paşa 3 Mart 1919 günü Sarayda Divan-ı muhasebat reisi Tevfik Bey ile görüştü. O sıra da Padişah Sadrazam Tevfik Paşa'nın istifanamesini beklemekte idi. Tevfik Paşa istifanamesini sunduktan sonra Damat Ferit Paşa

¹ A. F. Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 211

Hükümeti kurmakla görevlendirildi. Padişah yazılacak hatta “ Ahvalin fevkaladeliği ciheti ile fevkalade faaliyet ibrazı” lüzumundan da bahsolunmasını irade etti.”²

ii. Birinci Damat Ferit Paşa Hükümeti Üyeleri ve Hükümete Yönelik Tepkiler

Birinci Damat Ferit Paşa Hükümeti şu isimlerden oluşuyordu:³

Sadrazam ve Hariciye Nazırı: Damat Ferit Paşa⁴

Harbiye Nazırı: Vekâleten Nafia Nazırı Avni Paşa⁵

Bahriye Nazırı: Müşir Şakir Paşa⁶

Dâhiliye Nazırı: Konya valisi Cemal Bey⁷

Adliye Nazırı: Aydın eski mebusu Sıdkı Bey⁸

Maliye Nazırı: Divan-ı Mahsusat Reisi Tevfik Bey

Nafia Nazırı: Birinci Kolordu Ahz-ı asker Reisi Avni Paşa⁹

Ticaret ve Ziraat Nazırı: Eski Posta, Telgraf ve Telefon Nazırı Edhem Bey

Maarif Nazırı: Ali Kemal Bey¹⁰

Evkaf Nazırı: Şurayı Evkaf Reisi Vasfi Efendi¹¹

² Aynı yer

³ BOA, İ.DUİT, 9/56; Takvim-i Vekayi, 6 Mart 1335, no: 3489; Hadisat, 5 Mart 1919, no: 70

⁴ Şûra-yı Devlet azasından Seyyid Hasan İzzet Efendinin oğlu olan Damat Ferit Paşa 1853 (1270 H.)’de İstanbul’da doğdu. Hariciye Dairesine girdikten sonra Paris, Berlin, Petersburg, Londra elçiliklerinin ikinci kâtipliğinde bulundu. Daha sonra Londra Başkâtibi iken Bombay konsolosluğuna atanmak istendi fakat bu görevi kabul etmedi. Sultan Abdülmecit’in kızlarından, kocası daha önce vefat eden, Mediha Sultan’la evlendi. Bunun üzerine terfi ederek Şûra-yı Devlet azalığına tayin olundu. 1888 (24 Rabiülevvel 1306) da vezirlik rütbesi verildi. İkinci Meşrutiyet ilan edildikten sonra Meclis-i Ayan azalığına tayin edildi. Bkz. M.K.İ, **Son Sadrazamlar**, X. Cilt, Milli Eğitim Basımevi, 1964, s. 2029-2034

⁵ Daha sonra, I. Feriklikten emekli Ahmet Abuk Paşa tayin edilmiştir. Ahmet Abuk Paşa’nın istifa etmesi üzerine Harbiye Nezaretine 2 Nisan 1919 tarihinde, Bahriye Nazırı Şakir Paşa tayin edildi. Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I**, s.201;

⁶ Şakir Paşa’nın Harbiye Nazırı olarak atanması üzerine yerine 2 Nisan 1919’da, Avni Paşa tayin edildi. TV, 3 Nisan 1335, no: 3513

⁷ Cemal Beyin istifa etmesi üzerine bu nazırlığa, 7 Nisan 1919 tarihinde, Posta Telgraf ve Telefon Nazırı Mehmet Ali Bey tayin edildi. TV, 8 Nisan 1335, no:3517

⁸ 21 Nisan 1919 tarihinde, Sıdkı Bey görevinden istifa edince yerine eski Adliye Nazırı Cemil Molla Bey atandı. TV, 23 Nisan 1335, no:3530

⁹ Avni Paşa Bahriye Nazırı olarak atanınca yerine 2 Nisan 1919 tarihinde Şevket Turgut Paşa tayin edildi. TV, 3 Nisan 1335, no: 3513

¹⁰ Ali Kemal Bey, Ermeni Mihran Efendiye ait Sabah Gazetesinin başyazarıdır. Bkz: Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım II**, s.56

¹¹ Daha önce rüşvet almak suçundan görevden alınmış. Bkz: Ahmet İzzet Paşa, **a.g.e. II**, s.56

Posta, Telgraf ve Telefon Nazırı: Mehmet Ali Bey¹²

Şura-yı Devlet Reisi: Seyyid Abdülkadir Efendi

Birinci Damat Ferit Paşa Hükümetinin kurulması, özellikle, İttihat ve Terakki muhalifi olan çevrelerde ve Tevfik Paşa Hükümetinin izlediği tereddütlü ve idare-i maslahatçı politikaları beğenmeyenler arasında büyük bir heyecan oluşturdu. Bu çevreler Damat Ferit Paşa'nın İttihat ve Terakki mensuplarına karşı daha şiddetli bir politika izleyeceğini ve böylelikle İtilaf Devletlerinin güvenini kazanarak hafif barış şartları elde edebileceğine inanıyorlardı.¹³ Fakat Damat Ferit Paşa Hükümetinin ana hedefi İttihat ve Terakki düşmanlığı idi. Bu nedenle, Ferid Paşa Hükümetini oluşturan bakanlar başta olmak üzere bütün bürokratlar İttihat ve Terakki düşmanı idi.¹⁴

Damat Ferit Paşa'nın hükümeti kurması İstanbul basınında olumlu karşılandı. Yeni hükümetin Hürriyet ve İtilaf Fırkasını temsil ettiği inancı vardı. Bu nedenle Alemdar Gazetesi başyazarı Refi' Cevat (Ulunay) 5 Mart 1919 tarihli yazısında "Hürriyet ve İtilaf son ümittir.." diyordu. Refi' Cevat büyük bir sevinçle "Safa geldiniz arkadaşlar..." hitabıyla yeni hükümeti selamlıyordu. Ayrıca Hürriyet ve İtilaf fırkasının büyük bir mücadele ve fedakârlıkla iktidara geldiğini ifade ediyordu.¹⁵

Bunun yanı sıra, başyazarı Ali Kemal Bey'in Maarif Nazırı olarak atandığı Sabah Gazetesi Hürriyet ve İtilaf Fırkasını milletin en hakiki temsilcisi ilan ediyordu.¹⁶

İkdam Gazetesi "Ferit Paşa Kabinesi" başlıklı yazısında, öncelikle, Tevfik Paşa zamanında yaşanan Kabine buhranlarını vurgulayarak, bu buhranların gerçek sebeplerinin hiçbir zaman bilinmediğini, sorunun giderilmesi için kabinede yapılan değişikliklerin kabineye yeni bir ruh getirmediğini ileri sürüyordu. Bunun yanı sıra,

¹² Üsküdar Belediye Müdürlüğü vazifesinde bulunmuştur. Mehmet Ali Bey'in kabineye girişinde karısının İngiliz olmasının etkili olduğu iddia ediliyordu. Bkz: Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I**, s.201

¹³ Sina Akşin, **a.g.e.**, s.201

¹⁴ Justin McCarty, **Osmanlı'ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 238

¹⁵ **Alemdar**, 5 Mart 1919, no: 75-1385

¹⁶ **Sabah**, 5 Mart 1919, no:10527; Ş.Can Erdem, **Sadrazam Damat Ferit Paşa**, basılmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2002, s. 9

Tevfik Paşa'nın kurduğu hükümetleri hiçbir partiye dayandırmama gibi bir politika izlediğini ve bu nedenle hükümet üyelerini tarafsız kişiler arasından seçtiğini, ancak zamanla tarafsız kişilerden oluşan bir heyetle hükümetin idare olunamayacağını anladığını ifade ediyordu. Bu nedenle, Tevfik Paşa'nın, son zamanlarda Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile müzakere ederek bazı nazırlıkları bu fırkaya teklif ettiği ileri sürülüyordu. Makalenin devamında Tevfik Paşa Hükümetinin en büyük zaafının fırkalar dışında tarafsız bir kabine mahiyetinde bulunması olduğu dile getiriliyordu.

Tevfik Paşa hükümetlerinin zaafı değerlendirildikten sonra, bu hususların Damat Ferit Paşa hükümetinde bulunmadığı ifade ediliyordu. Çünkü bu yeni hükümet tamamen Hürriyet ve İtilaf Fırkasına mensup kişiler tarafından oluşturulmuştu. Bu nedenle Kabine tamamen bir fırka kabinesidir ve mütecanis bir kabinedir görüşü vurgulanıyordu.¹⁷

Vakit gazetesinin yeni hükümetle ilgili düşüncelerini başyazar Ahmet Emin (Yalman) "Yeni Kabine" başlıklı makalesinde dile getiriyordu. Her ne kadar, Damat Ferit Paşa Hükümetini Tevfik Paşa Hükümetine her yönüyle tercih ediyoruz dese de Ahmet Emin, bir fırka kabinesinin "bütün milletin mukaderrati hakkında karar verileceği bir sırada" iş başına gelmesini eleştirel bir yaklaşımla karşılıyordu. Yeni hükümeti ve Hürriyet ve İtilaf Fırkasını uyardığı yazısına şöyle devam ediyordu; "... bütün millete ait bir vaziyetle ancak bütün milletin itimadını ve hürmetini haiz bir hükümet iştegal edebilir. Milletin bir kısmı aleyhinde, bir kısmı lehinde bulunan ve memur tayin ederken işin ehlini değil, fırkaya mensubiyeti ister istemez nazar-ı dikkate alan bir fırkanın en fevkalade bir dakikada mukaderrat-ı milliyeye ait bütün mesuliyeti yüklenmesi memleketimizdeki İttihat ve Terakki fırkasının gösterdiği misal hariç olmak üzere hiçbir memlekette, hiçbir zaman misali görülmemiş bir şeydir. ... Hürriyet ve İtilaf Fırkası bütün memleketin, kuvvetlerini sıkı sıkıya tevhid etmek şartıyla yerinden kolay kolay oynatamayacağı bir yükü yalnız başına sırtına almaya kalkışıyor. Fırka, ya bu yükün derece-i sıkletini tayin edecek kadar hesap bilmiyor veyahut kendi kuvvetine çok güveniyor. Kabinayı teşkil eden zevatı gözden geçirince Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kendi kuvvetine güvenmekte pek haklı olduğuna kanaat peyda edemiyoruz. Bütün milletin bilatereddüt işinin ehli diye kabul edeceği ve herhangi bir milli kabineye duhule layık göreceği, yegâne nazır, Maliye Nazırı ve sabık

¹⁷ "Ferit Paşa Kabinesi", **İkdam**, 5 Mart 1919, no: 7926

Divan-ı Muhasebat reisi Tevfik Bey'dir. Meşarüileyhin haricinde kalan zevattan bir kısmının kabiliyeti ve iktidarları hakkında ortalıkta bir fikir yoktur, bazıları ise efkâr-ı umumiyenin hiç olmazsa bir kısmı aziminin hürmetini haiz değildir. Bu suretle teşekkül eden bir hükümetin bu sırada muhtaç olduğumuz hükümet olduğuna bilateraddüt inanabilmek için ortalığa firkacı gözüyle bakmaktan başka çare yoktur..." diyerek eleştirel yaklaşımını ifade eden Ahmet Emin (Yalman) Damat Ferit Paşa Hükümetinden beklentilerini de şu şekilde dile getiriyordu; "... bizim gönlümüz kabinenin böyle iyi bir halita olabilmesini ve ortalığı az çok düzelterek ve harice hürmet ve itimat telkin edecek bir kabiliyet göstermesini istiyoruz."¹⁸

Hadisat gazetesi Damat Ferit Paşa, Mustafa Sabri Efendi ve Seyyid Abdülkadir Efendi ile ilgili kısaca bilgi verdikten sonra, başta Sadrazam olmak üzere bütün hükümet üyelerinin ilk defa fiili olarak siyaset sahasına çıktıklarını vurguluyorlardı. Hadisat bu hükümetin üyelerinin şimdiye kadar muhalefette siyaset yaptıklarını ve ilk kez iktidara gelmelerini "şimdi Mısır'dan Mina'ya geçiyorlar" ifadesiyle dile getiriyordu. Ayrıca Hükümetin kimlerden ve hangi firkadan olursa olsun başarısından doğacak mutluluğun millete ait olduğuna dikkat çekiyordu.¹⁹

Bunların yanı sıra, Sait Molla Türkçe İstanbul gazetesinde Damat Ferit Paşa'nın iktidara gelmesini Osmanlılık ve insanlık açısından bir saadet sabahının doğuşu olarak tarif ediyordu.²⁰ Yenigün gazetesinden Yunus Nadi kabinenin başarısının milli birliği sağlamakta olduğunu ileri sürüyordu. Memleket gazetesinden İsmail Hami (Danışmend) ise "Sadrazam Paşa'ya Açık Mektup" başlıklı yazısında Türklerin idarelerindeki aciz ve küçük milletleri öldürmekle itham edildiklerini, Hükümetin suçlu olanları tarafsız insanların gözü önünde cezalandırması gerektiğini ifade ediyordu.²¹

Mütareke döneminin ilk sadrazamı Ahmet İzzet Paşa Damat Ferit Paşa Hükümetine karşı olumsuz bir bakış açısına sahipti. Ahmet İzzet Paşa Hükümetle ilgili düşüncelerini "Feryadım" adlı eserinde şu şekilde dile getiriyordu; "... Heyetin programı " saltanat taht ve tacı etrafında toplanıp ittihatçıları daha doğrusu düşman ve

¹⁸ Ahmet Emin, "Yeni Kabine", **Vakit**, 5 Mart 1919, no: 491

¹⁹ **Hadisat**, 5 Mart 1919, no: 70

²⁰ Ş.Can Erdem, **Sadrazam Damat Ferit Paşa**, basılmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2002, s. 9

²¹ Ş.Can Erdem, **a.g.e.**, s.10

rakipleri ezmek, ondan sonra da zaman kalırsa memlekete bakmak” tutulan siyasi yol da geçmiş kabinelere yüklenen sorumluluk, Müslüman halkın zararına ve cezalandırılmasına gözü kapalı onay vermek, verilen her emir ve işarete uslu, terbiyeli bir çocuk gibi itaat ederek siyasi temsilcilerle maiyetlerinin teveccühünü kazanmak. Bunun için de seleflerinin eserleriyle yetinmeyerek komiserlerle maiyetlerinin kapılarını çalmaya uğraşmak...”²²

Damat Ferit Paşa'nın sadrazamlığa atanması üzerine Bab-ı Ali'de askeri bir merasim yapılmıştı. Fakat bu sırada Tevfik Paşa hükümetinin bazı bakanları hükümet değişikliğinden haberdar değillerdi. Makamlarında çalışmalarına devam ediyorlardı.²³ Hükümet değişikliğinden haberi olmayan bakanlardan birisi Dâhiliye Nazırı İzzet Bey idi.²⁴ Bu durum Tevfik Paşa Hükümetinin üyeleri arasındaki uyumu ve iletişimi göstermesi açısından dikkate değer bir olaydı.

2. I. Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Ermeni Politikası

Damat Ferit Paşa iktidara gelir gelmez vilayetlere ve livalara çektiği 8 Mart 1919 tarihli bir telgrafında şunları dile getiriyordu;

“Başkanlığında bulunduğum hükümetin rehberi adalet ve hedefi haklıdır. Adaletten asla ayrılmayacağız, fakat kanuna isyan edenlere karşı da asla tereddüt gösterilmeyecektir. Büyük ve küçük bütün memurlar bilmelidir ki, bugünden itibaren zulüm ve haksızlıklar, yolsuzluklar, öldürülme ve sürgün bu ülkeden uzaklaştırılmıştır. Bundan sonra, bütün Osmanlıların hangi ırk ve mezhebe mensup olurlarsa olsun, hürriyetlerine, siyasi ve şahsi haklarına riayet edilmelidir. Hükümet nazarında bütün millet eşittir. Bu nedenle her yerde aynı şekilde himayeye mazhar olmalıdırlar. Bu talimata uymayan memurların mesuliyeti pek büyük olacaktır”

Damat Ferit Paşa, bildirisinin devamında hiçbir hakiki sebep olmamasına rağmen millet arasında büyük bir nifakın ortaya çıktığını belirtiyordu. Bu nifakın ve ayrılığın barışa dönüşmesi için yıllarca ayan sıfatıyla çalıştığını ifade ediyordu. Şimdi Hükümet olarak maksadının Müslümanlar ile bütün Osmanlılar arasında bir birliktelik meydana getirmek olduğunu dile getiriyordu. Ayrıca vatan sevgisine vurgu yaparak, bu vatan üzerinde yaşayanlar eğer birbirini sevmezlerse vatan

²² Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım II**, s.56

²³ **Hadisat**, 5 Mart 1919, no: 70

²⁴ **Tasvir-i Efkâr**, 8 Mart 1919, no: 2674

sevgisinin anlamsız bir söz olacağını ileri sürüyordu. Hükümetle birlikte bütün milletin, vatanın tedavisiyle meşgul olması gerektiğini ve vatanımızı bu duruma düşürenleri Osmanlı cemiyetinin bir ferdi olarak kabul etmediklerini ifade ediyordu. İnsanlığa ve hürriyete karşı suç işleyen bu kişilerin cezalandırılması gerektiğinin her medeni hükümetin görevi olduğunu vurguluyordu.

Damat Ferit Paşa, bütün devlet memurlarına yönelik hitabını şöyle bitiriyordu; "... Hristiyanların bilcümle gayrimüslim vatandaşlarımızın malı malımız, canı canımız, arzı arzımızdır..."²⁵

Damat Ferit Paşa'nın bu bildirisinde sık sık gayrimüslimlerin haklarının gözetilmesi ve tehcir vurgusu ile birlikte tehcir suçunu işleyenlerin ve bu hakları ihlal edenlerin cezalandırılması gerektiğinin ifade edilmesi gayrimüslimlere yönelik izlenecek siyaseti açıkça ortaya koyuyordu.

Dâhiliye Nazırı Cemal Bey'in Moniteur Oriental gazetesine verdiği bir mülakatta 800 bin Ermeninin katledildiği ifade ediliyordu.²⁶ Bu sayının devletin en yetkili isimlerinden birisi tarafından dile getirilmesi tepkiyle karşılandı. Dâhiliye Nazırının bu ifadelerine en sert tepki Hadisat gazetesinden geldi. Gazete, Cemal Bey'in kimin hesabına ve hangi belgelere dayanarak bu rakamı dile getirdiğini soruyordu. Ayrıca, Dâhiliye Nazırının verdiği rakamın Boghos Nubar Paşa'nın öldürüldüğünü iddia ettiği Ermenilerin sayısının dört katı olduğu ileri sürülüyordu. Gazete üslubunu daha da sertleştirerek Ermenilerin avukatlığının bir nazıra düşmediğini ifade ediyordu.²⁷

Tepkiler üzerine Cemal Bey bir açıklama yapmak zorunda kaldı ve Moniteur Oriental gazetesinin verdiği 800 bin rakamının tehcire tabi tutulan bütün Ermenilerin yekûnu olduğunu ifade etti. Türkler ile ilgili olarak da Tevfik Paşa Hükümeti zamanında İtilaf Devletlerine verilen muhtırada 1 000 000 müslümanın katledildiğinin resmi vesikalarla ispatlandığını dile getirdi.²⁸

²⁵ **Alemdar**, 9 Mart 1919, no:79-1389; **Tasvir-i Efkâr**, 9 Mart 1919, no: 2675

²⁶ **Vakit**, 15 Mart 1919, no:501

²⁷ **Hadisat**, 17 Mart 1919, no:82

²⁸ **Tasvir-i Efkâr**, 18 Mart 1919, no:2685

Damat Ferit Paşa Hükümeti kamuoyunda İngiliz yanlısı bir hükümet olarak bilinmekteydi. Nitekim bu kanı, Damat Ferit Paşa'nın Sadarete gelir gelmez ilk olarak İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Webb'i ziyaret etmesi ve bu ziyaretinde "...kendisinin ve Padişah efendisinin ümitlerinin Allah'tan sonra İngiltere Krallık Hükümetinde toplandığını..."²⁹ beyan etmesi ile ispatlanmıştı. Sadrazamın bu tutumu İngilizlerin Hükümet üzerindeki baskısının artmasına sebep olmuştu. İngilizler, daha önceki hükümetler döneminde olduğu gibi, bu hükümete karşı da kullandıkları en büyük baskı unsuru Ermeniler ve Rumlar idi. İngilizler siyasi temsilcilikleri vasıtasıyla Ermeniler ve Rumların durumunu takip ediyorlardı. Bu bağlamda, Damat Ferit Paşa Hükümetinden, Ermeni ve Rum muhacirlerin buldukları yer ve nüfus miktarını gösteren kroki ve cetvelleri istemişlerdi. Bunun üzerine vilayetlere ve livalara gönderilen şifre telgrafta bu durum ile ilgili olarak acilen yapılması gerekenler maddeler halinde şu şekilde ifade ediliyordu;³⁰

1. Rum ve Ermeni ahalisi nakil olunan köylerin takriben mevkilerini ve bunların bağlı buldukları kaza ve livayı gösteren bir kroki tanzim ve Rum ve Ermeni köyleri bir özel işaret ile tarif edilecektir.
2. Krokide gösterilen köylerde buluna Rum ve Ermenilerin miktarları ayrı ayrı gösterilecektir
3. Her köye şimdiye kadar geri dönen ahalinin takribi miktarını gösteren bir cetvel hazırlanacaktır.
4. Vilayet ve livalar dâhilinde ne kadar Rum ve Ermeni muhacirinin mevcut olduğunu ve memleketlerinin bağlı buldukları kaza ve livalarda zikredilmek üzere bir cetvel hazırlanacaktır.
5. Ahalisi çıkarılan köylerde mevcut bulunan Müslüman muhacir ve mülteci miktarı hakkında bir cetvel hazırlanacaktır.
6. İş bu bilgiler her liva ve vilayet merkezlerinde toplanacak ve buralarda tanzim olunarak on beş güne kadar kroki ve hülasalar gönderilecektir.

²⁹ Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 9

³⁰ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/42

Damat Ferit Paşa Hükümeti bütün vilayet ve livalardan istatistikî bilgiler alırken müstakil olarak da vilayetlerden memleketlerine geri dönen Ermenilerin istatistikî kayıtlarını istiyordu.³¹

a. Ermenilerin Korunmasına Yönelik Alınan Tedbirler

Hükümetin önem verdiği konulardan birisi de ülke genelinde asayişin sağlanması idi. Özellikle gayrimüslimlere yönelik herhangi bir şiddet olayının meydana gelmemesi için tedbirler alıyordu. Bununla ilgili çeşitli politikalar geliştirilmiş, öncelikle ülke içinde asayişin temini için jandarma kadrosunun artırılmasına yönelik bakanlar kurulu kararı alınmıştı.³²

Bununla birlikte, basında gayrimüslimlerle, özellikle Ermeniler ile ilgili yazılan makaleler ve haberler yakından takip ediliyordu. Ermenilerin korunması için gazeteler matbuat müdüriyeti vasıtasıyla uyarılıyordu. Ermenilerin hissiyatını rencide edecek yayınlardan kaçınılması gerektiği tebliğ ediliyordu.³³

Bunun yanı sıra, Dâhiliye Nezareti tarafından, azınlıkların hukukunu korumasını ve gayrimüslimlerin devlet yönetimine katılmalarını sağlayacak, bir kanun layihası hazırlanıyordu.³⁴

Emniyet Genel Müdürlüğü tarafından İzmit Mutasarrıflığına gönderilen bir telgrafta Ermenilerin korunması hususunda fevkalade bir ihtimam gösterilmesi isteniyordu. Ayrıca Ermenilere zarar verenlerin şiddetle cezalandırılması emrediliyordu.³⁵

Damat Ferit Paşa Hükümeti Ermenilere yönelik şiddet hareketlerinin önlenmesi, Ermeniler ile Müslümanlar arasında herhangi bir asayişsizliğin meydana gelmemesi için, konuyla ilgili İtilaf devletlerinin siyasi temsilcilerinin ve patrikhanenin bütün şikâyetlerini ciddiyetle ele alıyordu. Ve şikâyet unsuru olan bütün olumsuzlukların araştırılması konusunda ilgili yerlere talimatlar veriyordu.³⁶

³¹ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/64

³² **Alemdar**, 8 Mart 1919, no: 78–1388

³³ **İkdam**, 22 Mart 1919, no: 7943

³⁴ **İkdam**, 2 Nisan 1919, no: 7954

³⁵ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/45

³⁶ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/115; 97/128

Yine Ermeni nüfusunun korunmasına yönelik tedbirler alınıyordu. Bu konuda din değiştirmiş Ermenilerin 20 yaşından küçük olanların re'sen 20 yaş ve daha büyüklerin ise istekleri ve müracaatları üzerine kayıtlarının Ermeni olarak düzeltilmesi gerektiği 8 Mart 1919 tarihli şifre telgrafla Mamuretülaziz vilayetine bildiriliyordu.³⁷

Hükümetin din değiştirmiş olan yirmi yaşından küçük olan çocukların cemaatlerine teslimi konusundaki hassasiyeti Ankara vilayetine gönderilen bir yazıda da görülmektedir. 11 Mart 1919 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Ankara vilayetine gönderilen telgrafta muhtedi iki çocuğun derhal oradaki murahhassaya teslim edilmeleri ya da ailelerine verilmek üzere İstanbul'a gönderilmesi isteniyordu.³⁸

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından Niğde Mutasarrıflığına gönderilen bir şifre telgrafta Nazmiye isminde bir Ermeni kızının yirmi yaşından küçük olduğu için din değiştirmesinin 6 Şubat 1335 (1919) tarihli tebligata göre kabul edilemeyeceği bildiriliyordu. Fakat adı geçen kişinin kocasından zorla ayrılmasının doğru olmadığı vurgulanıyordu.³⁹ Görüldüğü gibi hükümet neredeyse fert fert Ermenilerin hukukunu gözetmeye çalışıyordu.

Tevfik Paşa Hükümetleri döneminde olduğu gibi, Damat Ferit Hükümeti de Ermeni yetimlerinin ve kadınlarının cemaatlerine teslimi konusunda hassasiyet gösteriyordu. Bu konuyla ilgili bütün ihbarları ve şikâyetleri titiz bir şekilde inceleyerek gerekenlerin yapılması konusunda vilayetleri ve livaları uyarıyordu. 25 Mart 1919 tarihinde Bolu mutasarrıflığına gönderilen bir yazıda İslam ailelerinin yanında bulunan Ermeni çocuklarının ve kadınlarının halen cemaatlerine teslim edilmediğinin haber alındığı bildirilerek bunun sebebi soruluyordu. Ayrıca 25 Şubat 1919 tarihli umumi telgrafta belirtilen hükümlere uyulması isteniyordu.⁴⁰ Damat Ferit Paşa Hükümeti, yetimlerin ailelerine veya cemaatlerine teslim edilmesi gerekliliğini vurgu yaparken, bir yandan da tedaviye muhtaç olan yetimlerin, tedavisinin yapılabilmesi için uygun bina arayışı içerisindeydi.⁴¹

³⁷ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/68

³⁸ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/106

³⁹ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/117

⁴⁰ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/95

⁴¹ İbrahim Ethem Atnur, **Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915–1923)**, s. 131

Bunun yanı sıra, Hükümet Müslümanlar ile evlenen ve eşlerinden ayrılmak istemeyen Ermeni kadınlara baskı yapılmaması konusunda vilayetleri uyarıyordu. Ayrıca kadınların eşlerinden ayrılmaları konusunda din adamları ile mümessiller tarafından herhangi bir müracaat ve ısrar vuku bulursa durumun derhal Dâhiliye Nezaretine bildirilmesi isteniyordu.⁴²

Ermeni kadınlarının evli buldukları Müslüman eşlerinden ayrılmaları ile ilgili baskılar, şikâyetler genellikle İngiliz Siyasi Komiserliği aracılığı ile yapılıyordu. Ermeniler bu konuyla ilgili şikâyetlerini İngiliz Siyasi Komiserliğine bildiriyorlardı. Bu duruma örnek teşkil edecek bir olay İzmit'te meydana geldi. Nişan Minasyan adlı bir Ermeni Nivart adlı kızının Karamürselli Alaeddin Bey tarafından zorla alı konulduğunu iddia etti. Bu olayla ilgili olarak, İzmit Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir telgrafta olay şu şekilde anlatılmaktaydı; "Nivart, tehcirden sonra kendi talebi ve arzusuyla Alâeddin Bey'le evlenmiş, kendisi ihtida etmek istemiş ama yaşı küçük olduğundan bu mümkün olmamıştır. İngiliz Siyasi Mümessili ve babasının başvurusu üzerine Nivart Hanım daire-i hükümete götürülmüştür. Nivart Hanım, orada eşini sevdiğini ve bir çocuğu olduğunu söylemiş, hatta babasını Ermenice ısrarlarına Türkçe cevap vermiştir. Bunun üzerine İngiliz Mümessili Nivart'ın eşiyle kalmasını doğru bulmuştur."⁴³

Damat Ferit Hükümeti gayrimüslimlere ait menkul ve gayrimenkullerin sahiplerine iadesi ile ilgili çalışmaları da yakından takip ediyordu. Gayrimüslimlere ait malları kendilerine teslim edilmesinde herhangi bir kanuni engel bulunmadığını taşraya bildiriyordu. Bu konuda kanun dairesinde hareket edilmesi gerektiği tebliğ ediliyordu.⁴⁴

Hükümet, terk edilmiş mallar, zarar ziyan, tazminat, taşınır ve taşınmaz mallar ile ilgili bir kanun tasarısı hazırlamak üzere bir komisyon kurdu. Bu komisyonda, Muhâcirîn Müdür-i Umumisi Hamdi, Dâhiliye Hukuk Müşaviri Nahid, Himemecyan? ve Hımayak Hasruyan⁴⁵ Efendiler bulunuyorlardı.⁴⁶

⁴² BOA, **DH. ŞFR**, no: 99/110

⁴³ Bülent Bakar, **Ermeni Tehciri ve Uygulaması**, Marmara Üniversitesi, doktora tezi, İstanbul 2003, s. 205

⁴⁴ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/112

⁴⁵ Kısa bir süre sonra istifa edecektir. **Tasvir-i Efkâr**, 6 Nisan 1919 no: 2697

⁴⁶ **Tasvir-i Efkâr**, 1 Nisan 1919, no: 2692

Bunun yanı sıra, tehcire tabi tutulmuş olan Ermenilerin ve Rumların iskân şekilleri, sevkleri, taşınır ve taşınmaz malları ile ilgili uygulamaları araştırmak ve bu konuyla ilgili raporlar hazırlayarak ilgili makamlara vermek için İngiliz ve Osmanlı memurlarından dört tane karma teftiş heyeti oluşturuldu. Bu heyetler Anadolu ve Rumeli'ye gönderildi. Mondros mütarekesinden teftiş heyetlerinin iş başı yaptığı ana kadar 238.423 Ermeni ve Rum muhacirinin geri döndüğü haberi de gazetelerde yer alıyordu.⁴⁷

Teftiş heyetlerinin çalışma alanı dört bölgeye ayrıldı. Bu bölgelere hareket eden İngiliz memurlarının refakatine bir de Osmanlı memuru verildi. Birinci bölge Silivri, Tekfurdağı ve havalisinden oluşuyordu. İkinci bölge Biga ve Gelibolu havalisinden meydana geliyordu. İzmir üçüncü bölge olarak ayrıldı ve dördüncü bölge olarak da Gemlik, Mihalic ve Soskurli (?) mıntıkası belirlendi.⁴⁸

Karma Teftiş Heyetinin gittikleri bölgelerde yaptıkları çalışmalara neticesinde değişik mahallelerde bulunan Ermenilerin taşınır ve taşınmaz mallarının % 98'inin sahiplerine iade edildiğini tespit etti. Bu bağlamda, 271.000 kişiye malları teslim edilmişti.⁴⁹

Bununla beraber, Hükümet, memleketlerine geri dönen kişilerin menkul ve gayrimenkul mallarının, Müslüman olan vasi ve vekillerine değil de, ancak kendilerine iade edilmesi gerektiğini vurguluyordu.⁵⁰

24 Mart 1919 tarihinde Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nden Mamuretülaziz vilayetine gönderilen bir şifre telgrafta emlak ve emval-i metrukenin kabul edilen kanuna göre kayıtsız ve şartsız olarak sahiplerine geri verilmesi ve kilise ve vakıfların da cemaatlerine tesliminin gerekliliği bildiriliyordu.⁵¹

İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından verilen bir muhtırada bir İngiliz Ermenisi olan Samuel Maranyan'a ait olan ve Samsun'da bulunan eve, bir mağazaya ve bir değirmene el konulduğu ifade edilmekteydi. Bunun üzerine bir araştırma yapıldı ve bu araştırma neticesinde evin ve mağazanın ve değirmenin tahliye edilerek sahibine veya

⁴⁷ **Tasvir-i Efkâr**, 4 Nisan 1919, no: 2694

⁴⁸ **Tasvir-i Efkâr**, 4 Nisan 1919, no: 2694

⁴⁹ Bülent Bakar, **a.g.m.**, s. 333

⁵⁰ BOA, **DH. ŞFR**, no: 99/35

⁵¹ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/243

kiliseye teslim edilmesine karar verildi. Samuel Maranyan'ın iddiası bununla da kalmayarak, üç kız kardeşinin Trabzon'da bulunan Dilberzade'nin yanında olduğunu beyan etti. Bunun üzerine, hükümet Trabzon'a gönderdiği talimatta kızların bulunarak en yakın akrabalarına veya kiliseye teslim edilmelerini emretti.⁵²

Yukarıda bahsedilen şikâyetler o kadar ileri gittik ki Ermeniler İngilizlere başvurarak Türklerin elinde bulunan malların kendilerine ait olduğunu iddia ederek el koydurtuyorlardı. İngilizler ise hiçbir tahkikat yapmadan ve hükümete bildirmeden bu işlemleri yapıyordu.⁵³

Hükümet, mütareke ortamının ağır mali şartlarına rağmen yardıma muhtaç olan Ermenilerin ve Rumların ihtiyaçlarının karşılanması ile ilgili gerekli tedbirleri de elden bırakmıyordu. Yardıma muhtaç gayrimüslim ahalinin ihtiyaçlarının giderilmesi hususunda vilayetler ve livalar uyarılıyordu. Daha önceleri seferberlik tahsisatından ödenen yardımların, bu dönemde, muhacirin bütçesinden ödenmesi kararlaştırıldı.⁵⁴

Bu bağlamda, Dâhiliye Nezareti Ermeni muhacir ve yetimlerinin yararına tertip edilen konserlerden elde edilen gelirden Darülaceze'ye kesilen yüzde onluk verginin alınmaması için Bakanlar Kuruluna bir teklif sunmuştu. Dâhiliye Nezaretinin bu teklifi 2 Nisan 1919 tarihinde yapılan Bakanlar Kurulunda görüşüldü ve teklif uygun görülerek onaylandı. Bu kararla birlikte daha önce Makriköy'de düzenlenen Ermeni muhtaç ve yetimleri yararına düzenlenen konserden alınan Darülaceze ait olan miktarında geri verilmesi kararlaştırıldı.⁵⁵

Aşair ve Muhacirin müdüriyeti tarafından vilayet ve livalara gönderilen bir telgrafta, Amerika Muavenet Heyetinin Anadolu'da çalışmalara başladığı bildirilerek, mağduriyet ve sefaletin memlekette umumi olduğunun bu heyete bildirilmesi isteniyordu.⁵⁶

Bununla birlikte, Müslümanların da Ermeniler tarafından zulme uğradıklarının Amerika Heyetine anlatılması isteniyordu. Bu bağlamda İdare-i Umumiye-i Dâhiliye

⁵² Bülent Bakar, " Malların İadesi", **Türk Ermeni İhtilâfı Makaleler**. Ed. Hikmet Özdemir, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2007, s. 332

⁵³ Bülent Bakar, **a.g.m.**, s. 334

⁵⁴ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/108

⁵⁵ BOA, **MVM**, 215/6

⁵⁶ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/74

Müdüriyeti tarafından Konya vilayetine gönderilen bir yazıda Konya'ya uğrayacak olan Doktor Mor başkanlığındaki Amerika Heyetine Doğu vilayetlerindeki Müslümanların uğradıkları zulmün anlatılması ve Konya'da bulunan Müslüman muhacirlerin bu heyetle temasının sağlanması için teşebbüste bulunulması talep ediliyordu.⁵⁷

Damat Ferit Paşa hükümeti tehcir meselesini araştırmak için oluşturulan heyetlerin mıntıklarında çeşitli düzenlemeler yaptı. Daha önce aynı mıntika içerisinde bulunan Ankara, Kastamonu vilayetleri ile Bolu livası yeni düzenleme ile farklı mıntikalara ayrıldılar. Adliye Nezaretinden Kastamonu vilayetine gönderilen bir yazıda, Bakanlar Kurulu kararı ile, Ankara vilayetinin birinci mıntıkaya, Kastamonu vilayeti ile Bolu livasının üçüncü mıntıkaya dahil olduğu bildiriliyordu.⁵⁸

Damat Ferit Paşa hükümeti döneminde de tehcir edilen Ermenilerin memleketlerine geri dönüşleri devam etmekteydi. Daha önceki hükümetler döneminde geri dönüşlerle ilgili alınan tedbirler ve dikkat edilen hususlar üzerinde hassasiyetle duruluyordu. Memleketlerine geri dönen Ermenilerin herhangi bir kayba uğramamaları için yetkililerin bütün şartları kontrol altında tutmaya çalıştıkları görülmektedir. Diyarbakır vilayetine gönderilen 16 Mart 1919 tarihli bir telgrafta Diyarbakır'dan Van vilayetine gidecek olan Ermenilerin kış şartlarının devam etmesi nedeniyle geri dönüşlerine müsaade edilmemesi isteniyordu.⁵⁹ Çünkü hükümet Ermenilerin, doğal şartlardan dahi olsa, herhangi bir can kaybına uğramasını istemiyordu.

b. I. Damat Ferit Paşa Hükümeti Üzerindeki İngiliz ve Fransız Baskısı

Damat Ferit Paşa Hükümeti geri dönen Ermenilerin yerlerine yerleşip yerleşmediklerini ve bunlara ait malların kendilerine teslim edilip edilmediklerini araştırma heyetleri vasıtasıyla kontrol ediyordu. Konuyla ilgili teftişin yapılacağı yerler daha önceden uyarılıyordu.⁶⁰ Ermeni ve Rum mültecilere ait malların iadesi ve bu mültecilerin evlerine iskân gibi konuları tetkik etmek için Osmanlılardan ve

⁵⁷ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/75

⁵⁸ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/135

⁵⁹ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/150

⁶⁰ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/155

İngilizlerden müteşekkil Karma Teftiş Heyetlerine gerekli kolaylığın gösterilmesini istiyordu.⁶¹

Hükümet memleketlerine geri dönen Ermenilerin ve Rumların her türlü ihtiyaçlarını karşılanması, can güvenliğinin sağlanması, taşınır ve taşınmaz mallarının kendilerine iadesi ve muhtaç durumda olan mültecilerin ihtiyaçlarının giderilmesi ile ilgili ciddi bir çaba içerisinde bulunuyordu. Fakat İngilizler bu konuda yapılanların yeterli olmadığını, hatta yardıma muhtaç olan Ermenilere ve Rumlara gerekli yardımın yapılmadığını iddia ediyordu. Bunun üzerine, Edirne vilayetine gönderilen bir yazıda, konuyla ilgili şikâyetin doğru olup olmadığı soruluyor ve yapılan yardımlarla ilgili detaylı bilgi isteniyordu.⁶² Aynı şekilde Ankara vilayetinden de yapılan yardımlarla ilgili bilgi talep ediliyordu.⁶³

Hariciye Nezareti İngiliz Fevkalade Komiserliği'nin bu iddiasını 13 Mart 1919 tarihinde Dâhiliye Nezaretine bildirdi. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi İskân Şubesinde 19 Mart 1919'da Hariciye Nezaretine gayrimüslimlere yapılan yardımlarla ilgili detaylı bir izahat verildi.

Dâhiliye Nezaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen yazıda yapılan yardımlar şu şekilde anlatılıyordu; "...askeri ve siyasi sebeplerden dolayı başka yerlere sevk edilmiş olan gayrimüslim ahaliden son üç buçuk ay zarfında gerek nakil vasıtaları konusundaki sıkıntılara gerekse olağanüstü sebeplerin hüküm sürmesine rağmen, nihai derecede çalışılarak, iki yüz otuz iki bin altı yüz yetmiş dokuz kişi yerlerine iade edilmiştir. Bunlardan evlerinin yanması ve yıkılması gibi sebeplerden dolayı haneleri mevcut olmayanlar hariç olmak üzere hepsinin tamamen taşınmaz malları teslim ve iade edilmiştir. Bu konu son zamanlarda Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından görevlendirilen bir memur ile birlikte Paşalimanı, Marmara Adası, Erdek ve Bandırma gibi yerlere giderek incelemelerde bulunan Yüzbaşı Mr. Lefter Redmer'in müşahedesiyle sabit bulunmuştur. Bununla beraber, yapılan son muamelelerle ilgili olarak bir cetvel de ek olarak sunulmuştur.

⁶¹ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/156

⁶² BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/157

⁶³ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/158

Bahis konusu olan gayrimüslim mültecilerin yiyecek ve giyeceklerinin sağlanması ile ilgili vuku bulan teklif ve talebe gelince: İşgal edilen vilayetlerden Osmanlı devletine sığınan bir milyona yakın Müslüman mültecilerden daha sonra iade edilenlerin memleketlerine ulaşmalarından itibaren mültecilik sıfatları kalktığı ve zaten devletin mali gücünün buna müsait olmadığı cihetle bunların iskân ve iâşesi için Muhacirin ödeneğinden yapılan yardımların kesilmesiyle Osmanlı memleketinin her noktasında bulunan ve muhtaçlar gibi çalışmaya ve yaşamaya sevk edilmektedirler.

Durum bu iken, gayrimüslimlerin maruz kaldıkları zaruret göz önüne alınarak istisnai bir muamele tatbik edilmektedir. Şöyle ki: ekte gönderilen cetvelden de kısmen anlaşılacağı üzere yerlerine iade edilen Rum ve Ermeni Mültecilerine imkanlar dahilinde ücretsiz yemeklik ve iâşe fiyatıyla tohumluk hububat verilmekle birlikte yatak ve yorgan gibi ev ihtiyaçları da verilmiş ve bunlara tercihen ödünç olarak zirai alet ve edevat ve tohumluk verilmesi ile ilgili olarak Ziraat Nezareti'ne resmen başvurulmuştur. Bununla birlikte mültecilerin bir iş bulmalarını sağlamak ve bunların memleketlerine geri döndükleri tarihten itibaren yirmi otuz gün kadar yevmiye veya mukabilinde iâşe fiyatıyla ekmek ve diğer hububat verilmesi genelge ile her tarafa bildirilmiştir.

Bununla beraber, Ankara ve Edirne'ye geri dönen Rum ve Ermeni mültecilerle ilgili olarak ayrıca bir talepte bulunulmasına ve bunlara yardım edilmediğinin iddia edilmesi üzerine bu iki vilayete yeniden tebligat gönderilmiştir. İngiltere Yüksek Komiserliği'nin istekleri, geri dönen ve dönecek olan bu kabil mültecilerin umumi surette hükümet tarafından yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarının giderilmesi noktasına yönelik ise asgari olarak aşağıdaki masrafların karşılanması zaruri olacaktır ki buna mali açıdan devletin gücü yetmez. Şöyle ki;

Üç buçuk ay içinde memleketlerine iade edilen iki yüz otuz iki bin altı yüz yetmiş dokuz kişinin yarısı muhtaç olduğu ve günde kişi başına on kuruş yiyecek bedeli tahsis olunduğu takdirde ayda üç yüz kırk sekiz bin ve senede dört milyon yüz yemiş altı bin lira iâşe masrafı ve giyecekler için yine var olan nüfusun yarısı muhtaç olduğu ve her kişiye bir defaya mahsus olmak üzere en az on beş lira giyecek masrafı

verildiği takdirde bir milyon yedi yüz kırk beş bin lira masraf gereklidir ki toplam olarak beş milyon dokuz yüz yirmi bir bin lira eder.

Üç buçuk ay zarfında iki yüz otuz iki bini aşkın kişi iade edildiği ve altı ay içinde daha bu kadar kişinin iadesi ve bunun da yarısının muhtaç olması göz önüne alındığı zaman daha bir misli masrafın ilave edilmesi ile toplam hükümet kurumlarından iâşe edilmekte olan gayrimüslim çocuklar hariç olmak üzere on bir milyon sekiz yüz kırk iki bin liraya çıkar. Şu halde İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından vaki olan istekler bütün gayrimüslim mültecilerin giyecek ve yiyeceklerine yönelik olduğu takdirde ortalama bir hesap bildirilmiştir.⁶⁴

Dâhiliye Nezareti, büyük bir bölümünü Ermenilerin oluşturduğu gayrimüslimlere yapılan yardımları yirmi dört madde halinde saptamıştı.⁶⁵ Ermenileri ilgilendiren maddeleri şöyle idi;

1. Mersin’de bulunan Ermeni kilisesi ile buraya ait yapılar liva dahilinde bulunan diğer mallar Adana’dan geri dönen Mersin Ermeni Rahibi ile Ermeni ileri gelenlerinden on kişiye teslim edilmiştir.
2. Ankara şehri dışında bulunan “ Kırmızı Manastır” olarak bilinen ve Ermenilere ait mabet Ziraat müfrezesinin elinden alınarak Ermeni cemaatine iade edilmiştir. Ayrıca kilise içerisinde bulunan eşya da araştırılarak iadesine teşebbüs edilmiştir.
3. Vilayet merkezi tarafından emval-i metrukeden bazı resmi dairelere geçici olarak alınmış olan ev eşyaları ve benzeri şeyler tamamen geri dönen sahiplerine teslim edilerek, iade edilmemiş eşya kalmadığı Ankara Vilayeti’nden bildirilmiştir.
4. Urla Kaymakamlığı’nın müracaatı üzerine geri dönenlere dağıtılmak üzere Urla kazasına iâşe anbarından iki bin kilo tohumluk zahire verilmiştir.

⁶⁴ **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s.465-467

⁶⁵ **A.g.e.**, s. 467-470

5. Mudanya'nın Misebolu ve Burgaz köylerinde bulunan kilise ve mabetler ile bunlara bağlı bulunan yapılar mazbata karşılığında ruhani reislerle teslim edilmiştir.
6. Mudanya'ya bağlı Siği köyünde bulunan iki kilise ve bir büyük okul ile kiliseye ait bulunan evler ve otel, gazino, yağhane ve saire de mazbata karşılığında ruhani reislerle teslim edilmiştir.
7. Mudanya'nın Arnavud köyündeki Rum kilisesi ile Metropolitdhane akârâtından olan Bağçeligazino ve Ayazma da ruhani reislerle mazbata karşılığında teslim edilmiştir.
8. Trabzon vilayetinde bulunan Ermeni kilisesi ve okulu bunlara ait müştemilat tahliye edilmiştir. Bununla birlikte, Askeri hastane olarak kullanılan Rum Okulu boşaltılarak Metropolitdhâne'ye verilmiştir.
9. Trabzon'a bağlı bulunan yerlerdeki gayrimüslimlere ait mabetler ve okullar müştemilatı ve akârâtı tamamen tahliye edilerek cemaatlerine teslim edilmiştir.
10. Arap, Rum ve Ermeni ailelerinin masrafları için Konya vilayetine iki milyon kuruşluk havalename gönderilmiştir.
11. Van'a geri dönenlerden bir kısmı sarılık hastalığına yakalandıkları için bunların tedavi edilmesi amacıyla askeriye için iki yüz yataklık hastane eşyası vilayet emrine verilmiştir.
12. Yalova'ya geri dönen 317 nüfus Ermeniye tohumluk olarak 3580 kilo buğday ve 1530 kilo arpa ile yemeklik olarak iâşe fiyatı üzerinden 1104 kilo buğday dağıtılmıştır. Bunun yanı sıra, daha önce askeriye tarafından emval-i metrukeden alınmış fakat daha sonra yerel yönetime devir ve teslim edilen 70 yatak ve yorgan Ermenilerden muhtaç olanlara dağıtılmıştır.
13. Yalova'da bulunan ve bütün Ermeniler adına Ohannes ve başkalarının imzası ile nezârete gönderilen 29 Kanunisani 1335 (29 Ocak 1919)

tarihli telgrafta gerek sevk edildiklerinde gerekse yerlerine geri döndükten sonra iskânları hususunda Osmanlı memurlarının gösterdikleri gayret ve yardımlardan dolayı teşekkür edilmekteydi.

14. Bandırma'da bulunan ve askeriye tarafından Divan-ı Harp Tevkifhanesi olarak kullanılan kilise tahliye edilerek icap edenlere teslim edilmiştir.
15. Ankara vilayetinde İslam ailelerinin yanında bulunan tek tük Ermeni yetimler haber alındıkça velilerine ve cemaat ileri gelenlerine teslim edildiği gibi yalnız haber verilmesi beklenmeyerek bu durumdaki çocukların on beş gün içerisinde mahalli hükümetlere teslimi ve aksi halin hükümetin emirlerine karşı gelindiği şeklinde değerlendirileceğinin ilan edildiğini ve bu durumun vilayete bağlı diğer yerleşim yerlerine de tebliğ edildiği Ankara vilayetinden bildirilmiştir.
16. Sivas vilayetinde bulunan Ermeni çocuklarından akraba ve velisi olanlar kendilerine ve cemaat tarafından talep edilen miktar cemaate teslim edilmiştir. Geri kalan çocuklar resmi kurumlarda iâşe edilmekte ve bazılarının da kimsesi bulunmadığı için ve cemaat tarafından kabul edilmediği için himaye edilmektedir.
17. Van vilayetinde bulunan altmış beş yetim özel bir daireye yerleştirilerek iâşeleri sağlanmaktadır.
18. Urfa köylerinden liva merkezine gelen Ermeni yetim ve kadınlarından yirmi kişi ve yirmi yetim Amerika Darüleytamı'na on beş yetim Ermeni eytam hanesine ve otuz çocuk akrabalarına teslim edilmiştir. Geri kalan yetimler Ermeni cemaatine teslim edilmiştir. Fakat esaslı bir yetimhane teşkilatı olmadığından şimdilik cemaat tarafından kabul edilmemişlerdir. Bu nedenle bu yetimlerin oldukları yerlerde bırakılmaları uygun görülmüştür.

Yukarıda da görüldüğü gibi, Dâhiliye Nezâreti İngiltere Yüksek Komiserliği'nin Ermenilere ve Rumlara yardım edilmediğini iddia etmesi üzerine, detaylı bir çalışmayı hazırlamıştı.

İtilaf Devletlerinin özellikle İngiltere'nin tehcir ile ilgili baskısı gerek resmi yazışmalar vasıtasıyla gerekse fiili olarak devam etmekteydi. General Max Andriyo mahalli memurlardan Muhasebeci Nesim ve Defterdar-ı Hakani memuru Eyüp Sabri ve Evkaf memuru Hakkı Beyler ile ahaliden Taşçızade Abdullah ve Hüseyin Cemil, Urfa'dan Ayntab'a gelmiş olan Dişikırıkoglu Hulusi isimindeki şahısları tehcir meselesi ile ilgili oldukları gerekçesiyle Halep'e sevk etti. Bu şahıslar tehcir esnasında Ayntab'ta Emval-i metruke komisyonunda görevli idiler. Dolayısıyla Ayntab Mutasarrıflığı durumu Dahiliye Nezâretine bildirmişti. Bunun üzerine, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Hariciye Nezaretine 12 Mart 1919 tarihinde bir yazı göndererek adı geçen şahısların Ayntab'ta teşkil edilen Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanması için girişimde bulunulmasını istedi. Hariciye Nezâretinin 18 Mart 1919 tarihli cevabında adı geçen şahısların iadesinin talep edilmesinin şu andaki şartlar itibariyle uygun olmayacağı bildirildi.⁶⁶ Bu durum, hükümetin acziyeti ile birlikte tehcir meselesine yönelik izlediği politika hakkında net bir fikir veriyordu.

Bunların yanı sıra, İngiliz siyasi temsilciliği Rum ve Ermeni yetimlerinin yerleştirilip tedavi ihtiyaçlarının karşılanması için bazı evlerin boşaltılarak kendilerine teslim edilmesini istemekteydiler. Bu durum 25 Mart 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilayet Müdüriyeti tarafından Polis Müdüriyet-i Umumisi'ne bildiriliyordu.⁶⁷

İngiltere Yüksek Komiserliği 14 Mart 1919 tarihinde Hükümet'e bir nota verdi. 17 Mart'ta Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne iletilen bu notada; el-Cezireli bazı Arap ve Ermeni ileri gelenlerinin hapsedildikleri, Dicle yoluyla gelerek Musul'da toplanan erzaka el konulduğu, Kürtlerin ve eli silah tutan herkesin Osmanlı memurları tarafından silahlandırıldıkları ileri sürüyorlardı. Ayrıca, bu konuda sorumlu olan memurların tutuklanmasını talep ediyordu.⁶⁸

⁶⁶ BOA, DH. EUM. AYS, 9/71, lef.1 ; **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 462–463

⁶⁷ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İngiliz İlişkileri (1896–1922) IV**, Ankara, 2006, s. 128; Mösyö Smith'in 25 Mart 1919 tarihli toplantıda kendilerine teslim edilmesini istedikleri evler şu adreslerde bulunuyorlardı:

1. Şişli, Büyükdere Caddesi, Tramvay İstasyonu'nda eski 47 numaralı ev. Sahibi Dişçi Yovanidis
2. Pangaltı Karakol'u karşısında Kaymakam Esad Bey'in evi.
3. İhlamur Caddesi'nde 14–16 numaralı ev. Sahibi Haşim Bey

⁶⁸ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İngiliz İlişkileri (1896–1922) IV**, s. 129

Bunun üzerine, Dâhiliye Nazırı Cemal Bey, Van, Bitlis, Diyarbakır vilayetleri ile Urfa ve Antep mutasarrıflıklarına gönderdiği yazıda “...Hükümetin içişleri ile ilgili görevlerinin en önemlisi memleketin emniyet ve asayişini bozulmaktan korumaktan ibarettir. Bu amacın gerçekleştirilmesi için bütün gayretlerin gösterildiği bir sırada isterse en basit bir meseleden bile olsa dikkat çekecek ve itirazı gerektirecek durumların ortaya çıkması asla uygun olmadığından hemen soruşturma yapılarak bu gibi şahıslar varsa hemen serbest bırakılmalıdır. Erzaklara el konulması ve ahalinin silahlandırılması meselelerinde de Mütareke hükümlerine dikkat edilmelidir” denilerek ilgililerin dikkati çekiliyordu.⁶⁹

Yukarıda adı geçen vilayetlerden Dâhiliye Nezaretine gönderilen cevaplarda İngilizlerin iddia ettikleri olayların hiçbirinin gerçekleşmediği, erzaka el konulmadığı ve Ermeni ve Arap ileri gelenlerinin hapiste tutulmadıkları beyan ediliyordu. Bu durum Dâhiliye Nazırı Cemal Bey tarafından Hariciye Nazırı Ferid Paşa’ya 5 Nisan 1919 tarihinde bildirildi⁷⁰

Damat Ferit Paşa Hükümeti üzerinde Fransızların da ciddi bir baskısı vardı. Anadolu’daki Ermenilerin tehlike içinde bulduklarını ileri süren Fransız Yüksek Komiserliği, Hükümete iddialarını bir yazı ile bildirdi. Fransız Yüksek Komiserliği gizli bir örgütün Müslümanlara silah dağıttığını, dini nefret dürtüsü ile Hıristiyanlara karşı birçok cinayetin işlendiğini ileri sürüyordu. Bununla birlikte, “...son yıllardaki sürgüne gönderme ve yapılan katliamların faillerinin ve suç ortaklarının şöyle veya böyle doğru şartlar içerisinde ima edilen üzücü olaylara karışmış ileri gelenleriyle şüpheli görevlilerini görevden almasını veya geri çağırmasını gerektirecektir.” denilerek suçlu görülenlerin bölgeden uzaklaştırılması isteklerini bildiriyorlardı. Ancak bu şekilde doğu vilayetlerinde güvenliğin yeniden tesis edilebileceği beklentisi içerisindeydiler.⁷¹

Fransızların notasına karşılık 24 Nisan 1919 tarihinde Hariciye Nezareti sözlü nota ile karşılık verdi. Hariciye Nezareti Fransızların şikâyetlerinde herhangi bir yer ismi bildirilmediğinden iddialara kesin bir cevap verilemeyeceğini ifade etti. Gizli bir örgütün Müslümanlara silah dağıttığı iddiasına karşılık olarak, Hıristiyanlara da silah dağıtıldığına ve farklı unsurların birbirine karşı kışkırıldığına dair istihbarı bilgilerin

⁶⁹ Osmanlı Belgelerinde Ermeni İngiliz İlişkileri IV, s. 130

⁷⁰ BOA, DH. EUM. AYS, 9/71, lef. 15

⁷¹ Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri (1918–1919) II, s.67

alındığı dile getirildi. Gayrimüslimlere yönelik işlenen cinayetlerin dini fanatizmden kaynaklandığı iddiası reddediliyordu.

Bununla birlikte, Hükümetin vatandaşlar arasında herhangi bir olumsuzluğun meydana gelmemesi için aldığı ve alacağı tedbirler şu şekilde dile getiriliyordu: “...Osmanlı Hükümeti, halkı yasalara karşı saygı ve uyum içerisinde olmaya davet ederek kalabalıkları sakinleştirmek amacıyla Asya vilayetlerine birçok heyet göndermeye karar vermiştir. ...Farklı nezaretler ve özellikle Dâhiliye Nezareti kötü niyetli ve yasalara uymayan görevlileri görevlerinden almaya başlanmıştır. Her gün bunlardan büyük bir kısmı gönderilmektedir. Bu tedbirlerin uygulanması yönetimde bulunan bu gibi insanların tamamen tasfiyesine kadar devam ettirilecektir. ... Osmanlı Hükümeti, bu duruma çare bulmak için en iyi yöntemin, Anadolu’daki bazı noktaların derhal düzenli ordu tarafından doldurulması ve aynı zamanda bir şekilde jandarma mevcudunun artırılması olduğunu düşünmektedir.”⁷²

Hükümet yukarıda bahsedilen tedbirlerin alınmasında, özellikle jandarma sayısının artırılmasında, Yüksek Komiserliklerin muhalefetinin bir engel teşkil ettiğini de dile getiriyordu. Düzenin sağlanması, sürdürülmesi ve yeni kargaşaların meydana gelmesinin engellenmesinde Fransız Yüksek Komiserliği’nin yardımının beklendiği ifade ediliyordu.⁷³ Hariciye Nezaretinin bu nota da belirttiği tedbirler Hükümetin Ermenilere yönelik izlediği politikanın bir yol haritası niteliğinde idi.

Damat Ferit Paşa Hükümeti, Ermenilerin daha önceki hükümetler dönemindeki istek ve taleplerini de değerlendirmeye aldı. Bu bağlamda, 18 Şubat 1919 tarihinde Hüdavendigâr vilayetinden gönderilen bir yazıda memleketlerine geri dönen Ermenilerin geçimlerini sağlamak için ufak tefek ticaretle uğraşanların muhacirler gibi iki yıl gelir vergisinden muaf tutulmaları talep edilmişti. Bu talebi dikkate alan Dâhiliye Nazırı Cemal Bey tarafından Sadarete gönderilen bir yazıda Ermeni ve Rumlardan muhtaç olanların muhacir ve mülteciler gibi belirli bir zamana kadar öşür vergisi dışındaki vergilerden muaf tutulmalarının adaleten ve siyaseten uygun olacağı ifade ediliyordu.⁷⁴

⁷² Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri (1918–1919) II, s. 68–69

⁷³ A.g.e., s. 69-70

⁷⁴ Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı, s. 464

Ermenilerin memleketlerine sevkleri ekonomik açıdan devlete büyük bir yük getirmekteydi. Çünkü sevk edilecek olan Ermenilerin yaşları ve sevk masrafları devlet tarafından karşılanmaktaydı. Ermenilerin memleketlerine iadeleri için vilayetlere para gönderiliyordu.⁷⁵ Damat Ferit Paşa Hükümeti hazinenin zarara uğramaması için sevk edilecek Ermenilerin acilen sevk edilmeleri hususunda bazı vilayetleri uyarıyordu.⁷⁶

Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde, daha önceki hükümetlerden farklı bir adım atılmıştı. Dâhiliye Nezareti'nde bütün suçlulara eşit davranılması gerektiği ilkesinden yola çıkılarak, Müslümanlara karşı suç işlemiş olan Ermenilerin de gerekli kanuni tahkikat ve takibat yapıldıktan sonra divan-ı harplere sevk edilmeleri gerektiği kanaati oluşmuştu. Ancak, suçlu Ermeniler hakkında kanuni işlem yapılabilmesi için şikâyetin vuku bulması gerektiği vurgulanıyordu.

Bu durum, 1 Mayıs 1919 tarihinde Mamuretülaziz vilayetine gönderilen bir yazıda şöyle dile getiriliyordu: “ Bilumum mücrimin hakkında seyyânen muamele ifa edilmek tabî olduğu gibi esasen İslamlara karşı irtikâb-ı cinayet etmiş olan Ermeniler hakkında vuku bulacak şikâyet üzerine derhal tahkikât ve takibât-ı kanuniye ifasıyla evrakın Divan-ı Harplere tevdi'i lazım geleceği...” yazının devamında Ermenilerin saldırısına uğrayan Abdülmecit adlı şahsın, Ermeniler hakkında gerekli kanuni işlemlerin yapılabilmesi için şikâyetçi olması gerektiği bildiriliyordu.⁷⁷

Damat Ferit Paşa Hükümeti, daha önceki hükümetler döneminde, tehcir sorumlularının araştırılması ile ilgili kurulması düşünülen özel komisyon talebinden vazgeçti. Bu durumu ilgili devletlerin elçiliklerine gönderdiği şifahi nota ile bildirdi.⁷⁸ Bu konuyla ilgili olarak, 13 Şubat 1919 tarihinde Danimarka, İspanya, İsveç, Hollanda devletlerinden kurulacak soruşturma komisyonuna ikişer hukukçu ile katılmaları istenmişti. Fakat Osmanlı Hükümetinin bu talebi adı geçen devletler tarafından reddedildi.⁷⁹

⁷⁵ BOA, DH. ŞFR, no: 99/124

⁷⁶ BOA, DH. ŞFR, no: 98/59

⁷⁷ BOA, DH. ŞFR, no: 99/9; Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı, s.480

⁷⁸ Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı, s. 482

⁷⁹ Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı, s. 482-484

Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde de gayrimüslimlerin bürokrasinin değişik kademelerine atanmasına devam edilmişti. Bu bağlamda üçüncü sınıf mülkiye müfettişliğine Kırkor Sıdkı Efendi,⁸⁰ Konya Umur-ı Hukukiye Müdürü Şinasi Bey'in yerine de Nikolaki Faler Bey atanmışlardı.⁸¹

c. Divan-i Harbi Örfi'lerde Meydana Gelen Değişiklikler

Damat Ferit Paşa hükümeti kurulduktan sonra, basında, Adliye Nazırı Sıdkı Bey tehcir işleri ile uğraşan Divan-ı Harbi Örfi'nin daha hızlı çalışabilmesi için yeni bir kanun hazırlanmasını istediği haberleri çıktı. Bunun üzerinde Divan-ı Harbi Örfi savcısı Sami Bey'in yeni bir kanun taslağı hazırladığı ve bu kanun taslağının 6 Mart 1919 tarihinde bakanlar kurulunda görüşüldüğü yazıldı.⁸² Daha sonra, 8 Mart'ta da bu kanun taslağının Padişah'ın onayına sunulduğu bildirildi. Buna göre, "Birinci Divan-ı Harbi Mahsusa" adıyla bilinen mahkemenin başkanlığını Hayret Paşa yürütecekti. Fuat Paşa başkanlığındaki "İkinci Divan-ı Harbi Mahsusa" ise İttihat ve Terakki mensuplarını yargılamakla görevli olacaktı. İkinci Divan-ı Harbi Birinci Divan-ı Harbe ilhak olabilecekti. İkinci Divan-ı Harbin başkan ve üyeleri tamamen askerlerden oluşacaktı. Her iki Divan-ı Harp'te mahkemeler aleni olarak cereyan edecekti. Avukatlar sadece kendi şahsi iddialarını tahkik heyetine bildireceklerdi. Mahkeme esnasında hazır bulunmayacaklardı. Sanık vekilleri de mahkeme devam ettiği müddetçe mahkemelerde bulunmayacaklardı. Mahkeme sona erdikten sonra son söz sanıkların olduğundan, mahkeme tarafından vekil tayin edip etmeyecekleri sorulacaktır. Vekil tayin ederlerse, vekillere geçici bir süre evraklar verilecek, daha sonra tahkikatla ilgili bir diyecekleri olup olmadığı sorulacak, eğer bir diyecekleri yoksa müvekkillerini savunabileceklerdi. Daha sonra mahkeme heyeti müzakere ederek kararlarını aleni olarak bildireceklerdi.⁸³ Birinci Divan-ı Harbi Örfi emvâl-i metrukeye ait davalara da bakacaktı.⁸⁴

Bu kararname 8 Mart 1919 tarihinde onaylandı.⁸⁵ Padişah tarafından onaylanan bu kararname Takvim-i Vekayi'de 11 Mart 1919 tarihinde yayınlanarak

⁸⁰ **Takvim-i Vekayi**, 30 Mart 1335, no: 3509

⁸¹ **Alemdar**, 10 Mart 1919, no: 80-1390

⁸² **İkdam**, 6 Mart 1919, no:7927

⁸³ **İkdam**, 9 Mart 1919, no:7930

⁸⁴ **İkdam**, 9 Mart 1919, no:7930

⁸⁵ Nejdet Bilgi, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması** s. 126

yürürlüğe girdi.⁸⁶ 11 Mart'ta yürürlüğe giren bu kararname ile 12 Aralık 1918 de kurulan Fevkalade Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfi kaldırıldı. Böylelikle bu mahkemede görülen davalar yeni Divan-ı Harb-i Örfi'ye devredildi.

Damat Ferit Paşa Hükümeti yeni kurulan Divan-ı Harbi Örfi'nin görevlerini şu şekilde belirledi: "... İnkılâbın başlangıcından beri, memlekette işlenen ve İdâre-i Örfiye kararnamesinin kapsamına giren suçlar ve cinayetler ile birlikte, I. Dünya Savaş'ına giriş emrinin verilmesinden sonra İslam, Ermeni, Rum tehciri ve kıtallerini tertip ve memleket halkını birbiri aleyhine öldürmeye sevk ve teşvik edenler, askeri ve genel nakliye araçlarını kendi özel çıkarları için tahsis ederek, insanların zaruri ihtiyaçlarını zorla ellerinden alarak, büyük vurgunlar, hudutsuz karlar elde eden ve bu yüzden binlerce nüfusun yok olmasına meydan verenlerin sıfat ve memuriyetlerine bakılmaksızın, kanuni işlem yapılacağı hükümet kararı ile tebliğ..."⁸⁷ ediliyordu.

Damat Ferit Hükümeti tarafından yeni bir Divan-ı Harb-i Örfi kurulmasının sebeplerinden bir tanesi de İngilizlerin baskısı idi. Çünkü İngilizler tehcir davaları ile yakında ilgileniyorlardı. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Webb tehcir davalarının geciktiğini dile getirince, Damat Ferit, "şimdi güvendiğim bir mahkeme kurdurdum" diyerek Amiral Webb'in endişesini gidermeye çalışmıştı.⁸⁸

Yeni kurulan Divan-ı Harbi Örfi kadrosuna yönelik tenkitler oldu ve bu nedenle de sık sık değişiklikler meydana geldi. Üyelerinden istifa girişiminde bulunanlar olduğu gibi istifası kabul edilerek ayrılanlar da oldu. Divan-ı Harb-i Örfi

⁸⁶ **Takvim-i Vekayi**, 11Mart 1919, no: 3493;
Dersaadet Divan-ı Harbi Örfisi Hakkında Kararname
Mehmed Vahideddin

Madde: 1- İdare-i örfiye kararnamesi ile muayyen olan ceraimi rüyet etmek ve mukarraratı kabil-i temyiz varid olmak üzere Dersaadet'te teşkil olunan Divan- Harbi Örfi riyasetine mahsusa-i askeriyesine zamimeten şehri on bin kuruş maaşle erkan-ı harbiye mirlivalarından Ali Feviz Paşa ve azalıklarına kezalik mahsusatına zamm suretiyle altışar bin kuruş maaşla mirliva Ali Nazım ve Mustafa ve Zeki Paşalarla miralay Recep Ferdi Bey ve hukuk-ı umumiye namına takibat-ı kanuniyede bulunmak üzere müdde-i umumiliğine on beş bin kuruş maaşla Ticaret ve Bahriye Muhakemesi reisi Yusuf Ziya Bey ve muavinliğine beş bin kuruş maaşla Adliye Nezareti Umur-u Hukukiye müdür muavini Haralambos Efendi, muavin-i sani'liklerine müdde-i umumi muavinlerinden Kudretullah ve dava vekillerinden İbrahim Reşad Bey ve divan-ı mezkur müstantikliğine onar bin kuruş maaşle Halep Mebus-ı Sabıkı Artin Boşgezenyan ve Beyoğlu Dimitraki Efendilerle İzmir İstinaf Müdde-i Umumisi Cevad ve Emniyet-i Umumiye Seyri-ı Sefain Müdürü Hüsnü Beyler tayin olunmuştur. Devamı için bkz. **TV**, 11Mart 1919, no: 3493 s.3

⁸⁷ Feridun Ata, **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları**, TTK, Ankara, 2005, s. 132

⁸⁸ Osman Selim Kocahanoğlu, **Divan-ı Harb-i Örfi Muhakemat-ı Zabıt Ceridesi Tehcir Yargılamaları (1919)**, Temel Yayınları, İstanbul, 2007, s. XXVII

müstantikliği'ne getirilen Artin Efendi, tenkide uğrayanlardan birisi idi. Ermeni gazeteleri tarafından tenkide uğrayan Artin Efendi'nin İttihat ve Terakki tarafından seçtirilmiş bir mebus olduğu ve mezalimin yapıldığı sıralarda sessiz kaldığı, uzun seneler birlikte aynı mecliste çalıştığı mebus arkadaşlarının karşısına şimdi bir hâkim sıfatıyla çıkmasının doğru olmayacağı ileri sürüldü. Ermeni gazetelerindeki bu yayımlar üzerine Artin Efendi görevinden istifa etmek istedi, fakat istifası kabul edilmedi.⁸⁹

Artin Efendi'nin istifa girişiminde bulunduğu haberlerinden sonra, mahkeme başkanı Ali Fevzi Paşa'nın da istifa ettiği 16 Mart 1919 tarihli gazetelerde yer aldı. Hükümet Ali Fevzi Paşa'nın istifasının sağlık sebebi ile olduğunu duyurdu. Fakat daha sonra, Ali Fevzi Paşa'nın görevini bir fikir ayrılığından dolayı bıraktığı ifade edildi.⁹⁰ Bunun akabinde Fevzi Paşa'nın yerine kimin getirileceği ile ilgili gazetelerde farklı farklı isimlerden bahsedildi. Sonunda, eski İmalat-ı Harbiye Müdürü Ferik Nazım Paşa mahkeme başkanı olarak atandı.⁹¹

Daha sonra Divan-ı Harb-i Örfi kadrosunda değişiklikler devam etti. 23 Mart 1919 tarihinde Divan-ı Harb-i Örfi sorgu hâkimlerinden Nazif Bey eski görev yeri olan Beyoğlu Bidayet Mahkemesi sorgu hâkimliğine iade edildi. Yerine Şura-yı Devlet Mülga Mahkeme-i İstinafiye üyelerinden Said Molla atandı.⁹² Divan-ı Harb-i Örfi sorgu hâkimlerinden Cevad Bey de bu görevinden alındı ve Adliye Heyet-i Teftişiyeye başkanlığına atandı. Yerine ise Defter-i Hakani Emaneti Hukuk Müşaviri Cevad Bey atandı. 2 Nisan 1919 tarihinde Nazif Bey'in yerine sorgu hâkimliğine atanan Said Molla azledildi. 8 Nisan günü de Haralambo eski görevine iade edilerek yerine Galata Sulh Hakimi Talat Bey getirildi. Yine Simav Savcısı Feridun Bey Divan-ı Harb-i Örfi savcı ikinci yardımcılığına atandı. Bir süre sonra, savcı Yusuf Ziya Bey istifa etti.⁹³ Yerine Divan-ı Harb-i Örfi sorgu hâkimlerinden Cevad Bey tayin edildi.⁹⁴ Cevad Bey'den boşalan sorgu hâkimliğine 12 Nisan 1919 tarihinde Dersaadet İstinaf Mahkemesi azası Heyet-i İthamiye başkanı Salih Hulusi Bey

⁸⁹ **İkdam**, 14 Mart 1919, no: 7935

⁹⁰ Feridun Ata, **a.g.e.**, s. 134

⁹¹ **Takvim-i Vekayi**, 20 Mart 1335, no:3503

⁹² **Takvim-i Vekayi**, 30 Mart 1335, no: 3509

⁹³ Nejdet Bilgi, **a.g.e.**, s. 129-130

⁹⁴ **Takvim-i Vekayi**, 10 Nisan 1335, no: 3519

getirildi.⁹⁵ 16 Nisan 1919'da Cevad Bey, savcı birinci yardımcısı Talat Bey ile savcı ikinci yardımcısı Kudretullah Bey görevlerinden istifa ettiler.⁹⁶

Yukarıda da belirtildiği gibi, Divan-ı Harbi Örfi'de görevli bulunanlar çok yüksek miktarda maaş alıyorlardı. Fakat bütün bunlara rağmen, bu kadrolara atanan isimler birer birer istifa ediyorlardı. Bu durum mahkeme üyelerinin üstündeki baskıdan kaynaklanmaktaydı. Çünkü bu mevkilere atanan kişiler dış müdahale ve baskılara dayanamamaktaydılar. Bu durum da, sık sık istifaların yaşanmasına neden oldu.

d. Tehcir Davaları

i. Yozgat Tehciri Davası

Yozgat mutasarrıf vekili ve Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey ve arkadaşlarının yargılandığı Yozgat Tehciri davasının XI. duruşması 5 Mart 1919 tarihinde yapıldı. Bu duruşmada eski Mutasarrıf Cemal Bey ifade verdi.⁹⁷ Daha sonra, Mülkiye Müfettişlerinden Nedim Bey ifade verdi. Nedim Bey'den sonra da Kemal Bey kendisine yöneltilen sorulara cevap verdi.⁹⁸

XII. duruşma 6 Mart 1919 tarihinde yapıldı. Bu duruşmada Kemal, Tevfik ve Feyyaz Beyler sorulan soruları cevapladılar.⁹⁹ Bu duruşmadan sonra mahkeme kesintiye uğradı. Daha sonra 10 Mart 1919 tarihinde yapılması gereken mahkeme sanık Kemal Bey'in raporlu olması nedeniyle 15 Mart 1919'a ertelendi.¹⁰⁰

XIII. duruşma 24 Mart 1919'da yapıldı. Bu duruşma ile birlikte bundan sonraki duruşmala yeni Divan-ı Harb-i Örfi'de görüldü. Bu duruşmada, Kemal, Tevfik ve Feyyaz Beyler ayrı ayrı sorgulandılar.¹⁰¹

⁹⁵ **Takvim-i Vekayi**, 14 Nisan 1335, no: 3522

⁹⁶ Nejdet Bilgi, **a.g.e.**, s. 130

⁹⁷ Akın Çelik, **Mondros Mütarekesi Sonrasında İstanbul Basımında Tehcir Davaları**, s. 25

⁹⁸ **A.g.e.**, s. 27-28

⁹⁹ **Vakit**, 7 Mart 1919, no:793

¹⁰⁰ Nejdet Bilgi, **a.g.e.**, s. 131

¹⁰¹ **Vakit**, 25 Mart 1919, no:511

XIV. duruşma 26 Mart 1919 günü yapıldı. Kemal ve Tefvik Beyler sorulan soruları cevapladılar. Daha sonra şahitler Miralay Halil Recai Bey, Ojeni ve Beatris çeşitli iddiaları dile getirdiler.¹⁰²

XV. duruşma 27 Mart 1919'da görüldü. Sanıklar kendilerine isnat edilen suçlamalarla ilgili sorulan soruları cevapladılar. Davalı ve davacı şahitleri dinlendi.¹⁰³

XVI. duruşma 29 Mart'ta, XVII. Duruşma 31 Mart'ta, XVIII. Duruşma 7 Nisan tarihlerinde yapıldı. 7 Nisan 1919 tarihinde yapılan son duruşmada vekiller ve sanıklar savunmalarını yaptılar.¹⁰⁴

Divan-ı Harb-i Örfi Başkanlığı'na atanan Nazım Paşa makamında verdiği röportajda savcının Yozgat tehciri davası ile ilgili mütalaasını aldıktan sonra muhakemeye başlayacaklarını söyledi. Ayrıca bütün isteğinin "... kanun dairesinde tarafsız bir şekilde hak ve adalete muvafık bir surette hükümlerimiz vermek" olduğunu beyan etti. Nazım Paşa yargılananların içinde suçsuzların da bulunabileceğini dile getirdi.¹⁰⁵

Yozgat Tehcir ve Taktili Mahkemesinin son duruşmasına yüz civarında kadının katılması bu mahkemeye farklı bir özellik kazandırdı. Çünkü kadınlar ilk kez dinleyici sıfatıyla bir mahkemeye katıldılar.¹⁰⁶

Kemal ve Tefvik Beyler hakkında hüküm 8 Nisan 1919 tarihinde verildi. Buna göre, Kemal Bey idam'a Tefvik Bey ise 15 yıl kürek cezasına çarptırıldı.¹⁰⁷ Diğer sanıklardan Feyyaz Bey ise müzayededen aldığı bir yüzük nedeniyle sorgulanmış ve daha sonra davası ayrılmıştır.¹⁰⁸

¹⁰² Akın Çelik, **a.g.e.**, s. 31

¹⁰³ **A.g.e.**, s. 32

¹⁰⁴ **A.g.e.** s.33-43

¹⁰⁵ **Alemdar**, 20 Mart 1919, no: 89-1399

¹⁰⁶ Nejdet Bilgi, **a.g.e.**, s. 145

¹⁰⁷ **İkdam**, 13 Nisan 1919, no: 7965

¹⁰⁸ Feridun Ata, **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları**, s. 174;

Yozgat Tehciri Davası Kararı Özetele şu şekilde idi:

"...Kemal ve Tefvik beylerin Mülkiye Kanunnâme-i Hümâyunu'nün 45. maddesi mucibince mücrimiyetlerine mütefikan karar verildikten sonra tâyin-i cezaları hakkında cereyan eden müzâkere neticesinde irtikab eyledikleri ef'âl-i cinâiye-i mezkûr 45. maddede zikrolunduğu veçhile hem fiil addolunarak mücrimîn-i merkûmînin her birinin fâil-i müstakil addi ve ancak Kemal Bey'in mezkûr sancakta en büyük mülkiye memuru olduğu halde .taktil ve neheb ve gârât-ı ef'âl-i cinâiyesinin tarz-ı

Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'in idamının onaylanması ile ilgili sürecin hızlı bir şekilde işlemesi için Sadrazam Damat Ferit Paşa, sarayda görevli kişilerle sürekli irtibat içinde bulunmaktaydı. Ali Fuat Türkgeldi, " Görüp İştiklerim" adlı eserinde, bu durumu şu şekilde anlatmaktadır; " ...9 Nisan 1335 Çarşamba günü Sadrazam Paşa saraya geldi ve geri döndüğünde Padişaha acil bir kararname göndereceğini ve geç vakte kalma ihtimaline binaen kararnamenin gelişine kadar beklememi dördüncü mabeynci İhsan Bey ile haber gönderdi.

Akşam üzeri Refik Bey telefon ederek Padişaha takdim olunacak kararnamenin geldiğini ve Sadrazamın hemen imzalatılarak geri gönderilmesini telefonla tebliğ eylediğini bildirdi." ¹⁰⁹

Aynı eserde Padişahın yaşadığı tereddüt ve bu konuda Ali Fuat Türkgeldi'ye aktardığı düşünceleri şu şekilde idi; " Şimdi çirkin bir hal karşısında kaldık amma iş bitmeyecek tevâli edecek. Onun için şimdiden yolun önünü kesmek lazım. Şeyh-ul- İslam Efendiyi telefonla arayın; bu kararı görmüş mü? Görmüş ise benim bunu imza etmekliğim için yarın sabaha kadar bir fetva-yı şerife itasını taahhüt ediyorlar mı? Sorun! ... Ben mazbata-i hükmiyyeyi okudum; siz de okuyunuz. bu adamın sabit olan ef'aline nazaran hükmün tasdikinde tereddüt etmiyorum. Lakin bu yoldaki hükümler tevâli edecek; iş intikam ve bilahare mukatele şeklini alabilir. Vakıa mücazat-ı mahkemenin tahfifi cümle-i hukukumuzdan ise de buna da sahabet manası verilir ve şu sırada dâi-i mehazir olur. Yolun şimdiden önünü kesmek üzere fetva-yı şerife talebine mecbur oldum." ¹¹⁰ diyerek bu

icrasını tertib ve bir takım gayr-ı mes'ul eşhası tehcir kafilelerine tefrik etmek ve merâtibe riâyet eylemeğe bile lüzum görmeyerek doğrudan doğruya kafile memur-ı resmîsi Şükrü Çavuş'u eşhâs-ı merkûmenin emrine itaate sevk etmesi hasebiyle fâil-i aslî ve merkum Tevfik Bey'in de fer'an zî-medhâl olduğuna kanaat-ı tamme-i vicdaniye hâsıl olmağla takti le neheb-i gâretten tahaddüs eden ef'âl-i mezkûre ber vech-i bâlâ 45. maddeye tatbikan hem fâil olub Askerî Ceza Kanunnâme-i Hümâyûnu'nün 171. ve Mülkiye Ceza Kanunnâme-i Hümâyûnu'nün 170. maddelerine mutabık ve mezkûr 170. madde ise "Gerek müsellâh ve gayr-i müsellâh alenen tehacüm ile ve gerek kesr-i sûr ve ebvâb ile ve gerek eşhas üzerine icrâ-yı tazyikle müctemian zahire ve erzak ve emtia ve eşyayı yağma ve tahrib eylemek ... idam" ve Mülkiye Kanunnâme-i Hümâyûnu'nün 170. madde-i kaimesi dahi "taammüden bir şahsı katleden veya aba ve ecdâd ve emhât-ı vücûhâtından birini velev min gayr-ı taammüdün kasden katleyeyen kimse idam olunur" bi-ibâretihâ nâtik bulunduğundan mücrimân-ı merkûmândan Kemal'in idam ve salifü'z-zikr 45. maddenin fıkra-ı saniyesi dahi "eğer fiil-i aslî idam veya müebbed kürek cezalarını müstelzim ise fer'an zî-medhal olanlar hakkında on senedan aşağı olmamak üzere muvakkaten kürek" deyû muharrer bulunduğuna binâen Tevfik'in dahi 15 sene muvakkat kürek cezâları ile tecziyelerine müttefikan karar verildi." Bkz. **Hadisat** 14 Nisan 1919, Osman Selim Kocahanoğlu, **Divan-ı Harb-i Örfi Muhakemat-ı Zabıt Ceridesi Tehcir Yargılamaları (1919)**, Temel Yayınları, İstanbul, 2007, s. 541-544

¹⁰⁹ Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, s.220

¹¹⁰ Ali Fuat Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 220

konudaki endişesini dile getirdikten sonra, Ali Fuat Türk geldi de konuyla ilgili düşüncelerini şöyle ifade etti;

“...İşin asıl nazar-ı dikkate alınacak ciheti hükmün tasdik ve icrası değil, bunun mebde-i icraat olması ve emsali hükümlerin tevâli etmesidir. Böyle şiddetli hükümler tevâli ederse bir zaman gelir ki bu adamlara evliyaullahtan diye kandil yakarlar. Binaenaleyh hîn-i îtasında adalet gözetilmelidir.”

Bunun üzerine, Padişah ; “ İşte bu söz her ciheti şamildir. Altınla yazılacak bir sözdür. Çerkes Hasan intikam ile hareket etmiş bir katil iken mezarında mum yaktıklarını gözümle gördüm.”¹¹¹ diyerek ceza alanların bir kahraman haline dönüşmesinden korktuğunu dile getirdi.

Padişah Vahdettin Şeyhülislamın fetvası olmadan Kemal Bey’in idam kararını imzalamayacağını ifade etti. Bunun nedenini Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi’ye şöyle anlattı; “ Benim iki sıfatım vardır: biri saltanat, diğeri hilâfet. Saltanat sıfatı icabınca bu hükmü imzada tereddüt etmezdim; çünkü Kanun-i esasi ahkâmınca ben mes’ul değilim. Lakin hilâfet sıfatı icabınca evvelâ Canab-ı hakka, saniyen müvekkilim olan zât-ı akdesine karşı mes’ulum. Siz hilafet sfatıyla vekilimsiniz; sizi de bu mes’uliyete teşrik etmek isterim. Binaenaleyh gerek idam ve gerek haps-i medid hakkında verilecek her hükmü, tarafınızdan ayrı ayrı fetvaya rapt edilmedikçe imza edemem.”¹¹²

Fakat şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi de padişahın istediği şekilde bir fetva vermeye yetkisinin olmadığını ifade etti. Bu bağlamda gönderdiği fetvayı yeterli bulmayan Padişah kararnameyi imzalamakla birlikte Şeyhülislamdan tekrar fetva istedi.¹¹³ Bu durum bile, sanıklar hakkında verilen hükmün ne kadar ağır olduğunu, insan vicdanını rahatsız ettiğini açık bir şekilde ortaya koymaktaydı.

Kemal Bey’in idam edilmesi İngilizleri de sevindirmişti. Bu idam kararını bir başlangıç olarak gören İngiliz Yüksek Komiseri üst düzey devlet adamlarının da aynı şekilde idam sehplarına yollanmasını ümit eder. Bu beklentisini Londra’ya

¹¹¹ **A.g.e.**, s.221

¹¹² Türk geldi, **a.g.e.**, s. 221-222

¹¹³ **A.g.e.**, s. 222; Şeyhülislamın fetvası özetle şöyle idi; “ Divan-i Harb-i Örfi tarafından mahkum edilen Kemal’in muhakemesi hak ve adle muvafık bir surette icra edilmiş olduğu takdirde hakkında sâdir olan hükm-i idamın derûn-ı varakada muharrer fetvâ ve nûkul-i şer’yyeye muvafık olduğu vâreste-i arzdir” bkz. Ali Fuat Türk geldi, **a.g.e.**, s.224

gönderdiği yazıda şöyle ifade etmekteydi; “ Eski Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey... Özel Harp Divanının kararıyla 10 Nisan günü idam edildi. Kırım suçuna katılmaktan dolayı bir kimse, ilk kez layık olduğu cezaya çarptırılmıştır. Bundan sonra Hükümetin, geniş ölçüde ve özellikle yüksek düzeydeki suçlular aleyhine aynı sertlikte hareket etme cesaretini gösterip göstermeyeceğini bekleyip görmek kalıyor.”¹¹⁴

Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey Bayezit Meydanı’nda, halkın gözü önünde, idam edildi. Bu durum halkta büyük bir üzüntü meydana getirdi. 12 Nisan 1919 tarihinde Kadıköy’de büyük bir cenaze töreni düzenlendi. İngilizler bu cenaze törenini çok yakından takip ettiler. Bu cenazeyi izlemekle görevli E. La. Fontain isimli bir İngiliz istihbarat yüzbaşısı cenaze törenini şöyle anlatmaktadır:

“Ermeni kırımını ile tanınan Boğazlıyan ve Yozgat Mutasarrıfı Kemal Bey için, Kadıköy’de bugün saat 12’de büyük ve görkemli bir cenaze töreni yapıldı. Cenaze alayının önünde tıbbiye öğrencileri, polisler ve birçok molla bulunuyordu. Tabutun omuzlarda taşınması adet olduğu halde, törene daha büyük önem vermek amacıyla, bu kez tabut başlar hizasında, eller üzerinde taşındı. Birçok Jön Türk törende hazır bulundu. Çok sayıda fotoğraf çekildi. Tören için 1000 den fazla davetiye dağıtıldı. İslam dininde şimdiye kadar böyle bir şey duyulmuş değildi. Bütün bunların üyelerinden birini kaybetmiş olan İttihat ve Terakki Komitesince kasten düzenlendiği apaçıktır. Hükümetin böyle bir törene izin vermekle gösterdiği güçsüzlük affedilemez...”¹¹⁵

ii. Trabzon Tehciri Davası

Divan-ı Harbi Örfi’de görülen ikinci tehcir davası Trabzon Tehciri davasıdır. Trabzon Tehciri Davası ile ilgili yapılan tahkikat 27 Şubat 1919 tarihinde bitirildi, ancak 26 Mart 1919 günü mahkeme görülmeye başlandı¹¹⁶

26 Mart 1919 Çarşamba günü yapılan ilk duruşmada, Cemal Azmi Bey’in gıyabında mahkeme edilmesine karar verildi. Daha sonra, Sanıklar Acenta Mustafa, Rüsumat Müdürü Mehmet Ali, Otelci Niyazi Merkez-i Umumi azasından Yusuf Rıza, Trabzon Polis Müdürü Nuri, Jandarma Müfettiş Muavini Kaymakam Talat ve Sıhhiye Müdürü Ali Saib Beylerin kimlik tespiti yapıldı. Ardından soruşturma

¹¹⁴ Bilal Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 76

¹¹⁵ Bilal Şimşir, **a.g.e.**, s. 77

¹¹⁶ Feridun Ata, **a.g.e.**, s. 175

heyetinin sanıklar hakkındaki raporu okundu. Bu rapora göre Ermeniler katledilmiş, kayıklara doldurularak denizde boğdurulmuşlar ve Hilal-i Ahmer hastanesinde zehirlenmişlerdi. Yukarıda adı geçen sanıklar bu ifadelerinde bu iddiaları reddettiler.¹¹⁷

Trabzon Tehciri Davası'nın ikinci duruşması, 29 Mart 1919 tarihinde yapıldı. Bu duruşmada, Kolordu Kumandanlarından Vehib Paşa'nın Ermeni tehcirine ait raporu okundu.¹¹⁸ Bundan sonra, Üçüncü duruşma 1 Nisan 1919 Salı günü yapıldı. Mahkemeye şahit sıfatıyla çağırılan kişiler ifade verdi.¹¹⁹ Bundan sonraki duruşmalar şu tarihlerde yapıldı:

Dördüncü duruşma, 3 Nisan 1919 tarihinde, beşinci duruşma, 5 Nisan'da, altıncı duruşma 7 Nisan'da, yedinci duruşma 8 Nisan'da, sekizinci duruşma 9 Nisan'da, dokuzuncu duruşma 10 Nisan'da, onuncu duruşma 12 Nisan'da, on birinci duruşma 14 Nisan'da, on ikinci duruşma 16 Nisan'da, on üçüncü duruşma 19 Nisan'da, on dördüncü duruşma 26 Nisan'da, on beşinci duruşma 30 Nisan'da, on altıncı duruşma 5 Mayıs'ta, on yedinci duruşma 10 Mayıs'ta, on sekizinci duruşma 14 Mayıs'ta, on dokuzuncu duruşma 15 Mayıs'ta yapıldı.¹²⁰

iii. İttihat ve Terakki Mensuplarının Yargılanması

İlk duruşma 27 Nisan 1919 tarihinde yapıldı. Mahkeme başkanı Ferik Mustafa Paşa idi. Üyeler ise şu isimlerden oluşmakta idi; Mirliva Zeki Paşa, Mirliva Mustafa(Nemrut) Paşa, Mirliva Ali Nazım Paşa, Miralay Recep Ferdi Bey. Savcılık makamında Mustafa Nazmi Bey bulunuyordu.¹²¹

İlk duruşmada yargılanan isimler şunlardı; eski sadrazamlardan Said Halim Paşa, eski Hariciye Nazırı ve Meclis-i Mebusan başkanı Halil Bey (Menteşe), eski Hariciye Nazırlarından Ahmed Nesimi Bey, eski Adliye Nazırı İbrahim Bey, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyelerinden Talat Bey, Midhat Şükrü Bey, Rıza Bey, Ziya Gökalp Bey, Atıf Bey, eski İaşe Nazırı Kemal Bey, eski Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey, eski Merkez Kumandanı Cevad Bey. Bu davada, Talat Paşa ile birlikte

¹¹⁷ **İkdam**, 27 Mart 1919, no: 7948; Akın Çelik, **a.g.e.**, s. 47-49

¹¹⁸ **İkdam**, 30 Mart 1919, no: 7951

¹¹⁹ **İkdam**, 2 Nisan 1919, no: 7954

¹²⁰ Duruşmaların detayı için bkz: Akın Çelik, **a.g.e.**, ss. 47-76

¹²¹ Feridun Ata, **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları**, s. 191

Enver ve Cemal Paşalar, Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Rüsûhi ve Aziz Efendiler ise gıyaben yargılanacaklardı.¹²²

Bu davadan dolayı tutuklu bulunanlar soruşturma esnasında başka iddialardan sorgulanmalarına rağmen daha çok Ermeni katliamı ile suçlanmıştır.¹²³

27 Nisan 1919 Pazartesi günü yapılan ilk duruşmada sanıkların kimlik tespitinden sonra, iddianame okundu. Bu iddianamede, İttihat ve Terakki Komitesinin taşraya gönderdiği kişiler vasıtasıyla ve bunlara yardım eden bazı şahısların, reislerinin telkin ve yönlendirmeleri ile “ taktıl-i nüfus, nehb-i emval ve nukud ve ihrâk-ı mebâni ve ecsâd, hetk-i ırz, işkence ve eza fezâyihını ika” eylediklerini ve ırk ve mezhep farkı gözetilmeksizin herkesin bu musibetin hedefinde olduğu ileri sürülüyordu. Bununla birlikte, Ermenilerin mağdur olanlar içinde mühim bir kısmı teşkil ettikleri ifade ediliyordu. Ayrıca, Ermenilerin dışında kalan diğer unsurların ve Türklerin de zarara uğrayanlar içinde büyük bir yekûn tuttukları dile getiriliyordu.

İddianamede, Ermenilerin tehciri esnasında muhtelif zaman ve mekânlarda meydana gelen olayların münferit olaylardan ibaret olmadığı ve bu davada sanık olarak bulunanlardan oluşan bir komite merkezi tarafından tertip edildiği ifade ediliyordu. Bu bağlamda, Ermenilere yönelik işlenen mezalim ve katliam emirlerinin sözlü veya gizli emirler ve talimatlar verilmek suretiyle işlendiği iddia ediliyordu.¹²⁴

Bundan sonra, 4 Mayıs 1919 tarihinde ikinci duruşma yapıldı. Üçüncü duruşma 6 Mayıs 1919 Salı günü görüldü. Dördüncü Duruşmaya 8 Mayıs 1919 tarihinde devam edildi. Beşinci duruşma 12 Mayıs 1919 Pazartesi günü yapıldı. Altıncı duruşma 14 Mayıs 1919 tarihinde ve I. Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde ittihatçıların son duruşması 17 Mayıs 1919 Cumartesi günü yapıldı.¹²⁵

İttihatçıların yargılanmaya başlanması Ermeni ve Rum azınlığı arasında büyük bir umut oluşturdu. İstanbul’da yayımlanan Fransızca azınlık gazetesi olan Le Spectateur d’Orient adlı gazete 29 Nisan 1919 tarihli sayısında bütün baş sayfasını

¹²² Feridun Ata, **a.g.e.** s, 191

¹²³ Ata. **Aynı yer.**

¹²⁴ Osman Selim Kocahanoğlu, **Divan-ı Harb-i Örfi Muhakemat-ı Zabıt Ceridesi Tehcir Yargılamaları (1919)**, Temel Yayınları, İstanbul, 2007, s. 12–13.

¹²⁵ Duruşmaların tam metin transkriptleri için bkz. Osman Selim Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s. 3-308

İttihatçıların yargılanmasına ayırdı ve bu mahkeme ile ilgili, gazetenin heyecanını gösteren, büyük başlıklar attı. Bu başlıklar şu şekilde idi: “ İttihat ve Terakki'nin Yargılanması- Eski Nazırlar Sanık Sandalyesinde- Kendilerine Yüklenen Suçlar: İnsan Kırımı” Gazete, bu mahkemeyi Türkiye Hıristiyanları açısından yeni bir devir açacak gibi algılar. Bu bağlamda, “Doğu'nun Hıristiyan halkları, İtilaf Devletlerine ve Amerika'ya karşı bir kez daha minnettardır”¹²⁶ diyerek bu mahkemenin arkasındaki asıl gücün kimler olduğunu da açıkça ortaya koyar.

e. Nasihat Heyetleri

Damat Ferit Hükümeti, Osmanlı halkı arasında birlik ve beraberliği sağlamak ve farklı etnik ve dini kökene sahip unsurlar arasında bir kaynaşma meydana getirebilmek için bazı şehzadelerin başkanlığında Anadolu'ya ve Rumeli'ye nasihat heyetleri göndermeye karar verdi. 5 Nisan 1919 tarihinde Amiral Webb'i ziyaret eden Damat Ferit Paşa, “... taşradaki karışıklık ve huzursuzluğa son vermek üzere kuvvetli bir merkezi hükümet komitesi kurulacağını, sonra da söz konusu heyetlerden iki tane gönderileceğini ve bunların hükümet adına tam yürütme yetkilerine sahip olacaklarını açıkladı ve bu komite ve heyetlere İngiliz subayların da katılmasını istedi.”¹²⁷

Düşman karşısında halkın gizliden gizliye örgütlenmeye başlamasının nasihat heyetlerinin oluşturulmasında önemli bir etken olduğu da ileri sürülüyordu.¹²⁸ Fakat nasihat heyetlerinin gittikleri yerlerden gelen haberlerde bu heyetlerin “ Türklerin mukavemetini” artırdığı ifade ediliyordu. Aynı şekilde, Rumların da ilgi göstermediği dile getiriliyordu.¹²⁹

16 Nisan 1919 tarihinde Şehzade Abdurrahim Efendi başkanlığında bir heyet Anadolu'ya gönderildi. Bu heyet şu isimlerden oluşuyordu; Şehzade Abdurrahim, eski Bahriye Nazırı ayandan Birinci Ferik Ali Rıza Paşa, eski Divan-ı Harb-i Örfi

¹²⁶ Bilal Şimşir, **a.g.e.**, s. 81

¹²⁷ Sina Akşin , **a.g.e.** I, İşbankası yayınları 1998 s. 249 ;Damat Ferit Paşa nasihat heyetleri ile ilgili düşüncelerine karşı çıkan Maliye Nazırı Tevfik Bey'e verdiği cevapta şöyle diyordu; “ Bu heyetler gitmesin de, ahali birbirini mi kessin?” bkz. **Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları**, II. Cilt, Haz. Fatma Rezan Hürmen, Pınar yay. İstanbul, 2006, s. 177

¹²⁸ Lütfi Simavi, **Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri**, Hürriyet Yayınları, İstanbul, (Tarih yok) s. 497; “ Bu tür nasihat heyetleri, bir süre sonra, halkı Mustafa Kemal Paşa aleyhine kıskırtmak için yeniden ve daha büyük oranlarda düzenlenecektir” Simavi, **aynı yer**

¹²⁹ Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918 – 11 Erkim 1922)**, TTK, 1970, s. 28

başkanı Ferik Mahmut Hayret Paşa, Ferik Süleyman Şefik Paşa, Erkan-ı Harbiye Miralaylığından emekli Ali Fevzi Paşa, Bursa Müftüsü Ömer Fevzi, eski Pazarcık Müftüsü Halil Fehmi, Dâhiliye Nezareti müdürlerinden olan Ohannes Ferit, eski Karahisar Mebusu Yanko Efendi.¹³⁰ Kısacası heyet üç askeri paşadan, iki müftüden, bir Rum ve bir Ermeni'den oluşmaktaydı.¹³¹ Bu heyet sırasıyla şu illere uğradılar; Bursa, Balıkesir, İzmir, Afyon, Antalya, Isparta, Konya, Eskişehir.¹³²

Şehzade Cemallettin Efendinin başkanlığında ki ikinci heyette ise eski Harbiye Nazırı Cevat ve Fevzi Paşalar ile ulemadan Ziyaüddin Efendi bulunuyorlardı.¹³³ Bu heyet ise 28 Nisan 1919 tarihinde İstanbul'dan ayrıldı. Sırasıyla, Edirne, Kırkkilise, Havsa ve Tekirdağ'a uğrayarak 9 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul'a geri döndü.¹³⁴

Nasihât heyetlerinin gittikleri yerlerde halka okunmak için bir de bildiri hazırlanmıştı.¹³⁵ Bu bildiri de hükümete işlerinde yardımcı olunması konusuna ve saltanata bağlılık duygusuna vurgu yapıyordu.

¹³⁰ **Takvim-i Vekayi**, 17 Nisan 1335, no: 3525

¹³¹ Sina Akşin, **a.g.e.** I, 1998, s. 250

¹³² Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, s. 26

¹³³ **Takvim-i Vekayi**, 29 Nisan 1335, no:3535

¹³⁴ Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, s. 28

¹³⁵ Heyet-i Nasiha Bildirisi

“Hepimizin de bildiği gibi, şu on yıldır büyük Osmanlı devletimizin uğradığı dert ve belalar, kanunların ve şeriatın hükümlerine aykırı davranmış olan bir takım devlet adamlarının eseridir. Özellikle, Dünya Savaşı'na da katılmak suretiyle gösterilen ileriye görmezlik ve benzeri hataların tabii bir sonucu olarak bugün memleket felaketli bir durumda bulunmaktadır.

Yurdumuzda savaşın musibetlerine uğramadık tek bir bölge kalmadığı gibi, ülkenin bütününün de bu musibetlerden ne kadar zarar görmüş olduğu ortadadır. Velinimetimiz şevketmeâb efendimiz hazretlerinin şahane ülkesinin bugün ki gerçek çehresini bizzat gözleri ile görmek, halkın en başta gelen ihtiyaçlarını inceleyip bunun sonucunu kendilerinin yüce katına arz eylemek üzere bir heyet kurulmuştur. Bu heyetin başkanlığı gözbebeğimiz, şanlı şehzademiz devletlü, necâbetlü, Abdurrahman Efendi hazretlerine verilmiştir. İşte başkanımızın yönetiminde bulunan bizler, yukarıda belirttiğimiz maksatla şuanda vilayetinizde bulunmaktayız.

Hiçbir cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin bütün ülkemiz halkına, onların şefkatli babaları olan Padişahımızın selamlarını getirmektediriz. O Padişahımız ki milletimizin mutluluğundan haz duyduğu kadar ızdıraplarından da elem duymaktadır. İşte şimdi kendileri bu mutluluk verici size iltifat etmekte, sizi sevindirmektedir.

Geride bırakmış olduğumuz savaş sırasında maddeten ve manen uğramış olduğumuz zarar ve ziyanlardan dolayı padişah hazretleri son derece üzgündürler. Şevketmeâb efendimiz hazretleri, savaş yıllarında memleket halkı arasında meydana gelen kötü durumlara sebep olanları, ülkede yüzyıllardır süregelen kardeşlik ruhunun ortadan kalkmasına yol açanları bugün birer birer ve birbiri ardından kanun ve adaletin pençesine teslim ettirmektedir. Bunlar aslında bir avuç fesatçılardır; her cins ve mezhepten meydana gelmiş olan milletin masum varlığı bu gibi fesat lekelerinden tamamıyla arınıktır. Bizzat Padişahımız bu kanaattedir.

Padişah hazretleri, bütün halkının bundan böyle de asil Osmanlı tarihine lâyık bir surette hayatlarını sürdüreceklerine, ağırbaşlıklarını elden bırakmayacaklarına, hükümetin işlerinde

3. I. Damat Ferit Paşa Hükümeti Döneminde Ermenilerin Faaliyetleri

Ermenilerin Müslüman ahaliye yönelik şiddet eylemlerinin önlenmesine yönelik Hükümetin Adana vilayetine gönderdiği bir telgrafta, Ermenilerin Pozantı civarında Yohsulluhan mevkiinde iki Müslüman genci katlettikleri ve Ermenilerin intikamını alıyoruz diyerek Müslüman ahalinin darp ve işkenceye maruz kaldıklarının kayseri mutasarrıflığı tarafından bildirildiği ifade ediliyordu.¹³⁶

Damat Ferit Hükümeti'nin işbaşına geldiği günlerde Ermenilerin Adana'da taşkınlıkları giderek artmaktaydı. Birçok Türk bağlarda ve mahalle aralarında öldürülüyordu. 4 Mart 1919 tarihinde Dellâl Mustafa adlı kişi evinde öldürüldü. Bununla birlikte, Ermeniler 21 Nisan 1919'da Türk jandarmalarının kontrolünde bulunan silah deposuna baskın yaptılar. Bu baskın esnasında, Jandarma Okulu Öğretmeni Osman Efendi ile birlikte iki jandarma ve iki sivil Türk şehit edildiler.¹³⁷ Bu durum karşısında çileden çıkan Adanalılar cinayetleri protesto etmek maksadıyla gösteriler yaptılar.¹³⁸

Ermeni komiteleri de bu bölgede faaliyetlerini artırmışlardı. İlçelerde siyasi cemiyetler ve gençlik dernekleri kuruyorlardı. Ermeniler bu bölgede siyasi

devlete yardımcı olup, kolaylık göstereceklerine inanmakta ve bütün bunları halkından beklemektedirler.

Savaşın getirdiği musibetlerin yıkıcı etki ve izlerini ortadan kaldırmak elbette geniş bir zamana bağlıdır. Bununla birlikte geniş halk yığınlarının refaha kavuşmasını sağlayacak her türlü tedbirlerin hemen alınmaya başlamasını da arzu etmektedir. Sırf bu konularla ilgilenmek ve uğraşmak üzere bir yüksek komisyon kurulması, memurların çok ve daha verimli çalışmaları, halkın da onları desteklemesi yine bu arzular arasındadır. Yakında daha geniş yetkileri bulunan heyetler göndererek her türlü memleket işlerinin kolaylaştırılıp islâh edilmesi alınan kararlar arasındadır.

Bütün bunlarla birlikte memleketin kalkınması, refaha yönelmesi işleri-her şeyden önce-halkın rahatını ve güvenini yeterince sağlamaya bağlı olduğundan ve bu önemli konu da ancak o halkın hükümeti desteklemesiyle imkan bulacağından, bu konuda siz yurttaşların göstereceğiniz iyi niyete ve sağduyuya ne kadar ihtiyaç duyulacağını şüphesiz takdir edersiniz.

Tarih ve özellikler Osmanlı tarihinde bu ve buna benzer büyük olaylar her zaman görülmüştür. Bütün bunlar milletin sabır ve sükûneti ve saltanat makamına göstereceği saygı ve bağlılıkla daima atlatılmıştır. Şimdi de bu yolda yürünüldüğünde görülecektir ki geleceğimiz mutluluk ve aydınlıkla dolu olacaktır.

İşte bütün bunlardan dolayı yüce halifemiz ve padişahımız adına sizlere şu tavsiyede bulunmaktayız: Hakkınıza kanaat, yurttaşlarınızın haklarına riayet ve kanunlara itaat ediniz.”

Bkz. Lütfi Simavi, **Osmanlı Sarayının Son Günleri**, s. 497-499

¹³⁶ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/70

¹³⁷ Yusuf Ziya Bidirici, **Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız Ermeni İlişkileri, Adana Valiliği**, Adana, 2008, s. 118

¹³⁸ Yusuf Ziya Bidirici, **a.g.e.**, s. 119

cemiyetler vasıtasıyla Ermenistan Krallığının kurulması için çalışıyorlardı. Bu hedeflerine ulaşmak için raporlarla ve tarihsel vesikalarla tezlerini savunmalarının yanı sıra gerekirse zora başvurmayı da düşünüyorlardı. Gençlik derneklerinin çalışma alanı ise Çukurova'ya göç eden Ermenileri eğitmek, Türkleri Fransızlara şikâyet etmek ve Ermeni gençlerini siyasal cemiyetlere elaman olarak yetiştirmek idi. Ermeniler, cemiyetleri ve dernekleri vasıtasıyla sık sık gösteriler tertip ediyorlardı. Bununla birlikte, hayalini kurdukları Ermenistan Krallığı bayrağını evlerine ve iş yerlerine asıyorlardı. Böylelikle Türkleri rencide ediyorlardı. Ermeniler sadece Fransızları değil İngilizleri de Türkler aleyhinde kışkırtıyorlardı. Türklerin isyan edeceğini ileri sürüyorlardı. Bunun üzerine, Bremond 28 Nisan 1919 tarihinde bir bildiri yayınlarak herkesin yirmi dört saat içinde silahlarını teslim etmelerini istedi. Yirmi dört saat içinde silahlarını teslim etmeyenlerin idam edileceklerini bildirdi.¹³⁹

Aynı gün İngiliz ve Fransızlar şehrin bütün giriş ve çıkışlarını tutarak genel bir silah araması yaptılar. Bu arama esnasında Fransızlar girdikleri evlerdeki değerli eşyalara da el koyuyorlardı.¹⁴⁰

Evlerde yapılan aramalar sonrasında, evinde kıyma bıçağı çıkan yorgancı Şerif, Polis Mustafa, İmam Ziya'ya dayak atıldı. Fakat evinde silah çıkan bir Ermeni ise, bildiri gereği idam edilmesi gerekirken, adı zikredilen kişilerle aynı cezaya çarptırıldı. İngiliz ve Fransızlar Türklere gözdağı vermek maksadıyla şehrin ileri gelenlerinden Tefik Kadri Ramazanoğlu'nun evini iki kez aradılar ve silah bulunduğunu iddia ederek 1 Mayıs 1919'da tutukladılar. 2 Mayıs 1919 tarihinde de köprübaşında çarpmıha gererek çıplak sırtını ucu telli kırbaçla yirmi kez kırbaçladılar.¹⁴¹ İşgal kuvvetlerinin silah arama faaliyetleri 6 Mayıs 1919 gününe kadar devam etti.¹⁴²

Ermeni patrikhanesi, Ermenilere yönelik çeşitli şiddet olaylarının meydana geldiğini dâhiliye nezaretine şikâyet ediyordu. Özellikle memleketlerine geri dönen Ermenilerin jandarmalar tarafından tehdit edildiklerini ve değerli eşyalarının,

¹³⁹ Kasım Ener, **Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 10

¹⁴⁰ Yusuf Ziya Bildirici, **Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız Ermeni İlişkileri**, s. 119

¹⁴¹ Kasım Ener, **Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, s. 11

¹⁴² Yusuf Ziya Bildirici, **Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız Ermeni İlişkileri**, s. 119

paraların gasp edildiğini, “ birkaç güne kadar sizlere neler yapacağız.” Şeklindeki sözlerle Ermenilerin korku içerisinde bırakıldıklarını, bazı Ermenilerin katledildiklerini ileri sürüyordu.¹⁴³ Bu durumu Edirne vilayetine soran Hükümet gerekli cevabı zamanında alamayınca, Tekfurdağı mutasarrıflığından da bilgi istedi.¹⁴⁴

Bununla birlikte, bazı mülki amirle ilgili şikâyetler yapıyordu. Keskin Kaymakamı şikâyet edilen yetkililerden birisiydi. Keskin Kaymakamı Halit Bey, Ankara ve Tevabii Ermeni Murahhasa vekili serrahip Yağsenin tarafından şikâyet edilmişti.¹⁴⁵

Bunun yanı sıra, Isparta eski mutasarrıfı Hakkı Behiç ile Konya Murahhası emekli binbaşı Yanyalı Rıza Bey Ermeni tehciri esnasında zulüm yaptıkları gerekçesi ile Papaz Gabriel ve Ohannes adlı kişiler tarafından şikâyet edilmişlerdi.¹⁴⁶ Yine benzer bir şikâyet, Abrahamyan adlı bir Ermeni tarafından yapıldı. Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsusa tarafından Divan-ı Harb-i Örfi başkanlığına gönderilen yazıda, eski Adana Jandarma Kumandanı Hacı Hamdi ve hapishane müdürü Refik Bey’lerin Abrahamyan ve ailesinin birçok felakete ve perişaniyete maruz kalmalarına sebebiyet verdikleri iddia olunuyordu.¹⁴⁷

Dâhiliye Nezaretine gönderilen 19 Nisan 1919 tarihli ve Ohannes imzalı bir şikâyet dilekçesinde gerek tehcir gerekse askerlik vazifesi nedeniyle memleketlerinden uzak kalan ve Sivas’ın Pirkenek köyüne dönen kırka yakın Ermeni ailesinin emval ve emlakinin kendilerine iade edilmediği şikâyet ediliyordu.¹⁴⁸

Sadece patrikhane şikâyetlerde bulunmuyordu. Ermenilerin kendileri de bireysel olarak şikâyet dilekçeleri veriyorlardı. Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından Sivas vilayetine gönderilen bir yazıda Madam İnciyan’ın bir dilekçesinden bahsediliyordu. Bu dilekçede Madam İnciyan, Artova nahiyesine bağlı Selük kariyesinde bulunan Koçoğlu Yusuf tarafından hemşirezadesinin zorla kaçırıldığını

¹⁴³ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/130

¹⁴⁴ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/181

¹⁴⁵ BOA, **DH. ŞFR**, no: 97/159

¹⁴⁶ BOA, **DH. KMS**, 49-2/11

¹⁴⁷ BOA, **DH. KMS**, 49-2/13

¹⁴⁸ BOA, **DH. KMS**, 49-2/15, lef:2

ve alıkonulduğunu iddia ediyordu. Bunun üzerine Sivas valiliğine verilen bir emirle bu durumun tahkik edilerek adı geçen kişinin cezalandırılmasını isteniyordu.¹⁴⁹

Yine Ankara vilayetine bağlı Nallıhan kazasından ihtiyar heyeti tehcir esnasında yapılan zulümleri Dâhiliye Nezaretine gönderdikleri şikâyetlerinde dile getiriyorlardı. Dâhiliye Nezareti de bu şikâyetleri Divan-ı Harbi Örfi Başkanlığına tevdi ediyordu.¹⁵⁰

İngilizler Ermenilerin durumu ile çok yakından ilgileniyorlardı. Memleketlerine geri dönen Ermenilerin yerleşmeleri, mallarının iadesi, can güvenliğinin sağlanması ve Ermenilerin şikâyetlerinin ilgili yerlere iletilmesi konusunda ciddi bir gayret içerisinde bulunmaktaydılar. Bunun yanı sıra, 1915 yılında tehcir edilen ve akıbetlerinin bilinmediğini iddia ettiği Ermenilere yönelik hükümetin araştırma yapması isteniyordu. Bunun üzerine Hükümet, özellikle Bursa Ermenileri ile ilgili, tahkikat yapılması için gerekli emirleri verdi.¹⁵¹

Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra Ermeni Fırkaları da çalışmalarına başladı. Etkili Ermeni fırkalarından birisi olan Taşnaksütyun Fırkası ciddi bir faaliyet içerisinde idi. Dâhiliye Nezâreti Taşnaksütyun Fırkasının faaliyetlerini yakında takip etmekteydi. Ermeni fırkasının İzmit ve Adapazarı civarındaki faaliyetleri İzmit mutasarrıflığına gönderilen bir şifre telgrafta şu şekilde anlatılmakta idi:

Ermeni siyasi cemiyetlerinden Taşnaksütyun Fırkası Rusya'dan geri dönen Ütücüyan isimli bir şahsı Adapazarı ve İzmit havalisi Ermeni köylerine göndermiştir. Bununla birlikte, Rusya'dan gelen Bolşevik düşüncesine sahip yüz elli, iki yüz Ermeni neferini de İzmit'te demirlemiş bulunan Amerika vapurunda amele olarak istihdam edilmek bahanesiyle İzmit'e sevk etmişlerdir. Bunların dışında, İzmit ve Adapazarı köylerine gönderilen Taşnaksütyun fırkası üyelerinden Adapazarlı Vahan Kabadayan, Nerses Samuel Hamparsumyan, Setrak, Ardaş Haçik Kalaycıyan, Antranik ve Bahçecikli Kirkor, Aram, Agob ve kardeşi Minas Stepanyan Andreyasyan, Ohannes Davidyan, Matosyan Leon isimlerindeki kişilerin bir çete kurarak tehcir edilen Ermenilerin yerlerine yerleştirilen Müslüman muhacirlere

¹⁴⁹ BOA. **DH. ŞFR**, 96/136

¹⁵⁰ BOA, **DH. KMS**, 49-2/14, lef:1-2

¹⁵¹ BOA. **DH. ŞFR**, 97/146

saldırıda bulunma girişimleri tespit edilmişti. Dâhiliye Nezareti İzmit Mutasarrıflığını uyararak adı geçen şahısların takip edilmesini ve asayiş bozacak girişimlerde bulunmalarının önlemesini istiyordu.¹⁵²

Ermeni fırkalarının yanı sıra Ermeni çeteleri de Müslüman halkın can ve mal güvenliğini tehdit ediyordu. Samuel ve Mihran çeteleri Boğazlıyan ve Maden kazalarında Müslümanların mallarını gasp ediyor, canlarına kıyıyorlardı. Birinci Dünya Savaşının getirdiği birçok sıkıntıya göğüs germek zorunda kalan halkın, Ermeni çetelerinin saldırıları ve yağmaları karşısında, tahammülleri kalmamıştı. Dâhiliye Nezaretine gönderdikleri telgrafta ; “ ... Bu hususta ref-i sada ile can ve ırz ve namusumuzun muhafazası esbabının istikmalini gözyaşları ile bekliyoruz.” diyerek feryat ediyorlardı.¹⁵³

Ermeni çetelerinin zulmüne maruz kalan halk çeteler hakkında ciddi bir takibat yapılmadığı için, Ermeni çetelerinin Boğazlıyan, Maden ve Çat kazalarında insanlara çeşitli zulümler yaptıklarını, mallarını ve değerli eşyalarını gasp ettiklerini düşünüyorlardı. Bu düşüncelerini gerek Hariciye Nezaretine gerekse Dâhiliye Nezaretine gönderdikleri telgraflarla dile getiriyorlardı.¹⁵⁴

Bunun üzerine, Hükümet tarafından Sivas valiliğine gönderilen telgrafta, şikâyetlerin ciddi bir şekilde incelenerek gerekli incelemenin yapılması ve suçluların tutuklanması isteniyordu.¹⁵⁵

Ermeniler Bilecik’te birçok eve zorla giriyorlardı. Bu evler de aramalar yapıyorlardı. Ermenilerin bu hareketleri hükümet tarafından da yakında takip ediliyordu. Ermenilere yönelik bu suçlamalar sadece bir iddia değildi. Çünkü zorla girdikleri evler ve isimler açık bir şekilde Dâhiliye Nezaretine haber veriliyordu.¹⁵⁶

¹⁵² BOA. **DH. ŞFR**, 97/244

¹⁵³ BOA. **DH. EUM. AYŞ**, 6/8, lef. 4

¹⁵⁴ BOA. **DH.EUM. AYŞ**, 6/8, lef. 7; Bu durum Şarkışla kazasının Sızır köyü eşrafından Mir Seyyid’in Hariciye Nezaretine 17 Nisan 1919 tarihinde gönderdiği telgrafta şöyle dile getiriliyordu: “ Öteden beri Boğazlıyan kazasının Çat ve Maden kazasının Aktaş ve Başaçanak mevki’lerinde tahassun ile ahali-i kurâ ve ebnâ-yı sebile îrâs-ı hasırdan hâlî kalmayan Boğazlıyan’ın Ürneç karyesinden Samuel ve Çatlı İsmetoğlu Mihran çeteleri mezkûr kazalarda haklarında bir takibat-ı ciddiye yapılmamasından münba’is olmalıdır ki yetmiş seksen neferden ibaret olan çete efradı Maden kurâsı ahalisine envâ’-ı mezâlîm ve işkence icrasıyla katl-i nüfus be gasb-ı nukûd ve emval gibi ahvâl-i şekâvetin ‘ikâ’ından hali kalmamakta...”

¹⁵⁵ BOA. **DH. EUM. AYŞ**, 6/8, lef. 1

¹⁵⁶ BOA. **DH. ŞFR**, no: 99/167

Ermeni Patriğinin ve cemiyetlerin çalışmaları ile ilgili önemli bir istihbarat çalışması Polis Müdüriyet-i Umumisi tarafından 12 Mayıs 1919 tarihinde Dâhiliye Nezaretine bildirildi. Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda Ermeni Patriği ve Ermeni Protestan Cemaati vekilinin isteği üzerine gelecekte kurulacak Ermeni Hükümetinin imarı için harcanmak üzere, siyasi fırkaların da yardımıyla, İstanbul ve diğer vilayetlerde bulunan Ermeni zenginlerinden bir milyon lira yardım toplanmaya karar verildi. Bu hususta çalışmak üzere bir heyet oluşturulduğu bildiriliyordu.

Bununla birlikte, Cenevre’de Taşnaksütyun fırkasının ileri gelenlerinden Mısırlıyan ve Bazarganyan adlı iki kişi seçilerek Lahey’de bir şube açılması için çalışmalar başlatıldı. Adı geçen kişilerin, aynı zamanda, yabancı ülkelerde dağınık bir halde bulunan Ermenileri Anadolu’ya göçe teşvik ettikleri ve sevklerini kolaylaştırma konusunda faaliyet gösterecekleri haber veriliyordu.¹⁵⁷

İstanbul’u fiilen işgal eden İtilaf devletlerinden cesaret alan Ermeniler ve Rumlar aralarındaki işbirliğini arttırdılar. Bu iki unsur her vesile ile birlikteliklerini vurguluyorlardı. Çeşitli toplantılarda bir araya geliyorlardı. Ve bu toplantılarda Rum ve Ermeni ittifakının önemi vurgulanıyordu. Bu toplantılardan birisi de Rumların yortusu nedeniyle Beykoz’da bulunan Ermeni Okulunda yapıldı. Bu toplantıya İngiliz ve Fransız askerleri de iştirak ettiler. Ermeni okulunda yapılan toplantıda, İtilaf Devletleri tarafından işgal edilen Kabataş’taki fabrikada tercümanlık yapan Serkis isimli kişi hazır bulunanlara şöyle hitap etti:

“Değerli misafirler, bunca senedir düşmanlarımızın pençeleri altında ırz ve namusumuz çiğnendi. Çocuklar kesildi. Ahalimiz öldürüldü. Bundan sonra düşmanlara hadlerini bildireceğiz. Rum ve Ermeni ittifakı sayesinde onlar da bizim ne olduğumuzu anlayacaklardır. Biz zavallılara yapmadık hakaret bırakmadılar. İtilaf Devletleri sayesinde düşmanların pençeleri altından kurtulacağız, kurtulduk. Yaşasın İngiliz, Fransız, İtalyan, Yunanistan ve Ermenistan. Kahrolsun zalim düşmanlarımız.” Daha sonra söz alan eski Beykoz Ermeni Papazı olan Paso Himayak Efendi de aynı iddiaları dile getirdikten sonra konuşmasını şöyle tamamladı: “ Bizi bu altı yüz senelik düşmanlarımızdan muhterem İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunanistan kurtardı. Biz böyle bir araya gelmese idik,

¹⁵⁷ BOA. DH. EUM. AYŞ, 8/91, lef. 1

bu ebedi düşmanlarımız bizi mahvedeceklerdi.”¹⁵⁸ Hükümet bu tarz toplantıları yakından takip etmekteydi.

Daha önce de bahsedildiği gibi, yerli Ermeniler Fransız ordusuna katılmışlardı. Fransızların işgal ettiği yerlerde gerek halk gerekse Osmanlı askerleri Ermenilerin saldırısına maruz kalıyorlardı. Fransız üniforması giyen yerli Ermenilerin Osmanlı askerine karşı giriştikleri saldırılar Harbiye Nazırı tarafından Hariciye Nezareti’ne bir yazı ile bildirildi.

12 Mart 1919 tarihinde, Harbiye Nezareti tarafından Hariciye Nezareti’ne gönderilen yazıda, Yıldırım Kıtalar Müfettişliği tarafından konuyla ilgili yapılan tahkikat liste halinde sunuluyordu. Bu listeye göre:

“1- Yirmi dördüncü alayın birinci taburunun dördüncü makineli tüfek bölüğünden Çineli Hacı Osman oğullarından Kundakçı Mustafa oğlu Hasan’a Islahiye’de Ermeni efradı tecavüz ederek yirmi liralık nakit parasını almışlardır.

2- Beşinci fırka on sekiz numaralı seyyar hastahane efradından Görδος (Gördes) kazasının Kılınçlar karyesinden Hacı Kâhya oğullarından Mustafa oğlu Mustafa Çavuş Pozantı’da Ermeniler tarafından dövülmüş on beş lira kâğıt para ve on iki altın lirası alınmıştır.

3- Beşinci fırka birinci topçu taburu efradından Manisa’nın Turgutlu kasabasından Hasancık oğlu Osman’ın Pozantı’da Ermeniler on lira kâğıt, beş mecediye gümüş parasını ve kaputunu almışlardır.

4- Beşinci fırka beşinci alayın ikinci bölüğü efradından Afyonkarahisarlı Ayyaş Mehmed oğlu Hasan’ın Pozantı’da Ermeniler üç banknot ve iki altın lirasını almışlardır.

5- Yirmi dördüncü alay üçüncü tabur onuncu makineli tüfek bölüğünden Sandıklı kazasının Yuva köyünden Keleş oğlu Yusuf’un Pozantı’da Ermeniler tarafından yirmi altı banknot, altmış altı buçuk gümüş mecediye ve üç lira altını alınmış ve darp edilmiştir.

¹⁵⁸ BOA. DH. EUM. 5. Şb. 78/10; **Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri (1918–1919) II**, Ankara 2002, s. 50 -51

6- Yirmi dördüncü alay üçüncü tabur dokuzuncu makineli tüfek bölüğünden Kamil Onbaşı Pozantı'da İngiliz elbisesi giyen Ermeniler tarafından taarruza uğramış, altı mecediye gümüş parası alınmıştır.”

Tezkirenin sonunda yukarıda sayılan olayların önemsizlerden olduğu vurgulanarak, zabıtalının dövüldüğü, öldürüldüğü, silahlarına el konulduğu ve bu tarz olayların her gün yaşandığı ifade ediliyordu. Osmanlıların maruz kaldığı bu davranışların önün geçilebilmesi için İtilaf Devletleri'nin siyasi temsilcileri nezdinde girişimde bulunulması isteniyordu.¹⁵⁹

Fransız üniformalı Ermeniler özellikle devlet görevlilerine karşı şiddet hareketlerinde bulunuyorlardı. Zor Eski Telgraf Müdür Muharrem Efendi de saldırıya uğrayanlardan birisi idi. Muharrem Efendi Maraş'tan Konya'ya gelirken Osmaniye ile Toprakkale istasyonları arasında Fransız askeri üniformalı Ermeniler tarafından süngü ile öldürülerek vagonun dışarı atılmıştı. Bununla birlikte trende bulunanlardan bazıları da gasp edilmişti.¹⁶⁰

Ermeniler sadece güney bölgelerinde değil, doğu illerinde de Müslümanlara yönelik şiddet eylemlerinde bulunuyorlardı. Doğu Anadolu Bölgesinde, Ermenilerin arkasındaki en büyük destek İngiltere idi. Fakat bu bölgede kurulan Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti, İngilizlerin isteklerinin gerçekleşmesini engelliyordu. Bu nedenle İngilizler bu hükümetin varlığından rahatsız oluyorlardı. Bu bağlamda, 2 Nisan 1919 tarihinde Batum'da, General Milne ve İngiliz Kafkas İşgal Kuvvetleri Komutanı olan General Thomson bir araya gelerek Cenub-i Garbi Kafkas Hükümetinin dağıtılması için plan yaptılar. Ve bu planlarını gerçekleştirmek için de Kars, Nahcivan ve Borçalı'da bulunan 27.İngiliz Ordusuna şu talimatı verdiler:¹⁶¹

“- Kars vilayeti ve Nahcivan bölgesi Barış Konferansı tarafından Ermenistan Hükümetinin idaresine verilecektir.

- Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti dağıtılacak ve liderleri ve ileride tehlike teşkil edecek şahıslar sınır dışı edilecektir. Bunlar, Tiflis'e gönderilecektir.

¹⁵⁹ Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri (1918–1919) II. s. 53–54

¹⁶⁰ Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri (1918–1919) II. s. 70

¹⁶¹ Ali Arslan, **Kutsal Ermeni Papalığı Eçmiyazın Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar**, Truva Yayınları, İstanbul, 2005, s. 121–122

- Ermeni yöneticiler getirilinceye ve idare Ermeni Cumhuriyeti'ne devredilinceye kadar, Nahcivan ve Kars'ta idare, Preston'un denetiminde bölgedeki şahıslarla gerçekleştirilecektir”

Nitekim İngilizler, 12 Nisan 1919 tarihinde, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin parlamentosunu dağıttılar ve Kars'ı Ermenilere teslim ettiler.¹⁶² Bu “Birleşik Ermenistan Cumhuriyet” projesinin gerçekleştirilmesi için atılan önemli bir adımdı. Osmanlı Hükümeti'nin tutumu ise bu süreci hızlandıran bir unsurdu.

Osmanlı Hükümeti kendi sınırları içerisinde bulunan Ermeni örgütleri, çeteleri ve diğer Ermeni kurumlarının devlete yönelik olumsuz faaliyetlerini önlemek için çeşitli tedbirler alıyordu. Bir yandan da, Avrupa'da bulunan Ermenilerin kampanyaları ve politik isteklerini kabul ettirmek için yaptıkları propagandaları vardı. Daha önce de belirtildiği gibi, Boghos Nubar Paşa ve Aharonian Paris Barış Konferansında, Avrupalıların bile ütopya olarak değerlendirdikleri, isteklerini dile getirmişlerdi. Damat Ferit Paşa, Boghos Nubar ve Aharonian'ın teşebbüslerini sonuçsuz bırakmak düşüncesiyle Ermenistan'ın kurulması ile ilgili düşüncelerini 30 Mart 1919 tarihinde verdiği Memorandum'da; “ ... Ermenistan'ın İngiltere'nin arzusu ve diğer büyük devletlerin mutabakatlarıyla müstakil veya muhtar bir cumhuriyet olarak kurulacağını”¹⁶³ dile getirdi.

Damat Ferit Paşa'nın ifade ettiği bu beklentisi 28 Mayıs 1919 tarihinde “ birleşik ve hür Ermenistan'ın” ilan edilmesiyle gerçekleşti. Burada birleşik Ermenistan ifadesi ile Kafkasya'da bulunan Ermenistan ile Türkiye sınırları içerisinde bulunan ve Ermenilere ait olduğu iddia edilen iller kastediliyordu. 27 Nisan 1919'da Ermenistan hükümeti tarafından ilan edilen “Birleşik Ermenistan bildirisinde” de bu düşünce açık şekilde ifade edilmişti.¹⁶⁴

¹⁶² Ali Arslan, **a.g.e.**, s. 122

¹⁶³ Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 41

¹⁶⁴ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 1987, s. 674; 27 Nisan 1919 tarihinde ilan edilen Birleşik Ermenistan Bildirisi şu şekilde idi; “ Ermenistan'ın bütünlüğünü sağlamak ve milletin tam hürriyet ve gelişmesini temin için Ermenistan hükümeti, bütün Ermeni milletinin ortak arzularına ve isteğine tercüman olarak bugünden itibaren Ermenistan'ın parça parça kesimlerinden birleşmiş bir hükümet halinde kurulmuş olduğunu ilan eder.” Geniş bilgi için bkz. Esat Uras, **a.g.e.**, s.674-675

Ermeniler çetecilik faaliyetlerine Marmara bölgesinde de devam ediyorlardı. Adapazarı civarında Müslümanların önleri kesilerek eşyaları gasp ediliyordu ve katlediliyorlardı.¹⁶⁵

Bunların yanı sıra, Ermeni yetimlerinin toplanması için Patrikhane'nin faaliyetleri mevcuttu. Müslüman çocuklar Ermeni oldukları iddiasıyla evlerinden alınarak Patrikhaneye götürülüyorlardı. Savaş sonrasında Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Birinci Şube'de milliyetleri bilinmeyen çocukların durumunu araştırmak için oluşturulan heyete Patrikhaneden Çakıryan Efendi de katılmıştı. Çakıryan Efendi Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nde bulunan ve yetimlerin kaydının yapıldığı defter üzerinde oynamalar yaparak birçok Müslüman yetim çocuğu Ermeni yapmak girişiminde bulunmuştu. Bununla birlikte, birçok Müslüman yetimler de Patrikhane'ye götürülerek kötü muamelelere maruz kalmışlardı. Bütün bu olaylar Polis Müdüriyeti'nden Dâhiliye Nezaretine gönderilen raporda açık bir şekilde anlatılmaktaydı.¹⁶⁶

Polis Müdüriyetinin 28 Nisan 1919 tarihli raporunda Biri Amerikalı, biri Türk ve birisi de Ermeni olmak üzere üç kadından oluşan bir heyetin teşkil edilerek bir evin tutulduğu ve Müslüman ailelerin yanında bulunan Ermeni yetimlerinin Osmanlı polisine müracaat edilmeksizin İtilaf Devletleri polislerinin yardımı ile toplandığı bildiriliyordu. Ayrıca böyle bir heyetin oluşturulması ile ilgili resmi bir izinin alınmadığı ifade ediliyordu.¹⁶⁷

¹⁶⁵ BOA. EUM. AYŞ. 7/85

¹⁶⁶ Bülent Bakar, a.g.e., s. 212

¹⁶⁷ A.g.e., s.211

B. İKİNCİ DAMAT FERİT PAŞA HÜKÜMETİ VE ERMENİLER (19 MAYIS 1919 – 20 TEMMUZ 1919)

1. İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti Üyeleri ve Hükümete Tepkiler

a. İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu ve Hükümet Üyeleri

i. İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu

Birinci Damat Ferit Paşa Hükümeti, İtilaf Devletlerinin mütarekenin ilk günlerinden itibaren mütareke hükümlerine riayet etmeyişi ve keyfi harekette bulunmaları karşındaki tutumu, Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'in idam edilmesi, İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin mahkeme ve sorgulanmaları ile ilgili sürecin gazetelerde çıkması ve benzeri nedenlerle halkın gözünden düşmüştü.¹⁶⁸

Hükümetin itibarını sarsan asıl olay İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesi oldu. İzmir'in işgal edileceği Amiral Web tarafından 15 Mayıs 1919 tarihinde bir nota ile Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya bildirilmişti. Aynı zamanda, Paris Barış Konferansında, İzmir'in işgal edilmesi ile ilgili, alınan karar İngiliz Deniz Kuvvetleri Kumandanı Amiral Calthorpe tarafından Aydın vilayetine de iki nota ile bildirildi. Birinci nota da, Paris Barış Konferansında alınan karara ve Mondros Mütarekenamesi'nin yedinci maddesine istinaden İzmir istihkâmlarının işgal edileceği, ikinci notada ise, İzmir'in yine aynı sebeplere binaen, Yunan askeri tarafından işgal edileceği belirtilmişti.

Birinci Damat Ferit Paşa Hükümeti, bu durumu kamuoyuna resmi bir tebliğ ile duyurmuştu. Bu resmi tebliğde İzmir'in işgal süreci özetlendikten sonra Hükümet'in milletin ve devleti hukukunu muhafaza etmek için gerekli teşebbüste bulunduğunu ve bu bağlamda, Dâhiliye Nezareti'nin halkın sükûna davet edilmesi için vilayetlere bir genelge gönderdiği ifade ediliyordu.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 590

¹⁶⁹ **İkdam**, 16 Mayıs 1919, no:7998

15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesi üzerine Birinci Damat Ferit Paşa Hükümeti istifa kararı aldı.¹⁷⁰ Hükümet istifa etmeden önce İtilaf Devletlerinin Yüksek Komiserliklerine de İzmir'in işgalini haklı gösterecek hiçbir sebebin olmadığını belirten bir nota verdi.¹⁷¹ Hükümetin istifa etmesi ile ilgili Sadrazam Damat Ferit Paşa nazırlarla yaptığı görüşmesini şu şekilde aktarmakta idi; “ Böyle bir zamanda Zât-ı şâhâneyi yalnız bırakmak doğru değildir; sonuna kadar sebat edelim; artık bizim için devam mümkün olamazsa o zaman bir daha gelmemek üzere çekilip gidelim diye ısrar ettimse de arkadaşları ikna mümkün olmadı; bu kararı çıkardılar.”¹⁷²

Damat Ferit Paşa, öncelikle, istifa etmek gibi bir niyetinin olmadığını ancak meclis-i vükelanın kendisini buna zorladığını açıkça beyan ediyordu. Bununla birlikte, iktidarın da elinden çıkmamasını istiyordu. Bu bağlamda 18 Mayıs 1919 tarihinde İngiltere baş tercümanı Ryan'a Padişah ile görüşmelerini aktararak, kendisinin tekrar iktidara gelmesi konusunda ısrar ettiğini ifade etti. Ancak, Damat Ferit Paşa, kesin bir destek görmeden iktidara gelmesinin faydasız olacağını ileri sürüyordu. Yine, İzmir işgalinin ardından yeni bir felaket olarak İstanbul'un Osmanlıların elinden çıkabileceği endişesini ve korkusunu da taşıyordu.¹⁷³

Padişah Vahdettin, Damat Ferit Paşa'nın istifasını kabul etmekle birlikte yeni hükümeti kurma görevini tekrar Damat Ferit Paşa'ya verdi. Padişah, yeni kabineden son derece fedakâr ve azimli bir şekilde çalışmalarını istiyordu.¹⁷⁴ Bunun üzerine yeni hükümet 19 Mayıs 1919'da kuruldu.¹⁷⁵

20 Mayıs 1919'da İngiliz Yüksek Komiser yardımcısı Amiral Webb'i ziyaret eden Sadrazam, görev almama kararının olduğunu ancak diğer yüksek komiserlerin, ülke daha uzun süre hükümete kalırsa dağılabilir, uyarıları karşısında tekrar hükümeti kurduğunu beyan etti.¹⁷⁶

İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti üyelerinden büyük bir kısmı, Birinci Damat Ferit Paşa Hükümetinde vazife yapmış isimlerden oluşmaktaydı. Bu nedenle

¹⁷⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, s. 2040

¹⁷¹ Tevfik Biren, **a.g.e.**, s. 189

¹⁷² Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 228

¹⁷³ Sina Akşin, **a.g.e.**, I, s. 299 (1998)

¹⁷⁴ Ali Fuat Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 231

¹⁷⁵ Sina Akşin, **a.g.e.** I, s. 300

¹⁷⁶ **Aynı yer.**

de yeni Hükümet de Hürriyet ve İtilaf Partisi hükümeti olarak algılanmaktaydı. Bu duruma Hürriyet ve İtilaf Partisi tepki gösterdi. Bazı gazetelerin yazdığı gibi Hükümetin bir parti hükümeti olmadığına aşikâr bir şekilde ortada olduğunu beyan etti.¹⁷⁷

Damat Ferit Paşa başkanlığında kurulan yeni hükümetin bir önceki hükümetten farkının ne olduğu basında sorgulanıyordu. Çünkü, Birinci Damat Ferit Paşa Hükümeti istifanamesinde İzmir'in işgali üzerine hükümetin oluşan şartlarda vazifesine devam edemeyeceğini beyan ederek istifa etmişti. Bu bağlamda yeni kurulan hükümetin eskisinden bir farkı olmadığı ve aynı ağır şartların devam ettiği ileri sürülerek hükümetin bu ağır şartların üstesinden nasıl geleceğini bir beyanname ile bildirmesi isteniyordu.¹⁷⁸

ii. İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti Üyeleri

İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti şu isimlerden oluşuyordu:¹⁷⁹

Sadrazam ve Hariciye Nazırı: Ferit Paşa

Harbiye Nazırı: Eski Nafia Nazırı Şevket Turgut Paşa

Meclis-i Has Vükela Memuriyeti: Eski Harbiye Nazırı Şakir Paşa

Şura-yı Devlet Riyaseti: Diğerinin tayinine kadar vekâleten Edhem Bey

Dâhiliye Nazırı: Eski Maarif Nazırı Ali Kemal Bey

Adliye Nazırı: Eski Evkaf Nazırı Vasfi Efendi

Maliye Nazırı: Tevfik Bey

Naifa Nazırı: (diğerinin tayinine kadar vekâleten) Şevket Turgut Paşa

Ticaret ve Ziraat Nazırı: Edhem Bey

Maarif Nazırı: Eski Nazırlardan Said Bey

Evkaf Nazırı: Eski Darül-hikmet-i İslamiye Reisi Hamdi Efendi

Şeyhülislam: Mustafa Sabri Efendi

Bahriye Nazırı: Avni Paşa

¹⁷⁷ **İkdam**, 23 Mayıs 1919, no: 8005

¹⁷⁸ **İkdam**, 20 Mayıs 1919, no: 8002

¹⁷⁹ **Takvim-i Vekâyi**, 20 Mayıs 1335, no:3553

Vekâleten yürütülen bu iki makama Çarşamba gününe kadar asaleten iki kişinin seçileceği ve oylarından istifade edilmemek üzere ricali devletten bazı zevatın kabineye memur edileceği bilgisi de gazetelerde yer aldı.¹⁸⁰

Meclis-i vükelaya sonradan memur edilenler şu isimlerden oluşmakta idi; Reşit Akif Paşa, Birinci Ferik Ali Rıza Paşa, Tevfik Paşa, İzzet Paşa, Abdurrahman Şeref Efendi, Haydarizade İbrahim Efendi, Ferik Ahmet Abuk Paşa, Ferik Çürüksulu Mahmut Paşa, eski Amasya Mebusu İsmail Hakkı Paşa, Ferik Rıza Paşa,¹⁸¹

b. İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Ermeni Politikası

Ermenilerle ilgili olarak, bu dönemde de, İtilaf Devletlerini memnun etme politikası çerçevesinde hareket edildiği görülmektedir. Damat Ferit Paşa tarafından, 20 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali üzerine Paris Barış Konferansına gönderilen ve Türkiye Ajansı'nın tebliğ ettiği telgrafta, Anadolu'nun kuzey ve kuzeydoğusundaki Türk illerinin, yalnız Ermenistan'a muhtariyet kabul edilmek şartıyla Ermeni Devleti'nde kalacağını ilan edilmesi isteniyordu.¹⁸²

İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti kurulduktan sonra, yine suçlu olarak kabul edilen eski mebuslar, valiler, kumandanlar ve diğer devlet memurları tutuklanarak Divan-ı Harb-i Örfi'ye sevk ediliyorlardı. Hükümet, Divan-ı Harb-i Örfinin aldığı kararların hızlı bir şekilde uygulanması için büyük çaba harcıyordu. Bundan dolayı, vilayetler ile kuvvetli bir iletişim içerisinde idi. Bu bağlamda, Diyarbakır ve Ma'muretülaziz vilayetlerine gönderilen bir telgrafta, Ma'muretülaziz eski mebusu Mustafa Efendinin tutuklanarak İstanbul'a gönderilmesi isteniyordu.¹⁸³ 24 Mayıs 1919 tarihinde Edirne Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda, tehcir meselesinden dolayı Kırkkilise'de tutuklu bulunan eski mutasarrıf Celal Bey ile Yüzbaşı Yusuf Efendi'nin Tekfurdağ'ı Divan-ı Harbi Örfisi'ne gönderilmesi gerektiği ifade ediliyordu.¹⁸⁴ 9 Haziran'da Ma'muretülaziz vilayetine gönderilen bir şifrede Musul Jandarma Alayın'da tabur komutanlığı yapmış olan ve Malatya'da bulunduğu tespit

¹⁸⁰ **İkdam**, 20 Mayıs 1919, no:8002

¹⁸¹ Sina Akşin, **a.g.e.** I, 1998, s. 301–302

¹⁸² Haluk Selvi, **Milli Mücadele'de Erzurum (1918- 1923)**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, s. 77

¹⁸³ BOA, **DH. ŞFR.** 99/245

¹⁸⁴ BOA. **DH. ŞFR.** 99/320

edilen emekli Yüzbaşı Nazım Nazmi Efendi'nin İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi tarafından talep edildiği ve bu talebin yerine getirilmesi gerektiği bildiriliyordu.¹⁸⁵

Bunun dışında, tehcir ile ilgili suçların soruşturulması ve suçluların mahkemelerinin görülmesi ile ilgili vazifeler değişik nezaretler tarafından yürütülmekte idi. Sıkıyönetim ilan edilmeyen bölgelerdeki soruşturmalar ve mahkemelerin görülmesi Adliye Nezareti tarafından icra ediliyordu. Bu bağlamda, Kastamonu vilayetine gönderilen bir yazıda, tehcirde suçlu oldukları iddia edilen Kastamonu eski valisi Atıf Bey ile diğer memurlar hakkındaki soruşturmanın ve mahkemenin Adliye Nezareti tarafından icra edileceği bildiriliyordu.¹⁸⁶

İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti, 22 Mayıs 1919 tarihinde Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Ma'muretülaziz vilayetleri ile Erzincan mutasarrıflığına gönderdiği bir yazıda, tehcir suçlularının yargılanması ile ilgili önemli bir kararı tebliğ ediyordu. Divan-ı Harb-i Örfi başsavcılığı tarafından verilen ve meclis-i vükelaca da kabul edilen bir tezkirede İstanbul'a uzak vilayetlerde işlenen tehcir suçlarından dolayı tutuklu veya sanık olanlar ve şahit sıfatı ile dinlenmesi gerekenlerin, civar vilayetlerdeki divan-i harplerce ve o da olmadığı zaman suçlarının çeşidine göre sivil mahkemeler tarafından yargılanmaları kararlaştırıldı.¹⁸⁷

Bununla birlikte Hükümet, tehcir mahkemesinde görevlendirilecek insanlar ile ilgili araştırmalar yapmakta idi.¹⁸⁸ Hükümetin tehcir mahkemelerinde görevlendirilecek kişiler ile ilgili tahkikat yapması, burada çalışacak kişilerin tarafsızlığı ile ilgili bir tahkikat değildi. Eğer Hükümetin bu konuda bir hassasiyeti olmuş olsaydı tehcir esnasında işlenen suçları soruşturacak komisyonlara Ermenileri görevlendirmezdi.¹⁸⁹

İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde de Ermenilerin ve Rumların durumlarını yerlerinde incelemek ve daha önce merkezden verilen emirlerin ne derece uygulandığını yerinde görmek üzere İngiliz ve Osmanlı memurlarından oluşan heyetler vilayet ve mutasarrıflıklarda incelemelerde bulunuyorlardı. Dâhiliye

¹⁸⁵ BOA. DH. ŞFR. 100/71

¹⁸⁶ BOA. DH. ŞFR. 99/251

¹⁸⁷ BOA. DH. ŞFR. 99/299

¹⁸⁸ BOA. DH. ŞFR. 99/306

¹⁸⁹ BOA. DH. ŞFR. 99/309

Nezareti ilgili vilayetlere ve mutasarrıflıklara gönderdiği telgraflarda bu heyetlere kolaylık gösterilmesini istiyordu.¹⁹⁰ Bu heyetlerden birisi de, Konya ve Eskişehir de incelemelerde bulunacaktı.¹⁹¹

Bu dönemde de, daha önceki hükümetlerin döneminde olduğu gibi, Ermenilere ve Rumlara yönelik saldırı ve şiddet olaylarının hemen araştırılması ve sorumlularının ortaya çıkarılması ile ilgili ciddi bir gayret vardı. 28 Mayıs 1919 tarihinde İzmit Mutasarrıflığına gönderilen bir şifre telgrafta İzmit, Karamürsel ve Değirmendere havalisinde Rum ve Ermenilere yönelik yapılan saldırıların hemen araştırılması için emir veriliyordu.¹⁹² Bununla birlikte, Bolu Mutasarrıflığı'na gönderilen bir emirle, Bolu'da Müslümanların galeyana gelerek Ermenileri evlerinden çıkardıkları iddiasının araştırılması talimatı verilmişti.¹⁹³

Bunun dışında, İzmit dahilinde bir çok Ermeninin öldürüldüğü ve katillerinin bulunmadığı Patrikhane tarafından şikayet edilince, konuyla ilgili gerekli bilgilerin acilen bildirilmesi için İzmit Mutasarrıflığı uyarılıyordu.¹⁹⁴

İkinci Damat Ferit Hükümeti döneminde, hâlihazırda geri dönmeyen Rum ve Ermenilere ait emval-i metrukelerin bir zabıt karşılığında meşru varislerine verilmesinin uygun olduğu kabul edildi. Bu husustaki uygulamanın Bitlis vilayetinde gerçekleştiği görülmektedir.¹⁹⁵

Bununla birlikte, Ermenilerin İtilaf Devletleri temsilcileri vasıtasıyla yaptıkları şikâyetlerin giderilmesine yönelik ciddi bir gayretin varlığı göze çarpmaktadır. Bu bağlamda, Fransa Yüksek Komiserliği'nin Boğazlıyan'da bulunan Ermenilerin zaruret içinde oldukları ve gayri kanuni bir şekilde el konulan malların iade edilmediği yönündeki şikâyeti Hariciye Nezareti tarafından Dâhiliye Nezaretine bildirildi. Bunun üzerine, 9 Haziran 1919 tarihinde Ankara Vilayetine gönderilen bir şifre telgrafta Boğazlayan'da bulunan Ermenilerin her şeyden mahrum bir halde buldukları ve zorla zapt edilen mallarının kendilerine iade edilemediği dile

¹⁹⁰ BOA, **DH. ŞFR.** 99/334, 335, 336, 337

¹⁹¹ BOA, **DH. ŞFR.** 101/19-5

¹⁹² BOA, **DH. ŞFR.** 99/360

¹⁹³ BOA, **DH. ŞFR.** 100/40

¹⁹⁴ BOA, **DH. ŞFR.** 101/19-109

¹⁹⁵ BOA, **DH. ŞFR.** 100/31

getirilerek gerekli araştırmanın yapılarak sorumluların cezalandırılması isteniyordu.¹⁹⁶

İkinci Damat Ferit Hükümeti memleketlerine geri dönen Ermenilerin iskân edilmesi ve ihtiyaçlarının giderilmesi noktasında, daha önceki hükümetler gibi, dikkatli davranıyordu. 22 Haziran 1919 tarihinde Trabzon'a gönderilen bir yazıda, Trabzon'a geri dönen Ermeni muhacirlerin kabul edilerek, iskânlarının ve işlerinin hak ve adalet dairesinde yapılması isteniyordu. Hatta bu konuda itilaf devletleri temsilcileri ile el ele verilerek çalışılması gerektiği dile getiriliyordu. Çünkü bu durum Avrupa Devletleri nezdinde Osmanlı imajı açısından önemli bir katkı sağlayacaktı.¹⁹⁷

Geri dönenlerin yerlerine yerleştirilmesi, işlerinin sağlanması ve cemaatlerine teslim edilen yetim çocukların ihtiyaçlarının karşılanması devlet bütçesine büyük bir yük getirmekte idi. Bu nedenle, zaman zaman, bazı talepler geri çevriliyordu. Ankara Vilayetinin cemaatlerine teslim edilen gayrimüslim çocuklar için mesken tedariki talebi bütçe de karşılığı olmadığı için geri çevrilmişti.¹⁹⁸

Daha sonra, taşınır ve taşınmaz mallar ile ilgili yapılacak muameleler için yeni bir kanun çalışması yapıldığı görülmektedir. Konuyla ilgili Konya vilayetine gönderilen bir telgrafta taşınır ve taşınmaz mallarla ilgili olarak herhangi bir mağduriyetin olmaması için yeni kanunun beklenmesi istenmekteydi.¹⁹⁹

Bu bağlamda, tehcir suçları ile ilgili kararname hükümlerinin emval-i metruke ilgili suçları ve suiistimalleri de kapsamaları için Dâhiliye ve Adliye Nezaretleri ile Şura-yı Devlet tarafından oluşturulacak bir komisyon tarafından detaylı bir şekilde incelenmesi Meclis-i Vükelaca kararlaştırıldı.²⁰⁰

Bununla birlikte, Edirne ve civarında, harp yıllarında tehcirden dolayı veya baskı ile mal ve eşyaları sattırılan gayrimüslimlerin, bu bağlamdaki şikâyetlerini dinlenmesi ve konuyla ilgili problemlerin barış içerisinde halledilebilmesi için

¹⁹⁶ BOA, **DH. ŞFR.** 100/98

¹⁹⁷ BOA, **DH. ŞFR.** 100/163

¹⁹⁸ BOA, **DH. ŞFR.** 100/19-1

¹⁹⁹ BOA, **DH. ŞFR.** 100/81

²⁰⁰ BOA, **MV.** 216/29

Adliye ve Dâhiliye Nezaretlerinden seçilecek kimselerden oluşan bir komisyonun kurulması Meclis-i Vükela'da karar verildi.²⁰¹

Ermenilere ait olan ve tehcir esnasında zarar görmüş olan kurumların, tekrar tamir edilmesi için gerekli tedbirler alındı. Meclis-i Vükela tarafından alınan bir kararda Antep Protestan Ermeni cemaatine ait olan ve tehcir esnasında tamirat için toplanmış olan taşların muhtelif kişilere dağıtıldığı ve bu taşların kiliseye iadesi için gerekli nakliyat ücretinin ödenmesi gerektiği ifade ediliyordu.²⁰²

Birinci Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde tehcire tabi tutulan Rum ve Ermenilerin miktarı ile bunların boşalttıkları evlerin sayısı Diyarbakır vilayetinden istenmişti. Fakat bu hususta gerekli cevabın alınmadığı, 8 Haziran 1919 tarihinde Diyarbakır vilayetine gönderilen telgrafla anlaşılmaktadır. Hükümet bu sayıları tekrar istemektedir. Bu durum, sık sık hükümetlerin değişmesine rağmen, Ermenilere yönelik izlenen politikanın sürekliliğini de açıkça ortaya koymaktadır.²⁰³

Ermenilerin sınırda yaptıkları ihlaller ve tecavüzler ile ilgili şikâyetler Hükümet tarafından İngiliz Siyasi Temsilciliklerine bildiriliyordu. Bu şekilde yapılan bir şikâyetin asılsız çıktığının iddia edilmesi üzerine, Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsusa'dan Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerine gönderilen bir yazıda bundan sonra bu tarz iddiaların daha dikkatli bir şekilde araştırıldıktan sonra merkeze bildirilmesi isteniyordu.²⁰⁴

Hükümet, Ermenilerin ve Rumların hareketliliklerini yakında takip etmekteydi. Merzifon'dan Sivas vilayetine gönderilen sandıklar içindeki silahların Rum ve Ermenilere dağıtıldığı bilgisini alır almaz gerekli araştırmanın yapılması için Sivas vilayetine emir verildi.²⁰⁵

İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde bazen beklenmedik radikal kararların alındığı da görülmektedir. Bunlardan birisi Sivas vilayetine gönderilen bir telgrafta ortaya çıkmaktadır. 12 Temmuz 1919 tarihli yazıda Ermeni kuvvetlerinin tecavüz ve ta'rizleri halinde ordu kumandanlıklarına orduca müdafaa yapılması için

²⁰¹ BOA, **MV.** 215/138

²⁰² BOA, **MV.** 216/5

²⁰³ BOA, **DH. ŞFR.** 100/50

²⁰⁴ BOA, **DH. ŞFR.** 100/19-2

²⁰⁵ BOA, **DH. ŞFR.** 100/19-46

gerekli talimatın verilmesi Meclis-i Vükelaca kararlaştırılarak Harbiye Nezaretine bildirildiği beyan ediliyordu.²⁰⁶

Ancak, Ermenilerin saldırıları karşısında ordu kumandanlıklarına verilen savunma emrine binaen, kumandanlıkların seferberlik ilan edemeyeceği de bildirilmiştir.²⁰⁷

Daha önceki hükümetler döneminde olduğu gibi bu dönemde de tehcirin yapıldığı yıllarda vazife yapmış ileri gelen kişilerin tehcir suçlusu olarak tutuklanmasına ve sorgulanmasına devam edildi. Tehcir suçu ile suçlanan isimlerden birisi de Mamuretülaziz eski mebusu Mustafa Safvet Bey idi. Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsusa'dan Diyarbakır ve Mamuretülaziz Vilayetlerine gönderilen bir yazıda Mustafa Safvet Bey'in tutuklanarak İstanbul'a gönderilmesi isteniyordu.²⁰⁸

Hükümet, Müslim ve gayrimüslim mültecilerin Anadolu demiryolundan ücretsiz taşınabilmesi için girişimde bulundu. Bu konuyla alakalı olarak Hariciye Nezareti'nin 7 Haziran 1919 tarihli bir yazısında, Rum ve Ermenilere yönelik yapılan muameleler özetleniyordu. Bu yazıda, şu anda vazife başında bulunan Hükümetin, savaş döneminde ülkenin çıkarlarını düşünmeyen Hükümetin Ermeni ve Rumlara yönelik yaptıklarını tamir etmek için çalıştığı ifade ediliyordu. Bu bağlamda mağdur olan Ermeni ve Rumlardan 4,5 ay zarfında, hem nakliye araçlarının yokluğu hem de mevsimin şartlarının olumsuzluğu ve diğer bütün olağanüstü şartlara rağmen 276015 kişinin memleketlerine iade edildiği bildiriliyordu. Ayrıca, bu kişilere, hububat, tohumluk, ziraat alet ve edevatı, işlerinin temini, elbise, yatak gibi gerekli malzemeler verilmek suretiyle geçimlerinin sağlandığı ve sağlıklı bir ortamda yaşabilmeleri için gerekli çalışmaların ciddiyle yapıldığı dile getiriliyordu.

Bunun dışında evleri olanların peyderpey kendi evlerine yerleştirildikleri ve evlerin yetersiz olduğu durumlarda, geri dönenlerin askeri barakalara, ya da kamu binalarına yerleştirildikleri, bunun da yeterli olmadığı durumlarda çadırlar verilerek ihtiyaçlarının giderildiği ifade ediliyordu. Bununla birlikte, devletin mali açıdan içinde bulunduğu bütün sıkıntılara rağmen henüz geri dönmemiş olan gayrimüslim

²⁰⁶ BOA, **DH. ŞFR.** 100/19-72

²⁰⁷ BOA, **DH. KMS.** 53-2/12, lef.1

²⁰⁸ BOA, **EUM. AYŞ.** 12/13, lef.8/1

mülteciler hakkında dahi aynı yardımların yapılması ve kolaylığın sağlanmasının kararlaştırıldığı beyan ediliyordu.²⁰⁹

Aynı yazının devamında, Birinci Dünya savaşının olumsuz sonuçlarını en fazla doğu vilayetlerinde bulunan Müslümanların yaşadığı ifade ediliyordu. Burada ki Müslümanların bir yandan Rus istilası, diğer yandan Ermeni çetelerinin tehdit ve saldırı ve tecavüzlerine maruz kaldıkları ve Erzurum, Trabzon, Bitlis, Van vilayetleri ile Erzincan sancağı ahalisinden bir milyonu aşkın nüfusun, her türlü sağlıklı yaşama şartlarından mahrum olarak, buralardan göç etmek zorunda kaldıkları belirtiliyordu. Bu şartların sonucu olarak da, adı geçen vilayetlerden, resmi kayıtlara göre 701166 kişinin yok olduğu, resmi kayıtlara girmeyen üç yüz bin kişinin daha öldüğü dile getirilerek, bölge halkının maruz kaldığı zulme dikkat çekilmek isteniyordu.²¹⁰

c. Malta Sürgünleri

15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in Yunan askerleri tarafından işgal edilmesi üzerine, kamuoyunda tepki gittikçe büyümekteydi. Damat Ferit Paşa Hükümeti bile tepki göstererek istifa etmiştir. Ülkede bir iktidarın dahi olmaması İngilizleri endişeye sevk etti. Bu sırada Bekirağa bölüğünde başta tehcir olmak üzere çeşitli suçlarla suçlanan 250 kadar tutuklu bulunmakta idi. Bu kişilerin o günkü şartlar içerisinde cezalandırılmadan salıverilmelerinden korkan İngilizler, tutukluların Malta adasına sürülmesine karar verdiler. Bunun üzerine, Amiral Webb 19 Mayıs 1919 tarihinde, 59 kişilik bir listeyi General Milne'ye verdi.

Bu listede şu isimler bulunmakta idi; Eski Sivas Valisi Sabit Bey, eski Musul Valisi Memduh Bey, eski Sivas Valisi Ahmet Muammer Bey, eski İzmir Valisi Rahmi Bey, İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit Bey, eski Dâhiliye Nazırı İsmail Canbulat Bey, Erzurum Mebusu Hüseyin Tosun Bey, eski Nafia Nazırı Abbas Halim Paşa, Yeni Gün gazetesi sahibi Yunus Nadi Bey, Albay Kazım Bey, Ergani Madeni Mebusu Ziya Gökalp, Mebusan Meclisi Reisi Hacı Adil Bey, eski Birinci Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa, eski İaşe Nazırı Kemal Bey, eski Maarif Nazırı ve Burdur Mebusu Mithat Şükrü Bey, eski Sadrazam Sait Halim Paşa, eski Maarif Nazırı Şükrü Bey, Şeyhül İslam Hayri Efendi, İzmir Mebusu Ubeydullah Efendi, Dr.

²⁰⁹ Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı, s.489-490

²¹⁰ A.g.e., s .490

Süleyman Numan Paşa, İstanbul Mevki Kumandanı Cevat Bey, Eski Dâhiliye Nazırı Ali Fethi Bey (Okyar(, Afyonkarahisar Mebusu Ahmet Ağaoğlu, Mülkiye Müfettişi Şükrü Bey (Kaya(, Enver Paşa'nın babası Hacı Ahmet Paşa, İstanbul Mebusu Salah Cimcoz, eski Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, Karasi Mebusu Hüseyin Kadri Bey, Tokat Mebusu Süleyman Sudi Bey, Bolu Mebusu Habip Bey, Sinop Mebusu Hasan Fehmi Bey, Çankırı Mebusu Fazıl Berki Bey, Ankara Mebusu Atıf Bey, Muş Mebusu İlyas Sami Bey²¹¹

19 Mayıs 1919 tarihinde ikinci kez Hükümeti kurma görevi kendisine verilen Damat Ferit Paşa da Bekirağa Bölüğünde tutuklu bulunanlar ile ilgili yargılanma aşamasından kaygı duyduğunu dile getirir ve cezalandıramayacağını düşündüğü tutukluları İngilizlere teslim etmeği bu yükten kurtulmanın bir çıkar yolu olarak görür. Bu düşüncesini de Amiral Webb'e aktarır. Amiral Webb Londra'ya gönderdiği telgrafta şöyle der;

“ Sadrazam (Ferit Paşa(, çeşitli nedenlerle bir bölümü Mütteliklerin isteği üzerine, bir bölümü de Türk makamlarının kendi girişimleriyle tutuklanmış bulunan kişilerin yargılanmalarının gidişinden büyük düş kırıklığına uğradığını kısa bir süre önce bana bildirdi.

Kendisi, bu kimseleri mahkûm ettirmeyi çok zor, cezalandırmayı ise daha da zor görmektedir... Bu bakımdan, bu kimselerin Malta'ya gönderilip gönderilmeyeceklerini sordu”²¹²

Sadrazamın bu talebi İngilizler için büyük bir koz oldu. Daha sonra Türk Hükümetinin isteği üzerine bu kişileri Malta'ya sürdüklerini beyan edeceklerdir.²¹³

28 Mayıs 1919 tarihinde, Bekirağa Bölüğü'nden, 67 kişi alınarak “Prencess Ena” gemisi ile Malta'ya gönderilir. Amiral Calthorpe bu durumu, Damat Ferit Paşa'ya şu nota ile bildirir;

²¹¹ Bilal Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 96–98

²¹² Bilal Şimşir, **a.g.e.**, s. 100

²¹³ **Aynı yer.**

“Benim isteğim üzerine, Karadeniz Orduları Başkomutanı, ekli listede adları gösterilen 67 kişiyi teslim aldı. Bunlar, Müttefiklerce karar verilecek biçimde yargılanıp cezalandırılıncaya kadar emin bir yerde hapsedileceklerdir.”²¹⁴

Amiral Calthorpe, tutukluların Malta’ya gönderilme süreçlerini ve nedenlerini, Londra’ya gönderdiği raporla, detaylı bir şekilde anlatmıştır.²¹⁵ Malta’ya gönderilmek üzere Bekirağa Bölüğü’nden alınan kişilerden on ikisi Limni Adasına bırakılır. Mondros’ta hapsedilen bu kişiler burada dört ay kadar tutulduktan sonra Malta’ya sevk edildiler. Bu kişiler, İttihat ve Terakki mensubu olmak ve Ermenilere zorbalık suçu ile suçlandılar.²¹⁶

Bu kişilerden sonra 41 kişi daha Malta’ya sürüldü. İkinci sınıf sürgünler olarak adlandırılan bu grup üyelerinden 5 i eski kabine üyesi, 11’i mebus, 8’i vali 17’si ise mutasarrıf ve kaymakam gibi daha alt rütbedeki görevliler idi. Bu ikinci grupta bulunanlar da “ asayışı bozmak, Ermeni kırımını, Ermeni sürgünü, Ermenilere zorbalık” gibi suçlarla suçlanıyorlardı.²¹⁷ Bunların dışında, Kars Şurası üyelerinden on bir kişiyi de Malta’ya sürmüşlerdir. Bu üyeler arasında iki de Rum bulunmakta idi.²¹⁸

d. Paris Barış Konferansı

2 Haziran 1919 tarihinde Fransa’nın İstanbul Temsilcisi Paris Barış Konferansına Osmanlı Devleti’nin beklendiğini bildiriyordu. Paris’e gidecek olan heyet Sadrazam Damat Ferit Paşa Başkanlığında kuruldu. Bu heyette, Damat Ferit Paşa dışında, Maliye Nazırı Tevfik Bey, Şurayı Devlet Reisi Rıza Tevfik Bey üye olarak bulunuyorlardı. Heyet kâtipleri ise Hariciye Kalem-i Mahsus Müdürü Reşad Nuri, Kalem-i Mahsusa memurlarından Rıfat ve Yüzbaşı Kemal Bey idi. Bu heyet 6 Haziran 1919 günü Fransa’ya ait “ Democratie” adlı zırhlı ile İstanbul’dan ayrıldı. Tevfik Paşa ise 15 Haziran 1919 tarihinde “Ceres” adlı bir İngiliz kruvazörü ile İstanbul’dan yola çıktı.²¹⁹

²¹⁴ Bilal Şimşir, **a.g.e.**, s. 102

²¹⁵ Rapor için bkz. Bilal Şimşir, **a.g.e.**, s. 103-104

²¹⁶ **A.g.e.**, s. 107-108

²¹⁷ **A.g.e.**, s. 109

²¹⁸ **A.g.e.**, s. 111

²¹⁹ Tarık Mümtaz Göztepe, **a.g.e.**, s. 185-189

Sadrazam Damat Ferit Paşa Fransız gazetecilerine verdiği demeçte; “ Buraya Türkiye’nin layık olduğu adilane bir sulhu müttefiklerden talep etmek üzere geldik” diyordu.²²⁰

Türk Heyeti 17 Haziran 1919 tarihinde Onlar Konseyi tarafından dinlendi. Heyet adına Sadrazam Damat Ferit Paşa konuştu. Damat Ferit Paşa, Türkiye’nin savaştan dolayı herhangi bir sorumluluğunun olmadığını dile getirerek, sorumluluğun Almanlarda ve İttihat Terakki liderlerinde olduğunu ileri sürdü. Ayrıca gayrimüslimlere yönelik yapılanlar birkaç kişinin işi olduğunu, sadece dini fanatizmden kaynaklanmadığını çünkü birçok Müslümanların da soykırıma uğradığını ifade etti. Damat Ferit’in bu değerlendirmesi Konsey üyelerinin görüşlerinin değişmesi için etkili olmadı.²²¹

Damat Ferit Paşa, Hıristiyan unsurların katledilmesinden ve zarar görmesinden İslam âleminin de üzüntü duyduğunu dile getirdi. Ayrıca, İttihat ve Terakki Komitesinin Hıristiyanların yok edilmesi ile yetinmeyerek üç milyon Müslüman’ı da yok ettiğini ileri sürdü. Bu durumun Türkiye’de mezhep taassubundan veya milliyetçilikten kaynaklanan bir çatışmanın olmadığını da ortaya çıkardığını beyan etti.²²²

New York Herald gazetesinde çıkan habere göre Damat Ferit Paşa verdiği muhtırada Patrikhaneler hukukunun tamamen teminini, vilayetlere âdem-i merkeziyet yönetiminin verilmesini ve adliye sisteminin de Batı usullerine göre yeniden tesis edileceğini vaat ediyordu.²²³

Damat Ferit Paşa 23 Haziran’da sunduğu ikinci muhtıranın dördüncü maddesinde, Erivan’da kurulan Ermenistan Cumhuriyeti İtilâf Devletleri tarafından tanınırsa Osmanlı delegesinin bu devlet ile Osmanlı devleti arasındaki sınırın referandum ile tespitini görüşmeye razı olacağını bildirdi.. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti’nin, yeni kurulan Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşlığına geçmek isteyen Ermenilere, her türlü kolaylığı sağlayacağını ve Trakya, Kafkasya ve benzeri

²²⁰ **İkdam**, 16 Haziran 1919, no: 7029

²²¹ Laurence Evans, **United States Policy And The Partition Of Turkey, 1914–1924**, The Johns Hopkins Press, 1965, s. 193

²²² Ş.Can Erdem, **a. g. e.** s. 85

²²³ **İkdam**, 23 Haziran 1919, no: 7036

yerlerde oturan ve Türkiye’de yaşamak isteyen Ermenilere diğer azınlıklara olduğu gibi kültürel, ekonomik ve dini bağımsızlığın tanınacağını vaat etti.²²⁴

Osmanlı delegesi, Ermenilerin tehcirinin sebebini şu şekilde dile getiriyordu:

“Osmanlı Hükümetinin mevcut belgelere nazaran fikri, bu facialara Çar ordularıyla hareket birliği ve istila ettikleri bütün şehirleri ve kasabaları tahrip ve Müslüman halkı çok feci şekilde katliama cüret eden Ermeni çetelerinin sebebiyet verdiği şeklindedir. Bu şekilde İslam katliamı ile başlayan facialar Ermenilere karşılık vermeyi gerektirmiştir.

Osmanlı Hükümetinin bu fikri halk arasında meydana gelen ve ekseriya savaş cephelerinde yapılan çarpışmalara aittir.

Bu olaylara hükümet tarafından yurt içinde yapılan üzücü ve ayıp müdahaleler ise, yine yukarıda zikri geçen İhtilal Hükümetinin gafletinin eseri olmasının yüzünden bu hususta Osmanlı Hükümeti delegeleri en samimi teessür ve üzüntülerini açıkça sunar ve bu yolda meydana gelen zarar ve ziyanın tamir ve telafisi için de gücü yettiği ölçüde hiçbir yardımın esirgenemeyeceğini vaat ederler. ... Osmanlı Devleti’nin yedi yüz senelik hayatının hiçbir anında Hıristiyan halklar hakkında Hükümetin haysiyet ve şerefini bozucu harekâta tenezzül etmediği ve aksine daima onlara tam bir yumuşaklık ve koruma duygusu içinde muamele ettiği tarihten saptanmış gerçeklerdendir.

... Osmanlı topraklarında sakin Ermenilerin adetleri ve sahip oldukları arazi göz önüne alınarak Kafkasya Ermenistan’ına bitişik olmak üzere uzmanlar tarafından bir miktar arazi ayrılması ve sınırlandırılmasıyla Ermenilerin oralara sevki ve oralardaki Müslüman nüfusun iç tarafa nakilleri bu hususta tamamen gelecekteki zorlukları ortadan kaldıracak bir harekât çizgisi olacaktır. Bu suret kabul edilmeksizin Osmanlının şu andaki toprağı dâhilinde birkaç hektarlık bir Ermenistan özerkliğine bile maddi imkân elvermemektedir. Çünkü Osmanlı Hükümeti inanmaktadır ki büyük İtilaf devletlerinin adaletleri ve bir barış ve emniyet devri açılması hakkındaki içten istekleri hiçbir zaman büyük bir çoğunluğa sahip olan Müslüman çoğunluğun pek az bir azınlık teşkil eden Ermenilerin egemenlik ve yönetimleri altına verilmesine razı olamaz.”²²⁵

²²⁴ Taner Baytok, **İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı**, Başnur Matbaası, Ankara, 1970, s.13

²²⁵ Ahmet Hürşit Tolon, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr’e Giden Yol**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004, s. 306–309

Bunun dışında, Adana ve havalisindeki Ermenilerin taleplerinin geçerli olmadığını, Ermenilerin buralara Türklerden üç yüz sene sonra geldiklerini, Müslümanların nüfusunun Ermenilerin nüfusuna oranla çok fazla olduğu vurgulanmıştır. Bununla birlikte, bu vilayet Ermenilerinin ya nüfus değişimi ya da azınlıkların haklarını sağlamak için genel olarak uygulanacak kuralların tatbiki ile durdurulması isteniyordu.²²⁶

Damat Ferit Paşa'nın verdiği iki muhtıraya 19 Haziran ve 28 Haziran'da Clemenceau tarafından cevap verildi. Bu cevaplar, Türk heyetinin dile getirdiği düşünceleri kabul etmemekle birlikte ağır ithamlar içeriyordu. Clemenceau Türk hâkimiyetinden kurtulan her memlekette refah ve kültür seviyesinin yükseldiğini, buna karşın Türk idaresi altında iken bu memleketlerin refah ve kültür seviyesinin düşmüş olduğunu ileri sürüyordu. Ayrıca, Türklerin fethettikleri yerlerde hem Avrupalı Hıristiyanlar hem de Suriye, Arabistan ve Afrika'daki Müslümanların mahvına sebep olduklarını iddia ediyordu. Türkiye'nin İtilaf Devletlerine en ufak bir tahrik bile söz konusu olmadığı halde saldırdığını beyan ediyordu. Bunun yanı sıra bilinçli bir taassup yüzünden Hıristiyan Ermenilerin Türk Hükümeti tarafından katledildiğini ileri sürüyordu.

Alaycı ve aşağılayıcı bir üslupla, Türk Heyetinin dile getirdiği iddialara cevap veren Clemenceau; "... Türkler kabiliyetlerinin mahdut olduğu bir sahada vazife ifasına kalkışmakta ve neticede çok muvaffakiyet elde etmektedirler. Onlara daha az müşkül zor şartlar altında, kendi kanını ve dini inancını taşıyan insanlar arasındaki bir memlekette işe başlatmalı, enerjilerinin, belki de unutulmuş olan meş'um rüşvet ve sahtekârlık alışkanlığından uzaklaşmasıyla dehasına daha uygun muhitlerde başlıca faaliyet sahasını bulmasına müsaade edilmelidir. Neden o her zaman dikkat çekmiş olan cesaret ve disiplinden daha başka vasıflarıyla da memleketine ve böylece dinine bilvasıta ihtişam katmasın?"²²⁷ diyerek Türklere karşı kırılmaz önyargılı bakışlarını gözler önüne sermiştir.

Damat Ferit Paşa'nın 23 Haziran 1919 tarihinde verdiği muhtıranın da okunduğu özel bir toplantı, 25 Haziran 1919 tarihinde Amerika Başkanı Wilson'un

²²⁶ Ahmet Hurşit Tolon, **a.g.e.**, s. 309

²²⁷ Ş.Can Erdem, **a.g.e.**, s. 93-96

Paris bulunan evinde, Llyod George, Clemanceau, Sonnino (İtalya), Makino (Japonya) gibi isimlerin katılımıyla gerçekleşti. Bu toplantıda, Wilson Anadolu'da büyük bir Ermenistan yaratmak istediğini, bunun yanı sıra, Irak ve Suriye ile Filistin'in de Osmanlı Devletinden ayrılacağını ifade etti. Ayrıca, " Türkiye meselesini uzun yıllardan beri tetkik ettiğini ve Türklerin İstanbul'dan kovulmaları gerektiği kanaatinin yıl geçtikçe kendisinde kuvvet bulduğunu" nu beyan etti. Böylelikle Wilson Türklere karşı tutumunu da açıkça ortaya koydu.²²⁸

e. İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti Döneminde Görülen Tehcir Davaları

i. Trabzon Tehcir Davası

İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde, İlk duruşması 26 Mart 1919 tarihinde yapılan Trabzon Tehciri Davası ile ilgili karar 1 Haziran 1919 tarihinde verildi. Yapılan yargılama neticesinde, Cemal Azmi ve Nail Beyler idam cezasında çarptırıldılar. Bunun dışında, Rüşumat Müdürü Mehmet Ali Bey'e kürek cezası verildi. Ayrıca, Acenta Mustafa ve Polis Müdürü Nuri Efendiler bir yıl hapis ve iki yıl da memuriyetten uzaklaştırma cezası aldılar. Bu davada, Kaymakam Talat Bey ile Otelci Niyazi beraat ettiler. Sıhhiye Müdürü Ali Saib Bey ile ilgili yargılama ise bu davadan ayrıldı.²²⁹

ii. Büyükdere Tehciri Davası

Birinci Damat Ferit Paşa Döneminde, 23 Nisan 1919 tarihinde görülmesine başlanan Büyükdere tehcir davasının son duruşması 19 Mayıs 1919 tarihinde yapıldı. Bu duruşmada, Müdde-i umumi yardımcısı Feridun Bey yapılan mahkeme neticesinde sanıkların suçsuz olduğunu ve bu nedenle beraatlarını talep etti. Ayrıca, Dava vekili Hüsnü Bey ile Adil Bey müvekkilleri ile ilgili müdafaalarını yaptılar

Daha sonra sanıklardan merkez memuru Kerim Bey savunmasını yaptı. Refik Hıfzı ve Celal Beyler de mahkemenin adaletini beklediklerini dile getirdiler. Bu mahkeme sonucunda Abdülkerim Bey, bir yıl hapis cezası ve bir yıl da memuriyetten mahrumiyet cezası aldı. Refik Bey iki yıl hapis cezasına çarptırıldı. Celal ve Hafız

²²⁸ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 595

²²⁹ Akın Çelik, **a.g.e.**,s. 83

Mehmet Efendiler beraat ettiler. Ayrıca, dava sürecinde bu olaya müdahaledar oldukları sabit olan kişiler hakkında da kanuni takibatın yapılması kararlaştırıldı.²³⁰

iii. Mühtedi Hidayet Efendi Muhakemesi

İkinci Damat Ferit Paşa döneminde görülen Hidayet Efendi Mahkemesi tehcir döneminde Ermenilere karşı gösterilen olumsuzlukların sorumluluğunu sadece Türklere yüklemenin doğru bir yaklaşım olmayacağını göstermektedir.

16 Haziran 1919 tarihinde Divan-ı Harb-i Örfi’de görülen bu davada aslen Ermeni olan ve asıl adı Onnik olan Hidayet Efendi bazı bekâr Ermenileri tehcir ettirmekle suçlanıyordu. Bu konuda savcının iddianamesi özetle şöyle idi:²³¹

“Müdde-i umumilik memuriyeti aleyhisinin iddianamesi mütalaa kılındı. Tıp fakültesi eczacı mektebi talebesinden Ohannes Efendiye işkence paralarını ahz ve gasp maddesinden dolayı maznun polis müdürü umumisi kısmı siyasi memurlarından 8 Nisan 335 tarihinde taht-ı tevkife alınan Hidayet efendi hakkında cereyan eden tahkikat-ı instantikiye neticesinde maznun-u merkum harb-i umum bidayet-i zuhurunda taşra Ermenilerinin tehciriyle.. İstanbul’da bulunan hüviyetleri meçhul ve bekâr olan Ermenileri Dersaadetten tebid ve tagayyübüne mübaşeret olunması kaziyesini kedisine bir fırsat addederek...”

2. İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti Döneminde Ermenilerin Faaliyetleri

İzmir ve havalisinin Yunanlılar tarafından işgali olayında Ermeniler ve Musevilerin de rolleri olduğu görülmüştür. Örneğin Manisa’da gerek Yunan işgalini hazırlayanlar arasında, gerekse komite teşkilatı yaparak Rumlara her türlü yardımda bulunan birçok ileri gelen Ermeni şahsiyeti mevcuttu. Bu şahsiyetlerin başında Ermeni komitelerinin reisi Despot Tiryat, avukat Agop Papasoğlu, Gabriel gibi isimler yer almaktaydı. İstanbul ve İzmir’de Ermeni gazeteleri yayınladıkları makalelerde Yunan işgalini haklı göstermekteydiler. Bu gazeteler Türk basınının istatistikler üzerinde tahrifat yaptığını ifade ediyorlardı. Bu gazetelerin yaklaşımı ile Rum gazetelerin yaklaşımı arasında bir fark yoktu.

²³⁰ A.g.e., s. 119-124

²³¹ İkdâm, 17 Haziran 1919, no:8030

Bununla birlikte, Atina'daki Ermeni Cemaati de gösteriler yapıyorlardı, ziyafetler düzenliyorlardı. Bu ziyafetlerin birinde cemaat reisi Nikoşyan Efendi Yunanistan'ı öven bir konuşma yapmıştı.

Bunun yanı sıra, İzmir Ermeni cemaati şehrin işgali üzerine Venizelos'a bir tebrik telgrafı gönderdi. Bu telgrafa cevap veren Venizelos şunları söylüyordu: “vaki tebriklerinden dolayı Ermeni cemaatine en hararetle teşekkürlerimi arz ederim. Eminim ki İzmir'in Yunan askeri tarafından işgali Ermeni cemaatine de bir hürriyet ve musavat devresi açacaktır.”²³²

Ermenilerin Kars ve Sarıkamış civarında yaklaşık on bin asker bulundurmaları ve Antranik'in otuz bin askerle Van'a doğru hareket ettiği haberi karşısında, Erzurum'dan Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir telgrafta, bu bölgelerin İzmir işgali gibi bir emri vaki ile oldu bittiye getirilmesinden endişe edildiği bildiriliyordu. Bu durum karşısında, gerekli siyasi teşebbüslerin yapılması isteniyordu.²³³

Ermenilerin bu dönemde, bağımsız Ermenistan'a yönelik faaliyetlerini artırdıkları görülmektedir. Polis Müdüriyetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda Ermeni Patrikliğinin ve Ermeni Protestan Cemaati Vekilinin isteği ve izni ile gelecekte kurulması muhtemel olan Ermenistan Cumhuriyeti'nin imarı için İstanbul ve diğer vilayetlerde bulunan Ermeni zenginlerinden bir milyon lira yardım toplanması kararlaştırıldı. Bununla beraber, Ermeni siyasi fırkası Taşnaksutyun'un Cenevre Şubesi reislerinden iki kişilik bir heyet oluşturarak yabancı devletlerde dağınık bir halde bulunan Ermenileri Anadolu'ya göçe teşvik ediyorlardı ve sevklerinin kolay bir şekilde yapılması için faaliyette bulunuyorlardı.²³⁴

Ermenilerin çetecilik faaliyetlerine yurdun değişik yerlerinde devam ettiği görülmektedir. Askerlere yönelik giriştikleri saldırılar neticesinde öldürülen Ermenilerin suçsuzluğu ispat edilmeye çalışılıyordu. Sivas'ın Hafik kazasından iki Ermeninin öldürülmesi üzerine Amerikalılar Ermenilerin suçsuz yere öldürüldüğünü

²³² M.Tayyib Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken I**, s. 126–127

²³³ BOA. **DH. KMS.** 53-2/104, lef. 2

²³⁴ BOA. **EUM. AYŞ.** 8/91, lef. 1

iddia ettiler, fakat valilik tarafından yapılan soruşturma neticesinde bu kişilerin giriştikleri silahlı çatışmada öldürüldükleri ortaya çıktı.²³⁵

Bütün bu gelişmelerin yanı sıra, Doğu Anadolu'nun daha iç kesimlerinde Ermenilerin Müslümanlara karşı intikam hissiyle saldırgan bir tutum sergiledikleri görülmekteydi. 23 Haziran 1919 tarihinde, Dokuzuncu Ordu Kıta'âtı Müfettişi Mustafa Kemal Paşa tarafından Harbiye Nezaretine gönderilen bir şifre telgrafta, 29 Mayıs 1919'da, Pasinler kazasının Isısor köyü civarında meydana gelen dehşet verici bir olay anlatılmaktaydı. 29 Mayıs'ta Pasinler kazasının Isısor köyü civarında bir kişi gövdesinden ikiye ayrılarak, biri de altı yerinden süngü ve kurşun ile yaralanarak ve on beş yaşlarında bir çocuğun da burun, ağız ve kulakları kesilerek katledilmişti. Yapılan tahkikat neticesinde, öldürülen bu üç kişinin Nemarvan kazasının Norşin köyünden oldukları ortaya çıkmıştı. Olayın meydana geldiği yer dikkate alınarak, bu katliamın Yeniköy'de bulunan Rumlar tarafından yapıldığı kanaati oluşmuştu. Fakat daha sonra yapılan araştırma neticesinde, Erzurum İngiliz Temsilciliğinin de bildirmesiyle, cinayetin Oltu'nun on sekiz kilometre kadar doğusundaki Pernos köyünün eski sakinlerinden olan Ermeniler tarafından yapıldığının muhtemel olduğu ve bu köy gençlerinin 1918 senesinde ailelerini geri getirdikten sonra silahlı bir çete kurduklarını ve Müslümanlardan intikam almak gayesi ile katliamlara giriştikleri ifade ediliyordu.²³⁶

Bu dönemde de asılsız şikâyetler devam etmekteydi. Ermeniler tarafından yapılan bir şikâyette Keskin Kaymakamı Halit Bey ve Jandarma Kumandanının, din değiştiren Ermenilerden asıl dinlerine dönmek isteyenlere baskı yapılarak tehdit edildikleri iddia ediliyordu. Fakat yapılan araştırma neticesinde şikâyetin asılsız olduğu ve Halit Bey'in vazifesinin başında olmadığı anlaşıldı.²³⁷

Bununla beraber, Nallıhan kazası Ermeni Kilise Cemaati Reisi Manok, milletin hakkını savunma adına, tehciri tertip edenlerle ilgili şikâyet dilekçesini Dâhiliye Nezaretine göndermişti.²³⁸

²³⁵ BOA. EUM. AYŞ. 10/13,

²³⁶ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi II 1919, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1995, s. 16-17

²³⁷ BOA. EUM. AYŞ. 11/2

²³⁸ BOA. EUM. AYŞ. 11/53, lef:2,3

Ermeni Patrikhanesi bu dönem de Ermenilerin durumuyla ilgili aktif bir çaba içerisinde idi. 4 Temmuz 1919 tarihinde, Galata'da bulunan Ermeni Kilisesinde Patrik Zaven Efendi başkanlığında, Protestan, Katolik ve Ortadoks Ermeni Murahhasları bir toplantı yaptılar. Bu toplantıda Anadolu'daki Hıristiyanların halihazırdaki durumlarını Amerika Ayan Meclisine şikayet etmek için bir karar aldılar. Bunun dışında, Paris Barış Konferansındaki gelişmelerde Patrikhane tarafından dikkatlice takip ediliyordu. Bu bağlamda, Paris'ten gelen Toryan Efendi Ermeni meselesi ile ilgili bilgi vermek üzere bir sonraki toplantıya davet edildi.²³⁹

İkinci Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde sınır boylarında Ermenilerle zaman zaman çatışmalar yaşanmaktaydı. Horasan nahiyesinden alınan 14 Haziran tarihli şifre'de iki yüzü aşkın Ermeniden oluşan bir grupla Eyüp Paşa'nın üç defa harbe tuttuğu, iki defa kazanmasına rağmen üçüncüsünü kaybettiği bildiriliyordu. Ayrıca Ermenilerin cebel topu ve mitralyoz kullandıkları, bunları araştırmak için adam gönderildiği ve gönderilen kişinin geri döndüğü zaman ayrıntılı bilgi verileceği ifade ediliyordu.²⁴⁰

Bunlara ilave olarak, Ermeniler Rumlarla işbirliği yaparak, Evliye-i Selâse olarak bilinen, Batum, Ardahan ve Kars havalisinde Müslümanlara karşı saldırılarına devam ediyorlardı. Batum, Ardahan ve Kars bölgesindeki durumu rapor eden bir telgrafta Ermenilerin faaliyetleri şu şekilde anlatılmaktaydı,²⁴¹

1. Göle tarafında Rum, Ermeni ve Gürcülerden oluşan bir kuvvet, on beş tane İslam köyüne saldırarak katliam yapmışlardır.
2. Rus idaresi zamanında ve Osmanlı ordusunun Elviye-i Selâse'yi işgali zamanında jandarma hizmetinde istihdam edilen Hasan adlı bir kişinin Müslümanlar aleyhinde çalıştığı ve ileri derecede bir Ermeni taraftarı olduğu beyan edilmiştir.
3. Ermeni kuvveti Kağızman'da üç yüz, Sarıkamış'ta üç yüz ile dört yüz, Karaorgan'da dört zabıt ve seksen neferden ibaret olmakla birlikte

²³⁹ **Tasvir-i Efkâr**, 6 Temmuz 1919, no: 2775

²⁴⁰ BOA. EUM. AYŞ. 12/84, lef.2

²⁴¹ **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I (1914- 1919)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 49, Ankara, 2001, s. 201-203

Karakurt nahiye merkezine de Ermeni ve Rumlardan oluşan otuz jandarma gelmiştir.

4. Kağızman havalisine yeni yerleştirilmiş olan Ermeni muhacirlerinden askerlik yaşına gelmiş olanlar askere çağırılarak silahlandırıldıktan sonra evlerine geri gönderilmişlerdir.
5. Kağızman'da bulunan Ermeni askerlerinde dört, Sarıkamış'ta bulunanlarda ise üç mitralyöz bulunmaktadır.
6. Ermeniler bir vazifenin yerine getirilmesi için daima toplu asker gönderiyorlar.

Bununla beraber, Erzurum Jandarma Alay Komutanlığı'nın 3 Haziran 1335 tarihli tezkiresinde, Nemaşvan Jandarma Kumandanı tarafından yapılan soruşturma neticesinde Ermenilerin Karaorgan'da otuz yedi silahlı efradının olduğu ve bunların Rum köyüne kadar karakol tertibatı alarak sınırı beklediklerinin ortaya çıktığı bildirilmekteydi. Bunun dışında, Rum Yeniköyü'nde yetmiş ile seksen arası silahsız Ermenin bulunduğu ve Karaorgan dahilinde sekiz Ermeni karakolunun mevcut olduğu, Sarıkamış'ta üç yüz ile beş yüz arasında sayıları değişen bir Ermeni taburunun bulunduğu, Merdenek'te seksen kadar Ermenin Rumlarla işbirliği yaparak Müslümanlara zulüm ve hakaret yaptıkları ifade ediliyordu.²⁴²

Bunun yanı sıra, İğdır ve Balık Gölü'nün kuzeybatısındaki Abbaskulu Aşiretinin bulunduğu dört köye Ermeniler tarafından saldırılarak iki bin kadar koyunları alınmıştı. Ermenilere her ne kadar karşı konulmuş ise de Ermenilerin sayılarının çokluğu nedeniyle aşiret ahalişi Bayezid'in Musun nahiyesine sığınmışlardır. Bu olayda sekiz kadın Ermeniler tarafından şehit edilmiştir.²⁴³

Ermeniler Kars civarında Müslüman ahaliye karşı büyük bir zulme kalkışmışlardı. Bu bölgede Müslümanlar sürgün ediliyordu, hapse atılıyorlardı, gençler gaip ediliyordu, suçlu olduğunu iddia ettikleri Müslümanlar idam ediliyordu. Bölgedeki bu ağır vaziyet Onbeşinci Kolordu tarafından Harbiye Nezaretine ve bazı

²⁴² A.g.e., s. 203

²⁴³ Aynı yer.

vilayetlere, mutasarrıflıklara ve firka Kumandanlıklarına şu şekilde rapor edilmekteydi;

1. Kars'ta Ermeniler Müslüman ileri gelenleri hapis ve sürgün etmektedirler. Yüzü aşkın Müslüman'ı, Osmanlı teb'ası diyerek tutuklayarak geriye sürgün etmişlerdir ve bütün Müslümanları casus oldukları iddiasıyla öldürdükleri anlaşılmaktadır.
2. Sarıkamış ve Kars civarında Ermeniler Müslüman gençleri toplayarak gaip ettikleri haber alınıyor. Bununla birlikte, Kars ve Göle'de ileri gelenlerden sekiz kişi yok edilmişlerdir. Ayrıca, Şükrü çavuş isminde bir Müslüman da idam edilmiştir.
3. Ermeniler savaş vergisi adı altında Müslümanların at, öküz, araba ve davarlarını zorla toplamaktadırlar. Vergiyi kabul etmeyen Akçakala çukurundaki sekiz Müslüman köyüne üç yüz süvari ile üç yüz piyade ve top, makineli tüfek sevk ederek Müslümanları topa tutmuşlardır. Buradaki halkın tamamı Allahuekber dağına çekilmiştir.
4. Ermeniler özellikle Zengezur, Nahcivan ve Darlagez mıntıklarında Müslümanların silahlarını toplamak için aşırı şiddet ve zor kullanmışlardır ve bu bahane ile her türlü zulüm ve hakarete buldukları sağlam kaynaklardan haber alınmıştır.
5. Sınır dışında emniyet olmadığını Erzurum İngiliz temsilcisi bile itiraf etmiş ve Tebriz'de meydana gelen bir "kıtalı" bastırmak için General Biç'in karargâhı ile Gümrü'den Tebriz'e gitmekte olduğunu söylemiştir.²⁴⁴

Gerek Kafkasya'da gerek Osmanlı sınırları içerisinde, özellikle doğu bölgelerinde, Ermenilerin hareketliliği dikkat çekmektedir. Onbeşinci Kolordu mıntıkası içerisinde bulunan yerlerde yaşayan Müslümanların ne kadar büyük zulümle karşı karşıya kaldıkları Kolordu Kumandanlığının gönderdiği raporlarda açıkça görülmekteydi. Kazım Karabekir tarafından Harbiye Nezareti'ne gönderilen

²⁴⁴ BOA, HR. SYS. 2877/23, lef. 1-3

bir raporda, Ermenilerin Haziran ayı içerisinde yaptıkları zulümler gün gün anlatılmaktaydı. Bu rapora göre;²⁴⁵

- “1- Hududumuz dahiline girmek isteyen yirmi İslam muhacirin erzâkları Karaorgan’da Ermeniler tarafından gaspedilmiş ve 5 Haziran 1335 (1919) de dahi bir kısım muhacirlerin bir tosun, dört inek, iki çuval erzakları Ermeniler tarafından gaspedilmiştir.
- 2- Halil namında Kiğılı bir adamın vâlidesiz ve sütten henüz kesilmemiş çocuğunun yegane medâr-ı te’ayyüş olan bir ineği de keza Sarıkamış’ta Ermeniler tarafından alınmıştır.
- 3- Kağızman’da kadın ve çocuk 60 Müslüman, Ermeniler tarafından katledilmişlerdir.
- 4- Erzurum’un Zırnık karyesine mensup üç Müslümanın Kars’tan avdet ederken Sarıkamış’ta yirmi inek ile bütün zehâ’iri Ermeniler tarafından alınmıştır.
- 5- Balıkgöl şimalinde Abbasoğlu karyesi civarında Müslümanlara Ermeniler tecavüz etmişler ve birkaç Müslümanı öldürüp bin kadar mevâşilerini götürmüşlerdir.
- 6- Diyadin’in şimali garbisindeki Balıkgölü’nün şimal-i şarkısındaki Abbasköyü karyesine Erivan’dan Zilan ve Şertanlı aşiretlerinden 500 hane halkına Ermeni askerleri tarafından baskın yapılmış, 100 kadar koyunlarını gasbetmişler ve oradan hicrete mecbur edilmişlerdir.
- 7- Kağızman civarında bulunan İslamlardan bir kısmı hicret etmek istemiş ve bu münasebetle Ermeniler ile İslamlar arasında müsâdeme vukua gelmiş, İslamlardan 6 kişi şehit düşmüştür.
- 8- Kars ve Sarıkamış civarında hicret eden İslamlara 6 Haziran 1335 tarihinde Rumlar tarafından tecavüz edilmişlerdir. İslamlardan dört kişi mecruh olup yanlarında bulunan eşya, erzak, para ve hayvanları gasbedilmişlerdir.

²⁴⁵ BOA, HR. SYS. 2877/24, lef. 5-7

- 9- On beş kişilik bir Ermeni süvâri kuvveti Diyadin civarında Balıkgözü'nün şarkında Kuş Taban yakınında 10/6/1335'de hududu tecavüz etmişlerdir.
- 10- Sarıkamış'tan gelen yüz hane İslam muhacirine Karaorgan'da bulunan Ermeni müfrezesi tecavüz ederek 90 inek, 6 at ve 200 kilo zahire ile mevcut para ve yiyecekleri gasbedilmiş, bundan başka bir ahıra doldurarak kadınları aramışlar ve zikıymet eşyalarını almışlardır ve bunları muhacirinin gözleri önünde beynlerinde taksim etmişlerdir.
- 11- Sarıkamış'ta Ermeniler İslam Muhacirlerinin ortasına bomba atmışlar, bir kadın ve bir erkeğin el ve kollarının kaybolmasına sebep olmuşlardır.
- 12- Kars ile Oltu arasındaki İslam köylerine Ermeniler baskın vererek pek çok mezalim yapmaktadırlar. Akçakala'daki İslamların mallarını yağma ederek son derece zulm ve hakarete buldukları istihbar edilmiştir.
- 13- Ermenilerin icra ettikleri mezalimin havf ve endişeleri ile Berugi aşiretinden 800 hane halkı Bayezid'e hicret ve hükümete dehalet etmişlerdir.
- 14- Nahcivan'ın Yenice ve havalisinde Ermenilerin silah toplamak bahanesiyle katliamlara başladığını 30 Haziran 1335'de Bayezid'e gelen mülteciler ihbar etmekte ve alem-i insaniyetten imdat istemektedirler.
- 15- Ermenilerin Aras garbında Baykend karyesini yağma ve tahrip ettikleri haber alınmıştır.”

Bu dönemde Müslümanlar ciddi anlamda psikolojik bir hareket ile de karşı karşıya idiler. Asılsız iddialarla, bazı bölgelerin Ermenilere verileceği dile getiriliyordu. Paris Barış Konferansında alınan bir karara göre, Bayezid'in İngiliz Hükümeti himayesindeki Ermenilere verildiği ve buraya on beş bin Ermeninin Ermeni askerinin koruması altında geleceği şeklindeki haberle bölgedeki Müslüman nüfus üzerinde psikolojik bir baskı oluşturuluyordu.²⁴⁶

²⁴⁶ BOA. **DH. KMS.** 53-2/104, lef. 5; Bu endişenin yersiz ve asılsız olduğu Hükümet tarafından şöyle dile getiriliyordu; “Bu havâlinin Ermenilere terkedildiğine dâ'ir Hükümet'den resmî bir tebliğ olmadığına ve me'vâ-yı sâbıklarına avdet edecek Ermenilerin sûret-i kabûlleri hakkında Hükümetce ittihâz kılınan tedâbiri câmi' elde mevcûd ta'limât-nâme dâ'iresinde kabûl ve hareket olunacağına ve Bâyezîd'e gelecek Ermeni mekâdîri dahi onbeşbin olmayıp ma'a-mülhakât ancak

Sınır dışındaki Müslümanlar Ermenilerin baskılarına ve saldırılarına maruz kalmakta idiler. Müslümanların karşı karşıya kaldıkları mezalimlerde yerinde yapılan tahkiklerle rapor halinde yetkili makamlara iletilmekteydi. Müslümanlar Osmanlı ordusundan yardım istiyorlardı. Ayrıca maruz kaldıkları zulmün Avrupa devletlerine bildirilmesini rica ediyorlardı. Bunu da orada Müslümanların durumunu araştırmak için bulunan kişiler vasıtasıyla yapıyorlardı.

XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, XX. Kolordu Kumandanlığı'na gönderdiği bir raporda, Kars'ta Ermeni mezaliminin devam ettiğini, Milli Şura kolları idaresinde silahlı gönüllülerden kurulan çeteleriyle Müslümanların da karşılık vermek zorunda kaldıklarını bildiriyordu. Bunun yanı sıra, Ermenistan'da iktidarda bulunan Taşnaksiyon Komitesinin İngilizlerin yanında Bolşeviklere karşı savaştığını ve Ermenilerin pek düşkün bir halde olduğunu beyan ediyordu.²⁴⁷

Kazım Karabekir Paşa, 8 Temmuzda Ravlinson'a gönderdiği bir mektupta da Ermenilerin Müslümanlar uyguladıkları mezalimi şöyle anlatıyordu:²⁴⁸

“ İngiliz Kaymakamı Ravlinson Bey Cenaplarına,

- 1- Ermeniler Kağızman ve civarı ahaliyi islamiyesini katliam suretiyle imhaya başladıklarını, tahlis-i nefis maksadiyle firar edenler haber vermektedirler.
- 2- Ermeniler Kurudere'yi basarak beş erkek üç kadın şehit ettikten sonra 33 erkek 1 gelin, 1 kız, 440 mevaşiyi alarak götürmüşlerdir.
- 3- 4 Temmuz'da Kars ve Oltu arasındaki (Selim'in “ Akçakala-Çukuru” denilen Allahüekber dağı güneyindeki) Akçakale'ye tabi dört karyeye baskın yaparak birisinin insanlarını kamilen diğerlerinden altmışar adam götürüp kestikleri bildirilmektedir. Bu karyelere baskın yapan Ermeniler beş top, yedi makineli tüfek istimal etmişlerdir. Bu kuvvetin kumandanı Arşak namında birisi imiş.

yedi-sekiz bin râddesinde olduğu gibi bunlar içerisinde erbâb-ı cerâ'imden olanların dahi adem-i kabûlü ile i'âde edilmeleri evâmîr-i mübelleğa ahkâmından bulunmasına nazaran bi't-tab' fazla gösterilen sâ'ir mahallere â'id olanlarının livâ dâhilinde iskânlarına imkân bulunmadığı ve müsellağ Ermeni askeri himâyesiyle gelmelerine de hâcet olmadığı yolunda cevâb verilmiş.”

²⁴⁷ M.Fahrettin Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars**, 1. Kars Tanıtma Derneği Yayınları, İstanbul, 1960, s. 74

²⁴⁸ M.Fahrettin Kırzioğlu, **a.g.e.**, s. 75

- 4- Bozkuş karyesinde bir islamın kardeşiyle karısı ve kızını da götürmüşlerdir.
- 5- Ermeniler (Sarıkemiş'in Aras boyundaki bucağı) Karakurut mıntıkasında İslamları katliam etmeğe devam etmektedirler. Hudut haricinde cereyan etmekte ve umum üzerine de pek derin tesirat yapmakta olan bu ahvali müellimeye acilen bir netice verilmesini ve mesullerin tecziyesi ile bizi de bu hususta tenvir etmek lütfunda bulunulmasını çok rica ve takdimi hürmet ederim, efendim, “

Eleşkirt'te bulunan 36. Alay 3.Tabur Kumandanına Nebi Ağa vasıtasıyla Müslümanlar bir mektup göndermişlerdi. Bu mektupta, Ermenilerin günde her köyden ikişer üçer kişiyi tutukladıklarını ve bunları on gün kadar aç, susuz hapis ettiklerini ve parası olanların kendilerini kurtardıkları ifade ediliyordu.

Bunun dışında, mal ve davalarının alındığı ve günde birkaç köyün top ve mitralyöz ile yakıp yıkıldığı, İslamların katledildiği dile getiriliyordu. Bu bağlamda, eğer böyle giderse Kars ve Erivan'da İslam namının kalmayacağı uyarısı yapılıyordu. Bütün herkesin hayatının tehlikede olduğu bildirilerek, bu mazlumiyetlerinin gerekli olan bütün makamlara bildirilmesi isteniyordu.²⁴⁹

Bunların yanı sıra, 36. Alay 3.Tabur Kumandan Vekili Yüzbaşı Mustafa Efendi 11 Temmuz 1335 (1919) tarihinde sınırı geçerek orada meydana gelen olayları yerli Müslümanlardan dinledi. Sınırla Kazıkkaya köyü arasında çadır kurmuş olan Acem Ağa aşiretinden eski Karakilise telgraf çavuşlarından Vanlı Ahmet Efendi bölgede yaşananları şu şekilde aktarmıştı;

1. Bundan yaklaşık sekiz gün önce Ermeniler Kazıkkaya ve Gömik köyleri Müslümanlarından savaş vergisi olarak mal, davar, at ve saire toplamak ve aynı zamanda silahlarını almak girişiminde bulundular. Fakat köy ahalisi buna razı olmayınca aralarında çatışma başladı. Müslümanların ateşleri karşısında dayanamayan Ermeniler önce Çolaklı köyüne oradan da, köydeki diğer Ermenilerle birlikte, Armudlu köyüne toplandılar. Bu çatışmayı duyan Aşağı ve Yukarı Güllüceler ve diğer köylerdeki Müslümanlar toplanarak buradaki Müslümanlara yardım etmek için bu çatışmaya katıldılar. Bu durum karşısında, Müslümanlara karşılık

²⁴⁹ BOA, HR. SYS. 2877/5, lef. 2

veremeyen Ermeniler Gülayıntab köyüne kaçtılar ve çatışma bu şekilde sona erdi.

2. Ermeniler Sarıkamış civarında Hamamlı ve Mescitli köylerini basarak Müslümanların mallarını aldılar. Bunun üzerine bir araya gelen Müslümanlar da Ermenilerin peşinden gittiler aralarında çatışma meydana geldi. Bundan başka, Kızılköy, Karakurt ve civar köylerdeki Rumlar da Ermenilerle işbirliği yaparak Müslümanlara saldırıya başladılar. Bunun üzerine Müslümanlar dağılarak kendi köyelerine gittiler.²⁵⁰

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü gibi, hem Osmanlı devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin hem de sınır dışında bulunan Ermenilerin faaliyetleri Müslümanların yaşamaların adeta cehenneme çevirmişti.

Ermenilerin Türk köyelerine yaptıkları saldırılar 19 Temmuz 1919 tarihinde Horasan'dan gönderilen bir raporda şu şekilde dile getiriliyordu:

- 1- Tamamı Kızılkilise Rumlarından olmak üzere 150 kişilik bir Ermeni piyade kuvveti, beraberlerindeki iki top ve iki makineli tüfekle birlikte 19 Temmuz 1919 tarihinde Bulaklı köyüne ani bir saldırı yaparak köyü işgal etmişlerdir. Ermenilere karşı konulmasına rağmen başarı elde edilememiştir. Neticede Ermeniler köydeki malları ve eşyaları yağma etmişlerdir. Buradan kaçabilen köylüler Osmanlı devletine sığınmışlardır. Bu saldırı sonucunda köylülerden iki kişi şehit düşmüş, iki kişi ise yaralanmıştır.
- 2- Bulaklı köyünü işgal eden Ermeni kuvvetinden iki manga kadar bir piyade kuvveti Iğırbıdır köyünün dört kilometre kuzeyindeki tepede bulunan nöbetçilere yaklaşmak istemişlerse de nöbetçinin açtığı ateş sonucunda gelenler geri püskürtülmüştür. Bulaklı'yı yağma eden Ermeniler daha sonra Başköy'e doğru çekilmişlerdir. Ermenilerin attıkları top mermilerinden 15 kadarı Osmanlı topraklarına düşmüştür. Ve sınıra

²⁵⁰ Yüzbaşı Mustafa Efendi tarafından bildirilen Ahmet Efendinin ifadesinin devamı için bkz; BOA, HR. SYS. 2877/5, lef. 3

yaklaşmak isteyen Ermenilere ateş açan askerler yüz fişek harcamışlardır.²⁵¹

Ermeni kuvvetleri, Müslümanlara yönelik saldırıları neticesinde Osmanlı sınırına sığındıkları görülmekteydi. Hatta Ermeni müfrezeleri sınırdaki Müslüman köyleri bile abluka altına almışlardı. Bölgede olağanüstü bir hareketlilik seziliyordu. Bu durum karşısında, Onbeşinci. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, seferberlik ilan edilebileceğini Sivas Vilayetine bildirdi. Durumu İstanbul'a bildiren Sivas valiliği'ne verilen cevapta Ordu kumandanlıklarının seferberlik ilan etme gibi bir yetkilerinin olmadığı dile getirilerek, böyle bir durum karşısında itaat etmemeleri isteniyordu.²⁵²

Osmanlı askerleri çekildikten sonra, Kınalı ve Karahaç karargâhlarında toplanan yedi bin altmış müslümanı yakarak yok ettiler ve üç yüz altmış genç kadını beraberlerinde götürdüler. Bundan bir müddet sonra da, bin üç yüz altmış erkek öldürüldüler ve yine altmış kadını beraberlerinde götürdüler.²⁵³

Yukarıdaki anlatılan süreçlerde de görüldüğü gibi Ermeniler gerek Osmanlı sınırları içerisinde gerekse sınır dışında Türkler üzerinde, Büyük devletler için "Demokles Kılıcı" vazifesi görüyorlardı.

C. ÜÇÜNCÜ DAMAT FERİT PAŞA HÜKÜMETİ VE ERMENİLER (21 TEMMUZ 1919 – 30 EYLÜL 1919)

1. Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti Üyeleri ve Hükümete Yönelik Tepkiler

Damat Ferit Paşa, Paris Barış Konferansı'ndan döndükten sonra kabineyi toplayarak, hükümet üyelerin arasında uyumun olmadığını, devletin ve milletin menfaati doğrultusunda daha uyumlu bir kabinenin kurulmasının gerektiğini ifade ederek istifa kararını açıkladı. Hükümet üyelerinin de onay vermesi üzerine istifasını Saray'a sundu.²⁵⁴ Damat Ferit Paşa'nın istifası basında da olumlu bir şekilde karşılandı. Çünkü Damat Ferit Paşa ikinci hükümetinde başarılı bir performans

²⁵¹ Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914–1919) I, s. 218–219

²⁵² BOA. DH. KMS. 53–2/12

²⁵³ BOA. DH. KMS. 53–1/24, lef. 2

²⁵⁴ İkdâm, 21 Temmuz 1919, no: 8062

sergileyemedi. Paris Barış Konferansı önünde yaptığı savunma başarılı bulunmadı. Ferit Paşa'nın İstifası üzerine, yeni hükümeti kimlerin kuracağı üzerinde basında, kamuoyu oluşturmaya yönelik bir çaba göze çarpmaktaydı. Tevfik Paşa, İzzet Paşa ve Reşit Akif Paşa milletin güvenini kazanmış kimseler olarak tanıtılıyorlardı.²⁵⁵

Fakat Padişah Vahidettin, üçüncü kez Damat Ferit Paşa'yı hükümeti kurmakla görevlendirdi. Bunun üzerine tarafsız bir Hükümet kurmak isteyen Damat Ferit Paşa, hazırlanacak olan Hatt-ı Hümayun'a "Kabinenin hiçbir fırkaya mensup olmayan bitaraf ve mütecanis zevattan teşkili..."²⁵⁶ ibaresini de ekletti.

a. Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti Üyeleri

Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti şu isimlerden oluşmuştu:²⁵⁷

Sadrazam ve Hariciye Nazırı: Damat Ferit Paşa,

Harbiye Nazırı: Divan-ı Harbi Örfi Reisi Emekli Ferik Mustafa Nazım Paşa,²⁵⁸

Şeyhülislam: Mustafa Sabri Efendi,

Dâhiliye: Defter-i Hakani Müdür-i Umumisi Adil Bey,

Maliye: Tevfik Bey,

Adliye: Şurayı Devlet üyesi Mustafa Efendi,

Bahriye: Ayandan Salih Paşa (gelinceye kadar vekâleten Ali Rıza Paşa)

Evkaf: Hamdi Efendi,

Maarif: Sait Bey,

Nafia: Eski Harbiye Nazırı Abuk Ahmet Paşa,

²⁵⁵ **Tasvir-i Efkâr**, 21 Temmuz 1919, no:2788

²⁵⁶ Ali Fuat Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 252

²⁵⁷ BOA. **İ.DUİT.** 9/76; **Tasvir-i Efkâr** 22 Temmuz 1919, no: 2789; Tarık Mümtaz Göztepe, **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında**, Sebil yay. İkinci Basım, İstanbul, 1994, s. 205; Sina Akşin, **a.g.e.**, cilt 1, (1998), s. 436

²⁵⁸ 13.8.1335 tarihinden itibaren eski Basra Valisi ve Kumandanı Emekli Ferik Süleyman Şefik Paşa, Sina Akşin, **a.g.e.**, s. 436 (1998) ;

Süleyman Şefik Paşa'nın Nazım Paşa'nın yerine Harbiye Nazırı olarak atanmak istemesi üzerine eski Sadrazam Tevfik Paşa Saray'a giderek Süleyman Şefik Paşa'nın eski İttihatçılardan olduğunu, bu nedenle eğer Harbiye Nazırı olarak tayin edilirse bazı Nazırların Hükümetten çekilmek istediğini bildirdi. Bunun üzerine, yeni bir Kabine krizi yaşanmasını istemeyen Padişah Sadrazam Damat Ferit Paşa'yı aratarak Süleyman Şefik Paşa'nın tayinin ertelenmesini istedi. Fakat Sadrazam Süleyman Şefik Paşa'ya memuriyetini tebliğ ettiğini bu nedenle bu kararın ertelenmesinin mümkün olmadığını dile getirdi. Bkz. Ali Fuat Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 254

Ticaret ve Ziraat: Vekâleten Abuk Ahmet Paşa,

Şura-yı Devlet Reisi: Vekâleten Mustafa Sabri Efendi (11 Ağustos 1919'dan itibaren Mısır Fevkaledi Komiseri Rauf Paşa)

Meclis-i Vükela Azaları: Tevfik Paşa, Ali Rıza Paşa ve İzzet Paşa

Padişah Vahideddin yeni hükümetten beklentisini şu şekilde dile getiriyordu:

“... Şu an-ı mühimde dahilden ve hariçten çevrilmiş bulunduğumuz tehlikeler ve zorluklar, vazife ve mesuliyetini müdrük olan heyetinizce piş-i nazar-ı dikkate alınarak harice karşı devlet ve milletin tamam-i muhafazası ve memleket dahilinde sükun ve intizamın temini ve bir zamandan beri millet efradı arasında kemal-i esefle görülen ayrılık ve nifakın tamamen izalesiyle ahali arasında ahenk, vahdet ve muhabbetin iadesi emrinde lazım gelen tedâbir ve icraatte dakika kaybedilmemesi hamiyet-i vatanperveranenizden şiddetle muntazırdır.”²⁵⁹

Damat Ferit Paşa'nın bir önceki hükümeti döneminde de üzerinde durulması istenen hususlardan birisi olan “ halk arasında birlik ve beraberliğin” sağlanması bu dönemde de beklenen icraatların en önemlilerinden birisi idi.

b. Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti'ne Yönelik Tepkiler

Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti kendisinin partiler üstü bir hükümet olduğunu dile getirince, buna karşın tepkiler de gecikmedi. Başta Hürriyet ve İtilaf Fırkası olmak üzere bütün fırkalar büyük bir tepki gösterdiler. 21 Temmuz 1919 tarihinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası Genel Merkezinde bazı basın temsilcileri ile Sulh ve Selamet Fırkası, Milli Ahrar Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası, Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, Kürt Millet ve Kürt Kulübü gibi kuruluşlar bir araya geldiler. Adı geçen kurumlar Damat Ferit Paşa'nın yeni Hükümetine karşı tepkilerini oybirliği ile aldıkları bir kararla kamuoyu ile paylaştılar.²⁶⁰

Muhalefet'in bildirisi “ Fırkaların Millete Beyannamesi” başlığı ile İdrak²⁶¹ gazetesinde yayınlandı. Bu bildiri de Damat Ferit Paşa'nın kurduğu kabinenin gayri

²⁵⁹ Tarık Mümtaz Göztepe, **a.g.e.**, s. 204

²⁶⁰ Sina Akşin, **a.g.e.**, s. 439 (1998)

²⁶¹ “Sosyalist Parti kurulunca, üyelerden bazıları günlük bir gazete çıkarmak fikrini ortaya attılar. Onlara göre gazetesiz bir parti dinsiz bir adam demektir. Teklif kabul edildi. Gazetenin adı kondu: “İdrak” Hüseyin Hilmi sahibi, Başyazarı Fazıl Çun'di. Yazı işleri müdürlüğüne Emin Lami

meşru olduğu, bu kabinenin devletin dış ve iç siyaseti konusunda ehliyetsiz ve yetersiz olduğu, Damat Ferit Paşa'nın milletin mukaddes hukukunu korumak ve müdafaa etmek hususunda şimdiye kadar gösterdiği acziyetten dolayı kendisine katiyen güvenilemeyeceği, bu nedenle kabinenin istifa etmesi gerektiği dile getiriliyordu.²⁶²

Fırkaların aldığı karar İdrak gazetesi dışında hiçbir gazetede yayınlanmadı. Gazetede bildirinin yayınlanmasının yanı sıra, “ Vah Memleketimize, Vah Milletimize, Vah Bize” başlıklı bir başyazı yayınlandı.²⁶³ Bu Emin Lami tarafından kaleme alınmıştı. Bunun yanı sıra, “ Hükümet Mutlakiyete Doğru Gidiyor” başlıklı bir yazı da yayınlandı. Bu yazılarda yeni kurulan Damat Ferit Paşa Hükümetine yükleniliyordu.²⁶⁴

Damat Ferit Paşa'nın istifasından hemen sonra yeni hükümet üyelerini açıklaması, basında şüphe uyandırdı. Bu nedenle, bu hükümet üyelerinin daha önceden belirlendiği iddiası ileri sürüldü.²⁶⁵

Bütün fırkaların ve bir kısım basının muhalefeti ile karşılaşan Damat Ferit Hükümet'ine en büyük destek. Orient News adlı bir gazeteden geldi. Bu gazete

getirildi.” Bkz: Münir Süleyman Çapanoğlu, **Türkiye’de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi**, Pınar Yayınevi, İstanbul, 1964, s.66

²⁶² Mete Tunçay, **Türkiye’de Sol Akımlar 1908–1925**, 3. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978, s. 75;

İdrak Gazetesinin 22 Temmuz 1335 (1919) tarihli nüshasında yayınlanan bildiri şu şekilde idi: “Üçüncü Ferit Paşa Kabinesi Hakkında Siyasi Fırkaların Kararı:

Dahili ve Harici ef'al ve icraat-ı mesbukasıyla itimad-ı milliyi kaybetmiş olan Damat Ferit Paşa'nın üçüncü defa olarak kabile teşkil etmesini menafi-i âliye-i vataniye namına fevkalade hatarnâk ve tehlikeli gören (Hürriyet ve İtilaf), (Sulh ve Selamet), (Milli Ahrar), (Türkiye Sosyalist), (Sosyal Demokrat), (Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet), (İzmir Müdafaa-i Osmaniye), (Milli Kongre), (Kürt Millet), (Kürt Kulübü) furuk-u siyasiye ve cemiyetleri murahhaslarıyla matbuat-ı Osmaniye erkânı Temmuz'un yirmi birinci Pazartesi günü badelzukur zevali saat dörtte (Hürriyet ve İtilaf) fırkası merkez-i umumisinde biliçtima üç saat bilafasıla devam eden müzakerat neticesinde berveç-i ati hususâtı makam-ı âli-yi Hilafetle enzar-ı umumiye-yi millete vaz ve arza müttefikân karar vermiştir. Şöyle ki:

Evvelâ- Dün teşekkül eden Ferit Paşa kabinesi gayr-i meşru bir kabinedir.

Saniyen- Mezkur kabine devletin siyaset-i hariciye ve umur-u dahiliyesini tedvir itibariyle ehliyetsiz ve kifayetsiz dir.

Salisen- Damat Ferit Paşa şimdiye kadar hukuk-u mukaddese-i milliyenin muhafaza ve müdafaası hususunda gösterdiği aciz ve taksirden dolayı katiyen itimada layık değildir. Binaenaleyh, böyle bir kabinenin istifasıyla yerine itimad-ı âmmeye mazhar ve menafi-i milliyeyi müdafaya kâdir bir kabinenin teşkili vücubunda umum fırkalar müttehit ve müttefiktirler.” Bkz. Mete Tunçay, **a.g.e.**, s. 75

²⁶³ Mete Tunçay, **a.g.e.**, s. 75

²⁶⁴ Münir Süleyman Çapanoğlu, **a.g.e.**, s. 69

²⁶⁵ **Tasvir-i Efkâr**, 22 Temmuz 1919, no: 2789

İngiliz Karadeniz ordusu için çıkarılmaktaydı. Gazete, ulusal bir bunalımın bulunduğu bir ortamda fırka siyasetinin ülke güvenliği açısından bir tehlike oluşturduğunu ve hükümetin bütün küçük, kişisel düşüncelerin üstünde olan Padişah tarafından onaylanarak kurulduğunu dile getiriyordu. Ayrıca, hükümetin ulus çıkarları için yaptığı şeylere güvenmek gerektiğini, buna karşın siyasi fırkaların böyle bir güveni hak etmediklerini iddia ediyordu.²⁶⁶

Bununla birlikte, yeni hükümette Şurayı Devlet Reisliğini vekâleten yürüten Mustafa Sabri ve birkaç arkadaşı yeni bir fırka kurma teşebbüsünde bulundular. Başlangıçta Muhafazakârlar Fırkası olarak adlandırılan fakat daha sonra Milli Muhafazakârlar olarak bilinen bu firkanın kurucuları, tüccardan Manizade, eski Adliye Nazırı Cemil Molla Bey, Ayandan Reşit Akif ve İzzet Paşalar olacaktı. Fakat istenilen sonuca ulaşamadı.²⁶⁷ Muhtemelen Saray ve Hükümet fırkalarının muhalefetini bu şekilde kırabileceklerini düşünüyorlardı.

2. Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Ermeni Politikası

III. Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde Ermenilere ve Rumlara karşı işlenen mezalimin faileri oldukları iddia edilen kişiler ile ilgili tahkikatlar yapılmaya devam edildi. 25 Temmuz 1919 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Trabzon'a gönderilen bir yazıda, Giresun ve havalisinde Ermenilere karşı işlenen mezalimi tertip edenlerin Osman Ağa ve çetesinin olduğu bildiriliyordu. Osman Ağa'nın himaye edilerek Belediye Reisliği'ne tayin edildiği belirtilerek durumun araştırılması isteniyordu.²⁶⁸

Bunun dışında, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Divan-ı Harb-i Örfi Savcılığının talebi üzerine İzmit Mutasarrıflığı'na gönderdiği bir yazıda; Adapazarı tehciri esnasında Hapishane Genel Müdürü İbrahim Bey'in emri altında bulunan ve tehcir esnasında, tehcir edilen kişileri çeşitli zulüm ve işkenceler ile ölümlerine sebebiyet vermekten sanık, Akyazı Nahiyesinin Bedil Köyünden Abaza Kazım ile

²⁶⁶ Sina Akşin, **a.g.e.**, s. 441 (1998)

²⁶⁷ Sina Akşin, **a.g.e.**, s. 442 (1998)

²⁶⁸ BOA. **DH. ŞFR.** 101/43

Kuru İbrahim adlı şahısların yakalanarak Divan-ı Harbe sevk edilmeleri gerektiği bildiriliyordu.²⁶⁹

Daha önceki Hükümetler döneminde olduğu gibi, bu dönemde de Rum ve Ermeniler ile ilgili istatistikî çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Bitlis vilayetine gönderilen bir telgrafta şu isteklerde bulunuluyordu:²⁷⁰

- 1- Rum ve Ermeni köylerinin takriben mevkileri ve bağlı buldukları kaza ve nahiyeleri içeren bir krokinin hazırlanarak, Rum ve Ermeni köyleri ayrı ayrı işaretlerle gösterilecek.
- 2- Krokide gösterilen her köyden çıkarılan Rum ve Ermenilerin miktarını ayrı ayrı gösteren cetveller hazırlanacak.
- 3- Her köye şimdiye kadar geri dönen ahaliyi ayrıntılı olarak gösteren bir cetvel tanzim edilecek.
- 4- Vilayet ve Liva dahilinde halihazırda nerelerde ve ne kadar ve nereli Rum ve Ermeni muhacirlerinin bulunduğunu, memleketlerinin bağlı bulunduğu kaza ve liva da zikredilmek üzere bir cetvel düzenlenecek.
- 5- Ahalisi çıkarılan köylerdeki oturulabilecek binaların miktarı ile bu köylerde bulunan Müslüman muhacir ve mültecilerin miktarını gösteren bir cetvel tanzim edilecek.

Başka bir çalışma da Mamuretülaziz vilayetine gönderilen şifre telgrafta görülmektedir. Fakat burada, yardıma muhtaç olanların da bildirilmesi isteniyordu. Bu yazıda, her taraftan mülteci, muhacir, Rum ve Ermenilerin ve bunlardan yardıma muhtaç olanların miktarının bildirildiğini ancak Mamuretülaziz'den böyle bir bilginin gelmediğini, Hükümetin Amerikalıların yardım ettiği kadar Ermeniyeye yardım edebileceğini, bu yardımların vilayet tahsilâtından dağıtılacağını, bu nedenle ne kadar ihtiyaç olduğunun bildirilmesi gerektiği ifade ediliyordu.²⁷¹

²⁶⁹ BOA. DH. ŞFR. 103/169

²⁷⁰ BOA. DH. ŞFR. 101/62

²⁷¹ BOA. DH. ŞFR. 101/72

Bu bağlamda, Muhacir ve Mülteciler ile Rum ve Ermenilerin gerçek miktarları ve bunlardan yardıma muhtaç olanların miktarının bildirilmesi ile ilgili bir talebin de Karahisar-ı Sahip (Afyon) Mutasarrıflığı'na²⁷² ve Canik Mutasarrıflığı'na bildirildiği görülmektedir.²⁷³

Hükümet tarafından Rum ve Ermeni muhacirlerinin memleketlerine iade masrafları ile muhtaç olanlara bir iş buluncaya kadar günlük iaşe masrafları verilmekteydi. Ancak bu yardımlar imkân dâhilinde yapılmakta idi.²⁷⁴

26 Ağustos 1919'da Canik Mutasarrıflığı'na gönderilen bir yazıda da yerlerine geri dönen Rum ve Ermeni ailelerden yardıma muhtaç olanlara yiyecek temin edilmesi isteniyordu.²⁷⁵

Damat Ferit Paşa'nın üçüncü iktidarı döneminde de en önemli sorunlardan birisi Ermenilere ait olan taşınır ve taşınmaz mallar meselesiydi. Bu konuda, geri dönmeyen Ermenilerin taşınmaz malları ile ilgili olarak bir kanun çalışması yapıldığı, 11 Ağustos 1919 tarihinde, Kalem-i Mahsusa'dan Trabzon vilayetine gönderilen bir yazıda dile getirilmektedir. Daha sonra bahsedileceği gibi, bu konu ile ilgili Ermeni kurumlarının girişimleri de vardı.²⁷⁶

Bunun dışında, tehcir ve nakil esnasında bazı Ermeniler binalarını hayır kurumlarına terk etmişlerdi. Fakat geri döndükten sonra, buraların kendilerine teslim edilmesini talep ettiler. Bolu'nun Ermeni mahallesinde oturan Bursalıoğlu Estapan'ın bu konuyla ilgili talebi bu duruma bir örnek olarak verilebilir. Estapan'ın talebi Meclis-i Vükela tarafından, 27 Ağustos 1919 tarihinde yapılan toplantıda, kabul edilerek binanın sahibine teslimi kararlaştırıldı.²⁷⁷

Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde din değiştiren kadınlar meselesinin de gündem de olduğu görülmektedir. Daha önce yirmi yaşın altında olan ve din değiştirenlerin rızalarına bakılmaksızın cemaatlerine teslim edilmesi kararlaştırılmışken, bu dönemde Müslümanlıkta ısrar eden ve eşlerinden ayrılmaya

²⁷² BOA. **DH. ŞFR.** 102/26

²⁷³ BOA. **DH. ŞFR.** 102/27

²⁷⁴ BOA. **DH. ŞFR.** 102/58

²⁷⁵ BOA. **DH. ŞFR.** 102/270

²⁷⁶ BOA. **DH. ŞFR.** 102/103

²⁷⁷ BOA. **MV.** 216/127

razi olmayanların, yirmi yaşından küçük olsalar bile, zorla teslimleri uygun görülmedi.²⁷⁸

Bununla birlikte, din değiştirmiş kadınların evliliklerine itirazı olanların, mahkemeye başvurması gerektiği ifade edilmiştir. Bu tarz bir evliliğe, din değiştirmiş olan kadının razı olup olmadığı, kadının ailesi ve Ruhani Reis önünde kendisine sorularak, kayda geçirilmesi gerektiği ifade edilmiştir.²⁷⁹

Hükümetin gündemini en çok meşgul eden işlerden birisi de ülkenin asayışı idi. Çünkü Türkler ile Ermenileri birbirine karşı tahrik ederek, asayışı bozmak ve İtilaf Devletlerinin buralara müdahale etmesine bahane oluşturmak isteyen provokatörlerin varlığı dikkat çekmektedir. Bu durumun farkında olan Hükümet, 19 Ağustos 1919 tarihinde Kayseri Mutasarrıflığı'na gönderdiği bir şifre telgrafta, Ermenilerin zorla göçe teşvik edildiği, Ermenilerin de Müslümanlara saldıracakları ile ilgili rivayetlerin yayıldığını ve bu konunun aslının araştırılması isteniyordu. Ayrıca, bu tarz haberleri yayanların gayri meşru hedefleri olan kimseler olduğu belirtiliyordu. Bu kişilerin, Ermenileri tahrik ederek Anadolu'daki asayiş ortamını bozduklarını ve böylelikle yabancı devletlerin müdahalesine zemin hazırladıkları bildiriliyordu. Bu nedenle yetkililer, asayişin korunması hususunda daha dikkatli olmaları ve hiç kimseye karşı ayrımcılık yapılmadan, milletin mal, can ve namusunun korunması konusunda itina gösterilmesinin gerekliliği vurgulanıyordu.²⁸⁰

Aynı içerikte bir yazı da 21 Ağustos'ta Diyarbakır'a gönderildi. Burada da Ermenilere yönelik saldırı olacağı söylentilerinin olduğu, hatta bu konunun İstanbul'da Patrikhane'de yapılan bir toplantıda da mevzubahis edildiği ifade ediliyordu. Yine bu tarz bir faaliyet içerisinde bulunanların amacının asayişin olmadığını göstererek yabancı devletleri buraya müdahaleye davet etmek olduğu belirtiliyordu. Bu nedenle, böyle bir şeye meydan vermemek için asayiş tedbirlerinin bir kat daha artırılarak, Ermenilerin can, mal ve ırzlarının korunması için gerekli bütün tedbirlerin alınması isteniyordu.²⁸¹

²⁷⁸ BOA. DH. ŞFR. 102/172

²⁷⁹ BOA. DH. ŞFR. 102/236

²⁸⁰ BOA. DH. ŞFR. 102/189

²⁸¹ BOA. DH. ŞFR. 102/206

Ermeniler ile Türkler arasında olumsuz bir durumun oluşmasını önlemek için, Hükümet, Osmanlı sınırları dışındaki Türklerin maruz kaldığı Ermeni mezalimi karşısında, Osmanlı sınırları içerisinde yaşayanların her ne suretle olursa olsun iştirak etmelerinin doğru olmadığını, 22 Ağustos 1919 tarihinde Van'a gönderilen yazıda belirtiyordu. Aynı yazının devamında, Ermenilerin ve Müslümanların bir birilerine saldırmamaları için gerekli tedbirlerin alınması emrediliyordu.²⁸² Çünkü bu durum vilayetin asayişini bozarak İtilaf Devletlerinin müdahale etmelerine zemin hazırlayacaktı.

Hükümet, Erzurum vilayetine gönderilen, 22 Ağustos 1919 tarihli bir yazıda da, doğu sınırının saldırılara karşı korunması ve sınır haricinde bulunan Müslümanların Ermeni tecavüzlerine karşı korunması hususunda İtilaf Devletleri nezdinde girişimde bulunulduğunu ve İtilaf Devletlerinin kendilerine bu konuda teminat verdiğini bildiriyordu. Bu nedenle Osmanlı ahalisinden Ermenilere yönelik yapılacak saldırıların önlenmesinin gerekliliği vurgulanıyordu.²⁸³

Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti, Türklerle Ermeniler arasında herhangi bir olayın meydana gelmemesi konusunda ciddi bir çaba içerisinde idi. Bu nedenle, özellikle Türkleri tahrik edecek duyumları ihtiyatla karşılıyordu. Ermenilerin Türklere saldırıları ve İngilizlerin de bunlara yardım ettiği yönündeki haberlere şüphe ile yaklaşıyordu. Bu tarz olayların araştırma yapılmadan doğru olarak algılanmasının sakıncalarından çekiniyordu. Bu bağlamda, Bitlis Vilayetine gönderilen bir yazıda, bu tarz haberlerin, rivayetlerin tahkikata muhtaç olduğu bildiriliyordu. Yapılacak tahkikat neticesinde gerekirse İngiliz Büyükelçiliği nezdinde teşebbüste bulunulacağı ifade edilerek, İngilizlere ve Ermenilere yönelik herhangi bir saldırıya meydan verilmemesi isteniyordu.²⁸⁴

Daha önceki hükümetler döneminde mütareke hükümlerinin uygulanmasını ve Ermenilerle, Rumlara yapılan muameleleri yerinde teftiş etmek için İtilaf Devletleri temsilciliklerinden bir memur ile bir Osmanlı memurundan oluşturulan heyetler çeşitli bölgelere gönderilmişlerdi. Bu dönemde de, bu heyetler aktif bir

²⁸² BOA. DH. ŞFR. 102/213

²⁸³ BOA. DH. ŞFR. 102/319

²⁸⁴ BOA. DH. ŞFR. 102/334

şekilde çalışmaktaydılar.²⁸⁵ Hükümet bu heyetlere gerekli kolaylığın gösterilmesi hususunda ilgili yerleri uyarıyordu.²⁸⁶

Bununla birlikte, Damat Ferit paşa Hükümeti tehcir esnasında işlendiği iddia edilen suçları araştırmak için Ermenileri de görevlendiriyordu. Bunlardan birisi Setrak Kirkoryan Efendi idi. Kirkoryan Efendi Trabzon'da tehcir esnasında işlenen suçları araştırmak için görevlendirilmişti.²⁸⁷

Buna karşın, Hükümet Ermenilere gerekli yardımı yapmadıkları gerekçesi ile Kayseri Mutasarrıfını, Jandarma Kumandanını ve Polis Müdürünü görevden alıyordu. Tabi ki bu kararların alınmasındaki en etkili faktör İngiliz Yüksek Temsilciliği idi.²⁸⁸

17 Eylül 1919 tarihinde Kalem-i Mahsus'dan Menteşe Mutasarrıflığı'na gönderilen bir yazıda, Divan-ı Harb-i Örfi reis ve azalarının seçilmesi ile ilgili yeni bir uygulama ile karşılaşıyoruz. Bu yazıda, Divan-ı Harb-i Örfi reis ve azalarının seçiminin mahalli kumandanlıkların yetkisi dairesinde olduğu bildiriliyordu.²⁸⁹

Ermenilere ve Rumlara ait bir kısım binalar merkez dairelerce şubeler için kiralanmıştı. Fakat bu binaların sahipleri buraların boşaltılması konusunda şikâyetle bulunmuşlardı. Bununla birlikte, devlet ekonomik dar boğazda olduğu için bu binaların kiralalarının ödenmesinde zorluklar çekiliyordu. Bunun üzerine, Meclis-i Vükela, 9 Ağustos 1919 tarihinde, devlet tarafından kullanılması kati surette gerekli olmayan binaların hemen tahliye edilmesi kararını aldı.²⁹⁰

Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti, Ermenilerin taleplerinin yerine getirilmesi konusunda hassas bir politika izlemekteydi. Katolik Ermeni Patrikliği Kaymakamının görevlendirdiği kişilere kolaylık gösterilmesi talebi hemen kabul

²⁸⁵ BOA. EUM. AYŞ. 17/102

²⁸⁶ BOA. DH. ŞFR. 102/209; 103/ 37

²⁸⁷ BOA. DH. ŞFR. 103/134

²⁸⁸ BOA. MV. 216/105

²⁸⁹ BOA. DH. ŞFR. 103/188; Divan-ı Harbi Örfi'nin yapısı “ Müsellah Çetelerin Teşkili Hakkındaki 19 Ağustos 1326 (1 Eylül 1910) tarihli kararnamenin 25. maddesinde şu şekilde belirtilmişti: “ Divan-ı Harp, bir başkan ile dört üye ve bir müdde-i umumiden oluşur. Başkan ile iki askeri üye Harbiye Nezaretince diğer iki üye Adliye Nezaretince atanır.” Bkz: Pınar Taşer, **Mütareke Dönemi'nde Divan-ı Harb-i Örfiler (1918–1922)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2005, s. 33

²⁹⁰ BOA. MV. 216/104

edilerek ilgili yerler haberdar edilmişti. Bu bağlamda, yetimlerin iaşelerine nezaret etmek için görevlendirilmiş olan Mıgırdıç Halasyan Efendi için Kayseri Mutasarrıflığı'ndan kolaylık gösterilmesi isteniyordu.²⁹¹

Bu süreç içerisinde Türk tarihinin önemli bir olayı Erzurumda gerçekleşti. Erzurum Kongresi 23 Temmuz 1919 tarihinde toplandı. Bu kongre Vilâyât-ı Şarkiye ve Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum şubesi ile Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti'nin işbirliği ile düzenlendi. Bu kongre Türk ulusal akımının ilk önemli kongresi idi. Bu kongrenin toplanmasının çeşitli sebepleri vardı. Bu sebeplerinden birisi Doğu vilayetlerinde bir Büyük Ermenistan kurulması ihtimalinin oluşturduğu endişe, diğeri ise kuzeyde Rumlar, doğu ve güneydoğuda emeniler tarafından katledilme korkusu idi.²⁹²

23 Temmuz 1919 tarihinde toplanan kongre yapılan çalışmalar neticesinde önemli karar alarak bunu bir bildiri şeklinde kamuoyu ile paylaştı. Bu bildiri de konumuzu ilgilendiren maddeler şunlardı:

1. Trabzon ve Canik (Samsun) sancağı ile Doğu illeri adını taşıyan Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Elazığ, Van, Bitlis illeri ve bu saha içindeki bağımsız livalar hiçbir neden ve bahane ile birbirilerinden ve Osmanlı camiasından ayrılmaz bir bütündür.
2. Her türlü işgal ve müdahale, Rumluk ve Ermenilik gayesine yönelik sayılacağından, birleşik halde savunma ve direnme esası kabul edilmiştir. Hıristiyan unsurlara, siyasal egemenlik ve toplumsal dengeyi bozacak yeni bir takım ayrıcalıklar verilmesi kabul edilmeyecektir.
3. Osmanlı ülkelerinde öteden beri Müslüman halkla birlikte yaşayan gayrimüslim unsurların, Osmanlı devleti kanunlarıyla takviye edilmiş, kazanılmış haklarına tamamen saygı gösterilecektir.²⁹³

Amerika Birleşik Devletleri'nin, 1919 ortalarından itibaren, Ermenilere olan ilgisinin arttığını görmekteyiz. 16 Ağustos 1919 tarihinde, Amerika Cumhurbaşkanı

²⁹¹ BOA. EUM. AYŞ. 21/58

²⁹² Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, 2.baskı, TTK yayınları, Ankara, 1987, s. 93

²⁹³ Salahi R. Sonyel, **a.g.e.** s. 96–97

tarafından İstanbul'da bulunan Amerika Birleşik Devletleri Yüksek Temsilcisine gönderilen bir telgrafta, Türk Hükümetinin uyarılması isteniyordu. Amiral Bristol tarafından Osmanlı Hükümetine iletilen bu notada, eğer Kafkasya'da ve başka yerlerde bulunan Ermenilerin katledilmelerini önlemek için hemen etkili tedbirler alınmazsa, Osmanlı Devletinin Türk toprakları üzerindeki Türk bağımsızlığını düzenleyen Wilson prensiplerinin on ikinci maddesinin geri çekileceği tehdidinde bulunuluyordu.²⁹⁴

Bu notaya cevap veren Sadrazam Damat Ferit Paşa, Hükümetin askeri gücünün çok az olduğunu, müttefiklerin daha fazla asker bulundurmak için müsaade etmediklerini, bu nedenle de düzeni yeniden sağlamanın zor olduğunu bildirdi. Bunun yanı sıra, Hıristiyanlara karşı bir şiddet olayının patlak vermesinin Türkiye için bir facia olacağını farkında olduğunu ve bu bağlamda bütün vilayetlere genelge gönderdiğini beyan etti.²⁹⁵

Amerika Birleşik Devletleri, Amerikan misyoner teşkilatının (American Board of Commissioners for Foreign Missions) XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde oluşturduğu okul, hastane ve dinsel kurumlar ile Osmanlı Devleti ve Ortadoğu ile ilgilenmeye başlamıştır. Robert Koleji ve Suriye Protestan Koleji en etkin iki Amerikan Kurumu idi. Misyonerler Türkiye'ye Amerikan Protestancılığını yerleştirme çabası içerisinde idiler. Bu amaçlarına ulaşmak için de mevcut Hıristiyan mezhepleri içerisinde taraftar bulma girişimleri oldu. Gregoryen Ermeniler bu çalışmalarda ilk hedef olarak tespit edildi.²⁹⁶

Birinci Dünya Savaşı sonrasında değin Amerikan Misyonerlerinin Osmanlı Devletinde çalışmaları ve aynı zamanda Amerika'nın bu çalışmalara desteği, azınlıklar arasında milliyetçilik düşüncelerinin uyandırılmasına sebep oldu. Misyonerler giderek Amerika dış politikası üzerinde etkili olmaya başladılar. Amerikan milliyetçiliği Protestan enternasyonalizmiyle birleşince, dünyanın Amerikan modeline göre yeniden inşa edilmesi fikri oluştu. Misyonerler bu düşüncenin yüksek sesle ifade edilmesinin zamanı olduğu inancını taşıyorlardı. Paris

²⁹⁴ Laurence Evans, *a.g.e.*, s. 183; Sonyel, *a.g.e.*, s. 114

²⁹⁵ Laurence Evans, *a.g.e.*, s. 183

²⁹⁶ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923, (Devletin Dış Politika Araç Aternatifleri Üzerine Bir İnceleme)*, TTK yayınları, Ankara, 1991, s. 140-141

Barış Konferansı, bu açıdan, değerlendirilebilecek bir fırsattı. Misyonerler, Hıristiyan Amerika uluslar arası ilişkileri, özellikle Ortadoğu ile olan ilişkileri kendi ilkeleri doğrultusunda geliştirirse, dünyada çatışma ve rekabetin yerini barış ve düzenin alacağına inanıyorlardı.

American Board'un başkanı James L. Barton, dünya milletlerini, başkalarını yönetmeye muktedir olanlar, kendi kendini yönetenler ve her ikisini de yapmaktan aciz olanlar şeklinde üç guruba ayırmıştı. Bu üç grubu örneklendirirken, birinci grup için Amerika'yı, ikinci grup için Ermenileri, üçüncü grup için de Türkleri örnek veriyordu. Bu bağlamda, Amerikan misyonerlerinin amacı Türklerin baskısı altında kalan azınlıkları kurtarmaktı. Bu amaca ulaşmak için American Board yöneticileri Birleşik Devletler Başkanı Wilson'a baskı yapıyorlardı. Wilson'ın Ermeniler konusundaki bilgi kaynakları American Board ve eski İstanbul büyükelçisi Henry Morgenthau idi. Bunun dışında, Arshag Schmauonian adlı bir Ermeni milliyetçisi de Dışişleri Bakanlığı'na Türkiye uzmanı olarak alınmıştı.²⁹⁷

Düzenlenen raporlar, yapılan propaganda çalışmalarının ana hedefi, Amerika Birleşik Devletlerinin, genel anlamda Ortadoğu'da aktif bir rol almasını sağlamaktı. Bununla birlikte, Amerika Birleşik Devletleri'nin Ermenistan üzerinde bir yönetim mekanizması kurması gerekliliği, yapılan çalışmalarda, vurgulanıyordu.

Bu telkinler ve çalışmalar neticesinde Ermenistan mandası konusunun incelenmesi için, 1 Ağustos 1919 tarihinde, General Harbord,²⁹⁸ Wilson tarafından, görevlendirildi.²⁹⁹

General Harbord'un görevlendirildiği süreçte, Türkiye'de bulunan Ermenilerin tehlikede olduğu, Türklerin İzmir'in acısını Ermenilerden çıkarmak için hazırlık yaptıkları iddia ediliyordu. Bunun dışında, Türklerin Rus sınırına yığınak

²⁹⁷ **A.g.e.**, s. 142-143

²⁹⁸ James G. Harbord (1886- 1947), Kansas Ziraat Kolejinden mezun oldu. 1899 yılında Amerikan ordusuna katıldı. Bütün hayatı askerlikle geçti. Filipinlerde güvenlik kuvvetleri başkanlığını yaptı. Daha sonra, Soissons ve Chateau- Thierry'de Amerikan birlikleri kumandanlığında bulundu. 1917- 1918 yılları arasında Genel Kurmay Başkanlığı vazifesinde bulundu. 26 Mayıs 1919 tarihinde bu görevine yeniden atandı. 1921-1922 yılları arasında Genel Kurmay Başkan Yardımcılığı yaptı. Bkz; Seçil Akgün, **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu (Kurtuluş Savaşı Başlangıcında)**, Tercüman yayınları, İstanbul, 1981, s. 64

²⁹⁹ Mim Kemal Öke, **a.g.e.**,s. 145

yaptıkları ve saldırı hazırlığı içinde oldukları söylentisi ortalıkta dolaşıyordu. Kafkasya’da incelemelerde bulunmak üzere görevlendirilmiş olan Yüzbaşı Green, sorunun sadece Doğu Anadolu Bölgesinde olmadığını, Gürcistan ve Azerbaycan’da da büyük sıkıntıların yaşandığını, tehcir dolayısıyla buraya birçok Ermeninin göç ettiğini, bu nedenle bu bölgelerde nüfusun kalabalık olduğunu, açlığın, sefaletin ve sağlık sorunlarını gün geçtikçe arttığını bildiriyordu.³⁰⁰

Yüzbaşı Green Temmuz ayı sonunda İtilaf Devletlerine gönderdiği raporda, Türklerin 1915 olaylarından daha büyük olaylara hazırlandıklarını ve İngilizlerin kuvvetlerini Batum’dan geri çektikleri takdirde, Türklerin büyük bir Ermeni soykırımına girişebileceklerini iddia ediyordu.

Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson, Ermeniler ile ilgili aldığı bu bilgilerin doğruluğunun saptanması için General James G. Harbord başkanlığındaki heyeti resmen görevlendirdi. General Harbord’a bu görev şu emirle tebliği edildi:

“Vakit geçirmeden, bir devlet aracılığıyla, İstanbul, Batum ve Ermenistan’ın çeşitli bölgelerine, Rus Transkafkasyası’na ve Suriye’ye gitmek üzere daha önce görülmüş olan talimatlara ilişkin inceleme yapmak üzere yola çıkılacaktır. Bu bölgelerde, Amerika’nın siyasi, askeri, coğrafi, idari ve ekonomik açıdan karşılaşılabileceği sorumluluk ve yarar sağlayabileceği hususlar üzerine araştırma yapıp rapor vErmeniz istenmektedir.”³⁰¹

General Harbord Heyeti, yola çıkmadan önce, ön hazırlık yapmak amacıyla, Ortadoğu Amerikan Yardım Komitesi raporlarını, Amerikan Barış Heyeti Raporlarını ve Congress Kütüphanesi’nin temin ettiği yayınları inceledi. Bunun dışında, gidilecek yerlerde daha önce bulunmuş, Paris Barış Konferansı’na katılan heyetlerle ve şahıslarla görüşmeler yapıldı. Bu görüşmeler neticesinde, Paris Barış Konferansında Ermeni Delegasyonu’na başkanlık yapan Boghos Nubar Paşa’nın hiç Ermenistan’da bulunmadığının öğrenilmesi Harbord’un büyük bir hayal kırıklığına uğramasına neden oldu.³⁰²

³⁰⁰ Seçil Akgün, **General Harbord’un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu (Kurtuluş Savaşı Başlangıcında)**, Tercüman yayınları, İstanbul, 1981, s. 64

³⁰¹ Seçil Akgün, **a.g.e.**, s. 65

³⁰² **A.g.e.**, s. 67

Amerika Heyeti, 24 Ağustos 1919 tarihinde Brest'den İstanbul'a geldi. Burada dört gün kalarak çeşitli görüşmeler yaptı. General Harbord, İstanbul'da, Hıristiyan Cemaat Başkanları, İstanbul Patriği, Ermeni Cemaati Reisi ile görüşmeler yaptı. Bunun dışında Muhtelif Ermeni Ruhani Reisleri ile Rum Patrikhanesi'nden oluşturulan bir heyet ile de görüştü.³⁰³

Dâhiliye Nezareti Emyniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Diyarbakır, Sivas, Mamuretülaziz, Erzurum vilayetlerine gönderilen bir şifre telgrafta, General Harbord başkanlığında otuz kırk kişiden oluşan bir heyetin İstanbul'dan Anadolu'ya doğru hareket ettiği bildirilerek, Amerika heyetine gittikleri her yerde gerekli kolaylığın sağlanması, daima nezaketle davranılması ve istedikleri bilgilerin verilmesi konusunda yetkililer uyarılıyordu.³⁰⁴

General Harbord ve Heyeti Anadolu ve Kafkaslar'da otuz gün kaldılar. Bu süre içerisinde gittikleri yerlerdeki hükümet temsilcileri ile, Türk, Ermeni, Yunan, Tatar, Gürcü, Rus, İranlı Yahudi, Arap, İngiliz, Fransızlarla ve oralara yerleşmiş bulunan Amerikalılarla görüştüler. Bunun yanı sıra, Amerika Birleşik Devletleri tarafından desteklenen birçok din, eğitim ve hayır kurumlarının da düşüncelerini aldılar.³⁰⁵

Bütün bu gelişmelerin yanı sıra, Amerikan mandası taraftarı olan İstanbul'daki çeşitli partiler birleşerek Amerika Heyetine verilmek üzere bazı kararlar aldılar. Alınan kararlar şu şekilde idi:³⁰⁶

“1- Ermenistan için Türkiye'nin doğu sınırı üzerinde Ermenileri işlerine yarayacak bir toprak parçası terk etmeğe, Doğu vilayetlerindeki Türklerin ve orada işbaşında bulunan büyüklerin, gelecekte refahını ve serbestçe gelişmesini düşünerek, razı olabilecekleri fikrinde oldukları, yalnız bu fikirlerini, oradaki Kürtlerle teşrik-i mesai yapmış olmaları ve Kürtlerin de Ermenilere toprak terk etme fikrine katiyyen meyilli bulunmamaları nedeniyle açıklamaya taraftar olmadıkları ve hatta açığa vursalar bile oradaki Türk çoğunluğunun, aşağıdaki şartların yerine getirileceği konusunda kendilerine güvence verilmedikçe bu fikirde

³⁰³ A.g.e., s. 71

³⁰⁴ BOA. DH. ŞFR. 103/185

³⁰⁵ Akgün, a.g.e., s. 75

³⁰⁶ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk 1919–1927**, AKDITYK, Atatürk Araştırma Merkezi, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 66–67

Kürtlerden ayrılmayacaklarını zannettikleri; şöyle ki: ilk olarak, Türk ve Kürt ekseriyetinin ve aralarındaki diğer azınlıkların yaşadıkları toprakların bütünlüğü; ikincisi Türk istiklalinin tam olarak sağlanması ve fiilen garanti edilmesi; üçüncüsü, Türkiye'nin çağdaş medeniyete ulaşabilmesi için serbestçe gelişmesine engel olan kayıtların ortadan kaldırılmasıyla Wilson prensiplerinde vaat edildiği şekilde, istiklal ve hukukundan en emin bir tarzda faydalanmasına imkân verilmesi; dördüncüsü, bu hususlarda ve Türklerin gelişip ilerlemeleri için bize yardımcı olacağını Amerika'nın Cemiyet-i Akvam (Milletler Cemiyeti) karşı taahhüt etmesi.

2- Tahliye edilecek topraklardan çıkarılacak olan Türk ve Kürtlerin yeni nakledilecekleri topraklarda derhal yerleştirilmeleri ve derhal topraklarından faydalanmalarını sağlamak için Amerika'nın yardım etmesi.

3- O civarda ve bilhassa Erzincan Sivas arasında yoğun halde bulunan Ermenilerin de, yeni Ermenistan sınırlarına gönderilmelerinin temini.

4- Ermenistan adına ve hesabına olarak meydana geleceği muhtemel gördüğümüz toprak verme durumu, bağımsız bir Ermenistan adına değil, ancak büyük ve medeni bir devletin mandası altında inkişaf edecek çağdaş bir devlet adına olacaktır. Çünkü, bugünkü Ermenistan'a toprak terketmek, Türkiye'nin başına ikinci bir Makedonya yapmak demek olduğu gibi, Kafkasya içinde bir amil teşkil etmek demektir.

5- Bütün bunlar, tartışılabilir bir "teklif" mahiyetindedir. Bunların kesin bir mahiyet kazanması için ancak memleketteki heyetlerle temas etmek mümkün olursa, oraya Amerikan heyetinden birisinin gönderilmesi şarttır.

6- Ve en nihayet, meselenin kanuni ve meşru bir şekle sokulması için Osmanlı Milli Meclisine tevdi tabidir."

Fırkaların bu kararına Mustafa Kemal Paşa çok sert bir karşılık verdi. Temsil Heyetinin bu kararı üzüntü ile karşıladığını belirttiikten sonra, Doğu vilayetlerinde bir karış toprağın dahi Ermenilere verilemeyeceğini, çünkü burada ezici çoğunluğu Türklerin ve Kürtlerin oluşturduğunu ifade etti. Sivas ile Erzincan arasında yoğun bir Ermeni nüfusunun yaşadığının düşünülmesinin bilgisizlikten ve olaya vakıf olmamaktan kaynaklandığını beyan etti. Ayrıca, savaştan önce bile bu bölgede halkın

büyük bir kısmının Türk, az bir kısmının Zaza Kürtleri ve çok azının da Ermenilerden meydana geldiğini ifade etti. Mustafa Kemal cemiyetlere şu şekilde seslendi:

“Binaenaleyh, bu gibi cemiyetler salahiyetlerini takdir etmeli ve bir iş yapmak isterlerse hiç olmaz ise Harbiye ve Hariciye Nezaretlerinin sulh hazırlıkları meyanında yaptıkları istatistik ve grafıklere olsun müracaat zahmetinden kaçınmamalıdır.”³⁰⁷

Sivas Kongresi bildirisi yayınlandıktan bir müddet sonra General Harbord başkanlığındaki Amerikan heyeti İstanbul’dan Sivas’a doğru hareket etti. Heyet Sivas’ta törenle karşılandı. Heyet başkanı General Harbord, vali ve kumandanla görüşükten sonra, Mustafa Kemal başkanlığındaki Heyet-i Temsiliye ile görüştü.³⁰⁸

Sivas Kongresi sonrasında alınan karar gereği “ Birleşik Amerika Devletleri Ayan Meclisi Reisliği”ne hitaben bir telgraf yazıldı. Bu telgrafta Birleşik Amerika Ayan Meclisi’nden şu ricada bulunuluyordu.³⁰⁹

“Azanızdan mürekkep bir komiteyi Osmanlı İmparatorluğu’nun her köşesine göndErmenizi diliyoruz. Bu komite, hususi menfaat ve alakalar olmayanlar ve bir millete has olan berrak görüşle, Osmanlı İmparatorluğu’nda fiili suretle hüküm süren hal ve şartları tetkikten geçirmelidir. Böyle bir tetkik Osmanlı İmparatorluğu’na ait nüfusun ve arazinin mukadderatı hakkında bir sulh muahedesi mucibince keyfi kararlar verilmesine meydan bırakılmazdan evvel yapılmalıdır.” General Harbord ve heyetinin Sivas’a gelmesiyle Kongrenin bu beklentisi gerçekleşmiş oldu.

21 Eylül 1919 tarihinde Mustafa Kemal ile Harbord görüşmesi gerçekleşti. Bu görüşmede Ermeni katliamları ile ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa, konunun çok fazla abartıldığını dile getirerek, İzmir’de müttefiklerin gözleri önünde yapılan katliamlara dikkat çekti.³¹⁰

³⁰⁷ Mine Erol, **Türkiye’de Amerikan Mandası Meselesi 1919–1920**, İleri Basımevi, Giresun, 1972, s. 69–70

³⁰⁸ Cemal Kutay, **Osmanlıdan Cumhuriyete Yüzyılımızda Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay (1881-1884)**, 3. c., 1.b., İstanbul, 1992, s. 274

³⁰⁹ Seçil Akgün, **a.g.e.**, s. 99; Heyet-i Temsiliye tarafından Birleşik Amerika Senatosu Başkanlığına gönderilen telgrafın tam metni için bkz: Fethi Tevetoğlu, **Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, TTK yay. Ankara, 1988, s. 32–33

³¹⁰ Seçil Akgün, **a.g.e.**, s. 112

General Harbord Heyeti yaptığı araştırmalar neticesinde Türklerin Ermenilere yönelik herhangi bir katliam hazırlığında olmadıklarını, daha önce belirtilen Rus sınırında yığınak yapıldığı ve halkın Ermenilere saldırmaya hazırlandıkları iddiasının gerçekliğine yönelik bir kanıtın olmadığı, sınır bölgesindeki Türklere sınırı aşmamaları konusunda çok ciddi emirler verildiği, Ermenilerin, Osmanlı Devleti vatandaşı olduklarını ispat ettikleri takdirde Türkiye'ye girişlerinin serbest olduğunu, Türkiye'ye geri dönen Ermenilerin hayatlarının tehlike altında olmadığı görülmüştü. Buna karşın Ermenilerin Türklere eziyet ettiği inancı da bu gezi sonucunda oluştu.³¹¹

3. Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti Döneminde Ermenilerin Faaliyetleri

Ermeni Patrikhanesi, Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde de en aktif durumdaki faaliyet merkezlerinden birisi idi. Burada çeşitli toplantılar yapılıyordu. Fakat Hükümet'te bu gibi faaliyetleri yakından takip etmekteydi.³¹²

Ermeni Patrikliği tarafından 18 Ağustos 1919 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir şikâyet dilekçesinde, Yozgat'tan Boğazlıyan'a gitmekte olan beş erkek, üç çocuk ve üç kadının yolda yok oldukları ve alınan son haberlere göre de, erkeklerin ve çocukların öldürüldüğü, kadınların ise nerede olduklarının bilinmediği ihbar ediliyordu. Bunun üzerinde Ankara Valiliği durumu Yozgat Mutasarrıflığı'na bildirdi. Yapılan soruşturmada bu şikâyetin doğru olmadığı, kaybolduğu iddia edilen on bir kişiden iki kadının Boğazlıyan Ermeni milletvekili tarafından Keller köyüne gönderildiği, diğerlerinin ise Boğazlıyan kazasında kendi işleri ile uğraştıkları ve Yozgat mutasarrıflığı sınırları içerisinde böyle bir vakanın olmadığı ortaya çıktı.³¹³

Ermeni Patrikliği, Ermenilere ait kilise, okul ve emlakları görevlendirdiği rahipler aracılığı ile teslim alıyordu. Bu bağlamda Ermeni Katolik Kilisesi tarafından Adliye Nezaretine gönderilen bir yazıda, Tokat ve Memuretülaziz'de bulunan kilise, mektep ve emlakın teslimi için oraya gidecek olan rahip Atnasyan Hocik Efendiye kolaylık gösterilmesi talep ediliyordu.³¹⁴

³¹¹ Mim Kemal Öke, **a.g.e.**, s. 145

³¹² BOA. **DH. ŞFR.** 103/40

³¹³ **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 498-500

³¹⁴ BOA. **EUM. AYŞ.** 17 / 4, lef. 3

Bunun dışında, Doktor Mirza Ketenciyan Efendi, Malatya, Mardin, Urfa ve Diyarbakır havalisinde tehirden dönenlerin iâşe işlerine nezaret etmek ve ihtiyaçlarının karşılanması hususunda yardımcı olmak üzere Ermeni Patrikhanesi tarafından görevlendirildi. Doktor Mirza Ketenciyan Efendi'ye de gerekli kolaylığın sağlanması talebi Dâhiliye Nezaretinden istendi.³¹⁵

Ermeni Murahhasalar Ermenilerin menkul ve gayrimenkulleri ile yakından ilgileniyorlardı. Özellikle, yerlerine geri dönmeyen Ermenilerin mallarının kendilerine verilmesi hususunda girişimde bulunuyorlardı. Bu bağlamda, Trabzon Ermeni Murahhasası tarafından yapılan başvuruda, yerlerine geri dönmeyen Ermenilerin bıraktıkları gayrimenkullerin, Ermeni yetimleri ile cemaatin ihtiyaçlarının giderilmesinde kullanmak için Murahhashaneyeye devredilmesi isteniyordu. Bu talebe verilen cevapta, Ermenilerin gayrimenkulleri ile ilgili konuların Meclis-i Vükelanın gündeminde olduğu belirtilerek, konuyla ilgili kanun çıkıncaya kadar beklenilmesi gerektiği bildirildi.³¹⁶

Ermenilerin Elviye-i Selâse'de mezalimleri, Damat Ferit Paşa'nın üçüncü iktidarı döneminde de devam etti. İngilizlerin bu bölgeyi Ermenilere vermelerinden sonra Ermenilerin saldırıları ve tecavüzleri giderek arttı. Bundan sonra, Müslümanların can, mal ve namusları daha çok tehdit altında idi. Müslüman ahalinin maruz kaldığı Ermeni mezalimini sona erdirilmesi için Milletvekili Bekir Sıtkı ve eşraftan Ali Rıza imzalı bir "Feryadname"³¹⁷ İstanbul'da buluna Amerika Elçisine ve İstikbal Gazetesi'ne gönderildi. Burada, Ermenilerin yaptıkları mezalimden bazı örnekler verilerek, Müslümanların karşı karşıya kaldıkları durum tasvir edilmeye çalışıldı. Ayrıca, bu mektupta, medeniyetin ve insanîyetin geliştiği bu asırda, maruz kalınan bu milli felaketi durduracak, Müslümanların can ve ırzlarını kurtaracak ve bu

³¹⁵ BOA. EUM. AYŞ. 17/8, lef. 3

³¹⁶ **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 497-498

³¹⁷ Ermeni mezaliminin durdurulması için kaleme alınan feryadname özetle şu şekilde idi: Dünyaya adalet ve eşitliğin temsilcisi olduğunu ilan eden ve umumiyetle her ferdin hukukunu müdafaaya kefil olan İngiliz Devleti siyasi gerekçelerle iki üç ay evvel şuramızı lağvederek bütün üyeleri görevden uzaklaştırdıkları sırada mal, can ve ırzımızın emniyet altında bulunduğu garantisini vererek şûrâmızın yerine Ermeni Hükümeti'ni ikame etmiş idi. Fakat eyvah binlerce eyvah ki bu garanti sadece kuru vaatten ibaret kalmakla beraber can ve mevcudiyetimiz, istikbalimiz, milletimiz yok edilmektedir. Bu kabilden olarak, İngilizler çekildikten sonra Ermeni Hükümeti tarafından her türlü tasvir ve tasavvurun üstünde işlenen ve halen bütün şiddetiyle icra edilmekte olan vahşet ve mezalime insanlık tarihinde daha önce örneği görülmemiş cinayetler, sayfalar dolduracağından ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktan sarf-ı nazar edilmiştir... Detay için bkz: **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914- 1919) I**, s. 220-221

feryadı dinleyerek yardım edecek olan tek devletin Amerika olacağını ümit edildiği ifade ediliyordu.³¹⁸

Ermenilerin köylerde yaptıkları katliamlar neticesinde yüzlerce erkek, kadın ve çocuk öldürülmüştü. Bu facialar şahitlerin ifadeleriyle tutanak halinde İstanbul'a bildiriliyordu. Ermeniler bu cinayetleri akıl almaz yöntem ve araçlarla işliyorlardı. Bu konuyla ilgili hazırlanan cetvellerde, Ermenilerin balta, süngü ve silah kullanmak veya yakmak suretiyle insanları öldürdükleri görülmektedir.

28 Temmuz 1919 ile 1 Ağustos 1919 tarihleri arasında hazırlanan raporlara göre, Timar köyünde yüz otuz altı kişi katletmişlerdi. Badıçıvan köyünde iki yüz kırk kişi yakılarak öldürülmüşlerdi. Hasankale'den gelen rapora göre, bin dört yüzü aşkın çocuk, kadın ve erkek süngü, balta ve silah kullanılmak suretiyle hayatlarına son verilmişti. Müceldi köyünden gelen raporda, Ermeniler tarafından gerçekleştirilen katliamda elli beş kişinin öldürüldüğü beyan ediliyordu. Çöğender köyünde ise yüz üç kişi, Sos köyünde otuz iki kişi, Bakılğan köyünde üç kişi, Haykürt köyünde dokuz kişi, Kurnuç'ta otuz kişi Tuy-i sağır köyünde otuz kişi, Aha köyünde 24 kişi, Hins köyünde on üç kişi, Serçeboğaz köyünde otuz yedi kişi, Pusudere köyünde otuz altı kişi, İzirmik köyünde dokuz kişi, Porsuk köyünde on iki kişi, Tuy-ı Kebir köyünde dokuz kişi, Ortuzu köyünde on beş kişi, Sürbahan köyünde elli dokuz kişi, Gerdekkaya köyünde beş kişi, Hertev köyünde otuz yedi kişi, Topalak köyünde dört kişi, Güllü köyünde beş kişi, Ağzehir köyünde yirmibeş kişi, Bulkasım köyünde kırk altı kişi, Ketvan köyünde altmış dokuz kişi, Yağan köyünde dokuz kişi öldürülmüştü.³¹⁹

Erivan bölgesinde bulunan Müslümanlara yapılan baskı, saldırı ve tecavüzler karşısında, buradaki Müslümanlar Osmanlı topraklarına sığınmak zorunda kaldılar. Bu tazyikten kaçarak gelen insanlar iâşe ve mesken ihtiyaçlarını gideremeyecek durumda idiler.³²⁰ Bu muhtaç insanların ihtiyaçlarını temin etmek tabii ki Osmanlı Hükümetine düşüyordu. Bu da kaçınılmaz olarak mali bir yük getiriyordu.

³¹⁸ BOA. HR. SYS. 2877/ 55, lef. 1-2;

³¹⁹ BOA. HR. SYS. 2877/ 3, lef. 1-28 ; **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I**, s. 254-348

³²⁰ BOA. DH. ŞFR. 103/173

Ermeniler sadece doğu sınırında değil, güneyde de saldırı faaliyetlerine devam ediyorlardı. Oluşturdukları çeteler vasıtasıyla, sınır boylarında saldırı girişiminde bulunuyorlardı. Hükümet, bu tarz haberleri ihtiyatla karşılıyordu. Öncelikle, haberin doğruluğunu araştırarak ona göre tedbir alma politikası izliyordu. Bu bağlamda, Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsusa'dan Siirt Mutasarrıflığı'na gönderilen bir telgrafta bu tarz haberlerin acilen araştırılması isteniyordu.³²¹

Yine aynı bölgede, İngilizlere iltihak eden bin beş yüzü aşkın Ermeni süvarisinin İmadiye aşiretinden bir kısmını teslim aldıkları ve geri kalanı da Van'a doğru göçe zorladıkları haberleri Şırnak Kaymakamlığı tarafından bildiriliyordu. Bu durumu yakından takip eden Dâhiliye Nezareti, Van vilayetine gönderdiği bir yazıda olayın mahiyetinin neden ibaret olduğunu ve bu konuda neler yapıldığını soruyordu.³²²

Ermeniler, bu Hükümet döneminde de şikâyet mekanizmasını kullanmaya devam ettiler. Sadece halk değil üst düzey devlet memurluğunda bulunan Ermenilere de İtilaf Devletleri Temsilciliklerine şikâyetlerde bulunuyorlardı. Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti tarafından Trabzon Vilayetine gönderilen bir yazıda, Trabzon tehciri ile ilgili tahkikat yapmakla görevlendirilmiş olan Setrak Kirkoryan adlı bir sorgu hâkiminin, küçük ve büyük her kademedeki devlet memurlarının kendisine zorluk çıkardıklarını ve bu nedenle vazifesini yapamadığını Fransız Yüksek Temsilciliği'ne şikâyet ettiği görülmektedir.³²³

Bununla birlikte, tehcir esnasında Ermenilere mezalim yapıldığına dair şikâyetler üzerine Amerika Birleşik Devletleri tarafından yirmi beş kişilik bir heyet İstanbul'a geldi. Outlook Gazetesi savaş muhabiri Garagoy Velis başkanlığındaki bu heyetin Bursa'da yaptığı araştırma sonucunda, Ermenilerin ve Rumların durumlarının iyi olduğu ve şikâyete vaki olacak bir durumun söz konusu olmadığı anlaşıldı.³²⁴

Bunun dışında, Boğazlıyan kazasından gönderilen, 27 Ağustos 1919 tarihli, bir telgrafta da, Müslümanların kazaya yetim toplamak için giden milletvekilinin

³²¹ BOA. DH. ŞFR. 103/41

³²² BOA. DH. ŞFR. 103/89

³²³ BOA. DH. ŞFR. 103/134

³²⁴ BOA. DH. EUM. AYŞ. 16/40, lef. 2

bulunduğu evin kapısını kırarak içeri girdiklerini iddia ediyorlardı. Ayrıca bir kadını kaçırdıklarını, jandarmaya haber verildiği halde askerin olmadığını söylediklerini, jandarma kumandanının hakaret ettiğini ileri sürerek şikâyetle bulunuyorlardı.³²⁵

Mütareke ortamının oluşturduğu havadan istifade eden Ermeniler III. Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde de çete faaliyetlerine devam ettiler. Bazı Ermeniler oluşturdukları çeteler vasıtasıyla katliamlar yapıyorlardı. Ülke asayişinin bozulması, emniyet ve huzurun ortadan kalkması için çaba gösteriyorlardı. Faili meçhul cinayetlerin failleri genelde Ermeni çetecileri oluyordu. Hüdavendigâr vilayetinden, 9 Ağustos 1919 tarihinde, Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafta, Soma karyesinde öldürülen kişinin Hırsto oğlu Ekşemelli ve birkaç arkadaşı tarafından öldürüldüğü tespit edildiği bildiriliyordu.³²⁶

Ermeniler, yurtdışında da propaganda çalışmalarını sürdürüyorlardı. Özellikle basını kullanarak kendi iddialarını kamuoyu ile paylaşıyorlardı. Türklerin Paris Barış Konferansı'nda dile getirdikleri düşüncelerin ve oluşturulması planlanan Büyük Ermenistan sınırı ile ilgili görüşlerinin geçersizliğini ispata çalışıyorlardı. Bununla ilgili olarak, Vahan Cardshian New York Times Gazetesi editörüne gönderdiği ve 23 Ağustos 1919 tarihli New York Times Gazetesinde yayınlanan yazısında, Türklerin ve Türkler lehine propaganda yapanların, tasarlanan Ermenistan sınırları içerisinde yaşayanların büyük çoğunluğunun Müslüman olduğunu ve bu nedenle sınırların daraltılması gerektiğini savunduklarını ve dünyayı da buna inandırmaya çalıştıklarını dile getiriyordu. Fakat Türklerin bu iddiasının doğru olmadığını verdiği istatistik bilgileri ile ispat etmeye çalışıyordu. Vahan Cardashian Ermenistan olarak tasarlanan bölgede yaşayanların büyük çoğunluğunun Ermeni olduğunu savunuyordu. Bu iddiasını da ünlü Fransız istatistikçi ve etnolog V. Guinet'in yaptığı çalışmaya dayanıyordu. Bu çalışmada Osmanlı vilayetlerindeki Ermeni nüfusun dağılımı şöyle veriliyordu:

Trabzon Vilayeti: (Samsun Hariç) 600.000

Erzurum Vilayeti: 400.000

Van Vilayeti: (Hakkâri Sancağı hariç)100.000

³²⁵ BOA. DH. EUM. AYŞ. 20/10, lef. 2, 3

³²⁶ BOA. DH. EUM. AYŞ. 18/34

Diyarbakır Vilayeti: (Mardin Sancağı hariç) 200.000

Harpüt Vilayeti: 316.000

Sivas Vilayeti: (Amasya ve Tokat hariç) 337.000

Adana Vilayeti: (Silifke hariç) 122.000

Maraş Sancağı: 120.000

Bu adı geçen yerlerdeki toplam Ermeni nüfusunun 2.400.000 olduğu ileri sürülüyordu. Türklerin iddia ettiği şekliyle ele alındığında bile Türkiye Ermenistan'ındaki toplam Müslüman (Türk, Kürt, Kızılbaş, Laz vs.) nüfusun 1.000.000 fazla olmadığını iddia ediyordu.

Vahan Cardashian başka bir iddiasını da 1914 yılındaki Ermeni Kilisesinin nüfus sayımına dayandırıyor. Bu sayıma göre Ermenistan bölgesinde 3 787 000 Ermeninin yaşadığını ve bunlardan 1 000 000 'un savaşta kaybedildiğini, şu anda 2 000 000 Ermenin olduğunu ve Ermeni devleti tanındığında yarım milyon Ermeninin daha göç edeceğini, böylelikle Büyük Ermenistan'da 1 000 000 müslüman nüfusa karşı 2 500 000 Ermenin olacağını dile getiriyordu.

Cardashian'ın ilginç bir iddiası da Türklerin Paris Barış Konferansında kendi iddialarını anlatmak için 18 000 altın Frank harcadıkları ile ilgiliydi. Ayrıca Türklerin Ermenileri büyük devletlere ve Amerika'ya hizmet ettikleri ve onlara bağlı oldukları için cezalandırmak istediklerini ileri sürüyordu.³²⁷

Yukarıda bahsedilen benzeri iddialar yabancı basın vasıtasıyla her fırsatta dile getiriliyordu.

³²⁷ Vahan Cardashian, "Armenia and Self- Defense", **The New York Times**, 23 Ağustos 1919

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİVAS KONGRESİ SONRASINDA KURULAN İSTANBUL HÜKÜMETLERİ VE ERMENİLER

B. ALİ RIZA PAŞA HÜKÜMETİ VE ERMENİLER (2 EKİM 1919 – 8 MART 1920)

1. Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu ve Hükümete Yönelik Tepkiler

Damat Ferit Paşa, Anadolu'daki milli hareketin kendisi için tehlikeli olduğunu düşündüğünden, bu hareketi önlemek amacıyla çeşitli girişimlerde bulundu. Bu girişimlerinden birisi de İngiliz Yüksek Komiseri Amiral de Robeck ile görüşmesi idi. Robeck, Damat Ferit Paşa ile yaptığı görüşmeyi bir telgraf ile İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a bildirdi. Bu telgrafa göre Sadrazam Damat Ferit Paşa, bu milli hareketi bastırmak için iki öneri sunmuştu. Bunlardan birincisi, İstanbul Hükümeti tarafından Anadolu'ya asker gönderilmesi idi. İkinci öneri ise, bazı stratejik noktaların İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesi düşüncesinden oluşuyordu. Fakat Damat Ferit Paşa'nın bu düşüncesi kabul görmedi. İtilaf Devletleri savaştan bıktıkları için stratejik noktaların işgal edilmesi önerisine pek de sıcak bakmadılar. Bu görüşmede, Damat Ferit Paşa Mustafa Kemal ve taraftarlarının savaşı sürdürmek arzusunda olduklarını, ama merkezi hükümetle halkın çoğunluğunun İtilaf Devletlerinin gücünü kabul ederek, barış konferansında alınacak kararları benimsemeye hazır olduklarını dile getirdi.¹

Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti gittikçe itibar kaybına uğramaktaydı. Buna rağmen, Damat Ferit Paşa iktidarda kalma çabası içerisinde idi. Tabii, sadrazamın bu mücadelesinde en büyük destek Saray'dan geliyordu. Bu bağlamda, Padişah 20 Eylül 1919 tarihinde yayınladığı beyannamesinde şunları dile getiriyordu:

¹ Hülya Özkan, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Karşıtı Faaliyetleri (4 Mart 1919- 16 Ekim 1920)**, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1994, s. 58

“...Devlet ve millet haklarının korunmasına çalışmak hepimize düşen bir vazife ise de, bunun akla en uygun yolu, davayı siyasi teşebbüslerle yoluna koymaktır. Milli birliğimizi bozacak ve hükümetin nüfuzunu kıracak her türlü hareketler ve ulusun fertleri ayrılığı ve parçalanmayı gerektirecek her türlü girişimler devletimizin esas çıkarlarıyla bağdaşmaz. Bazı kimseler gerçekleri değiştirip güya ahali ile hükümet arasında muhalefet olduğunu ilan etmektedirler. Bu hal, hakkımızdaki Avrupa kamuoyunu yanıltır, seçimleri ve meclisin toplanmasını geciktirir ve dolayısıyla hükümetin güçlüklerini artırmış olur...”²

Buna karşılık, Mustafa Kemal Padişah’a gönderdiği telgrafta düşüncelerini şöyle dile getiriyordu:

“ İhanetle halkı birbiri aleyhine döndürerek ulusu, yabancıların ihtiraslarına feda eden bu kabinenin ulusun isteğine karşın iktidarda kalması büyük felakete yol açmaktadır... İç ve dış düşmanlarımızın emellerini tamim etmek isteyen bu kabinenin iktidarda kalmasını, sizin düşmanlarınızdan başka kimse istemez.”³

Bütün çabalara rağmen, Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümetine yönelik baskılar giderek artmaktaydı. Bunun üzerine, son çare olarak, Anadolu’daki milli hareketle temas kurma girişiminde bulunuldu. Fakat bundan da istenilen sonuç alınamayınca 30 Eylül 1919 tarihinde istifa etmek zorunda kaldı.⁴ 1 Ekim 1919 tarihinde Damat Ferit Paşa’nın sağlık sebebiyle istifa ettiği duyuruldu.⁵

Damat Ferit Paşa’nın beklenen istifası gerçekleştikten sonra, Padişah Tevfik Paşa’yı Sadarete getirmek istediye de Tevfik Paşa bunu kabul etmedi. Bunun üzerine, Ali Rıza Paşa, “ ...sadaret bu sırada benim yapabileceğim şey değildir.”⁶ demesine rağmen, Damat Ferit Paşa’dan boşalan Sadaret koltuğuna oturdu. Padişah bu kabineyi “ hüllecî” bir kabine olarak tanımlamaktaydı. Padişah’a göre Tevfik Paşa son çare idi. Bu nedenle onu geleceğe saklamıştı.⁷

² Hülya Özkan, **a.g.e.**, s. 59; Beyannamenin tamamı için bkz; **Takvim-i Vekayi**, 21 Eylül 1335, no: 3651

³ Hülya Özkan, **a.g.e.**, s. 59

⁴ Sina Akşin, **a.g.e.**, I, s. 607 (2004)

⁵ Ş.Can Erdem, **a.g.e.**, s. 153

⁶ Ali Fuat Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 266

⁷ **Aynı yer.**

Yeni hükümetin kurulması ile ilgili çeşitli kişi ve cemiyetlerden öneriler de geliyordu. Bu bağlamda, İngiliz Muhipler Cemiyeti adına üç kişiden oluşan bir heyet bir hükümet listesini Padişah'a sunmuştu.⁸

Ali Rıza Paşa Hükümeti şu isimlerden oluşmaktaydı:⁹

Sadrazam: Ali Rıza Paşa¹⁰

Hariciye Nazırı: Mustafa Reşit Paşa

Harbiye Nazırı: 2. Ordu Müfettişi Ferik (Mersinli) Cemal Paşa

Meclis-i Has Vükela Memuriyeti: Tevfik Paşa

Şura-yı Devlet Riyaseti: Abdurrahman Şeref Efendi

Dâhiliye Nazırı: Damat Mehmet Şerif Paşa

Adliye Nazırı: Ayandan Mustafa Efendi

Maliye Nazırı: Tevfik Bey

Nafia Nazırı: Birinci Ferik Abuk Ahmet Paşa

Ticaret ve Ziraat Nazırı: Birinci Ferik Hadi Paşa

Maarif Nazırı: Said Bey

Evkaf Nazırı: Vekâleten Said Bey

Şeyhülislam: Mustafa Sabri Efendi

Bahriye Nazırı: Ayandan Ferik Salih Hulusi Paşa

⁸ Kurulması istenilen hükümet üyeleri için bkz: Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, s. 270

⁹ BOA. **DUİT**. 9 / 84; **İkdam**, 3 Teşrinievvel 1919, no: 8133; Ali Fuat Türkgeldi, **a.g.e.**, s. 271; Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa'nın yerine 8 Şubat 1920 tarihinde, Hüdavendigâr Valisi Ebubekir Hâzım Bey, aynı tarihte, Hariciye Nazırlığına Sefir Sefa Bey, Harbiye Nazırlığına, 3 Şubat'ta Şura-yı Askeri üyesi Ferik Mustafa Fevzi Paşa, Adliye Nazırlığına, 8 Şubat'ta Mahkem-i Temyiz Başmüddeiumumisi Kazım Bey, Ticaret ve Ziraat Nazırlığına, 8 Şubat'ta vekaleten Abdurrahman Şeref Efendi tayin edildiler. Bkz; Sina Akşin **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (Son Meşrutiyet 1919-1920) II**, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, s. İkinci basım, İstanbul, 2004, s. 14

¹⁰ Ali Rıza Paşa 1860 yılında İstanbul'da doğdu. Babası Tahir Efendi isminde bir binbaşı idi. 1886 yılında Harbiye'yi birincilikle bitirdi ve kurmay yüzbaşı oldu. Harbiye'de hoca olarak görev aldı. Daha sonra bir süre Almanya'da bulundu. 1895 yılında Miralay rütbesini aldı. 1897'deki Türk Yunan Harbi'nde Askeri Hareket Dairesi Müdürlüğü vazifesinde bulundu. 1898 yılında ise Mirliva oldu. 1901 yılında Ferik rütbesi alan Ali Rıza Paşa, 1905'te Yemen isyanının bastırılmasının ardından müşirlikle taltif edildi. İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra İkinci Ordu Müşiri oldu. 14 Ağustos 1908'de Harbiye Nazırlığına atandı. Ali Rıza Paşa Balkan savaşında Garp Ordusu Başkumandanı olarak vazife yaptı. Mondros Mütarekesi'nden sonra Bahriye Nazırı olarak görev aldı. Bundan sonra çeşitli vazifelerde bulundu. 2 Ekim 1919 tarihinde Sadarete tayin edildi. Bkz; Nazım Tektaş, **Sadrazamlar**, s. 731

Ali Rıza Paşa Hükümeti kurulduktan sonra basında hükümete yönelik değerlendirmeler yer aldı. İkdam gazetesinde “ Yeni Kabine” başlıklı yazıda, yeni kabinenin herhangi bir partinin rengini taşımadığı değerlendirildi. Ayrıca yeni kabine hakkında yorum yapabilmek için bir önceki kabinenin istifası nedenlerine bakmak gerektiği ifade ediliyordu. Bu yaklaşım neticesinde, Damat Ferit Paşa'nın istifasının dâhili siyasetteki başarısızlığından ileri geldiği iddia ediliyordu. Gazeteye göre, Damat Ferit Paşa Hükümetinin istifasına sebep olan olay Anadolu'daki milli akım idi. Gazeteye göre, Damat Ferit Paşa, bu milli hareketi gayri meşru bir hareket olarak telakki edip, bunun tamamen ortadan kaldırılması ve izale edilmesine yönelik bir siyaset takip etti. Ayrıca Padişahın bile Anadolu'daki hareketi meşru gördüğünü ve bu hareketin başında bulunanların masum olduklarını dile getirdiğini ve böylece hükümet ile millet arasında bir uyumun olmasını arzu ettiği beyan ediliyordu. Bu açıdan bakıldığında, Anadolu'daki milli hareket konusunda, Damat Ferit Paşa ile Padişah arasında ciddi bir görüş farklılığının olduğu ifade ediliyordu. İkdam gazetesi, Damat Ferit Paşa'nın Padişahın 20 Eylül'deki beyannamesinin ardından istifa etmesi gerektiğini ileri sürüyordu.

Bununla birlikte, İkdam Gazetesine göre, Ali Rıza Paşa Hükümetinin başarılı olup olmaması Anadolu'daki milli harekete karşı izleyeceği siyasete bağlı olacaktı. Yeni Hükümetin milli hareketi merkezi hükümete karşı gibi görmemesi gerektiği vurgulanıyordu. Bunun dışında, İtilaf Devletlerinin de emniyet ve itimadına layık olması gerektiği dile getiriliyordu. Ve bu hükümetin asıl vazifesinin devlet ile millet arasında bir birlikteliğin sağlanmasına çalışmak olduğu ifade ediliyordu.¹¹

Vakit Gazetesinde, 5 Ekim 1919 tarihinde, yayınlanan “Millet ve Hükümet” başlıklı yazıda, Mondros'tan itibaren millettten gücünü alan bir Hükümetin iktidara gelmediği ve bu nedenle çok vakit kaybedildiği beyan ediliyordu. Burada da Hükümet ile milli hareket arasında bir uyumun, birlikteliğin sağlanması gerektiği vurgulanıyordu. Çünkü Türklerin geleceğine dair kararın verilmesinin çok yakın olduğu, bu nedenle, içte birlik ve beraberlik içinde bulunulduğunu göstermek

¹¹ Yeni Kabine, **İkdam**, 3 Teşrinievvel 1919, no: 8133

gerektiği ifade ediliyordu. Bu kabinenin bu işte başarılı olabileceği dile getirilerek, desteklenmesi gerektiği bildiriliyordu.¹²

Bunların dışındaki gazetelerde, genellikle Damat Ferit Paşa'nın iktidarı ile ilgili çeşitli yorumlar yaptıktan sonra, yeni hükümet ile ilgili değerlendirme yapabilmek için beklemek gerektiği fikrinde idiler. Bununla birlikte, Damat Ferit Paşa Hükümetlerine açık destek veren Hürriyet ve İtilaf fırkası, Ali Rıza Paşa hükümetinin Üçüncü Damat Ferit Paşa hükümetine göre daha uyumlu bir hükümet olduğu düşüncesinde idi.¹³

Ali Rıza Paşa Hükümeti, bir önceki Hükümete göre, ciddi anlamda bir siyaset değişikliği oluşturmamıştı. Çünkü Sadrazam Ali Rıza Paşa bir önceki Hükümette Meclis-i Vükela'ya memur tayin edilmişti. Bunun yanı sıra, Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümetinin birçok üyesi bu Hükümette de yer aldı. Eski Hükümetten, Damat Ferit Paşa, Mustafa Sabri Efendi, Süleyman Şefik Paşa, Adil Bey, Hamdi Efendi, Rauf Paşa bu Hükümette yer almamışlardı. Bu bağlamda, Ali Rıza Paşa Hükümeti, yeni bir hükümet olmaktan ziyade, Padişah tarafından kurdurulmuş ve önceki hükümeti esas alan “ asgari tadilli” bir hükümet idi.¹⁴

2. Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin Ermeni Politikası

Ali Rıza Paşa Hükümeti döneminde, memleketlerine geri dönen gayrimüslimlerin yerlerine yerleştirilmeleri, taşınır ve taşınmaz malları ile ilgili uygulamaların denetimi için, daha önceki dönemlerde oluşturulan komisyonların çalışmaları devam etmekteydi. Bu bağlamda, bu heyetlerin rahat çalışmaları için kolaylık gösterilmesi konusunda ilgili yerler uyarılıyordu.¹⁵ Bununla beraber, tehcir edilenlerin tasfiye edilen mallarının geri iadesini düzenleyen iki tasarı Şura-yı Devlet'e gönderildi. Bu konuyla ilgili kararname de 8 Ocak 1920 tarihinde imzalandı.¹⁶

Daha önceki hükümetler döneminde görülen bir çalışma bu dönemde de devam ettirilmekteydi. O da vilayetlerde bulunan Müslim ve gayrimüslim nüfusun

¹² “Millet ve Hükümet”, **Vakit**, 5 Teşrinievvel 1919, no: 291

¹³ **İkdam**, 3 Teşrinievvel 1919, no: 8133

¹⁴ Sina Akşin, **a.g.e.**, II. s. 15

¹⁵ BOA. **DH. ŞFR.** 104/ 12

¹⁶ Sina Akşin, **a.g.e.** II, s. 223

tespitine yönelik istatistikî çalışmaları. Çeşitli vilayetlere gönderilen şifre telgraflarla vilayet dâhilinde bulunan Müslim ve gayrimüslimlerin miktarının bildirilmesi isteniyordu.¹⁷

Ermenilerin memleketlerine geri dönüşleri devam etmekteydi. Fakat burada bu geri dönüşü bir suiistimal söz konusu idi. Ermeniler Paris Barış Konferansında alınacak kararları etkilemek maksadıyla gerek Amerika'dan gerekse Anadolu'nun çoğunluğu teşkil etmedikleri bölgelerinden, Adana ve Sivas vilayetleri ile çeşitli yerlere göç etmekteydiler. Her ne kadar, Adana ahalisinden olmayanların Adana'ya yerleşmelerinin engellenmesi yönünde bir Meclis-i Vükela kararı alındıysa da bu duruma engel olunamadı. Fakat Paris Barış Konferansı'na delil olarak sunulabilmesi için Adana'ya göç eden Ermenilerin üç guruba ayrılması merkezi hükümet tarafından istendi. Ermeniler;

- 1- Aslen Adanalı veya Osmanlı Devleti'nin diğer mahallerinden olup yabancı devletlerden vatanlarına geri dönenler,
- 2- Osmanlı sınırları içerisinde bir yerden başka bir yere göç edenler,
- 3- Osmanlı vatandaşı olmayıp da yabancı devletlerden gelenler,

şeklinde üç guruba ayrılarak, bunların gerçek miktarları ve oralardan ev, arazi alıp almadıklarının tespiti talep ediliyordu. Ayrıca, Ermenilerin Müslümanlara mezalim yapmakta olduklarına dair verilen bilgilerle ilgili çalışma yapılması temenni ediliyordu.¹⁸

Adana bölgesinde çoğalmaya çalışan Ermenilerin bu çabalarını önlemek için Hükümet, yerli nüfusa kayıtlı olmayanların kabul edilmemesi yönünde ilgili yerleri uyarıyordu.¹⁹

Ali Rıza Paşa Hükümeti döneminde tehcir suçlarından yargılamalara devam edildi. Ancak, İstanbul'a uzak sayılabilecek yerlerdeki tehcir sanıklarının yargılanması için buldukları yerlerdeki Divan-ı Harplerde veya Nizamiye Mahkemelerinde yargılanmaları uygun görüldüğünden, sanıkların ilgili yerlere sevk

¹⁷ BOA. DH. ŞFR. 104/ 77

¹⁸ BOA. DH. ŞFR. 104/ 182

¹⁹ BOA. DH. ŞFR. 104/ 265

edilmeleri yönünde bir karar alındı. Bu durum, 9 Kasım 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Şubesi tarafından Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır ve Mamuretülaziz Vilayetleri ile Erzincan Mutasarrıflığı'na bildirildi.²⁰

Bu dönemde, Divan-ı Harbi Örfi'de yargılamalar devam etti.²¹ 27 Kasım 1919 tarihinde Derbent Nahiyesi Müdürü Vecihi ve Bahçecik Nahiyesi Müdürü Ali Şuuri Beyler ve arkadaşlarının mahkemesi başladı.²² Bu mahkeme yapılan on iki duruşmanın ardından 28 Şubat 1920 tarihinde sona erdi. Bu yargılama neticesinde, sanıklardan firarda bulunan Hapishane eski müdürü İbrahim Bey on beş sene kürek cezasına, Faik çavuş gıyabi olarak üç sene iki yüz gün, Ali Şuuri Bey bir sene, Vecihi Bey iki sene, Ahmet çavuş ve Hüsnü Efendi dört ay hapis cezasına çarptırıldılar. Ayrıca Ahmet çavuş ve Hüsnü Efendilerin yirmi değnek darbına, Hacı Halit ve Hacı Salih Efendilerin beraatına karar verildi.²³

Bununla birlikte, 16 Ocak 1920 tarihinde Karamürsel Tehciri davası başladı. Bu davada İmam Selahaddin, Ali ve İsmail Efendiler yargılandılar. Sanıklar Karamürsel havalisinde yapılan tehcirde öldürme ve yağmalama suçlarına teşebbüs ettikleri iddiası ile suçlanıyorlardı.²⁴ Yapılan yedi duruşmanın ardından 3 Mart 1920 tarihinde Karamürsel tehciri davası ile ilgili karar verildi. Bu karara göre, İttihat ve Terakki İzmit Murahhas mesulü Hoca Refik Efendi Malta'ya nakledildiğinden dolayı yargılanmasının bu davadan ayrılması, Hapishane eski Müdürü İbrahim Bey'in cezalandırılmasına gerek görülmediği, Acenta İsmail ve Selahaddin Efendilerin ve Ali Bey'in beraatları yönünde karar verildi.²⁵

Ali Rıza Paşa Hükümeti döneminde sonuçlandırılan başka bir davada Ma'muretül Aziz tehciri davası idi. 14 Ocak 1920 tarihinde yapılan son duruşmada,

²⁰ BOA. **DH. ŞFR.** 104/ 184

²¹ Ali Rıza Paşa Hükümeti 30 Ekim 1919 tarihinde yaptığı Meclis-i Vükela toplantısında, İslam, Ermeni ve Rum tehciri gibi cidden üzüntü veren, genel ve askeri nakliye araçlarını kendi özel menfaatleri için kullananların, gayri meşru servet yapanların Türk milletinden ayrı olduklarını göstermek için divan-ı harpler kurulduğunu ama sonuç alınmadığı dile getirildi. Bkz. Sina Akşin, **a.g.e. II**, s. 222

²² Duruşma safhalarının detayı için bkz: Akın Çelik, **Mondros Mütarekesi Sonrasında İstanbul Basınında Tehcir Davaları**, s. 88-100

²³ **Alemdar**, 1 Mart 1920, no: 440-2740

²⁴ Akın Çelik, **a.g.e.**, s. 100-101

²⁵ **Alemdar**, 4 Mart 1920, no: 443-2743

Teşkilat-ı Mahsusa Reisi ve İttihat ve Terakki Merkez-i Umumiyesi üyelerinden firari Bahaddin Şakir'in Ermenileri öldürmek ve imha etmekten dolayı idamına, Resneli Nazım Bey, iki azanın lehte oy kullanması üzerine, on beş sene kürek mahkûmiyetine, Harput Maarif Müdürü Feridun Bey ile Dersim Mebusu Nuri Beyin beraatlarına karar verildi.²⁶

Bunun yanı sıra, hükümet, daha önceki hükümetler döneminde tehcir ve taktik suçlarından yargılanmış olan, eski Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, eski Emniyet Genel Müdürü Aziz Bey, Doktor Bahaddin Şakir, Talat, Enver, Cemal Paşalar, ve Doktor Nazım, Polis Müdürü Bedri Efendinin Almanya'dan iade edilmeleri için talepte bulundu.²⁷

Ali Rıza Paşa Hükümeti tehcirde işlenen suçlardan sanık olan devlet memurları ile ilgili işlemleri yakından takip etmekteydi. Dâhiliye Nezaretinden Ankara vilayetine çekilen bir telgrafta, Isparta mutasarrıfı Talat Bey'in tehcir esnasında Keskin kaymakamlığında iken tehcir ve taktik ile alakalı olduğu ve konuyla ilgili evrakın Ankara Divan-ı Harb-i Umumisi'nde bulunduğu bildirilerek süreç ile ilgili bilgi verilmesi isteniyordu.²⁸

Bunun dışında, tehcir ile ilgili yapıldığı düşünülen usulsüzlükler konusunda vilayetlerden gerekli bilgiler istenmekteydi. 25 Aralık 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti Kastamonu'ya gönderdiği bir yazıda, Kastamonu'da tehcirin hangi Kolordu Kumandanlığınca gösterilen lüzum üzerine ve hangi makamdan verilen emir ile hangi tarihte başladığı soruluyordu. Ayrıca, buradaki tehcirin diğer vilayetlerden bir yıl sonra icra edilmesinin sebeplerinin bildirilmesi isteniyordu. Bununla birlikte, İttihat ve Terakki Fırkası kâtip mesullerinden olan Hasan Fehmi Efendinin emlak-ı metruke komisyonunda resmi bir görevinin olup olmadığı hususunda bilgi verilmesi talep ediliyordu.²⁹

Ali Rıza Paşa Hükümeti döneminde Ermenilerin özgür bir şekilde seyahat edebildikleri görülmektedir. Bu özgürlüklerini sınırlayıcı bütün davranışlar merkezi hükümet tarafından anında sorgulanmıştır. Bu bağlamda Diyarbakır vilayetine

²⁶ Akın Çelik, *a.g.e.*, s. 140-141

²⁷ BOA. HR. HMS. İŞO, 125/78; *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 510

²⁸ BOA. DH. ŞFR. 105/ 127

²⁹ BOA. DH. ŞFR. 105/ 169

gönderilen bir yazıda Amerika, Mısır, İstanbul ve Osmanlı sınırları içerisinde diğer yerlere gitmek üzere pasaport ve seyahat varakası olan Diyarbakır ve Harputlu Ermenilerin Mardin’de alıkonulduğu haberinin alındığı dile getirilerek bunun sebebinin bildirilmesi isteniyordu.³⁰

Bunun dışında, Ermenilerin ekonomik açıdan gelişimlerini sağlamak ve bu konudaki sıkıntılarını gidermek maksadıyla Mayıs 335 (1919) tarihinde çıkartılan bir kararnamede tehcirden evvel ve tehcir yıllarına tesadüf eden yıllara ait vergileri, gümrük vergisi, emlak ve arazi vergi borçları affedilmişti. Bu bağlamda, bu Hükümet döneminde, vilayetlere gönderilen tebligatta bu kararname çerçevesinde hareket edilmesi gerektiği belirtiliyordu.³¹

Bu bağlamda, 28 Ekim 1919 tarihinde Dahiliye Nezaretinden Hüdavendigâr Vilayetine gönderilen bir yazıda, kararnameye göre hareket ederek tehcirden memleketlerine dönen Rum ve Ermenilerden memleketlerinde bulunmadıkları 332, 333, 334 senelerine ait tarik bedellerinden muaf tutulmaları gerektiği bildiriliyordu.³²

Daha önce bahsedildiği gibi, Ermeniler özellikle Adana bölgesinde nüfus yoğunluklarını artırma çabası içerisinde idiler. Hükümette tedbir amaçlı olarak Adana nüfusuna kayıtlı olmayanların Adana’ya gitmelerinin engellemesi yönünde bir karar almıştı. Ancak burada bile, Ermenilerin seyahat özgürlüklerinin engellememesi için “men-i azimet” kararının tebliğinden önce seyahat varakası alanların o bölgeye gitmelerine engel olunmaması konusunda Kayseri mutasarrıflığı uyarılıyordu.³³

Adana bölgesinde meydana gelen olaylar ile ilgili olarak Hükümetin yaptığı girişimler ve bu girişimlerin olumlu sonuç verdiği dair bilgiler Harbiye Nazırı Cemal Paşa tarafından Mustafa Kemal Paşa’ya da iletiliyordu.³⁴

Bununla beraber, Ermeni yetkililerin seyahatlerinde kolaylık gösterilmesi ile ilgili olarak, seyahat güzergâhında bulunan vilayetlerin de uyarıldığı görülmektedir. 12 Aralık 1919 tarihinde Konya vilayetine gönderilen bir yazıda, Konya yolu ile

³⁰ BOA. **DH. ŞFR.** 105/ 147

³¹ BOA. **DH. UMVM,** 40/74

³² BOA. **DH. UMVM,** 57/22

³³ BOA. **DH. ŞFR.** 105/ 32

³⁴ **ATBD,** sayı 103, b. 2887

Kayseri'ye gidecek olan Kayseri Ermeni Katolik Murahhası Ser piskopos Andon Yahayan Efendiye kolaylık gösterilmesi emrediliyordu.³⁵

Ali Rıza Paşa Hükümeti Osmanlı Devleti'nin Avrupa nezdinde itibar kaybına uğramaması için, özellikle, devlet memurlarının Hıristiyanlara yönelik olumsuz bir davranış içerisinde olmamaları konusunda hassas bir yaklaşım sergilemekteydi. Devlet memurlarının Hıristiyanlara yönelik olumsuz tavır içerisinde bulduklarına dair şikâyetleri ve ihbarlar ciddiyle ve hassasiyetle ele almaktaydı. Bu konuda yetkililere gerekli talimatlar verilerek tahkikatlar yapılması emrediliyordu.³⁶

Ali Rıza Paşa Hükümeti döneminde Ermenilerin taşkınlıkları arttığından, Hükümet, Ermenilerin saldırıları karşısında meydana gelebilecek olaylardan dolayı sorumluluk taşımadığını İşgal Devletleri Yüksek Temsilciliklerine bildirdi. Hükümet, her ne kadar sükûneti tavsiye etse de, fiili olarak da teşebbüslerde bulunmak zorunda idi. Çünkü Maraş'ın Fransızlar tarafından işgali ile birlikte, Ermenilerin Müslümanlara yönelik büyük bir mezalim başlattıkları bölgede bulunan milli cemiyetler, kolordu kumandanlıkları ve bölge halkının Hükümet'e ve Padişah'a gönderdikleri telgraflardan anlaşılmaktadır. Hariciye Nezareti, halkın bu baskısı üzerine, Fransa Yüksek Komiserliği'ne bir muhtıra verdi. 25 Ocak 1920 tarihinde verilen bu muhtırada, Fransız askeri yetkililerin işgal edilmiş bölgelerdeki idari işlere müdahalesi ve bazı bölgelerde Fransız ordusu içerisinde çok sayıda yerli Ermenilerin bulunmasının mahzurları dile getiriliyordu. Muhtıranın devamında, Maraş'ı işgal eden Fransız askerleri arasında 3.000 Ermeninin bulunduğu bahsedilerek bu askerlerin taşkınlıkları ve provakatif davranışları şu şekilde dile getirilmiştir.³⁷

“... Bunlar yolda rastladıkları Müslüman kadınlarına bundan böyle örtünmekten vazgeçmelerini söyleyerek peçelerini yırtıp onları seyretmişlerdir. ...Öte yandan bütün Müslümanların ellerinden silahlarının alınmasına karşılık Maraş ve Zeytun Ermenilerine silah dağıtımı yapılmıştır. Özellikle Kilis'te silahlarına el konulmuş olan Müslümanlar tartaklanmış ve hapse atılmışlardır. Fransız üniformalı üç asker, Maraş'ta Çukuroba

³⁵ BOA. DH. ŞFR. 105/ 104

³⁶ BOA. DH. ŞFR. 105/ 96

³⁷ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri (1920–1922) III**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2004, s. 50–53

mahallesindeki caminin minaresinde bulunan müezzine ateş açmış ve üç Ermeni de aynı camiye bombalı saldırıda bulunmaya teşebbüs etmiştir...”

Bu muhtıranın ardından, 28 Ocak 1920’de Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa tarafından Fransız Yüksek Komiseri DeFrance’a gönderilen bir yazıda, Ermenilerin Fransız kuvvetleri içerisinde asker olarak bulunmalarının Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki ilişkileri gerginleştirdiği ve Ermenilerin Müslümanlara karşı kin besledikleri, işgal kuvvetlerinin desteğinin Ermenilerin Müslümanlara karşı taşkınlıklarına sebep olduğu hatırlatılıyordu.³⁸

Hariciye Nazırı Reşit Paşa, büyük çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Fransız kuvvetlerinin aldığı tedbirlerin ve davranışlarının neticesinde ortaya çıkabilecek olumsuz sonuçlar konusunda Fransa Yüksek Komiseri’ni nota ve memorandumlar ile uyardığını ve Hükümetin bu konuda sorumluluk kabul etmeyeceğini Amerika, İngiltere ve İtalya Yüksek Komiserlerine de bildirdi. Hükümet Fransız işgali altındaki bölgelerde meydana gelen olaylardan dolayı Fransız Yüksek Temsilciliği’ne gönderdiği notların bir nüshasını adı geçen ülkelerin Yüksek Komiserliklerine ilettili.³⁹

Hariciye Nezareti’nin 2 Şubat 1920 tarihli notası şu şekilde idi:⁴⁰

“ Fransa Yüksek Komiseri Sayın DeFrance’a Nota

Sayın Yüksek Komiser,

Fransa’nın işgal ettiği bölgede meydana gelen ve bu bölge halkı özellikle de Müslümanlar için tabiatı itibariyle çok kritik bir durum arz eden aşağıdaki hadiseleri takdirlerinize sunuyorum.

1- 8 Ocak 1920 günü akşama doğru, üç Ermeni Maraş Çukuroba Mahallesi’ndeki camiye bomba atmaya teşebbüs etmişlerdir. Bomba ve tüfek kuşanmış olan

³⁸ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri III**, s. 63; Osmanlı Hükümetinin meydana gelecek hadiselerden dolayı sorumluluk kabul etmeyeceği de bu yazı ile bildiriliyordu.

³⁹ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri III**, s. 89–90;

⁴⁰ Notanın detayı ve Fransa Yüksek Komiseri’nin cevabı için Bkz; **Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri III**, s. 90–94

Ermeniler gece boyunca mahallelerde gezinmekte ve fırsatını buldukça müşterilerinin yaralandığı Müslüman kahvehanelerine bomba atmaktadırlar.

- 2- Aynı günün akşamında Fransız üniformalı üç Ermeni ezan okumak üzere minareye çıkan müezzini ateş açarak öldürmüşlerdir.
- 3- Maraş'ta genç yaşta Ermeniler bomba ve tüfek kuşanmış olarak Müslüman mahallelerinde askeri talim yapmaktadırlar.
- 4- Bu hazırlıklar Müslümanların can ve mallarının tehlikede olduğunu göstermektedir
- 5- Gökpınar, Kılı ve Sarılar köyleri yakılıp yıkılmıştır. Bu üç köyün Müslüman genç ve kadınları bilinmeyen bir yere götürülmüşlerdir ve malları yağmalanmıştır. Geride kalan ihtiyarlar en derin acılarla baş başa kalmışlardır.
- 6- İki Müslüman, Maraş-Elbistan yolunda İncebel mevkiinde trajik bir şekilde katledilmişlerdir
- 7- Müslümanlara karşı her çeşit zulmü reva gören Ermeniler Maraş yakınlarındaki Ceceli köyünü, kaçak arama bahanesiyle ateşe vermişlerdir
- 8- Karabıyıklı köyüne gelmiş olan bir Fransız müfrezesi, Müslüman ahaliye kötü muamelede bulunmuş ve onlara işkence etmiştir.
- 9- On iki Müslüman, köyelerine döndükleri sırada Ahır dağı yakınlarında öldürülmüşlerdir.

Meseleyi ekselanslarının bilgisine sunarken kendilerinin, bu zulmün faileri olan Ermenilerin bertaraf edilmesini sağlayarak Müslüman ahalinin durumunu iyileştirmek için yetkililere müdahale edeceğinden şüphe duymuyorum.”

Ali Rıza Paşa Hükümeti yaptığı bir istatistikî çalışma da Amerika'ya giden Ermenilerle ilgilidir. Belli dönemlerde güney bölgelerinden Amerika'ya giden

Ermenilerin miktarını gösteren cetveller Diyarbakır Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine takdim edilmişti.⁴¹

Hükümetin başka bir çabası da, Paris Barış Konferansında Osmanlı aleyhine bir karar çıkmasını engellemeye yönelikti. Bunun için, Ermenilere yönelik herhangi olumsuz bir tavır içerisinde olunmaması düşüncesi hâkimdi. Hükümetin Ermenilere yönelik hassasiyeti sadece Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermenilere yönelik değildi. Kafkasya'daki Ermenilere yönelik bir hareketin de Konferansta Osmanlı Devleti aleyhine bir kararın çıkmasına neden olabileceği endişesini taşımaktaydı.

12 Ocak 1920 tarihinden itibaren, Meclis-i Mebusan çalışmalarına başlayınca, Ermeni meselesini ilgilendiren konularda hükümete takrirler verildiği görülmektedir. İlk olarak, İzmir Mebusu Sırrı Bey tehcir ve taktil meselesi için özel bir Divan-ı Harb kurulmasının Kanun-u Esasiye aykırı olduğunu ileri sürerek, bu durumu Adliye ve Harbiye Nazırlarından soruyordu.⁴²

Meclis-i Mebusan'da Hükümete sorulan ikinci konu ise, mütarekeden sonra Kayseri ve İstanbul'a sevk edilen 350 yetimden 130 kadar Müslüman çocuğun Ermeni yetimhanelerine verilmesi iddiası idi. Kayseri Mebusu Rıfat Bey bu takriri ile Müslüman yetimlerin neden Ermeni Yetimhanesine verildiğini soruyordu.⁴³

Ali Rıza Paşa Hükümetinden Adliye Nazırı Kazım Bey, Sırrı Bey'in Divan-ı Harblerin Kanun-ı Esasiye aykırı olduğunu iddia ettiği takririne, 26 Şubat 1920 tarihinde cevap verdi. Kazım Bey, Anayasaya aykırı olarak Fevkalade bir Divan-ı Harb'in kurulmadığını, İdare-i Örfiyye ilan edildiği için Divan-ı Harb-i Örfilerin

⁴¹ BOA. DH. EUM. AYŞ. 30/64

⁴² MMZC, İnikad 9, 12 Şubat 1920, c.1 s. 98; Sırrı Bey'in takriri şu şekilde idi:
"Riyaset-i Celileye

Kanun-u Esasinin seksen dokuzuncu maddesi mucibince, her ne nam ile olursa olsun, bazı mevadd-ı mahsusayı rü'yet ve hüküm etmek için mehakim-i muayyene haricinde fevkalade bir mahkeme veyahut hüküm vermek salahiyetini haiz Komisyon teşkili katı'yyen caiz değilken, tehcir ve taktil mesailinde methali olan kesanı lieclilmuhakeme suret-i mahsusada bir Divan-ı Harb teşkili ve bu Divan-ı Harbin el'an tecviz-i mevcudiyeti Kanun-u Esasinin serahat-ı maruzası ile ne dereceye kadar kabil-i telifdir? Kezalik Vilayat ahalisinden bir çok kimselerin mensup oldukları mahakime gönderilmeyerek, İstanbul' a celb ve Divan-ı Harb'e sevk olunmaları hiç kimsenin kanunen mensup oldukları mahkemeden başka bir mahkemeye gitmeye icbar olunamayacağını tasrih eden kanun-u mezkurun yirmi üçüncü maddesine nazaran ne mertebe kabil-i terviçtir..."

⁴³ MMZC, İnikad 10, 16 Şubat 1920, c.1 s. 103

teşkil edildiğini, tehcir suçunu işleyenlerin mahkemeleri idare-i örfiyye ilan edilen sınırlar içerisinde ise Divan-ı Harplerin bu mahkemelere baktığını, Divan-ı Harp olmayan yerlerde tehcir davalarının Adliye ve Nizamiye mahkemelerinde görüldüğünü ifade etti. Bunun dışında, Kazım Bey, Hükümetin tehcirde işlenen suçları dâhili emniyeti ihlal olarak algıladığı için davaların Divan-ı Harp'te görülmesine karar verdiğini belirtti. Adliye Nazırı, mahkemelerin bağımsız olduğunu, bu nedenle başka yerlerde yaşayanlardan tehcir nedeniyle suçlananların İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisine getirilmesinin mahkemenin talebi üzerine gerçekleştiğini dile getirdi.⁴⁴

Adliye Nazırından sonra Harbiye Nazırı adına Müsteşar Ferik Fuat Paşa da Divan-i Harplerin kanuna aykırı olarak teşkil edilmediğini beyan etti. Takririn sahibi Sırrı Bey, Damat Ferit Paşa zamanında kurulan ve Fevkalade Divan-ı Harp olarak adlandırılan mahkemenin tehcirle ilgili meseleleri araştırmak ve suçluları cezalandırmak maksadıyla kurulduğunu, hatta Ferit Paşa'nın “ Siz tehcir ve taktıl, ihtikâr ve teşkila-tı mahsusa vezaifini rüyet ve tetkik ile muvazzafsınız.” şeklinde resmi bir tezkiresinin olduğunu söyledi. Böylelikle Sırrı Bey Divan-ı Harplerin kanun dışı olduğuna yönelik iddiasını kuvvetlendirdi.

Bunun üzerine tekrar söz alan Adliye Nazırı Kazım Bey, Hükümetin tehcirden dolayı işlenen suçlar için Divan-ı Harpler teşkil etmediğini, ancak tehcir suçlarının bu mahkemelere tevdi edildiğini beyan etti. Ayrıca, tehcirden dolayı işlenen suçların Divan-ı Harplerde mahkeme edilip edilmemesine dair Hükümetin bir kararname hazırlayarak Meclise sunduğunu belirtti.⁴⁵

Meclis-i Mebusan'ın kabul ettiği en önemli kanun “ Ahd-ı Milli Beyannamesi” (Misak-ı Milli) idi. 28 Ocak 1920 tarihinde kabul edilen Misak-ı Milli 17 Şubat 1920 tarihinde de Edirne Mebusu Şeref Bey tarafından verilen bir takririn kabulü ile parlamentolara ve bütün basına tebliğ edilmesine karar verildi.⁴⁶

Misak-ı Milli Beyannamesinin konumuzu ilgilendiren kısmı azınlıklar hukukunun ele alındığı beşinci maddesidir. Burada, İtilaf Devletleri tarafından kabul

⁴⁴ MMZC, İnikad 14, 26 Şubat 1920, c.2 s. 214–215

⁴⁵ MMZC, İnikad 14, 26 Şubat 1920, c.2 s. 215–218

⁴⁶ MMZC, İnikad 11, 17 Şubat 1920, c.2 s. 143

edilen azınlık haklarının, komşu ülkelerdeki Müslümanların da aynı haklardan yararlanmaları koşuluyla kabul edileceği bildirilmekteydi.⁴⁷

3. Ali Rıza Paşa Hükümeti Döneminde Ermenilerin Faaliyetleri

Ali Rıza Paşa Hükümeti döneminde Ermeniler gerek kurumsal olarak gerekse Meclis-i Ayan üyesi Aram Efendi örneğinde olduğu gibi, etkili yerlerde bulunan kişiler aracılığı ile Ermenilerin mağdur olduklarını düşündükleri alanlarda faaliyet gösteriyorlardı. Bu bağlamda, Meclis-i Ayan üyesi Aram Efendi Sadarete verdiği bir dilekçe de vefat etmiş olan Hazarosyan Oseb Efendinin Giresun'da bulunan emlak ve arazisin ve hükümet tarafından satılan eşyalarının ve Giresun Mali Sandığında bulunan paralarının geri verilmesini istiyordu.⁴⁸ Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti Trabzon Vilayeti'ne verdiği bir emirle durumun araştırılmasını istedi.⁴⁹

Bunun dışında, Ermeni Patriği Zaven Efendi başkanlığında Katolik ve Protestan Ermeni cemaatlerinin de katılacağı bir toplantıda, Ermenilerin durumlarını ve beklentilerini anlatan bir muhtıra kaleme alarak İtilaf Devletlerine sunulacağı haberi basında yer almıştı.⁵⁰

Ermeni Patrikhanesi tarafından yapılan şikâyetlerin birisinde Zonguldak'ta Osmanlı Jandarmalarının bir Ermeni hanesine zorla girerek ev ahalisini tehdit ettikleri ve Aznif isminde bir kadını dağa kaldırdıkları iddia ediliyordu. Fakat yapılan tahkikatta bu iddianın asılsız olduğu, kadının kendi ifadesiyle, ortaya çıkmıştı.⁵¹

Ermenilerin mütareke şartlarının ihlal edildiğini göstererek, bazı yerlerin İtilaf Devletleri tarafından işgal ettirmek arzusunda oldukları görülmektedir. İzmit mutasarrıflığı tarafından gönderilen bir telgrafta, Bahçecik'te Ermeni yetimlerine bakan İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin evinin önünde, gece silah atıldığı bahanesiyle, toplanan Ermeniler havaya silah attıkları ve bu silahlardan çıkan iki

⁴⁷ **MMZC**, İnikad 11, 17 Şubat 1920, c.2 s. 143; Ahd-i Milli Beyannamesinin beşinci maddesi şu şekilde idi: “ Düvel-i itilafıyye ile muhasımları ve bazı müşarikleri arasında takarrür eden esast-ı ahdiyye dairesinde ekalliyetler hukuku- memalik-i mütecaviredeki Müslüman ahalinin de aynı hukuktan istifade etmeleri emniyyesiyle- tarafımızdan teyid ve temin edilecektir.”

⁴⁸ **BOA. DH. KMS.** 49-2/ 68, lef. 2

⁴⁹ **BOA. DH. KMS.** 49-2/ 68, lef. 1

⁵⁰ **İkdam**, 6 Şubat 1920, no:7257

⁵¹ **BOA. DH. KMS.** 50-3/ 8

merminin eve isabet ettiği belirtiliyordu. Bu durum karşısında gerekli tedbirler alınmasına rağmen, İngilizler nahiyeye otuz kadar Hintli asker getirmişlerdi. Bunun üzerine, Hintli askerlerin varlığının Ermenileri cesaretlendireceği ve İngilizler tarafından himaye edildiklerini düşünerek gereksiz yere silah atmaktan ve dikkat çekmekten vazgeçmeyecekleri İngiliz temsilciye bildirilmişti.⁵²

Bunun yanı sıra, Ali Rıza Paşa Hükümeti döneminde ülkenin asayiş durumunun bozuk olduğu, güvenli bir yaşam ortamının bulunmadığı gibi haberler yayılıyordu. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Ankara Vilayetine gönderilen bir yazıda, Keskin'de yerlerine geri dönen Ermenilerin korkudan dükkânlarını kapadıkları gibi duyumlardan bahsediliyordu.⁵³

Aslında, yapılan tahkikatlar neticesinde, asayişin bozulmasındaki en önemli etken Ermenilerin teşkil ettikleri çeteler ve gizli Ermeniler⁵⁴ idi. Özellikle, İzmit, Karamürsel, Sapanca ve Yalova bölgelerinde bu çetelerin evlere baskın yaptıkları ve insanların paralarını ve eşyalarını gasp ettikleri görülmekteydi.⁵⁵ Bunun dışında, 5 Ocak 1920 tarihinde Sivas Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafta, on beş kişilik bir Ermeni çetesinin Aziziye kazasına bağlı Sarız nahiyesi ahalisinden olup odun kesmekte olan kişilere saldırdıkları bildiriliyordu.⁵⁶ Bunların yanı sıra, gerçek ismi Agop olan, fakat tehcir esnasında Bezzaz Hakkı ismini alarak Müslüman olan bir Ermeni casusun varlığı da yaptığı taşkınlık üzerine jandarma tarafından aranması ile ortaya çıkmıştı. Adı geçen şahısla ilgili yapılan tahkikat neticesinde Müslümanların arasında dolaşarak onlar hakkında casusluk yaptığı tespit edilmişti.⁵⁷

Müslümanların, memleketlerine geri dönen Rum ve Ermenilere tekrar yer değiştirmeleri için baskı yaptıklarına ve saldırdıklarına dair haberler yayılıyordu. Fakat bu haberler bizzat Hıristiyan ahali tarafından yalanladı. Bu haberleri tekzip etmek için Vezirköprü'den Vezirköprü Rum Milleti adına Metropolit Vekili Murad, Ermeni Milleti adına Agop Dereciyan, Tokat'tan, Mihran Genç Agopyan,

⁵² **Osmanlı Belgelerinde Ermeni -İngiliz İlişkileri IV**, s. 172–173

⁵³ BOA. **DH. ŞFR.** 104/ 127

⁵⁴ Gizli Ermenilerden kastımız tehcir esnasında resmiyette Müslümanlığı kabul ettiklerini beyan etmelerine rağmen fiili olarak din değiştirmeyenlerdir.

⁵⁵ BOA. **DH. EUM. AYŞ.** 29/39

⁵⁶ BOA. **DH. EUM. AYŞ.** 29/79

⁵⁷ BOA. **DH. EUM. AYŞ.** 31/24, lef. 3

Haralambos Lazar, Nikola Dimitraydis, Kivork Mermerciyan, Hacı Ohanik Seroyan, Merzifon'dan Ermeni Kilisesi Cemiyeti Reisi, Matvis Keşişyan, Rum Kilisesi Cemiyeti Reisi Yanko Yovanidi, Papas Hristo, Erbaa'dan Andon Lefter, Sürmeciyen, Kırca Bıyıkyan, Rum Cemiyeti Ruhanişi Ağya Dimitri Andonyadis, Nikolayidis, Ermeni Cemaati Reisi Ohanyan, Yovaniki Lefteryadis ile birlikte Kavak'tan ileri gelenlerin imzasıyla gönderilen telgraflarda her tarafta sükun ve asayişin olduğunu, Hıristiyanlardan hiç kimsenin baskı ve tehdit altında olmadıklarını belirtiyorlardı.⁵⁸

Aslında, Hükümet tarafından, belli bölgelere yerleştirilen Ermeni Muhacirlerin Müslümanlara saldırdıkları, darp ve işkence ettikleri Yirminci Kolordu Kumandanlığı tarafından tespit edilmişti.⁵⁹

Ülkenin kuzey bölgelerinde durum böyle iken, güneyde tam tersi idi. Ermenice Yerkir Gazetesi'nde "Taşra Âsâyişsizliği Hakkında Komiserlere Beyânnâme" başlıklı bir yazı yayınlanarak cemaat reisleri tarafından İtilaf Devletleri Komiserliklerine verileceği bildirilen bir beyannamede Adana'da Ermenilerin göç etmelerine yerel hükümetçe mani olunduğu ve Ermenilere yönelik cinayetler tertip edildiği gibi iddialar dile getirileceği bildiriliyordu. Burada asıl tartışma noktası Adana ahalisinden olmayan Ermenilerin Adana'ya yerleşmek istemesinden kaynaklanmaktaydı. Fakat hükümet, bir tedbir olarak, Meclis-i Vükela kararı ile bunu yasaklamıştı.⁶⁰

Bunun dışında, Edirne, Ankara, Konya, Trabzon, Kastamonu ve Hüdavendigar vilayetleri ile Bolu, Karesi, İzmit, Karahisar, Eskişehir, Kütahya ve Niğde mutasarrıflıklarına gönderilen tamimde, Ermenilerin belli bir bölgede kitle teşkil edecek şekilde göçlerine müsaade edilmemesi isteniyordu.⁶¹

İstanbul'dan Diyarbakır'a giden Piskopos Kendigyan tarafından Ermeni Patriği Zaven Efendi'ye gönderilen bir mektup Ermenilerin Diyarbakır havalisinde nasıl bir faaliyet içerisinde bulduklarını gözler önüne sermekteydi. Bu mektup On üçüncü Kolordu tarafından elde edilmişti ve Hâkimiyet-i Milliye gazetesi tarafından da yayınlanmıştı. Bunun üzerine, Patrik Zaven Efendi Rumca Proedos gazetesine

⁵⁸ **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 503–508

⁵⁹ BOA. DH. EUM. AYŞ. 30/61, lef.2

⁶⁰ BOA. DH. KMS. 57–1/22, lef. 3

⁶¹ BOA. DH. ŞFR. 105/ 141

verdiği demeçte bu haberi tekzip ederek eğer mektubun aslı on beş gün içinde yayınlanmazsa bu haberin gerçek dışı olduğunu ilan etmişti. Bunun üzerine mektubun aslı On Üçüncü Kolordu tarafından, Harbiye Nezaretine gönderilmişti. Harbiye Nezareti de 25 Şubat 1920 tarihinde mektup suretini Hariciye Nezaretine gönderdi.⁶²

Piskopos Kendigyan Diyarbakır'daki Ermeni faaliyetlerini şu şekilde anlatmakta idi:

“Diyarbakır'da kilisenin ilerisinde Zeyd mevkiinde dört komite birleşti. Adana ve Mersin'de teşekkül eden cemiyetimizin şubelerini burada açmağa muvaffak olduk. Malum olan DR kimse buraya gelmedi. Çok memnun olduk. Perşembe gecesi saat sekizde kilisede çan çalındı. Süryani ve Ermeni sevgili milletimiz geldiler. Müzakere olundu. Cumartesi günü akşam saat on birde müzakere ikmal edildi. Müttfikimiz Fransız generalinin mevkii hazırlandı. Burada bulunan iki papas da bulunmuştur. Haleb'deki kuvvetli çetelerimiz Diyarbakır'a gelince size muvaffakiyetlerimizi bildireceğim.

Evvvelki Taşnaklar gibi değil, bunların sözü ve özü birdir. Bundan böyle Osmanlıların FNARLS yani ışıkları baş aşağı oldu. Bizim ışıkları muvaffakiyetleri yakında size yazacağım. Oraların ışıklarından çok memnun olduk. Şerefine icra-yı şâdumâni ediyoruz.⁶³

Bununla birlikte, Diyarbakır'daki durumu anlatan başka bir mektup da Bedros Zarşiyân tarafından Beyoğlu'nda Sakızağacı'nda Ermeni Katolik Ruhbanhanesi'nde bulunan Çercis adındaki bir şahsa gönderilmek istenmişti. O mektupta da şu cümleler vardı:⁶⁴

“İslamların yakında sonunu görürüz. Bize nasıl yaptılarsa bizim de onlara öyle mukabele etmeliğimiz zamanı geldi. Adana'dan iki papas tebdil-i kıyafet oraya gelmişlerdir. Ermenilerin küçük yortuları günü kilisede miting akdedilecektir. İngiliz teftiş memurları buralara gelip gidiyorlar. Onlar bizim hayatımızı taht-ı temine aldılar. Ermeni murahhası 6.600 lira getirdi. Gerek fukaraya gerek malum olan cemiyetlere tevzi' edildi. Parayı götüren piskopos KYAVD'dır Piskopos Patrik Zaven Efendi'nin milletinin atisini

⁶² Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı, s. 520–521

⁶³ A.g.e., s. 521-522

⁶⁴ A.g.e., s. 522

düşünmeyerek hükümete aleyhtar yanlış bir siyaset takip ve kendisini adeta buralara nefy ettiğini söylemişti.”

Daha önce de belirtildiği gibi, Ermeniler Amerika ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Adana ve Sivas bölgelerinde nüfus yoğunluklarını artırmak gayreti içerisine girmişlerdi. Antalya Mutasarrıflığının bildirdiğine göre İstanbul ve İzmir'den üç bin kadar Ermeninin aileleri ile birlikte Adana yöresine gittikleri tespit edilmişti. Hükümet bu gibi olayları yakından takip etmekteydi. Antalya Mutasarrıflığının bu ihbarı üzerine Adana vilayetinden konuyla ilgili bilgi istendi.⁶⁵ Ermeniler çeşitli uydurma haberler ile yerlerinden ayrılıp Adana ve havalisine gitmek için bahane arıyorlardı. Bu konuyla ilgili Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, 29 Kasım 1919 tarihinde Mamuretülaziz vilayetine gönderdiği şifrede Harput'ta bulunan Ermenilerin Adana ve havalisine göç etmek için vesile aradıkları haberinin araştırılması isteniyordu.⁶⁶ Bunlara ilave olarak, Ermenilerin belli bir bölgede çoğalma gayretleri, bölgede yaşayan Müslümanları da tehdit etmekteydi. Ali Rıza Paşa Hükümeti Ermenilerin bölgede Müslüman halka yönelik yaptıkları zulmü belgelemek istiyordu. Bu nedenle, 1 Kasım 1919 tarihinde, Dâhiliye Nezareti vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği şifre telgrafta Ermenilerin yaptıkları zulümlerle ilgili belgelerin gönderilmesi talep ediliyordu.⁶⁷

Anadolu'da yaşayan Müslüman ahali korku içerisinde idi. Çünkü Ermenileri ve Rumları silahlandırma çalışmaları yapılmaktaydı. Bu gibi girişimleri yakından takip eden hükümet 17 Kasım 1919'da Kayseri Mutasarrıflığı'na çekilen bir telgrafta, Mıgırdıç ve arkadaşlarının böyle bir faaliyet içerisinde oldukları bildirilerek, bu şahısların gözetim altında bulundurulması isteniyordu.⁶⁸

Ermeniler, Ali Rıza Paşa Hükümeti döneminde de şikâyet mekanizmasını kullanmaya devam ettiler. Yine üst düzey devlet görevlileri şikâyet ediliyordu. Bu bağlamda bir şikâyet Çanakkale'den gelmişti. Nakor, Agop ve Kigork adlı kişiler Ezine Kaymakamı Ali Sakıb Bey'in hendeklerin kazılması ve temizlenmesi için

⁶⁵ BOA. DH. ŞFR. 105/ 12

⁶⁶ BOA. DH. ŞFR. 104/ 300

⁶⁷ BOA. DH. ŞFR. 104/ 146

⁶⁸ BOA. DH. ŞFR. 104/ 246

kendilerini tehdit ettiğini, bunun dışında, Ermeni emlak ve akaratına gereksiz müdahalede bulunduğunu ileri sürerek şikâyetle bulunuyorlardı.⁶⁹

Orhangazi Selloz köyünden Ermeni Ohannes şikâyetinde tehcirde Nusaybin'e sevk edilen kayınpederi ve kayınbiraderinin aynı kasabada buluna esnaftan Kasap Halil Bozyan (?) tarafından öldürüldüğü ve karısının zorla dini değiştirilerek Halil Efendi ile evlendirildiğini ileri sürmüştü.⁷⁰ Fakat Polis tarafından yapılan tahkikat neticesinde karısı Popullu, yeni ismiyle Fehmiye, kendi rızası ile din değiştirdiğini ve Halil ile evlendiğini beyan etmesi üzerine, bu şikâyetin asılsız olduğu ortaya çıkmıştı.⁷¹

Bununla beraber, Ermeni Patrikhanesi Rum Patrikhanesi ile birlikte, İtilaf Devletlerine müracaat ederek İstanbul ve Anadolu'daki gayrimüslimlerin hayatının güvence altında olmadığını ileri sürmüştür. Patrikhaneler, bu iddialarını da Eskişehir, Kütahya, Bursa'dan Patrikhanelere gönderilen raporlara dayandırmışlardır. Bunun dışında, Kuvayı Milliye tarafından neşredilen beyannamelerde gayrimüslim ahalinin hayatlarının tehlikede olduğunun anlaşıldığı belirtilerek hayatlarının teminat altına alınmasını istedikleri yapılan istihbarat çalışmalarının sonucunda ortaya çıkmıştı.⁷²

Rumların ve Ermenilerin birlikteliği Boghos Nubar Paşa'nın isim günü münasebetiyle yapılan ayinde de görülmektedir. Bu dini merasime, Rum Patrikhanesinden ve Rum ileri gelenlerinden kimseler ile İngiliz ve Fransız zabitler katıldılar. Aslında, bu merasime İngiliz ve Fransız zabitlerinin katılması İtilaf Devletleri ile gayrimüslimler arasındaki kuvvetli bağı göstermesi açısından üzerinde durulması gereken bir husustur.⁷³

Bunların dışında Patrikhanenin 11 Ocak 1920 tarihinde Adliye Nezaretine verdiği ve tazminat talebinde bulunduğu tezkire, Ermenilerin beklentilerinin sınırlarını göstermesi açısından önemli bir belgedir. Ermeni Patriği Zaven Efendi, bu tezkirede gerek eski hükümetlere gerek Ali Rıza Paşa Hükümetine, gerekse Türklere yönelik çok ağır ithamlar dile getirdi. İttihat ve Terakki'nin savaşın başlamasıyla

⁶⁹ BOA. DH. ŞFR. 105/ 119

⁷⁰ BOA. DH. EUM. AYŞ, 27/10, lef. 1

⁷¹ BOA. DH. EUM. AYŞ, 27/10, lef. 3-5

⁷² BOA. DH. EUM. AYŞ, 29/121

⁷³ BOA. DH. EUM. AYŞ, 29/122

birlikte Ermenilerin mallarının, canlarının ve namuslarının Müslümanlara helal olduğunu ve bunun bu cihadın bir neticesi olduğunu ilan ettiğini ileri sürdü. Ayrıca, “Türkiye Türklere” düsturunu kabul ederek Türklerin kalbinde Ermenilere karşı düşmanlık duygusunun gelişmesini sağladığını dile getirdi. Bu anlayışın Müslümanların nazarında hala devam ettiğini iddia etti. Zaven Efendi, Mütarekeden önce olduğu gibi mütarekeden sonra da Ermenilerin haklarını aramaktan mahrum edildiklerini dile getirdi. Ayrıca, birçok Müslümanın evinde Ermeni yetimlerinin olduğunu iler sürerek Hükümetin bu konuda bir kanun çıkarmasını istedi. Ermenilerin savaş döneminde alınan savaş vergileri ve askerlik hizmeti bahanesiyle amele taburlarında çalıştırılarak buralarda açlıktan ve soğuktan mahvedildiklerini, mallarının gasp edildiğini ileri sürdü.⁷⁴

Patrikhanenin, bu tezkireyi vermesindeki amaç Hükümet’ten mali destek istemektir. Bu maksatla, tehcir edilenler için 1918 ve 1919 bütçesinde tahsis edilen toplam on altı milyon yüz otuz sekiz bin yüz yirmi üç Osmanlı lirasının Ermenilere tahsis olunduğu, ancak mütarekeden sonra tehcirden geri dönen cüzi bir kısım muhtaçların nakil ücretleriyle, nakil esnasında büyüklere günlük üç kuruş, küçüklere de günlük altmış para verildiğini dile getirilerek, paranın tahsil edilmesini istiyordu.⁷⁵

Fakat Patrikhane bu tezkiresi ile Mütarekeden itibaren tehcir suçları ile ilgili yapılan tahkikatları, yapılan yargılamaları, idam kadar ağır cezaların verilmesini, emvâl-i metruke ile ilgili hükümetin genelgelerini, bu konuyla ilgili olarak kurulan komisyonları, kısacası bütün yapılanları göz ardı ediyordu. Gerek yurtdışında bulunan Ermenilerin çalışmaları, gerek Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin hem kurumsal olarak hem de çeşitli şahsi çalışmalarından anlaşılıyor ki Ermenilerin zararlarını tazminden öte büyük planları vardı. Zaven Efendinin Ermenilerle ilgili hiçbir şey yapılmamış gibi bir tablo çizmesi de bu planın uygulamasına zemin hazırlamaktan ibaretti. Bunun dışında, Zaven Efendi, İtilaf Devletleri nezdinde propaganda yapmak için Paris’e giderken verdiği beyanatta:

⁷⁴ **Tasvir-i Efkâr**, 9 Şubat 1920, no: 2982

⁷⁵ **Tasvir-i Efkâr**, 11 Şubat 1920, no: 2984

“...Milletimin elem verici durumu malumdur. Dünyanın geleceğini ellerinde bulunduran zevata bunu anlatmak için Paris’e gidiyorum” diyordu.⁷⁶

Ali Rıza Paşa Hükümeti döneminde Ermenilerin Osmanlı sınırları içerisinde çetecilik faaliyetlerine devam ettiği görülmektedir. 2 Aralık 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsusa’dan Ankara Valiliği’ne gönderilen bir yazıda Ermeni çetesi hakkında Eskişehir mutasarrıflığından bilgi istendiği ifade edilerek, Ankara’da da gerekli takibatın yapılması ve asayişin sağlanması için çalışılması isteniyordu.⁷⁷ Bunun dışında, Trakya bölgesinde gerek Rum gerek Ermeni çetelerinin yoğun bir faaliyet içerisinde olduğu, 13 Ocak 1920 tarihinde Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen cetvellerde görülmektedir.⁷⁸

Ali Rıza Paşa Hükümeti döneminde “yetim çocuklar” meselesi ciddi bir sorun olarak devam etmekteydi. Ermeniler bu konuda o kadar ileri gitmişlerdi ki, sokaklarda gördükleri her çocuğu neredeyse Ermeni diyerek alıp götürüyorlardı. Bu tavır karşında dayanamayan Türkler ızdıraplarını dile getiren feryatlarını Dâhiliye Nezareti’ne verdikleri dilekçelerde dile getiriyorlardı.

Hacı Osmanzâde Tevfik isimli bir kişi, 27 Ekim 1919 tarihinde, mağduriyetini şu şekilde dile getiriyordu:

“ Bundan yedi sekiz ay önce Samatya’da hanesi önünde oynarken kızım, yine Samatya’da oturan Derinyan adında Ermeni papazı tarafından, mevzuata aykırı olarak Ermeni çocuğu diye alınıp götürüldü. Dört gün orada burada saklanarak tazyik edildikten sonra Patrikhane’ce sahiplenilip, gizlenemeyeceği kanaati hasıl olunca Polis Müdüriyet-i Umumiyesi’ne gönderildi. Polis Müdüriyeti’deki İslam ve Ermeni eytamını tetkik komisyonu tarafından gerekli olan araştırma yapıldı. O dönem Patrikhane tarafından Müdüriyete memur edilmiş olan Çakıryan Efendi, dört gün evladımın çektiği sıkıntılardan dolayı özür diledi. Kızım bana iade edilirken de bir daha araştırma yapılmadan böyle bir olayın olmayacağı söylendi. Fakat bundan on beş gün önce Ermeni yetimlerini arama memurlarından Karabet namında biri Samatya Polis Merkezine müracaat ederek kızımın Ermeni olduğunu iddia etti. Polis

⁷⁶ Recep Karacakaya, **Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça**, Gökkuşbu yay. İstanbul, 2005, s. 362

⁷⁷ BOA. **DH. ŞFR.** 105/18

⁷⁸ BOA. **DH. EUM. AYS,** 30/36

merkezine yeni memur atanması dolayısıyla, kızım yeniden incelemeye alındı. Daha sonra Polis Umum Müdüriyetine sevk edilen kızım, burada bana iade edildi. Dün tekrar çocuğumu, Patrikhane'ye göndermek üzere davet edildim. Nazır Bey Hazretleri maruz kaldığım şu hal nedir? İşimi gücümü bıraktım, karakol karakol geziyorum. Patrikhane kimsesiz ve anne babası meçhul çocukların kimliklerini tespit etmeye yetkili bir yer midir? Çocuk benim evlatlığım değil sülbümden dünyaya gelmiş evladımdır. Bendeniz de İstanbul'da asırlarca iş güç sahibi olmuş bir ailenin soyundanım. Evladımın tespitini her türlü ve her zaman ispata hazır ve muktedirim. Bununla birlikte Yüce Mahkemede bu yapılanların tespitini rica ediyorum. Ya mevcut emirler hilafına bir Ermeni çocuğunu tuttuğumdan dolayı cezalandırılıyorum ya da hakkımı kasten ve mükerreren ihlal edenlerden maddi ve manevi tazminat talep ederim.”⁷⁹

Müslümanların maruz kaldığı bu durum her ne kadar emniyet tarafından kayıt altında tutulmuşsa da,⁸⁰ Müslümanların lehine etkili bir çözüm bulunamamıştır. Bu dilekçede dikkat çeken bir husus da mahkemelerden bu sorunu çözmesinin talep edilmesidir. Mondros Mütarekesi'nden bu yana mahkemelerde birçok insan tehcir suçlamasıyla, idama dâhil olmak üzere, çeşitli cezalara çaptırıldı. Böyle bir ortamda, mahkemelerden Müslümanların lehinde adaletli bir karar vermesini beklemek için ironik yönü olarak görünüyordu.

Ali Rıza Paşa Hükümeti döneminde Ermenilerin gündemde tuttıkları başka bir sorun da kendilerine ait olduklarını iddia ettikleri gayrimenkullerin iadesi idi. Bu konuda özellikle İngilizlerin desteğini alan Ermeniler her fırsatı, biraz da İngilizlerin tehditvari yaklaşımlarını kullanarak, değerlendirip Hükümet nezdinde girişimde bulunuyorlardı. Bu bağlamda, Ermeni Fabrikatör Mardiros'un fabrikasıyla ilgili talebi İngiliz temsilcisi tarafından Aydın vilayetine bildirilmişti. Mardiros Sarıyan isimli bir Ermeni Manisa ve Saray köyünde bulunan Mensucat fabrikalarının İzmir tüccarından Ali Fikri, Zeki ve Ahmet Beyler tarafından gasp ve zabt edildiği, bu nedenle, dört sene içerisinde bir milyon dört yüz küsur bin liralık zarar ve hasara maruz kaldığını iddia ediyordu. Bunun üzerine, devreye giren İngiliz temsilcisi, İzmir'deki taşınmaz malların haciz edilmesi ve bu iş için karma bir komisyon

⁷⁹ BOA. DH. EUM. AYŞ. 25/ 10, lef. 1; İbrahim Ethem Atnur, a.g.e., s.165

⁸⁰ BOA. DH. EUM. AYŞ. 25/ 10, lef. 2

oluşturularak buraya bir memurun üye olarak atanmasını istedi. Eğer Osmanlı Hükümeti adı geçen komisyona bir üye atamazsa, İngilizlerden ve Yunanlılardan oluşan bir komisyonun meseleyi halledeceği ve kararın Yunanlılara infaz ettirileceği tehdidinde bulundu.⁸¹

İngilizlerin bu isteği Hükümet tarafından kabul edilmedi. Meclis-i Vükela'da yapılan görüşme neticesinde, Mardiros'un davasının halledilebilmesi için Çine'de kurulmuş olan İdare-i Örfiyye Divan-ı Harbi'nin İzmir'e getirilerek davanın bu mahkemede görülmesi uygun görüldü.⁸²

Meclis-i Vükela, İngiliz mümessilinin haciz talebi ile ilgili olarak da kanunen böyle bir işleme izin verilmediğinden, ona göre hareket edilmesine karar verdi.⁸³

Ermenilerin sınır dışındaki Müslümanlara yönelik saldırı faaliyetleri hız kesmeden bu hükümet döneminde de devam etti. Ermenilerin sınır dışında Müslümanlara yönelik işledikleri mezalimler 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa tarafından Harbiye Nezareti'ne rapor edilmekteydi. Kazım Karabekir Paşa 22 Kasım 1919 tarihinde Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir şifrede Ermenilerin icra ettikleri mezalimi şu şekilde sıralamıştı:⁸⁴

- 1- Ermeniler 13 Ekim 1919 sabahı iki top ve dört makineli tüfekle Sadak ve Karavenk köylerine saldırarak beş saat İslam milisleriyle çatıştıktan sonra Todan'ı işgal etmişler ve köyleri dağıtmışlardır.
- 2- Ermeniler 15 Ekim 1919 tarihinde Bardız'a top ve makineli tüfeklerle saldırmışlardır ve Bardız ahalisinin davarlarını zabtederek Köroğlu cihetine götürmüşlerdir. Bununla birlikte, Karaorgan'da bulunan bir Ermeni zabiti hududumuza, “ Bize Amerika generali sınıra kadar ilerlememizi emretti. Biz dahi Bardız'a saldırıyoruz. Şimdiye kadar da Bardız'dan yüz on öküz ve inek ganimet olarak aldık.” demiştir.

⁸¹ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920)**, s. 250–251

⁸² **A.g.e.**, s. 251

⁸³ **BOA, MV. 217/47**; “Tezkire-i mezkurede beyan olunduğu vecihle muamelat-ı tasarrufiyenin hacz kanunundan başka bir sebeple te'hirine mesağ-ı kanuni olmadığından ve temin-i hukuk için turuk-ı kanuniyyeye tevessül imkânı mevcut olduğundan ona göre ifa-yı muktezasının mahalline tebliği...”

⁸⁴ **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1919–1921) II**, Ankara 2001, s. 752

- 3- Ermeniler, “ Amerika’nın ileri geçmeden evvel İslam köylerine ve mahallelerine bir heyet gelecektir. Şikâyet ederseniz hakkınızda pek büyük fenalıklar yaparız.” diye halkı tehdit etmişler ve halkın Amerikalılara bir şey söylemelerine ve müracaatta bulunmalarına engel olmuşlardır.
- 4- Amerika heyetine müracaat etmek düşüncesinde bulunan Kars’ta berber İbrahim Nemze’yi heyet gelmeden önce tutuklamışlardır.
- 5- Ermeniler Kasım ayının başında Kars’ta Eflatun isminde birisinin evine girerek on bin manatlık eşyasını talan etmişlerdir.
- 6- Yine Kasım’ın başlarında, Kars’ın Bayrampaşa mahallesinde oturan bir Müslümanın evine giren Ermeniler, buradaki malları ve eşyaları gasp etmişlerdir. Ayrıca ev sahibini de öldürmüşlerdir.
- 7- Amerika heyetine müracaat etmek isteyen Rus mülhakatından Liyon Şenini isimindeki bir kişi de öldürülmüştür.

Bunun dışında, 4 Kasım 1919 tarihinde, Dâhiliye Nezareti’nden Hariciye Nezareti’ne gönderilen bir yazıda Ermenilerin Müslümanlara yönelik yaptıkları mezalimde nasıl bir yöntem izledikleri örnekleri ile birlikte şu şekilde anlatılmaktaydı:⁸⁵

1- Mezalim yapılacak mıntıkadaki Hıristiyanlar bir bahane ile oradan uzaklaştırılıyorlardı. Daha sonra, Müslümanların yaşadıkları köyler ve mahalleler ani bir şekilde top ve makineli silahlarla basılarak Müslümanlar öldürülüyorlardı. Bu saldırılar sonucunda ölenler ile kaçanların malları Ermeniler tarafından yağma ediliyor ve köyler tahrip ediliyordu. Bu şekilde Kağızman, Iğdır, Kulb mıntıklarında pek çok köylerde katliam, yağma yapılmış ve köyler tahrip edilmişti. Yukarı Karaorgan, Yeniköy, Yardız taraflarındaki Hıristiyanlar buralardan çıkarıldıktan sonra Müslümanlara saldırılmıştı. Bunun dışında Sarıkamış civarındaki Ermeniler köylere nakledilmişti. Böylelikle, Ermeniler kuvvetlerini artırma yoluna gitmişlerdi.

⁸⁵ BOA. **DH. KMS**, 53–3/64, lef. 4, 5

2- Sarıkamış civarında Karahamza köyü ahalisi Ermeniler tarafından yok edilmişlerdi. Sarıkamış Ermeni Müfreze Kumandanı Şimşekyan'ın Sâ'atviran köyü sakinlerinin yok edilmesi hakkındaki verdiği emri Gül Antepli Süleyman isimindeki bir Müslüman elde edince Sâ'atviran ahalisi buradan kaçarak kurtulmuşlardı. Ancak Ermeniler bu köy ahalisinden yalnız sekiz kişiyi yakalayarak katletmişlerdi.

3- Kağızman ileri gelenleri Ermeniler tarafından toplanarak meçhûl bir yere götürülmüşlerdi. Bunlardan Mehmed Bey isimindeki kişinin Kars'ta Küçükzâim köyü yakınlarında cesedi bulunmuştu. Ermeniler bu mezalimi, adı geçen kişinin, kaba etlerinden açtıkları ceplere ellerini sokarak ve değişik işkenceler uygulamak suretiyle şehit etmişlerdi.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti sınırları dışında yaşayan Müslümanlar Ermenilerin baskı, tehdit, yağma ve öldürme gibi eylemleri karşısında çaresiz kalmışlardı. Müslümanların feryatları ve yardım talepleri çeşitli raporlarla ilgili yerlere bildiriliyordu.⁸⁶ Ermenilerin bu saldırılarının arkasında İtilaf Devletleri'nin olduğu gelen raporlardan anlaşılmaktaydı. İngilizlerin hedeflerinden birisinin bir arada yaşayan, Müslümanları, Nasturileri ve Ermenileri bir birine düşürmek olduğu ileri sürülebilir. Çünkü bu halkların birlikte yaşadıkları bölgelere, Ermenilerden ve Nasturilerden oluşturdukları birlikleri sevk etmişlerdi. Bu birliklerin bölgede yaşayan Barzan ve Zibar aşiretlerine saldırdıkları Van valisi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne haber veriliyordu.⁸⁷ Bununla birlikte, Siirt Mutasarrıflığı'ndan gönderilen bir telgrafnamede İngilizlerin bin beş yüz civarında Ermeniden oluşturdukları kuvvetle Kelikuyan'a saldırdıkları ve oradakilerin yardım talebinde buldukları anlatılmaktaydı.⁸⁸

Osmanlı sınırları dışındaki Ermenilerin Müslümanlara yönelik saldırıları üzerine oradakilerin tek sığınağı Osmanlı Devleti idi. Bu nedenle bu mezalimle karşı karşıya kalanlar Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalıyorlardı. Başka bir ifadeyle, Müslümanlar "tehcir" ediliyorlardı.⁸⁹

⁸⁶ **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri II.**, s. 753-754

⁸⁷ BOA. **DH. KMS**, 50-3/17, lef. 2

⁸⁸ BOA. **DH. ŞFR**. 104/176

⁸⁹ BOA. **DH. KMS**, 53-3/70, lef. 3

Ermenilerin saldırıları karşısında Müslümanların da güçleri nispetinde karşılık vermeye çalıştıkları görülmektedir. Oltu'ya⁹⁰ saldıran Ermenilere Müslümanların⁹¹ karşılık vermesi üzerine burada şiddetli çatışmaların yaşandığı Erzurum Valiliği tarafından Dâhiliye Nezareti'ne 17 Ocak 1920 tarihinde bildirilmişti.⁹²

Ermenilerin Kars ve civarında hâkimiyet kurma çabalarının çok başarılı olmadığı On üçüncü Kolordu Kumandanlığı tarafından 13 Ocak 1920 tarihinde gönderilen raporda açık bir şekilde görülmektedir. Bu raporda, Ermeniler sadece Kars şehrine hâkim idiler. Bunun dışında kalan, Akbaba, Çıldır ve Zarşad havalisinde Müslümanların aralarına hiçbir Ermeni sokmadıkları beyan ediliyordu.⁹³

Sınır dışındaki Müslümanların tek ümidi olan Osmanlı Hükümeti ise kendi sınırlar içerisindeki Ermenileri memnun etme gayreti içerisinde idi. Osmanlı Hükümetinin bu feryatlara cevap vermesi bir yana, daha önce de bahsedildiği gibi, sınır dışında bu mezalim altında inleyen insanlara Osmanlı sınırları içerisinde herhangi bir yardımın gitmesinin engellenmesi hususunda tedbirler alınmasını ilgili yerlerden istemişti.

Ermenilerin bütün bu saldırılarına rağmen Amerika basınında İngilizlerin Kafkasya'dan çekilmesinin ardından asayişsizliğin arttığı, Türklerin sistematik ve kararlı bir şekilde Ermenilere saldırdıkları, bu nedenle Ermenilerin korku içerisinde buldukları yazıyordu.⁹⁴ Bunun dışında, Azerbaycan tarafından askeri birliklerin Ermenilere saldırdıkları şeklinde haberler yer alıyordu.⁹⁵

⁹⁰ Ermeniler on Müslüman ve iki Ermeni'den oluşan bir nasihat heyetini Oltu'ya göndererek teslim olmalarını istemiştir. Buna karşın, Oltu Hükümetinin bu nasihat heyetini gözaltına almıştır. Bu durum, 28 Ekim 1919 tarihinde, Erzurum Valiliği tarafından Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir. Bkz. BOA. **DH. EUM. AYŞ**, 25/18; Erzurum Valisi tarafından, 2 Kasım 1919 tarihinde, gönderilen ve Oltu'da gözaltına alınan nasihat heyetinden bahsederken heyetin altı Müslüman ve iki Ermeniden mürekkep olduğunu bildirmiştir, bkz. BOA. **DH. EUM. AYŞ**, 25/44

⁹¹ Ermenilerin 21 Kasım 1919 tarihinde Oltu'ya saldırmışlardır fakat başarısız olmuşlardır. Aslında Ermenilerin Oltu'ya saldırı cesaretini bölgedeki Müslüman milisler arasında bir ihtilafın olmasından kaynaklandığı On beşinci Kolordu Kumandanlığı tarafından Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir. Bkz: BOA. **DH. EUM. AYŞ**, 26/49

⁹² BOA. **DH. EUM. AYŞ**, 28/27, lef. 2

⁹³ BOA. **DH. EUM. AYŞ**, 31/15, lef. 3

⁹⁴ **The New York Times**, October 6, 1919

⁹⁵ **The New York Times**, October 22, 1919

Doğu bölgesinde İngilizlerin himayesinde bulunan Ermeniler, güney bölgesinde de Fransızların koruması altında bulunmaktaydılar. Bu bölgede Ermeniler üç grup halinde faaliyet göstermekteydiler. Bunlar;

- 1- Fransız kuvvetleri ile birlikte, Fransız üniforması taşıyanlar,
- 2- Örgütlenmiş ve bir Ermeni birliğine bağlı olan milisler,
- 3- Silahlı çeteler idi.

Ermenilerin güney bölgesinde buldukları yerleri ve ortalama sayıları şöyle idi:

Antep: 2.500

Maraş: 2.000

Saimbeyli: 1.500

Urfa: 1.000

Zeytun (Süleymanlı): 500

Şar (Sis): 350

Kozan: 300

Adana ve Mersin: 1.000

Osmaniye, Haruniye, Bahçe ve İslâhiye: 1.000

Müslümanlara karşı ortalama 10.150 kişilik Ermeni kuvveti faaliyet göstermekteydi.⁹⁶

Fransız ordusu içerisinde bulunan Ermenilerin Maraş ve köylerinde Müslümanlara yönelik saldırıları 20 Kasım 1919 tarihinde Harbiye Nezareti tarafından Hariciye Nezareti'ne bir yazı ile bildirilmişti. Bu yazıya göre, Ermenilerin Adana'da Fransız yöneticinin tercümanı olan Kemal, Evkaf Müdürü Şefik ve Polis Cemal Efendiler bir Ermeni asker tarafından öldürülmüştü. Bununla beraber, esaretten dönen altı askerden iki ve bir bakkal trenden atılmak suretiyle katledilmişlerdi. Saldırılarda sınır tanımayan Ermeniler Ulukışla'nın doğusunda

⁹⁶ Erdal İter, **Türkiye'de Sosyalist Ermeniler'in Silahlanma Faaliyetleri ve Milli Mücadele'de Ermeniler (1890-1923)**, - Büyük Devletlerin Ermeni Meselesi'ni Çözümleme Gayretleri, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005, s.137.

bulunan Kocak karyesi civarındaki Lefkeni(Lefkere) köyüne 6 Kasım 1919 gecesi giderek burada köyün erkeklerini yaralamışlardı ve kadınların bir kısmının ırzına tecavüz etmişlerdi. Bunun dışında, Ömerli karyesi yakınlarında yedi kişinin gözleri oyulmuş ve süngülenmişlerdi.⁹⁷

Fransızların gelmesiyle birlikte, Ermenilerin Antep, Maraş ve Adana civarında Müslümanlara yönelik işledikleri mezalim, bölgede asayişin, huzurun ve can güvenliğinin tamamen ortadan kalktığını göstermekteydi. Kolordu Kumandanlıklarının gönderdikleri raporlarda Ermeniler bazı köylerde evlerin kapılarını zorla kırarak insanların mal ve ırzına saldırıyorlardı. Bu durum karşısında çaresiz kalan insanlar çevredeki köylere ve dağlara kaçmak zorunda kalmışlardı. Yine, Ermenilerin saldırıları sonucunda kadınların yaşlıların ve çocukların öldüğü bildirilmekteydi. Bir yandan Fransız ordusu içinde bulunan Ermeniler Müslümanlara saldırırken, diğer yandan Ermeni köyleri silahlandırılmak suretiyle Müslümanlara saldırmaları sağlanıyordu. Ayrıca Müslüman köyleri yakılıyordu ve oradaki eşyalar şehir merkezine getirilerek müzayede usulü ile satılıyorlardı.⁹⁸

Bütün bu saldırılar karşısında Hükümet çaresizdi ama halk heyecan ve galeyen içinde bulunuyordu. 1 Şubat 1920 tarihinde Dâhiliye Nazırı Mehmet Şerif'in Sadarete gönderdiği yazıda, Maraş'ta meydana gelen faciadan dolayı halkın belediye ve hükümet daireleri önünde toplanarak bu duruma bir son verilmesini talep ettikleri dile getiriliyordu. Ayrıca, Hükümetin gerekli teşebbüsler yapıldı şeklindeki sözlü ifadesinin fiiliyata dökülmediği ve işgal kuvvetlerinin oradan ayrıldıklarına dair resmi bir bilgi verilmediği takdirde halkın Maraş'a gitme azminde olduğunun Sivas vilayetinden bildirildiği ifade ediliyordu.⁹⁹ Bunun dışında, Maraş'ın işgali üzerine Meclis-i Mebusan'a da birçok yerden protesto telgrafları çekilmişti.¹⁰⁰

Ermenilerin bu kadar pervasız davranışlarının arkasında Fransızların ve İngilizlerin sınırsız destekleri bulunmaktaydı. Fransızlar, yargı bağımsızlığına tecavüz edecek kadar ileri gitmişlerdi. Her ne kadar bir ateşkes dönemi yaşanmaktaysa da Osmanlı Devleti'nin varlığı henüz devam ediyordu. Fakat İşgal

⁹⁷ Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri II. s. 758

⁹⁸ Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri II. s. 762-763

⁹⁹ Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri II. s. 761

¹⁰⁰ MMZC, İnikad 10, 18 Şubat 1920, c.1 s. 103

kuvvetleri fiili olarak Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmış görünüyordular. Adı suçlardan dolayı tutuklu bulunan Ermenilerin bile bırakılması konusunda talep ve tehditlerde bulunulduğu görülmektedir. Bu talepler karşısında çaresizlik içinde kabul ediliyor ve Hükümet bilgilendiriliyordu.¹⁰¹ Fakat Hükümet sükûnet tavsiyesi dışında bir müdahalede bulunmuyordu. Ayrıca, Bu isteklerin yerine getirilmesi, Ermenileri cesaretlendiriyordu.

Hükümetin Ermenilerin saldırıları karşısında aciz kalması üzerine “Heyet-i Temsiliye” adına Mustafa Kemal Paşa, 3 Ocak 1920 tarihinde, Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya bir şifre telgraf gönderdi. Bu şifrede Karaman tüccarlarından ticaret için Adana'ya giden Çelebi oğlu Ferid ve Musa Efendilerin Ermeni çeteleri tarafından paralarının gasp edildiğinden bahsedilerek, durumun diğer tüccarları korkuttuğu ve bu nedenle memleketin mali açıdan büyük bir zarara uğradığı dile getiriliyordu. Mustafa Kemal Paşa, Hükümeti daha etkili tedbirler alması konusunda uyarıyordu. Bu telgrafla, Ermenilerin ülkede oluşturduğu asayişsizlik ortamının ekonomiye etkisine dikkat çekiliyordu.¹⁰² Mustafa Kemal Paşa'nın endişesini doğrulayan olaylar özellikle Adana bölgesinde meydana gelmekteydi. Ermeni çeteleri tüccar Şamil Ahmet Münir ve Mehmet Salih Efendileri İslâhiye'de öldürmüşlerdi.¹⁰³ Benzeri olayların artması ve buna karşın etkili tedbirlerin alınmaması nedeniyle Osmanlı ticari hayatının gelişimi olumsuz yönde etkilenmekteydi.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, Ali Rıza Paşa Hükümeti halkın hissiyatına, duygularına tercüman olamıyordu. Hükümeti yapılan katliamlar karşısında harekete geçirmek için halk büyük bir çaba içerisinde idi. Daha önce de ifade edildiği gibi, hükümet fiili girişimlerde bulunmaktan ziyade sonuçsuz sözlü teşebbüslerde bulunmakta idi. Bu durum da halkı tatmin etmiyordu.

Ermeniler sadece sınır dışında, doğu ve güney bölgelerinde faaliyet içerisinde bulunmuyorlardı. Jandarma Bölük Kumandanlıklarının gönderdikleri raporlarda Karadeniz bölgesinde de çeteler teşkil ederek, Türk köylerine saldırdıkları görülmektedir. Bu bağlamda, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Şubesinden Hariciye Nezaretine gönderilen 11 Şubat 1920 tarihli yazıda

¹⁰¹ Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri III, s. 5

¹⁰² Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri III, s. 4

¹⁰³ BOA. DH. EUM. AYŞ, 30/4, lef. 7

Ermeni çetelerinin Ünye’de Müslümanlara yaptıkları mezalimi anlatan raporlar bildiriliyordu. Ünye Jandarma Bölüğü Kumandanı Yüzbaşı Ahmed Halid Dâhiliye Nezaretine gönderdiği raporunda evlerini, ailelerini, evlatlarını, emlak ve arazisini bırakarak savaşa giden ve yüzde yetmiş beşi şehit olan geri kalanları ise çeşitli yerlerde düşmana esir olan kişilerin memleketlerinde kadın, ihtiyar ve çocuklardan başka kimsenin olmadığını bilen ve Rusya’dan silahlı olarak gelen yüzlerce yerli ve yabancı Ermeni ve Rum komitelerinin komşu kazâlarda olduğu gibi Ünye’nin Kiraztepe, Üçpınar, Köklük, Havzıkara ve Balık köylerine de girerek yaşlı, çocuk, hamile ayırt etmeksizin herkesi tereddüt etmeden öldürdükleri ifade ediliyordu. Bu raporun devamında Ermenilerin yaptıkları mezalim madde madde sıralanıyordu.¹⁰⁴

Mütareke ortamının şartları içerisinde Ermeniler akıl almaz faaliyetler içerisinde bulunmaktaydılar. Yukarıda bahsedildiği gibi, hedeflerinde çocuklar, yaşlılar ve kadınlar bulunmaktaydı. Bunlara, bir de esir Türk askerlerinin dahil olduğunu Onikinci Kolordu Kumandanlığı’nın 18 Şubat 1920 tarihli şifre telgrafında rastlamaktayız.¹⁰⁵

Bunların dışında, Ermenilerin birbirilerine gönderdikleri yazılarda Müslümanlara karşı ne kadar büyük bir intikam duygusu ile dolu oldukları açıkça görülmektedir. Bu yazılar Ermenilerin niyetlerini açıkça ortaya koyması bakımından çok önemlidir. Bu nedenle aynen aktarıyoruz:¹⁰⁶

“1- Mersin’de Dires Nazarbayan’dan Diyarbakır’da Hagop Berberyan’a:

İki üç yıl önce burada birçok Ermeni öldürmüşler, bunu haber aldık 3.000 kadar kuvvete sahip bir Ermeni çetesi Rusya yoluyla Van tarafına giderek oralarda intikam almak ve kan dökmek için Amerika’dan buraya gelmişlerdir. Geleceğimiz gayet iyidir. Bundan sonra biz Türklere hâkim olacağız. Buradaki Müslümanların bugün elimizde esirden hiçbir farkları yoktur.

¹⁰⁴ **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri II.** s. 766

¹⁰⁵ “Konya’dan Adana’ya ve şarka sevk edilen üserâ efradımızdan, Pozanti’da dûçar-ı ta’arruz olarak katledildikleri ahîren istihbar edilmesi üzerine, tahkiki için Onbirinci Fırka’ya yazılmıştı. Mezkûr firka, yolculardan yapılan tahkikâtda kırk kadar esir efradımızın Pozanti ve Gülek cihetlerinde Ermeniler tarafından katledildiği, te’eyyüd ettiği bildirilmekle ma’rûzdur.” Bkz: **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri II.** s. 769

¹⁰⁶ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri III,** s. 110–112

2- Mersin’de Dires Nazarbayan’dan Diyarbakır’da Nuvart Acemyan’a:

Buradaki Müslümanlardan yanında Ermeni ve Fransız bayrağı olmayanlar hapsediliyor. İnşallah Ermenistan kurulacaktır. Bir süre sonra sizi memnun edecek müjdelere vereceğiz.

3- Adana’da A. Bezyanyan’dan Diyarbakır’da Nazyabyan’a:

Müslümanların yanında Ermeni kızlarının bulunmasından üzüntü duymayınız. Zamanı gelince Müslümanlar bunları biz teslim edeceklerdir. Burada bir çok Ermeni çeteleri toplanmıştır. Allah bunları muvafık ederse maksatları oralara kadar gelmektir. Merak etmeyiniz, yakında oralardayız.

4- Aslen Diyarbakırlı olup 30 yıl önce Amerika’ya giden ve bugün Mersin’de Ermeni komitesinde yüzbaşı olan Çalkanyan tarafından Diyarbakır’da Kiragos Tuzcuyan’a:

Adana’da oğlum iki üç defa savaşa girmiş, son defada birkaç yerinden yaralanarak geri dönmüştür. 30 kişiden ibaret arkadaşlarından Aram adlı olanı büyük kahramanlık göstermiştir. İnşallah emelimize ulaşacağız.

5- Mersin’de Bercuhi Samuya tarafından Diyarbakır’da Takuhin Berberyan’a:

Siz orada şimdilik iyi geçinmeye çalışınız. Biz geldiğimiz zaman sizi esaretten kurtarırız. Ancak Müslümanlar da burada esirden farklı değildirler.

6- İstanbul’da Siron Sinekliyan tarafından Diyarbakır’da Toma Hamalyan’a:

Amerika Kızılhaç Komitesi İstanbul’a kadar gelmiştir. Diyarbakır’a da gidecektir. Oralarda ne cereyan ediyorsa doğruca bize bildiriniz, asla korkmayınız. Çünkü bizim korku zamanlarımız geçti, korkacak hiçbir şey yoktur ve kalmamıştır.”

Yukarıdaki mektuplarda görüldüğü gibi Ermeniler çok organize bir şekilde hareket etmekteydiler. Aynı zamanda, Müslümanlar için ne kadar büyük bir tehdit ve tehlike oluşturdukları açıkça görülmektedir.

Bütün bu olumsuz gelişmelerden rahatsız olan Ermenilerin varlığı da göze çarpmaktadır. Bu Ermeniler Hükümete gönderdikleri telgraflarda Ermenilerin nasıl

kandırıldıkları anlatıldıktan sonra, Türklerle dostluklarını sürdüren Ermenilerin de ağır cezalara çarptırıldıklarını dile getiriyorlardı.¹⁰⁷

Bunun yanı sıra, Ermeni Katolik Murahhasası Avadis ve arkadaşlarının Maraş'tan gönderdikleri başka bir telgrafta Fransız işgali ile birlikte Maraş'ta gelişen olayların sebepleri şu şekilde anlatılmaktaydı:¹⁰⁸

“1- Fransızlar zorla bazı ev ve kiliselerimizi zapt ve işgal etmişlerdir.

2- Ermeni gençlerinden bazılarını zor kullanarak ve tehdit ederek silahlandırmış ve Müslümanlar aleyhine teşvik etmişlerdir.

3- Türklere karşı dostça davrananları tehdit edip bazılarını da beraberlerinde götürmüşlerdir.

4- Memleketi ateşler içerisinde bırakıp binlerce Ermeninin ölümüne sebep olduktan sonra defolup gitmişlerdir.

5- Asırlardan beri olduğu gibi ortak vatanımızda Türk vatandaşlarımızla beraber yaşamak istediğimizi belirtiyor, bol miktarda yabancı paralarıyla ikna edilmiş olan Ermenileri lanetliyoruz.

6- Fransızlar çekildikten sonra gerek can ve mal, gerekse namus konusunda hiçbir zaman katliam yapılmadığı gibi her zaman emniyet içerisinde bulunduğumuzu da ayrıca tasdik ediyoruz”

¹⁰⁷ Latin Kilisesi Reisi Rahip Balcıyan ve arkadaşları tarafından imzalanarak Maraş'tan gönderilen telgraf sureti şu şekilde idi:

“Bizler, Türkler ve Müslümanlarla şimdiye kadar dostane yaşadığımız ve aramızda ayrılığı gerektirecek hiçbir olay olmadığı halde, birkaç ay evvel Fransızların memleketimize gönderdikleri propagandacı birkaç Ermeninin teşvikiyle Hristiyan ahali, hayatları tehlike altında olduğundan ve İngiliz işgal kuvvetleri çekildikten sonra diğer bir işgal kuvvetinin lüzumundan bahseden şikayetlerde bulduklarından Ekim sonunda memleket işgal edilmiştir. Daha ilk günde asayiş bozacak olaylar tertipleyip uygulamışlardır. Propagandacılar kazandıkları aşırı taraftarlarına gösteriler yaptırarak Türk dostluğu taraftarı ve asayişin devam etmesi arzusunda bulunanlarımızı ağır cezalara çarptırmışlardır. Son olarak da 21 Ocak'ta Müslümanların katliamı için memlekette bir harp ateşi uyandırmışla, yirmi iki gün devam eden sokak muharebesinde şehrin dörtte üçünü yakıp top ateşiyle tahrip ederek savuşup gitmişlerdir. Fransızların memleketin işgali için Müslümanların aleyhinde yaptıkları şikâyetlerin tamamı sırf yalan sözlerden ve iki unsur arasında bozgunculuk çıkarmaktan başka hiç bir şey değildir. Bununla beraber, Fransızlar çekildikten sonra Müslüman vatandaşlarımızın bizimle yine eski dostluklarını sürdürdüklerini ve haklarımızı da her suretle gözettiklerini bildiririz.” Bkz: **Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri III**, s. 130

¹⁰⁸ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri III**, s. 131

Yukarıdaki itiraf niteliğindeki telgraflardan da anlaşıldığı üzere, Ermeniler onca yaptıkları mezalimden sonra bile can ve mal güvenliklerine yönelik Türklerden herhangi bir saldırı olmamıştır. Ermenilerin öfke, kin ve intikam duyguları ile yaptıkları mezalim karşısında Türkler sükûnetlerini bozmamışlardır.

Ermeniler yurtdışında da faaliyetlerini devam ettirmekteydiler. Daha önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde en önemli propaganda araçları gazeteler idi. Çeşitli kişiler ve kuruluşlar gazetelere gönderdikleri yazılarda ve haberlerde Türklerin Ermenileri yok etmek arzusu içerisinde olduklarını, Ermenilerin mezalime maruz kaldıklarını iddia ediyorlardı. Ermeni Ulusal Delegasyon temsilcisi Miran Sevasly, ağır silahlarla donatılmış Türk çetelerinin Kilikya ve diğer yerlerde Ermenilere saldırdıklarını, bu saldırılar sonucunda birçok Ermeninin öldürüldüğünü ve mallarına el konulduğunu iddia ediyordu.¹⁰⁹

Amerika Senatosu'nun Ermenilerin manda talebi kabul etmesi için “ Central Committee” adına, Cenevre'den Dr. Ebeyan Agathon adlı bir Ermeni dilekçe göndererek, mandanın reddedilmesinin Ermenilerin soyunun yok olması anlamına geldiğini ifade ediyordu.. Ayrıca, ancak Amerika'nın Ermenileri Türklerin soykırımından koruyacağını ileri sürüyordu.¹¹⁰

Amerika'nın mandayı kabul etmesi için Ozanian Antranik adlı Ermeni generalinin de girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Çünkü Antranik' e göre, Ermenilerin Türkler tarafından yok edilmesinin önü ancak bu şekilde alınabilirdi.¹¹¹

Ermenilerin kendi toplumlarının yaşam ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için yardım kuruluşlarında çalıştıkları da görülmektedir. Ermeni kadınların Amerika Kızılhaç yardımlarının nakledilebilmesi için yol ve köprü yapım çalışmalarında işçi olarak istihdam edildikleri Associated Press Maraş muhabiri tarafından bildirilmekteydi.¹¹²

Sonuç olarak, Ermeniler “Büyük Ermenistan” hayallerine kavuşmak ve Avrupa ve Amerika kamuoyunun desteğini alabilmek için, bütün imkânları

¹⁰⁹ **The New York Times**, November 24, 1919

¹¹⁰ **The New York Times**, October 5, 1919

¹¹¹ **The New York Times**, November 23, 1919

¹¹² **The New York Times**, October 5, 1919

değerlendirerek büyük bir propaganda faaliyeti içerisinde bulunmuşlardır. Daha önce de ifade edildiği gibi, mağdur ve mazlum rolünü oynayarak hedeflerine ulaşmak istemişlerdir.

Ermenilerin, arkasındaki en büyük güç olan İngiltere ise Ermenilerin hayallerini gerçekleştirmek için var gücüyle çalışmaktaydı. Şubat 1920'de Lord Curzon Birinci Londra Konferansı'nda yaptığı konuşmada, bütün müttefiklerin bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması için söz verdiğini hatırlatarak, Ermenilerin maruz kaldığı mezalimin tazmini için her şeyin yapılması gerektiğini savunuyordu. Ayrıca, Büyük Ermenistan'daki bütün Ermenilerin ya öldürüldüğünü ya da sürgün edildiğini ileri sürüyordu.¹¹³

B. SALİH PAŞA HÜKÜMETİ VE ERMENİLER (8 MART 1920 – 4 NİSAN 1920)

1. Salih Paşa Hükümeti ve Hükümete Yönelik Tepkiler

Ali Rıza Paşa Hükümeti İtilaf Devletlerin baskısı neticesinde istifa etmek zorunda kaldı.¹¹⁴ Rauf Bey tarafından Ankara'ya bir telgrafla gönderilen istifanamede iki konudan şikâyet edilmişti. Bunlardan birincisi, Avrupa'da Türkler lehine bazı eğilimler ortaya çıkınca katliam söylentilerinin yayılması ve bu söylentileri, bu yalanları tekzip için yazılan ajans tellerinin ve gazete makalelerinin sansürlenmesiydi. İkinci şikâyet noktası ise, Ege bölgesinde Kuva-yı Milliye hatlarının üç kilometre geriye çekilmesinin kabul edilmemesi üzerine Yunanlıların Gölcük yaylası ve Bozdağı işgal etmeleri idi. Yunanlıların bu tavrı karşısında, Hükümet istifayı gerekli görmüştü. Çünkü halk İzmir'in Yunanlılar tarafından boşaltılmasını beklerken yeni bir taarruz yapılmıştı. Ali Rıza Paşa'nın istifa etmesi Mustafa Kemal Paşa tarafından da olağan bulunmuştu. Çünkü Hükümet Heyet-i Temsiliyeyi kendisine destek yapmamıştı. Ayrıca Meclis-i Mebusan'dan da yeterli bir destek alamamıştı.¹¹⁵

¹¹³ Akaby Nassibian, **Britain and the Armenian Question 1915–1923**, Croom Helm ST. Martin's Press, New York, 1984, s. 180,

¹¹⁴ **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s. 257

¹¹⁵ Sina Akşin, **a.g.e. II**, s. 447

Ali Rıza Paşa'nın istifa etmesi üzerine eski Bahriye Nazırı Salih Hulusi Paşa Hükümeti kurmakla görevlendirildi. Salih Paşa 8 Mart 1919 tarihinde hükümeti kurdu. Salih Paşa Hükümeti şu isimlerden oluşmaktaydı:¹¹⁶

Sadrazam: Salih Hulusi Paşa¹¹⁷

Hariciye Nazırı: Safa Bey

Harbiye Nazırı: Mustafa Fevzi Paşa

Şura-yı Devlet Riyaseti: Vekâleten Ayandan Abdurrahman Şeref Efendi¹¹⁸

Dâhiliye Nazırı: Hazım Bey

Adliye Nazırı: Şura-yı Devlet İkinci Reisi Celal Bey

Maliye Nazırı: Vekâleten Ayandan Tevfik Bey¹¹⁹

Nafia Nazırı: Ayandan Tevfik Bey

Ticaret ve Ziraat Nazırı: Defter-i Hakani Emni Ziya Bey

Maarif Nazırı: Ayandan Abdurrahman Şeref Efendi

Evkaf Nazırı: Eski Şeyhülislam Ömer Hulusi Efendi

Şeyhülislam: Haydarizade İbrahim Efendi

Bahriye Nazırı: Vekâleten Ayandan Ferik Salih Hulusi Paşa¹²⁰

¹¹⁶ BOA. İDUİT, 9/93

¹¹⁷ Salih Paşa 1864 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. 24 yaşında Erkan-ı Harbiye'yi birincilikle bitirdi. Almanya'da Goltz Paşa'nın yanında staj gördü. 1892 yılında Harbiye'de öğretmenliğe başladı. Daha sonra, kayınbabası Halit Paşa (Deli Halit) ile birlikte sürgüne gönderildi. 1908 yılında II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte İstanbul'a döndü Salih Hulusi Paşa Ferik rütbesi ile İkinci Ordu Kumandanlığına tayin edildi. Fakat kısa bir süre sonra 1909'da Bahriye Nazırlığı'na getirildi. Bu vazifesinden sonrada şu önemli görevlerde bulundu. Ayan Meclisi üyesi, Ordu müfettişi, Bahriye Nazırı, Nafia Nazırı, daha sonra yine Bahriye Nazırı, ayrıca Ali Rıza Paşa ile Mustafa Kemal Paşa'nın anlaşma yaptıkları Amasya görüşmesinde İstanbul Heyetinin başkanı olarak bulundu. Ali Rıza Paşa'nın istifa etmesi üzerine 8 Mart 1919 tarihinde Hükümeti kurma görevi kendisine verildi. Fakat 16 Mart 1920'de İstanbul İtilaf Devletleri tarafından işgal edilince 2 Nisan'da istifa etmek zorunda kaldı. Salih Hulusi Paşa bundan sonra bir kez daha Bahriye Nazırı oldu. Osmanlı Devletinin son hükümeti olan Tevfik Paşa Kabinesinde bir müddet çalıştıktan sonra 21 Ekim 1922 'de bütün üyelerle birlikte istifa etti. Bkz. Nazım Tektaş, **Sadrazamlar**, s. 734-735

¹¹⁸ 11 Mart'tan itibaren eski Adliye Nazırı Cemil Molla Bey

¹¹⁹ 11 Mart'tan itibaren Maliye Müsteşarı Faik Nüzhet Bey, bkz. **Sina Akşin, a.g.e. II**, s. 463

¹²⁰ 14 Mart'tan itibaren eski Mekatib-i Askeriye Müfettiş-i Umumisi Ferik Esat Paşa, bkz. **Sina Akşin, a.g.e. II**, s. 463

Salih Hulusi Paşa Hükümeti kurulduğu vilayet ve livalara ile elçiliklere bir genelge ile bildirildi.¹²¹

Salih Paşa Hükümet üyelerini Meclis-i Mebusan dışından seçmişti. Çünkü Salih Paşa'ya göre bu kabinenin çeşitli milli müesseselere karşı kuvvetli ve devamlı bir vaziyeti olacaktı.¹²²

Alemdar Gazetesi Salih Paşa Hükümetinin Ali Rıza Paşa Hükümetinden farklı olmadığını ileri sürerek, madem böyle bir kabine ile her türlü zorluklar aşılabilecekti Ali Rıza Paşa'nın istifa etmesine ne gerek vardı diye sorguluyordu.¹²³ Aslında gazetenin bu yaklaşımını, Hükümet üyelerinin birçoğunun Ali Rıza Paşa Hükümetinde vazife yapmış olanların oluşturması doğruluyordu.

Salih Paşa Hükümetinin yeni bir kabine olarak algılanmasının pek doğru olmadığı düşüncesini ileri süren gazetelerden birisi de Tasvir-i Efkâr Gazetesi idi. 11 Mart 1919 tarihli “Yeni Kabine” başlıklı yazıda, Salih Paşa Hükümetinin Ali Rıza Paşa Hükümetinin aynısı olduğu ifade edilerek, ümitlerinin boşa çıktığı ve mütarekeden beri izlenen ve sürekli zararlı olan siyaset tarzını değiştirme fırsatının bir kez daha elden kaçtığı dile getiriliyordu.¹²⁴

Vakit gazetesinden Ahmet Emin de bekledikleri kabinenin bu olmadığını, ancak böyle bir zamanda bir kabine buhranı yaşanmanın doğru olmadığını ifade ediyordu. Ahmet Emin Hükümette yapılan değişiklikleri yeterli bulmuyordu. Salih Paşa Hükümetinin Ali Rıza Paşa Hükümetinden bir farkının olmadığını, aslında biraz daha fazla yeni kana ihtiyaç olduğunu beyan ediyordu. Bunun dışında, Hükümetin izleyeceği siyasetin günün şartlarına uygun gerçekçi bir siyaset olması gerektiğini belirtiliyordu. Kısacası Salih Paşa Hükümeti “ehven-i şer” bir Hükümet olarak kabul ediliyordu.¹²⁵

¹²¹ **Alemdar**, 9 Mart 1920, no: 448–2748

¹²² **Vakit**, 12 Mart 1920, no: 843; Sina Akşin, **a.g.e. II**, s. 464

¹²³ **Alemdar**, 9 Mart 1920, no: 448–2748

¹²⁴ “Yeni Kabine”, **Tasvir-i Efkâr**, 11 Mart 1920, no: 3009

¹²⁵ Ahmet Emin, “Yeni Kabine”, **Vakit**, 9 Mart 1919, no: 840

2. Salih Paşa Hükümeti'nin Ermeni Politikası

Salih Paşa Hükümeti göreve başlar başlamaz bir olayı aydınlatmak için tekzip yayınlamak durumunda kaldı. Hükümetin açıklama yapmak zorunda kaldığı olay şu idi: Ermeni Patrikvekili Jurnal Doryan'a verdiği mülakatta Ermeni muhacirlerinin Amerika Muavenet Komisyonu ile Ermeni Muhacirin Komisyonunun çalışmaları neticesinde iade edildiğini iddia etmişti. Bunun üzerine, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi şu açıklamayı yaptı:

“... son bir sene zarfında Ermeni ve Rum muhacirlerinden üç yüz otuz beş bin nüfus hükümetçe memleketlerine iade edilmiş ve bunların sevki, iskanı, yollarda iâşesi ve memleketlerine ulaştıktan sonra yardıma muhtaç olanlara iâşe ve zahire verilmesi için 1.050.000 lirayı aşkın bir miktar harcama olmuştur. Bu konuda muhacirler daireleri tarafından görevlendirilen memurlardan başka yüzlerce memurda geçici olarak görevlendirildiği halde bu durum verilen beyanata hiç dikkate alınmamıştır.”¹²⁶

Salih Paşa Hükümeti döneminde Divan-ı Harb-i Örfilerde tehcirden dolayı suçlu görülen kişilerin mahkemeleri devam etti. Bu bağlamda Musul tehciri ile alakadar oldukları ileri sürülen Ferit ve Zekai Beyler yapılan yargılamalar neticesinde beraat etmişlerdi.¹²⁷

Salih Paşa Hükümeti döneminde, İstanbul'da Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında bir anlaşmazlık varmış gibi yalan haberlerin ortaya çıkması üzerine, Polis Müdür-i Umumisi Mehmet Nurettin ile İtilaf Devletleri zabitan reisi komiseri tarafından bir bildiri yayınladı. Bu bildiri de asayişin Osmanlı ve İtilaf zabitlerinin ortak çalışması ile sağlandığı bildiriliyordu. Ayrıca, asayiş bozmaya yönelik en ufak bir hareketin dahi şiddetli bir şekilde cezalandırılacağı beyan ediliyordu.¹²⁸

Ülkenin asayiş bu dönemde de üzerine en fazla durulun konulardan birisi idi. Aslında bu konu bütün hükümetler açısından en hassas konuydu. Mütarekenin imzalanmasından sonra, ülke içerisinde asayişin sağlanması ve gayrimüslimlere, özellikle Ermenilere, yönelik herhangi bir saldırı olayına meydan verilmemesi için

¹²⁶ **İkdam**, 11 Mart 1920, no:8279

¹²⁷ **İkdam**, 20 Mart 1920, no:8296

¹²⁸ **İkdam**, 15 Mart 1920, no:8293

merkez ile vilayetler arasında sürekli bir iletişimin var olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, Salih Paşa Hükümeti döneminde de vilayetlerden asayiş durumunu gösteren raporlar gelmekteydi. Adana'dan gönderilen bir raporda asayiş durumu şöyle özetlenmekteydi:¹²⁹

“ ...Adana Vilayetinin hiçbir yerinde Ermeniler ve anasır-ı sairenin düçar-ı tariz olmadığı ve asayişin muhafazasına imkân ve vesaitin müsaadesi derecesinde çalışılmakta olduğu ma'ruzdur.”

Asayişin ve huzurun devamı için gerek devlet gerekse halk büyük bir çaba içerisinde olmasına rağmen, bölgedeki işgal kuvvetleri, özellikle, Ermenileri kullanarak, Müslümanları ve Ermenileri birbirine karşı tahrik ederek, bu düzenin bozulması arzusunda idiler. Fransızların Maraş bölgesindeki faaliyetleri karşısında tedbirler alınması için, Fransızların Ermenileri de kullanarak bölge halkına uyguladığı yok etme politikasının durdurulması için On Üçüncü Kolordu Kumandanı Cevat Paşa Harbiye Nezaretine gönderdiği şifrede şunların yapılmasını teklif ediyordu:

1- Fransızlardan Kilikya hakkındaki arzularını açıkça söylemelerinin istenmesi, bu talep hükümet ve millet meclisince kabul edilemeyecek bir halde ise bu duruma karşı alınacak tedbirlerin millete tebliği, bu şekilde milletin münferiden tepelenmekten kurtarılması, kabul edilirse bunun resmen uygulanması için emir verilmesi.

2- Fransızlarla anlaşıncaya kadar milli ayaklanmaya son vermek için Fransızların işgal sırasında beyannamelerle neşrettikleri şekilde, İngilizlerin zamanında olduğu gibi hareket ederek hükümet işlerine müdahale etmemelerini, Ermenileri silahlandırmamalarını ve kuvvet sevk etmemelerini sağlamak; Fransızlar uygun görürlerse millete de neticeyi bekleyerek sükûneti muhafaza etmeleri hakkında hem hükümet hem de kendi mebusları aracılığıyla tebligat yapmak.

3- Kilikya'da Ermeni katliamlarından bahsediliyor. Bu şekilde Hristiyan alemleri ve devletlerinin aleyhimize kin ve garazı güçlendirilmek isteniyor. Bu uydurma katliamlar siyasi bir manevradır. Bundan dolayı hakikati anlamak, asıl tecavüz edenlerin Ermeniler olduğunu göstermek üzere tarafsız bir heyetin bu mıntıkaya acilen gönderilmesini sağlamak,

¹²⁹ **Vakit**, 14 Mart 1920, no:845

eğer bu konu bir an önce kararlaştırılmazsa boş yere kan döküleceğini, ayaklanmanın ve heyecanın yatıştırılmasının mümkün olamayacağını, bu halin işgal edilmemiş yerlere yayılarak asayişin bozulacağını ve bu yüzden devlet gelirlerinin tahsil edilmesi ve hükümet yetkilerinin devam edebilmesinin mümkün olamayacağını bildiririm. Fransızlar barışın imzalanmasından önce işgal sahasına tecavüz ederlerse ahalinin zorlama ve galeyanıyla kıtaların bu hareketi esasen Mütareke'ye aykırı olduğundan ateşle mukabeleye mecbur olmaları uzak ihtimal olmadığından, bu konuda evvelce yapılan müracaat cevabının hızlandırılması rica olunur.”¹³⁰

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi, Hükümetlerin “sükûnet politikasının” neticesinde halk giderek artan bir zulüm ve tehlikeyle karşı karşıya kalmıştır. Bu durum, halkı kendi başının çaresine bakmaya yöneltmiştir. Bu arayış Milli Akımın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Anadolu'daki Milli oluşumun lideri Mustafa Kemal Paşanın, Ermenilerin Müslümanlara uyguladıkları mezalimi yakından takip ederek bu konuda alınması gereken önlemleri, atılacak adımları, sonuçları da düşünülerek, ilgili yerlere bildirdiği görülmektedir.

Hükümetin olaylara müdahaledeki acizliği karşısında, Mustafa Kemal Paşa, 9 Mart 1920 tarihinde, 3. 12. 13. 20. Kolordu Kumandanlıklarına ve bilgi için 14. ve 15. Kolordular ile Refet Bey'e şunları yazmıştır:¹³¹

“Fransız işgal mıntıkasında olagelmış duruma göre, milli harekât ve kuruluşların aşağıdaki biçimde yönetilmesi uygun görülmektedir:

1. Bugün Kozan, Haçin, Feke gibi bölgelerde gerçekten ortaya çıkmış Ermeni zulümlerinin bir an önce söndürülmesi gerekmektedir. Yalnız şu aralık her türlü İslam hareketlerini Ermeni Kırımı biçiminde göstermek istenildiği anlaşıldığından, hareketin herhalde bu gibi yanlış söylentilere ve suçlamalara yer bırakmayacak şekilde idaresi,
2. Fransız bölgeleriyle, Ermeni çetelerinin taarruz ve sataşmalarına uğramayan kısımlarda sebepsiz çarpışmalara yer verilmemesi ve yalnız bu tür yerlerde milli

¹³⁰ Osmanlı Belgelerinde Ermeni – Fransız İlişkileri III, s. 190–191

¹³¹ Selehattin Sert, Fransızların Ermenileri Yok Etme Planı Kilikya 1918–1922 Haçin Ölüm Kampı, Kum Saati yay. İstanbul, 2005, s. 194

müfrezelerin varlığından yararlanılarak kuruluşların ivedilikle oluşmasına çalışılması,

3. Önce Cerabulus'a gelişi haber alınan Fransız kuvvetlerinden üç sınıftan oluşan bir müfrezenin Birecik'e gelerek şehri topa tuttuğu, ve geçici hükümet kurarak oraya bir Fransız müfrezesi bıraktıktan sonra Urfa'ya doğru hareket ettiği anlaşılmıştır. Bu gibi durumlara uğrayacak olan yerlerde milli emellerin sonuna kadar savunulmasını sağlayacak etkili tedbirlerin alınması gerekmektedir.
4. Mersin sancağından Emin Arslan Bey harekâtının daha doğuya doğru uzatılmasına şimdilik gerek duyulmadığından, durdurulması. Ancak kuvvetlerin dağıtılmaması, bu kuvvetlere dayanılarak işgal bölgesine doğru kuruluşların kuvvetlendirilmesi ve Fransızların batıya doğru genişlemelerine yer verilmeyecek biçimde tertibat alınması uygun olur.
5. İşgal bölgesinin ayırım gözetmeksizin, bütün milli kuruluşların güçlendirilmesi ve gerekli görülen yerlerin, ilgi çekmeyecek biçimde korunması gerekli ve bütün işgal alanına dönmesinin yeni saldırılara karşı güçlü bulunduğu duygusunun verilmesi pek önemlidir.”

Görüldüğü gibi, İstanbul'daki Hükümet fiili olarak hareket kabiliyetini kaybetmiştir. Bu nedenle, Anadolu'da gün geçtikçe daha da organize ve kuvvetli bir yapıya kavuşan Milli Hareket fiili olarak bir Hükümet gibi çalışmıştır.

İstanbul'daki Hükümet Ermenilerin saldırılarına karşılık vErmenin ülkenin geleceğini olumsuz yönde etkileyeceğine inanıyordu. Bu bağlamda, 15 Mart 1920 tarihinde, Harbiye Nezaretinden Üçüncü ve On Üçüncü Kolordu Kumandanlıklarına gönderilen bir telgrafta Hükümetin hassasiyeti şu şekilde dile getirilmekteydi:

“... Daha önce açıklandığım üzere özellikle Üçüncü ve On Üçüncü Kolordu bölgesinde Ermenilerle Müslüman ahali arasında bazı olayların ortaya çıkması, hatta bu olayların Ermenilerin kışkırtması neticesinde olması, mukadderatımız ve barışımız üzerinde kötü etki bırakabilir. Hıristiyan ahali aleyhine öldürme manası taşıyan her türlü olayın ortaya

çıkmasına şu sıralar engel olunarak sükûn ve güvenliğin korunmasını vatan menfaati açısından gerekli görüyorum.”¹³²

İstanbul Hükümetinin ülkenin geleceği adına bazı endişeler taşıdığı görülmekle birlikte, soruna etkili bir çözüm sunulmamaktadır. Hâlbuki Mustafa Kemal Paşa da Kolordu kumandanlıklarına gönderdiği yazıda durumun hassasiyetini, yapılacakların ülkenin geleceğini etkileme potansiyelinde olduğunu dile getirmişti. Aynı zamanda, fiili olarak alınması gereken tedbirleri de belirtmişti. Çünkü öyle bir ortamda, sorunun sadece sükûnet içerisinde beklemekle çözülmeyeceği aşikârdı.

Salih Paşa Hükümeti, Müslümanların Ermenilerin zulmü altında yok olmalarını izlerken ve sürekli sükûnet tavsiyesinde bulunurken, Ermenilerden gelen şikâyetlerin hemen hassasiyetle dikkate alarak gerekli işlemleri yapmaktaydı. Verçin Lor gazetesinde Eskişehir’de Rumların ve Ermenilerin tehcir edildiğini iddia etmesi ve bu durumu Patrikhanenin Bab-ı Ali’den sorması üzerine, Eskişehir Mutasarrıflığına hemen bir yazı gönderilerek durum hakkında bilgi istenmişti.¹³³

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi Salih Paşa Hükümeti döneminde Ermenilere yönelik izlenen politika, diğer Hükümetlerin izlediği politikadan farklı değildi.

3. Salih Paşa Hükümeti Döneminde Ermenilerin Faaliyetleri

Salih Paşa Hükümeti döneminde Ermenilerin sürekli bir müttefik arayışı içerisinde olduğu görülmektedir. Türklerle Ermenilerin işbirliği yapmak üzere girişimlerde bulunulduğuna dair basında çıkan haberler vardı. Bununla birlikte, Ermenilerin Kürtlerle bir işbirliği içerisinde olduğu Ermeni Heyet-i Murahhasa reisi Boghos Nubar ile Kafkasya Ermenileri Heyeti reisi Avadis Aharonian tarafından imzalanan bir tebliğ ile basına duyurulmuştu. Bunun üzerine Ermeni basınında Ermeni- Kürt itilafı üzerine tartışmalar yapılmıştı.¹³⁴

Salih Paşa Hükümeti başa geçtikten sonra, basında Türk-Ermeni birlikteliğine yönelik çalışmaların olduğu haberleri çıktı. Bu haber Verçin Lor adlı bir Ermeni

¹³² Osmanlı Belgelerinde Ermeni – Fransız İlişkileri III, s. 206

¹³³ BOA. DH. EUM. AYŞ, 36/28, lef. 1–2

¹³⁴ İkdâm, 13 Mart 1920, no:8291

gazetesinde dile getirildi. Gazete haberine göre, Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Muhtelitinin 14 Mart 1920 tarihinde yaptığı toplantıda Doktor Davudyan Türkler ile Ermeniler arasında sağlanması istenilen birlikteliğe yönelik çalışmalar ile ilgili bilgi vermişti. Daha sonra, Meclis-i Patrikhane Kaymakamı tarafından yapılan girişimler neticesinde Hükümetin de böyle bir birlikteliğin sağlanması yönündeki isteğinin de görüldüğü ifade edilmişti. Fakat bu haberler diğer Ermeni gazeteleri (Joguveret ve Cagadamard) tarafından yalanlandı. Bu haberin maksatlı bir haber olduğu ileri sürülerek böyle nazik meselelerde ancak resmi açıklamalara güvenilmesi gerektiği dile getirildi.¹³⁵

Ermeni Patrikhanesinin tutumunun aslında pek de barışçı bir tutum olmadığı Ermeni Patrikhanesi Kaymakamı'nın bir Ermeni gazetesine verdiği beyanatta görmek mümkündür. Kilikya'daki durum ile ilgili sorulan bir soruya Ermeni Patrikhanesi Kaymakamı Kuva-yı Milliye tarafından işgal edilen havali hakkında hiçbir bilgisinin olmadığını ve Urfa'dan son alınan mektubun on Ocak tarihli olduğunu, Haçin için de durumun böyle olduğunu söyledi. Bunun dışında, Patrikhane'nin Ali Rıza Paşa Hükümeti döneminde istediği tazminat talebine, Hükümetin baştan savma bir cevap verdiğini ve Hükümetin bu konudaki düşüncesini gazetelerden öğrendiklerini ileri sürdü. Kaymakam Ermeni yetimleri ile ilgili olarak da, İstanbul'da ve vilayetlerdeki yetimlerin miktarının elli bine yaklaştığı ve bunların masraflarını karşılamak için Ermenilerden geçici bir vergi alındığı ve bu vergi ile şimdiye kadar İstanbul'da yarım milyon lira toplandığı gibi yardım yoluyla da ayda elli bin lira toplandığı bilgisini verdi. Patrikhane Kaymakamı Ermeni- Kürt itilafı hakkında bu itilafın Paris'te imzalandığını ve Türk basınındaki yankısına bakınca Ermenilerin aleyhinde olmadığını beyan etti.¹³⁶

Aslında Ermenilerin en büyük müttefikleri İtilaf Devletleri idi. İtilaf Devletlerinin Ermenilere yönelik düşüncelerini İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un 11 Mart 1920 tarihinde Avam Kamarasında yaptığı konuşmada görmek mümkündür. Daha önce anlatıldığı gibi, Ermeniler Maraş bölgesinde Türklere karşı ciddi bir kırım hareketi başlatmışlardı. Bu durum karşısında, Hükümetin neden müdahale edemediği ve aciz kaldığı da aslında bu konuşmada açıkça dile

¹³⁵ **İkdam**, 15 Mart 1920, no:8293; **Vakit**, 14 Mart 1920, no:845

¹³⁶ **İkdam**, 20 Mart 1920, no:8296

getirilmektedir. Lord Curzon Maraş bölgesinde Türklerin fenalık yapacağı haberi alındığı zaman İstanbul'da Hükümet nezdinde “şiddetli teşebbüsatta” bulduklarını dile getirdi. Bununla birlikte, Maraş ve Zeytun bölgelerinde Türk ihtilalının başladığını, iki Amerikalının öldürüldüğünü, Ermenilerin köylerde öldürüldüğünü ileri sürdü. Fransa'nın bölgede üç hafta kadar şiddetli bir abluka altında tutulduğunu ve bunun neticesinde çekilmek mecburiyetinde kaldığını beyan etti. Konuşmasında Ermenistan'a değinen Curzon, Ermenistan'ın ekonomik açıdan gelişebilmesi için denize bir çıkış verilmesi gerektiğini ifade etti. Ayrıca, karşılaşılan zorlukların giderilmesi için Türkiye ile antlaşma yapılması gerektiğini de vurguladı.¹³⁷ 29 Mart 1920 tarihli bir haberde Londra Konferansında Ermenistan'a Karadeniz'den bir çıkış verildiği bildiriliyordu.¹³⁸ Ayrıca Amerika Cumhurbaşkanı Wilson Trabzon'un Ermenistan'a verilmesi gerektiği fikrini savunuyordu.¹³⁹

Salih Paşa Hükümeti döneminde Ermeni basınında uydurma haberlerin varlığı dikkat çekmektedir. İstanbul'da yayınlanan Verçin Lor gazetesi 22 ve 24 Mart'ta “Eskişehir Hıristiyanları Tehcir Ediliyor” başlıklı haberinde, Eskişehir'de bulunan Ermenilerin ve Rumların ikametgâhlarından kaldırıldıklarını iddia ediyordu.¹⁴⁰

Komitelerin bu dönemde de aktif oldukları ve asılsız haberler ile hedeflerine ulaşmak istedikleri görülmektedir. Bu asılsız haberlerden birisi de Tekfurdağı'nda Ermenilerin ve Rumların katledileceği yönünde rivayetler idi. Fakat bu duyum, bizzat Rum Metropolit ve Ermeni Murahhassası tarafından yalanlanmıştı. Birinci Kolordu Kumandanlığının gönderdiği telgrafta, Hıristiyan ahalinin, özellikle Ermenilerin katledileceği şeklindeki rivayetlerin ya Rumlar tarafından ya da Ermenileri buralardan başka yerlere götürmek isteyen ve buna teşvik eden komiteler tarafından yayıldığı bildirilmekteydi.¹⁴¹

Bunlara ilave olarak, Bursa'nın Orhangazi kazasının Yeniköy adlı karyesinde Şerif Ağa ve biraderi Ali Ağa isimli kişilerin “... görürsünüz birkaç güne kadar burayı basacağız” şeklinde tehdidi üzerine bir çok Ermenin çoluk çocukları ile

¹³⁷ **İkdam**, 15 Mart 1920, no:8293

¹³⁸ **İkdam**, 29 Mart 1920, no:8305

¹³⁹ **İkdam**, 3 Nisan 1920, no:8310

¹⁴⁰ BOA. DH. EUM. AYŞ, 36/28

¹⁴¹ BOA. DH. EUM. AYŞ, 35/32

birlikte İstanbul'a gelmek üzere yola çıktıkları bildirilmişti. Bunun üzerine Hüdavendigâr vilayetine gönderilen bir yazıda, durumun araştırılması ve Ermenilerin yerlerine gönderilmeleri isteniyordu.¹⁴²

Salih Paşa Hükümeti döneminde Maraş bölgesinde Ermeniler ile halk arasında çatışmaların devam ettiği Üçüncü Kolordu Kumandanı Selahaddin Paşa tarafından Heyet-i Temsiliye Başkanlığına gönderilen 28 Mart 1920 tarihli yazıda görülmektedir. Selahaddin Paşa Maraş'taki durumu şu şekilde özetliyordu:¹⁴³

“1- Maraş'tan 27.3.1920 tarihli bilgiye göre, (şifre((Haruniye'deki) Ermenilerin takviye alarak geldiği, dünkü raporda arz edilen düşman kuvvetlerinin Ermenilere cephane bıraktıkları ve bunların ailelerini aldıktan sonra geri döndükleri öğrenilmiştir. Halen Haruniye'de ayrı ayrı evlere sığınmış ve bir miktar Ermeni vardır. Yar başında düşmanın üç topu mevcuttur.

2- Ermenilerle Çolaklı Karyesi ahalisi arasındaki çarpışma devam etmektedir. Bağçe ile Hasanbeyli ve Hasanbeyli ile Osmaniye arasındaki telgraf hattı ahali tarafından tahrip edilmiştir.”

Bunun dışında, On Üçüncü Kolordu Kumandanlığı tarafından Harbiye Nezaretine gönderilen bir şifrede Maraş, Antep, Urfa livalarının durumunun pek de iç açıcı olmadığı anlatılmaktaydı. Özellikle, Maraş'ta köyler, köprüler yıkılmış, ticari hayat durmuştu. Ayrıca, bu şartlar altında, can, mal ve ırz güvenliğinden bahsetmekte mümkün değildi. Adı geçen bölgelerdeki bu atmosferin oluşmasındaki en büyük etken Fransızlar idi. Fransızlar bu bölgedeki işgallerini sürdürebilmek için Ermenileri ve Müslümanları birbirine karşı kışkırtıyordu. On Üçüncü Kolordu Kumandanlığına göre Hükümetin, milletin maruz kaldığı bu zulümler karşısında siyasi olarak bir etkisinin olmaması nedeniyle halkın kendi can ve mal güvenliğini korumak için teşebbüste bulunması en doğal hakkı idi. Hükümet etkili tedbirler almak bir yana, bütün bu saldırılar ve tehlikeler karşısında halka sükûnet tavsiye ediyordu. Ama saldırılar öyle bir noktaya gelmişti ki halk artık hükümetin bu “sükûn tavsiyesini” dinleyecek bir halde değildi. Bununla birlikte, şifrede Hükümetin halkı kendilerini

¹⁴² BOA. DH. EUM. AYS, 35/8

¹⁴³ ATBD, sayı 103, b. 2890

müdafaaadan alıkoyması halkın “ hükümete ve orduya karşı kin ve gazabına sebep olduğu” dile getirilmekteydi.¹⁴⁴

Maraş ve Urfa çevresinde Ermenilerin Müslümanlara yönelik tecavüzleri karşısında, Harbiye Nazırı Fevzi Paşa da isyan etmişti. 13 Mart 1920 tarihinde Üçüncü Kolordu'nun Maraş ve Urfa civarında Ermenilerin Müslümanlara yaptıkları saldırıları anlatan raporu Sadaret'e sunarken “ ... Halkın hislerini rencide edecek durum ve hareketlere artık bir son verilmesi hususunda girişimlerde bulunmanız istirham olunur.”¹⁴⁵ şeklinde bir ifadeyle durumun ne kadar dayanılmaz bir hal aldığını gözler önüne sermekteydi. Aslında Fevzi Paşa'nın bu talebinden Hükümetin bütün bu feryatlar karşısında pek de bir girişim yapmadığı yargısı da çıkarılabilir.

Fransızların Hıristiyanlar ile Müslümanları birbirine düşürme çabası karşısında, buna meydan vermemek için, Antep'teki Müslüman ve Hıristiyanların aralarında herhangi bir ayrılığın olmadığını gösterme gayreti içinde oldukları görülmektedir. Bu bağlamda, 11 Mart 1920 tarihinde, Antep Cemiyet-i İslamiye Reisi Edip, Liva Müftüsü Mehmed Arif, Mevlevi Şeyhi Mustafa, eşraftan Fazlı Ağa oğlu Nuri, Milletbaşı Mari Bedros, ileri gelenlerden Leonyan Ohannes, Kendirciyan Ohannes, Doktor Oseb, Yeremyan, Erakliyan Oseb, Lilekyan Kivork imzalı bir arzuhal Antep Mutasarrıfı Celal Bey'e verildi. Bölgedeki halkın içinde bulunduğu psikolojik durumu, sosyal barışı tehdit eden unsurları, halkın beklentilerini ve çözüm yollarını açık ve net bir şekilde ortaya koyması nedeniyle bu arzuhalin suretini aynen aktarıyoruz:

“ Aylardır Müslüman be Hıristiyan topluluklar birlik ve uyum içerisinde devamlı çalışarak ülkenin emniyet ve asayişini sağlamak için aldıkları tedbirler ile Osmanlı Hükümeti'ne hizmet edip sadakatlerini göstermişlerdir. Allah'a şükür bugüne kadar kasaba dahilinde sıradan olaylardan başka asayiş bozacak bir durum meydana gelmemiştir. Gece gündüz rahat uykuları terkle mutasarrıflımca çokça gayret sarf edildiği, değil yerliler Fransız işgal kuvvetleri kumandanı ve Amerikalılar tarafından da değerlendirilip doğrulanmaktadır. Ne çare ki daha önce Maraş ve daha sonra Birecik'te meydana gelen ve söz konusu yerlerin harap ve binlerce nüfusun telef olup geri kalan ahalinin de sefil ve

¹⁴⁴ Osmanlı Belgelerinde Ermeni – Fransız İlişkileri III, s. 189–190

¹⁴⁵ Osmanlı Belgelerinde Ermeni – Fransız İlişkileri III, s. 204

perişan bir şekilde sokak aralarında kalmasına yol açan facialar Antep livası köylerine de korku saldığından bütün yollar heyecan içerisinde bulunan ahali ve bir de bu vaziyetten faydalanmak amacıyla toplanan eşkıyalarla kapanarak Maraş'taki ihtiyaç sahiplerine yardıma imkân bırakmayacak bir raddeye gelmiştir. Bu durumun bir süre daha devamının ülke dahilinde bir karışıklığa yol açarak Maraş ve Birecik'in uğradığı felakete uğramasına sebebiyet vermesinden korkmaktayız. Bu konuda uzun uzadıya yapılan görüşmeler neticesinde, Osmanlı Hükümeti'nin ezici bir kuvvetle burada bulunan işgal kuvvetleriyle işbirliğinde bulunarak dağlarda ve yollarda türeyen eşkıyanın uzaklaştırılıp liva asayişinin sağlanması önemli ve gerekli görülmüştür. Bini aşkın köyle meydana gelen livamızla aynı hisleri paylaşan yeterli miktarda süvari ve piyadeden oluşan muntazam askerlerin acilen çağırılması, bu sağlanamazsa bin neferden az olmamak üzere süvari piyade ve jandarma kuvvetinin hemen çoğaltılması, ortaya çıkması muhtemel olan karışıklığın engellenmesi her neye bağlı ise ona başvurulmasını selamet ve memleket namına arz ve istirham ederiz.”¹⁴⁶

Salih Paşa Hükümeti döneminde Türk çocuklarının Ermeni olduğu iddiasıyla toplanmasına devam edilmiştir. Karahisar'da kuyumcu Rahmi Bey'in hizmetçisi olan 12 yaşındaki Sadiye, İngiliz mümessilliği tarafından Ermeni kızı olduğu iddiasıyla alınmıştı. Yapılan araştırma neticesinde Sadiye'nin Babaeskili merhum saatçi Abdülmecit Efendinin kızı olduğu anlaşılmasına rağmen İngilizler tarafından alınması bu konuda Türklerin karşı karşıya oldukları tehlikeyi göstermesi bakımından dikkate alınması gereken bir husustur.¹⁴⁷

Salih Paşa Hükümeti döneminde, Hükümetin Ermenilere yönelik izlediği siyaset daha önceki Hükümetlerin takip ettiği siyasetten farklı olmadığı belirtilmişti. Aynı şekilde Ermenilerin faaliyetleri de değişiklik göstermemişti. Aksine, Ermeniler Türklere yönelik saldırılarını sistematik bir şekilde artırmışlardı.

¹⁴⁶ Osmanlı Belgelerinde Ermeni – Fransız İlişkileri III, s. 194–195

¹⁴⁷ BOA. DH. EUM. AYŞ, 35/61

C. DÖRDÜNCÜ VE BEŞİNCİ FERİT PAŞA HÜKÜMETLERİ VE ERMENİLER (5 NİSAN 1920 – 17 EKİM 1920)

1. Dördüncü Ferit Paşa Hükümeti ve Ermeniler

a. Dördüncü Ferit Paşa Hükümetinin Kuruluşu, Hükümet Üyeleri ve Hükümete Yönelik Tepkiler

Salih Hulusi Paşa Hükümeti 16 Mart 1919 tarihinde İstanbul'un İtilaf kuvvetleri tarafından işgal edilmesiyle birlikte fiili olarak iktidarını kaybetti. Gerçi, Sadrazam Salih Paşa müttefiklerin İstanbul'un işgalini bildiren notasını okuyunca bu durumun "...İstanbul'da Hükümetin sonu olduğunu..." bizzat kendisi de ifade etti. Bunun üzerine, müttefik devletler tarafından Sadrazama, İtilaf Devletlerinin meşru hükümeti zayıflatmak gibi bir niyetlerinin olmadığı, asıl maksatlarının bir süredir var olan "gayrimeşru hükümeti" zayıflatmak olduğu belirtildi. Salih Paşa'ya sunulan notada saat 10'dan itibaren İstanbul'un müttefik askerleri tarafından işgal edildiği bildirildi. Bununla birlikte, İstanbul Hükümetinden, Mustafa Kemal ile birlikte ulusçu hareketin diğer liderlerini reddetmesi talep edildi.¹⁴⁸

Salih Paşa Hükümeti ulusçu hareketi reddeden bir bildiriye 28 Mart 1920 tarihinde İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerine sundu. Fakat bu bildiri taslağı Yüksek Komiserleri tatmin etmedi. Bu nedenle, 29 Mart'ta Hükümete bir nota vererek Mustafa Kemal ve diğer önderlerin açıkça reddedilmesini istediler. Hükümet tekrar bir bildiri hazırladıysa da Yüksek Komiserleri memnun edemedi. Çünkü bu bildiri de, ulusal akım: "İzmir vilayetinde ki feci olaylar ve bunu izleyen heyecan verici söylentiler üzerine kurulan ve ilke olarak Müslüman halkın meşru haklarını, hayat ve namuslarını savunma amacı güden..."¹⁴⁹ şeklinde tarif ediliyordu.

İtilaf Devletleri Yüksek Komiserleri'nin hükümete ultimatoma verircesine, nasıl bir bildiri istediklerini belirtmeleri üzerine Hariciye Nazırı Sefa Bey, 2 Nisan 1920'de Hükümetin istifa kararını Fransa ve İtalya komiserlerine bildirdi.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Sina Akşin, **a.g.e. II**, s. 494–495

¹⁴⁹ Akşin, **a.g.e. II**, s. 564

¹⁵⁰ Akşin, **a.g.e. II**, s. 576

Salih Paşa Hükümeti'nin istifası üzerine 5 Nisan 1920 tarihinde dördüncü kez Damat Ferit Paşa Sadrazam oldu. Dördüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti şu isimlerden oluşmaktaydı:¹⁵¹

Sadrazam: Damat Ferit Paşa

Hariciye Nazırı: Damat Ferit Paşa

Harbiye Nazırı: Mehmet Sait Paşa¹⁵²

Şura-yı Devlet Riyaseti: Vekâleten Reşit Bey

Dâhiliye Nazırı: Reşit Paşa

Adliye Nazırı: Ali Rüştü Efendi

Maliye Nazırı Vekili Müsteşarı: Reşad Bey

Nafia Nazırı: Doktor Cemil Paşa

Ticaret ve Ziraat Nazırı: Hüseyin Remzi Paşa

Maarif Nazırı: Fahrettin Bey

Evkaf Nazırı: Osman Rıfat Paşa

Şeyhülislam: Dürrizade Abdullah Efendi

Bahriye Nazırı: Mehmed Said Paşa

Padişah Vahdettin, Hatt-ı Hümayun'da, hükümetten, millet adı altında ülkede karışıklık çıkarıcılar hakkında derhal kanunu işlem yapılmasını ve umumi bir affin çıkarılmasını, ayrıca itilaf devletleri ile daha samimi bir ilişki kurulmasını istiyordu.¹⁵³

Damat Ferit Paşa'nın dördüncü kez sadrazam olması üzerine İstanbul basınında tepkiler gecikmedi. Alemdar gazetesinde “ Hatt-ı Hümayun ve Yeni Kabine” başlıklı yazıda Damat Ferit'e Padişahın ve halkın büyük bir itimadının olduğu dile getiriliyordu. Ayrıca, yeni kabinenin genelde güvenilir kişilerden oluştuğu ileri sürülüyordu. Bunun dışında, hükümetten Hatt-ı Hümayun

¹⁵¹ BOA. İ. DÜİT, 9/97; Alemdar, 6 Nisan 1920, no: 475–2775

¹⁵² 19 Nisan 1920 tarihinden itibaren Sadrazam Damat Ferit Paşa Harbiye Nazır Vekilliğini de üstlendi. Bkz. Ş.Can Erdem, a.g.e., s. 156

¹⁵³ Alemdar, 6 Nisan 1920, no: 475–2775

doğrultusunda eşkıyayı cezalandırarak, düzen ve intizamın sağlanması bekleniyordu. Böylelikle, İtilaf Devletleri ile daha samimi bir bağ kurulacağı ifade ediliyordu.¹⁵⁴

Bosfor (Bosphor) gazetesi de Damat Ferit Paşa Hükümetinin fırkaların üstünde bir hükümet kurduğunu ileri sürüyordu. Hükümetin fırkaların dışında bir hükümet olması, Mustafa Kemal'e karşı mücadelede de başarılı olmasını sağlayacağını iddia ediliyordu.¹⁵⁵

Bunun dışında, İleri gazetesine göre Damat Ferit Paşa böyle bir zamanda iktidara gelmekle cesur bir tavır ortaya koymuştu. Peyam-ı Sabah gazetesi Damat Ferit'in iktidarını olumlu buluyordu.¹⁵⁶

b. Dördüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Ermeni Politikası

Dördüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde Divan-ı Harbi Örfiler tehcir ve taktik suçlamasıyla insanları yargılamaya devam etti. Bu konuda suçlu olarak kabul edilen kişiler ile ilgili takibatlar ve tutuklamalar yapılıyordu. Yozgatlı Kambur Kalfa Nuri, Samsun ve Trabzon'a gitmek için Peraga(?) isimdeki İtalyan gemisine binmişti. Bu şahısla ilgili olarak, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Şubesi tarafından Trabzon vilayetine gönderilen bir telgrafta adı geçen şahsın Yozgat tehciri amillerinden olduğu ileri sürülerek, tutuklanıp İstanbul Divan-ı Harbi Örfisine gönderilmesi talep ediliyordu.¹⁵⁷

Bunun dışında, Büyükdere eski merkez memuru Kerim Bey'in tehcir esnasında bir kısım eşyayı gasp ettiği şikâyet edilmişti. Bunun üzerine, Asayiş Şubesi tarafından Harbiye Nezaretine gönderilen yazıda, şikâyet konusu olan olay anlatıldıktan sonra, şahısların hukukunun muhafazası için adı geçen kişinin Divan-ı Harbi Örfiye sevk edilmesi isteniyordu.¹⁵⁸

Divan-i Harbi Örfiler Hükümetlerin en önemli silahlarından birisini oluşturuyordu. Birçok devlet ileri gelenleri ve ittihatçılar, başta tehcir olmak üzere

¹⁵⁴ Refii Cevad, "Hatt-ı Hümayun ve Yeni Kabine", **Alemdar**, 6 Nisan 1920, no: 475-2775

¹⁵⁵ **Alemdar**, 8 Nisan 1920, no: 477-2777

¹⁵⁶ Ş.Can Erdem, **a.g.e.**, s. 157

¹⁵⁷ BOA. **DH. EUM AYŞ**, 40/ 14

¹⁵⁸ BOA. **DH. EUM AYŞ**, 40/ 44

çeşitli ithamlarla suçlanarak bu mahkemelerde yargıldılar. Dördüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde İstanbul'da on üç Divan-ı Harp mevcuttu. Bu Divan-ı Harplerde yetmiş altı hâkim görevlendirilmişti.¹⁵⁹

Damat Ferit Paşa'nın dördüncü hükümeti döneminde Divan-ı Harbi Örfinin yapısında önemli değişiklikler yapıldı. İlk olarak, Bir Numaralı Divan-ı Harbi Örfi heyeti değiştirildi. Divan-ı Harbi- Örfi başkanlığına Mirliya Mustafa Paşa atandı. Mustafa Paşa 20 Nisan 1920 tarihinde göreve başladı.¹⁶⁰ Bir numaralı Divan-ı Harb-i Örfi üyeliklerine şu isimler atandı: Erkan-ı Harbiye Mirlivası Recep Paşa, II. numaralı Divan-ı Harb-i Örfi üyelerinden süvari Miralay Recep Bey, Miralay Ferhat Bey, Kaymakam Fettah Bey.¹⁶¹

Damat Ferit Paşa Hükümeti Divan-i Harb-i Örfi üyelerini değiştirdikten sonra, yeni bir kararname ile bu mahkemelere olağan üstü yetkiler vermiştir. Bu kararnamenin ilk maddesinde Divan-ı Harb-i Örfi hâkimlerinin askerlerden oluşacağı belirtiliyordu. Bununla birlikte, mahkemenin yetki alanı genişletildi. Tehcir ve taktik suçlarının yanı sıra, ihtikâr, isyan, aleni gasp, yağma, yıkıcılık suçları, devletin asayişini, ülkenin iç ve dış emniyetini ihlal edenlerin mahkemeleri de Divan-ı Harplerde görülecekti. Sanıklar aleyhine kısıtlamaların olduğu da görülmektedir. Bu kararnameye göre, Divan-ı Harplerin mahkemeleri aleni olmayacağı gibi, mahkeme esnasında avukatta bulundurulmayacaktı. Ayrıca Divan-ı Harplerin hükümet tarafından istenilen her yerde kurulabileceği ifade ediliyordu. Divan-ı Harpler buldukları mahallerdeki askeri hükümet tarafından kendilerine evrakları ile birlikte teslim edilen sanıkları muhakeme eyler hükmü de kararnamede yer alıyordu.¹⁶²

Ancak bu hüküm Divan-ı Harb-i Örfinin etkili bir şekilde çalışmasını engellediği için reis Mustafa Paşa'nın durumu Harbiye Nezaretine bildirmesi üzerine, söz konusu madde, "Divan-ı Harplerin hükümet tarafından teslim edilenlerin dışında tahkikat sırasında suçlulukları anlaşılan kişileri de celp ve yargılama yapabileceği hükmünü" eklenerek düzeltilmiştir.¹⁶³

¹⁵⁹ **Alemdar**, 17 Nisan 1920, 485–2785

¹⁶⁰ **Alemdar**, 21 Nisan 1920, 489–2789

¹⁶¹ Feridun Ata, **İşgal İstanbul'unda Tehcir Davaları**, s. 244

¹⁶² **Alemdar**, 26 Nisan 1920, 494–2794

¹⁶³ Feridun Ata, **a.g.e.**, s. 247

Dördüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde tehcir davalarına devam edilmiştir. Divan-i Harbi Örfi’de yapılan değişikliklerden sonra, mahkemenin verdiği ilk karar Zor Mutasarrıfı Zeki Bey’in idam kararı olmuştur. 28 Nisan 1920 tarihinde verilen idam kararı şu iddiaya dayandırılmıştı: Zor sancağına tehcir ve iskân edilmiş olan birçok Ermenileri atlı ve yaya çeteciler vasıtasıyla tekrar tehcir bahanesiyle başka yerlere sevk ederek üzerlerindeki değerli eşyaları gasp ettiği ve mallarını çaldığı ve öldürdüğü Müslim ve gayrimüslim şahitlerin ifadesiyle ispatlanmıştı.¹⁶⁴

Bu dönemde görülen Erzincan tehciri davasında, Ermenileri öldürmek ve mallarını yağma suçlarından sanık olarak şu isimler yargılandılar: Erzincan eski Mutasarrıfı Memduh Bey, Otelci Hafız Abdullah Avni Efendi, eski Erzincan Mebusu Halet, Erzincanlı Hacı Vahidzade Rıza Efendiler, Dersim aşiret reislerinden ve meşhur eşkıyalardan Yusuf, Erzincanlı Jandarma çavuşu Arslan ve Erzincanın Pülümür kazasına bağlı Danzik nahiyesi müdürü ve aşiret reisi Kakü. Yapılan yargılama neticesinde, Hafız Abdullah Avni Efendi, Halet Bey, Yusuf, Jandarma çavuşu Arslan ve nahiye müdürü Kakü idam cezasına çarptırıldılar. Bunun dışında, vefat eden Hacı Vahidzade Rıza efendinin davasının düşmesine, İtilaf Devletlerinin Malta’ya götürdüğü Memduh Bey’in davasının ayrılmasına karar verildi.¹⁶⁵

Bunun dışında hakkında idam cezası verilen ve 5 Ağustos 1920 tarihinde idam edilen bir isim de Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey idi.¹⁶⁶ Divan-ı Harb-i Örfi Nusret Bey’in idam kararını 20 Temmuz 1920 tarihinde verdi.¹⁶⁷

Bosnalı İsmail, Arkadaşları ve Ahmet Midhat Davası da bu dönemde sonuçlandırıldı. İttihat ve Terakki Bursa Katib-i Mes’ulü Ahmet Midhat tehcir suçunda ikinci derecede suçlu bulunarak on yıl kürek hapsine çarptırılmıştı. Tedavisi

¹⁶⁴ **Alemdar**, 30 Nisan 1920, 498–2798

¹⁶⁵ Pınar Taşer, “**Mütareke Dönemi’nde Divan-ı Harb-i Örfiler (1918–1922)**”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2005, s. 168–169

¹⁶⁶ Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey hakkındaki iddianame şu şekilde idi: “ Bayburt Kaymakamlığı’nda bulunduğu esnada, Bayburt Ermenilerinin tehciri dolayısıyla ika’ olunan katl-i nüfus ve nehb-i emval fecâyiinden zîmedhâl olduğu ve tehcir emrinde gösterdiği tazyik eseri olarak Bayburt Mal Müdürü Ovakim Efendi’nin salben ve zevcesi ile kerimelerinin mesmumen intihar etmelerine sebebiyet verdiği ve Ergani Mutasarrıflığı’nda bulunduğu esnada dahi Trabzon’dan tehciren sevk edilmiş olup 24 yaşında Trabzonlu Filomen Nuryan bint-i Manu’ya fi’l-i şeni icra ve mez-burenin hemşiresi olup 12 yaşlarında bulunan ve Naima tesmiye edilmiş olan sagirenin bikrini izale eylediği iddiası ile maznun...” devamı için bkz: Bayram Akça, **1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2007, s. 69

¹⁶⁷ Feridun Ata, **a.g.e.**, s. 258

için Gülhane hastanesine yatırılmıştı. Daha sonra buradan firar etmişti. Bu firara göz yumdukları için, Gülhane hastanesi kulak ve burun mütehasısı Tabib Mülazım-ı evvel Bosnalı İsmail ve arkadaşları yargılanarak idam cezasına çarptırıldılar. Ayrıca mallarına da haciz konuldu.¹⁶⁸

Bunların dışında, Avrupa’da kamuoyu oluşturmaya çalışan Ermeniler ile de mücadele etmek durumunda idi. Ermenilerin yaptıkları çalışmalar, toplantılar yakından takip edilmekteydi. Hükümet Cenevre’de, detayları daha sonra anlatılacak olan, “Satılmış Ervah” isimli propaganda filminin Avrupa’da gösterilmesini engellemek ya da bazı kısımlarını sansürletmek için girişimlerde bulunmuştu.¹⁶⁹

c. Dördüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti Döneminde Ermenilerin Faaliyetleri

Dördüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti dönemindeki en önemli gelişmelerden birisi San Remo Konferansının sonuçlanması idi. 24 Nisan 1920 tarihinde, Müttefikler Türkiye ile yapacakları antlaşma metni üzerinde anlaşılabilir. İngiltere Başbakanı Lloyd George 29 Nisan’da Avam Kamarasında yaptığı konuşmada Boğazlar, Filistin, Musul, Kilikya bölgesi ile ilgili olarak Avrupa devletlerinin bakış açısını ortaya koymuştu. Lloyd George’a göre buraları korumak onların vazifesiydi.¹⁷⁰

San Remo Konferansında kabul edilen maddelerden birisi de Ermenistan ile ilgili idi. Ermenistan’ın denize çıkışının olması gerektiği fikri benimsenmişti. Ermeni Heyet-i Murahhasası Reisi Boghos Nubar Paşa ile Ermeni Cumhuriyeti Murahhası Aharonian San Remo Konferansına katılarak Ermenistan tezlerini savunmuşlardı. Basında çıkan haberlere göre, Aharonian, San Remo Konferansında Ermeni meselesini detaylı bir şekilde anlattıktan sonra Karadeniz’e çıkış için Batum ile yetinebileceklerini daha sonra, Rize ve Atina limanlarını da almak ümidinde olduklarını beyan etmişti. Boghos Nubar Paşa ise Ermenilerin Rus Ermenistan’ından

¹⁶⁸ “Tehcir ve Taktik” Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları İttihad ve Terakki’nin Yargılanması 1919–1922, der. Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 677–684

¹⁶⁹ BOA. HR. SYS, 2886/23

¹⁷⁰ “We have to guard the Straits- that is in our charge- Paletsine and Mesopotamia, including Mosul; the French have got to protect Clicia; and the İtaliens undertake to protect the district of Adalia” bkz: Harry N. Howard, **The Partition of Turkey A Diplomatic History 1913-1923**, University of Oklahoma Press, s. 243

istifade etmek kaydıyla Ermenistan için asker verebileceklerini ifade etmişti. Ayrıca, Ermenistan'ın başkentinin Erivan olmasını önermişti. Bunun dışında, Boghos Nubar Paşa, Mösyö Nitti ile görüşmesinde, Ermenilerin itilaf devletlerin savaşı kazanması için Filistin, Suriye, Kafkasya cephelerinde savaşmalarına rağmen, Müttefiklerin şimdi Ermenistan için asker vermemeleri konusundaki üzüntülerini dile getirmişti.¹⁷¹

Müttefikler, San Remo Konferansındaki fikirleri temel alan bir barış tasarısını 11 Mayıs 1920'de Türk delegesine sundular.¹⁷² Buna karşın, 25 Haziran 1920 tarihinde Türk delegesi cevabını verdi.¹⁷³ Bu muhtırada barış tasarısının ülkenin parçalanmasını öngören bir sorun olarak algılandığı görülmektedir. Bu muhtırada adaletin gereği olarak Türkiye'nin hiç olmazsa eski müttefikleriyle aynı seviyede tutulması gerektiği belirtilmişti. Türklere karşı yapılan bu haksızlığın acısı sadece Türk âleminde değil İslam âleminde de derinden hissedileceği ifade edilmişti. Çünkü bu bir barış antlaşması değil Türkiye'nin bölünmesi planı idi. Bu barış tasarısına göre, ya Osmanlı nüfusunun ve arazilerinin büyük bir kısmı ayrılarak, Ermenistan ve Hicaz gibi bağımsız devletler kuruluyordu, ya da, büyük bir devletin mandası altında, Irak, Filistin, Suriye gibi devletler ilan ediliyordu. Doğu Trakya ve İzmir havalisi de Osmanlı ile hiç savaşmamış olan Yunanistan'a veriliyordu. İşte bu durum açık bir adaletsizlikti.¹⁷⁴

¹⁷¹ Recep Karacakaya, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi**, s. 351

¹⁷² Harry N. Howard, **The Partition of Turkey...** s. 244; Osmanlı Heyetinin başkanı olan Tevfik Paşa Müttefiklerin kendilerine tebliğ ettikleri barış tasarısı ile ilgili olarak Versailles (Versay) şehrinde kaldıkları otelden İstanbul'daki oğlu Ali Nuri'ye gönderdiği mektupta düşüncelerini şöyle anlatıyordu:

“Buraya tam beş günde geldik. Sıcaktan ve yollarda beklemekten çok sıkıldık. Hele vatanımızın mukadderatı atıyesi hakkında konferansın vermiş olduğu kararlar okundukça insanı şimdiye kadar ölmediğine müteessif ediyor. Bakalım yakında şu mukarreratı gayri muhikaya (haksız kararlara) dellenen (delilleriyle) cevap vereceğim, inat ve temerrüt ederlerse İstanbul'a döneceğim, çünkü hükmü idamı mahkum imza etmez. Mağlupların hiçbirine yapılmayan bir takım şerait yalnız bize tahmil olunmak revai hak değildir. Çatalca'ya kadar Yunanistan'a verildikten başka, İstanbul'da kalmaklığımız bile şeraite talik ediliyor (şartlara bağlanıyor), artık bu hale karşı Avrupa'dan bir şey ümit etmek muhalı temenni değildir? Gûya Düveli Müttefikanın mazharı muaveneti olacağız zannıyla biçare Müslümanları bir birine kırdırmak lâıyk mıdır? Burada bulunan Hindistan heyet-i müslimesi gelip benimle görüştüler bu hali esef' iştimalle göz yaşı dökerek Allah aşkına bundan hemen feragat edilmesini ve muahedenin asla ve kat'a kabul edilmemesini rica ve tazarru ettiler.” Bkz: Şefik Okday, **Büyükbabam Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa**, İstanbul, 1986, s. 54

¹⁷³ Ş.Can Erdem, **Sadrazam Damat Ferit Paşa**, s. 191

¹⁷⁴ **Alemdar**, 9 Temmuz 1920, no: 564–2864; Damat Ferit Paşa'nın, müttefiklere sunduğu muhtıra metninin tamamı için bkz: Ş.Can Erdem, **Sadrazam Damat Ferit Paşa**, s. 191–193

Osmanlı Heyeti tarafından daha sonra verilen ikinci muhtırada Ermenistan'ın bağımsızlığı onaylanıyordu ve Van, Bitlis, Erzurum vilayetlerinin Ermenistan'a bırakılması nedeniyle tazminat isteniyordu.¹⁷⁵

Damat Ferit Paşanın dördüncü Sadareti döneminde, Ermenilerin mallarının iade edilmesi ile ilgili süreç devam etmiştir. Ali Rıza Paşa Hükümeti döneminde Mordiros Sarıyan adlı bir Ermeni, Manisa ve Sarayköy'de bulunan mensucat fabrikaları ve bunlara ait malların iadesi ile sürgünde bulunduğu süre içerisinde uğradığı zararın karşılanması İngiliz temsilcisi vasıtasıyla talep etmişti. Bu dava, Dördüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde de gündeme geldi. Bu dava, Osmanlı Hükümetinin hâkimiyetini her alanda kaybetmeye başladığının açık bir örneğini oluşturuyordu. Çünkü Ermeni Sarıyanın talebinin yerine getirilmesi için İngiliz Siyasi Mümessilliği tarafından bir Komisyonu oluşturularak dava sonuçlandırılmıştı. Bu komisyonun verdiği karara göre Zeki ve Ali Fikri Bey dört yüz bin lira tazminat ödemeye mahkûm edilmişlerdi.¹⁷⁶

Bu dönemde, Ermeni Milli Meclisi seçimleri ile ilgili hazırlanan bir beyanname de Meclis-i Mebusan seçimlerine de değinildiği görülmüştür. Seçim konusuna Ermenilerin ne kadar önem verdiği bu beyannamede açıkça görülmektedir. Bu seçimlere katılmanın zaruri olduğu dile getirilerek Ermeni milletinin menfaatleri açısından, bu konuda hassas olunması istenmekteydi.¹⁷⁷

Dördüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde Ermenilerin Rumlarla birlikte çetecilik faaliyetleri devam etmiştir. Trabzon Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda, Giresun Kulakkaya'ya iki saat mesafedeki Melet yaylasına asker elbisesi giyen yirmi yedi kişilik bir çete gelerek orayı müsadere ettikleri, ancak Keşab Takım Kumandanlığı müfrezeleri tarafından dokuz çete mensubunun öldürüldüğü bildiriliyordu.¹⁷⁸

Dördüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti Güney bölgesinde, Haçin'de, Ermenileri ile Türkler arasında şiddetli çatışmaların yaşandığı bir dönemde iş başında idi. Bu dönemde, Ermenilerin Fransızların desteğini kaybetmeye başladığı

¹⁷⁵ Ş.Can Erdem, **Sadrızam Damat Ferit Paşa**, s. 195

¹⁷⁶ BOA. **DH. EUM AYŞ**, 38/ 62, lef. 8

¹⁷⁷ BOA. **DH. EUM AYŞ**, 41/ 57, lef. 2

¹⁷⁸ BOA. **DH. EUM AYŞ**, 43/ 61

bir dönemdi. Bu süreçte, Haçinli Ermeniler 2 Mayıs 1920 tarihinde Adana’da bulunan Apkaryan Ermeni Okulu’nda toplandılar. Bu toplantı Fransızlardan gizli yapılmıştı. Çünkü bu toplantıya katılanların tümünü Fransızlara tepkili olan Ermeniler oluşturuyordu. Çoğunluğunu Haçinli Ermenilerin oluşturduğu bir heyet toplantı sonucunda aldıkları kararları Fransız Konsolosluğu’na, başka bir heyet de Fransız İşgal Komutanlığı’na ve Adana Valiliği’ne yazılı olarak iletiler. Ermenilerin toplantıda aldıkları kararlar şunlardı:¹⁷⁹

“1- Kilikya’daki Ermeniler, Fransa’nın koruyuculuğu altında olduklarından, onur ve mallarının güvencesini Fransızlardan isteme hakları vardır. Bununla birlikte Haçin, hiçbir yardım almamaktadır. (Haçinliler) şimdi can çekişmektedirler.

2- Bir uçak servisinin kurulmaması yüzünden, Adana’daki Haçinliler, bahtsız (Haçinli) Ermeni kardeşlerinin geleceği konusunda üzüntülü bir kararsızlık içindedirler.

3- Bu durumun uzaması ile 8 000 Ermeni erkek, kadın, çocuk hepsi yok edilmeler karşı karşıyadır.

4- Biz, Ulusal Ermeni Birliği’nden diliyoruz ki, koruyucumuz Fransa’ya hemen etkili bir biçimde başvursunlar ve Haçin’i kurtarma önlemi alsınlar.

5-İvedilikle bu önlemleri beklememizin yanı sıra biz, Ulusal Ermeni Birliği’nden diliyoruz ki, kime ve nereye başvuracaklarsa, vursunlar bugünden başlayarak Haçin’e düzenli bir uçak servisi kursunlar. Uçaklar hergün önemli miktarda silah ve cephaneyi götürsün. Bu kuşatılmış olan kahraman Haçin halkını cesaretlendirecektir.

6- Bununla birlikte uzun süre olanaksızlıklar içinde beklemek zorunda kalan bizler, şayet bu son girişim ivedi bir sonuç vermezse, bu bahtsız durum için açıklamak zorundayız ki Ulusal Ermeni Birliği tüm Kilikya bölgesinde yas ilan etsin”

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi, Ermeniler Kilikya bölgesindeki şaşalı günlerini kaybetmeye başlamışlardı. Bir yıl öncesinde Türkleri yok etmek için her türlü yöntemi deneyen Ermeniler şimdi çaresizlik içinde Fransa’nın harekete geçirilmesi için çalışıyorlardı. Fakat Fransa Ermenilere bu desteği vermekten mahrumdu. 5 Mayıs 1920 tarihinde Fransızlar Ermenilere verdikleri yanıtta,

¹⁷⁹ Selahattin Sert, **Fransızların Ermenileri Yok Etme Planı**, s. 288–289

Fransızlar ile Ermeniler arasında hiçbir zaman Kilikya'daki Ermenilerin canlarını ve mallarını korumaya yönelik bir anlaşma yapılmadığı dile getiriliyordu.¹⁸⁰

Dördüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde Ermeniler Adana bölgesinde saldırılarına devam ediyorlardı. 3 Haziran 1920 tarihinde Kürkçüler köyünden Adana'ya giden Gök Alioğlu Duran Ali ile beş adamı Ermeni fedaileri tarafından öldürülmüşlerdi. Bununla birlikte, Ermeniler Karaoğlanlı köyünü basarak on Türk'ü şehit etmişlerdi. İncirlik köyü'nde dört Ermeninin çeteler tarafından öldürülmesi üzerine, 1223 Türk ölümle karşı karşıya geldiler. İran Adana Konsolosu'nun Bremond nezdinde yaptığı girişim sonucunda Türkler 13 Haziran 1920 günü trenle Adana istasyonuna getirildiler. Bu arada 2.000 Ermeni Türkleri katletmek için toplanmışlardı ama Tunuslu askerlerin koruması neticesinde bu facia önlendi. Türklerin İncirlik köyünden tahliye edilmesi üzerine 15 Haziran'da Ermeniler köyü tamamen yaktılar.¹⁸¹

Ermenilerin saldırıları gün geçtikçe artıyordu. 11 Haziran 1920 günü, Ermeniler Adana'nın Hacı Bayram Kapısı'ndaki mahallelere saldırdılar. Burada ki bütün Türkler zorla evlerinden çıkarılarak eşyalarına el konuldu. Buradan Kahyaoğlu Çiftliği ve Küçük Dikili'ye doğru göç etmek zorunda kalan Türkler Kahyaoğlu istasyonunda pusu kurmuş Ermeni çeteleri tarafından yolları kesilerek çiftlik binasına götürüldüler. Erkeklerin ellerini iple bağlayarak bir odaya, kadınları ve çocukları da bir odaya doldurdular. Burada, işkenceler yaparak değerli eşyaları alınan Türkler topluca katlettiler. Ermeniler 43 Erkek, 21 kadın ve sayısı tespit edilemeyen çocukları şehit ettiler. Ermeniler Türklere uyguladıkları işkenceleri insan vicdanını derinden yaralayacak bir tarzda yapmışlardı. Kadınların kolları ve kulakları kesilerek takıları alınmıştı.¹⁸²

Bunun dışında, 170 kadar Ermeni ve Asuriden oluşan bir çete, 11-12 Haziran'da Yüreğir ovasında Türk köylerine baskın yaparak 150 kişiyi öldürdüler. Ayrıca, Misis bucağı Çotlu köyünde beş Türk çocuğu gözleri oyulmak suretiyle öldürülmüşlerdi. Gemisura köyünde iki erkek ve bir kadın, Cevherli bucağında

¹⁸⁰ Selahattin Sert, **a.g.e.**, s. 290

¹⁸¹ Yusuf Ziya Bildirici, **Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız Ermeni İlişkileri**, s. 123-124

¹⁸² Yusuf Ziya Bildirici, **a.g.e.**, s. 126

Abdullah Ağa ve Akarcalı İbrahim Efendi öldürülmüşlerdi. Yağzade Hacı Ali Efendinin çiftlikleri tamamen yakılarak birçok kişi öldürülmüş ve yaralanmıştı.¹⁸³

Ermenilerin bölgedeki faaliyetlerini Seyhan Grubu Komutanı Sinan Bey 11 Haziran 1920 tarihli raporunda şöyle anlatmaktadır:¹⁸⁴

“Ermenilerin yapmış oldukları zulümleri, şimdiye kadar ne tarih kaydetmiş ne de dedelerimiz görmüş, işitmişlerdir. Bu zulümler artık yeter. Altı yüz seneden beri namusuna hanel getirmeyen Türkler, şimdi de getiremez ve getiremez, Türklerin gözleri önünde her gün ve her gece kardeşlerimize karşı yapılan zulümlerin iniltileri işitildikçe, milletin sabrı tükenmeye başladı. Fransız bayrağı altında toplanan bir takım Ermeniler gerek şehir, gerek köylerde bulunan kardeşlerimizin ırz ve canlarına saldırmaktadırlar. Hatta 8–10 yaşında bulunan küçük kızlara bile tecavüz etmekten çekinmemektedirler. Birkaç gün içinde yüzden fazla, sefil ve perişan arkadaşlarımız grubumuza sığındı. Artık erleri tutma imkânı kalmamıştır. Emirlerinizi sabırsızlıkla bekliyorum.”

Görüldüğü gibi, Ermenilerin yaptıkları zulümler insaf sınırlarını aşmıştı. Bu saldırılar Adana bölgesinde oldukça artmıştı.¹⁸⁵ Bu durum karşısında sabırları tükenen çaresiz halkın tek umudu ise Kuva-yı Milliye idi. İstanbul’daki Hükümet artık bütün işlevini yitirmişti. Halkın nazarında da başvurulacak bir makam olmaktan çıkmıştı.

Adana bölgesinde Ermeniler o kadar ileri gittiler ki, Manok Şişmanyan isimli bir Ermeni 16 Haziran 1920 tarihinde Adana’da Hükümet kurduğunu ilan etti. Şişmanyan Hükümeti şehirde polis ve jandarma teşkilatı kurdular. Bu Hükümetin merkezi Ermeni kilisesi idi. Ayrıca, Ermeniler ile Türkler arasındaki davaları çözeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine, Ermeniler sürgüne giderken Türkler eşya, hayvan ve para gibi şeyleri emanet olarak bıraktıklarını iler sürerek davacı oldular. Dava edilen Türklerin hem paraları alınıyordu hem de parası olmayan Türklerle birlikte kiliseye götürülerek öldürülüyorlardı.¹⁸⁶

¹⁸³ Yusuf Ziya Bildirici, **a.g.e.**, s. 127

¹⁸⁴ Yusuf Ziya Bildirici, **a.g.e.**, s. 127-128

¹⁸⁵ Dördüncü Damat Ferit Hükümeti döneminde Ermenilerin Adana bölgesinde yaptıkları mezalimle ilgili olarak daha detaylı bilgi için bkz, Yusuf Ziya Bildirici, **a.g.e.**, s. 123-140

¹⁸⁶ Yusuf Ziya Bildirici, **a.g.e.**, s. 134

Ermenilerin taşkınlıklarına, saldırılarına bölgedeki Türkler karşılık vermekteydi. Bu durum Ermenilerin geri çekilmelerine ve ümitlerinin giderek azalmasına sebep oluyordu.¹⁸⁷

Ermenilerin sınır dışındaki Müslümanlara saldırılarına devam etmekteydiler. Müslümanlar maruz kaldıkları işkenceler ve mezalim karşısında Türkiye'den yardım beklemekteydiler. Kazım Karabekir Paşa 26 Mayıs 1920 tarihinde, Müslümanların maruz kaldığı mezalimi şu şekilde anlatıyordu:¹⁸⁸

“1- Ermeniler Kars'ın şimal-i garbisindeki Çakmak köyünden 3 milyon manat ve 200 at isteyen piyade, top, makinalı tüfekten mükemmel bir Ermeni müfrezesi tazyik ve tahrip ederek ahalinin emval ve eşyasını gasp ve yağma etmiştir.

2- Yukarı Kotanlı, aşağı Kotanlı, Oluklu, Kemerli, Tuzluca, Böcükü, Süphanazad, Kars civarında Iğdır, Cavlak, Paslı, Karaçayır vesaire ki cem'an yirmi yedi pare İslam köyünden Ermeniler, fidye-i necat olarak doksan bin manat istemişler ve vermedikleri takdirde Çakmak köyünün akıbetine uğrayacaklarını bildirmişlerdir.

3- Ermeni zulüm ve tahakkümü altında ezilen İslamlar, Malakan köyleri ile birlikte hudud kumandanlarımıza mütevali müracaatlarda bulunarak tazallüm-i hal ve istimdat etmekte ve Ermenilerin son zamanlarda pek ziyade artan tecavüz ve vahşetlerini anlatarak hayat ve namuslarının kurtarılmasını niyaz eylemektedirler.

Hudud haricindeki İslamların kâmilten katil ve mallarının yağma edilmek üzere hazırlıklar yapılmakta olduğu teyyüd etmektedir.”

Bunların dışında, bölgeden gelen bir raporda Ermenilerin Dördüncü Ferit Paşa Hükümeti döneminde Sarıkamış, Kağızman, Oltu, Kars ve Zengibasar civarında Müslümanlara yönelik uyguladıkları mezalim maddeler halinde anlatılmıştı. Bu rapora göre:¹⁸⁹

1- Mayıs 1920'nin sonlarına doğru Uluhanlı civarında Karaoğlu İslam köyü halkı Ermeniler tarafından zorla yerlerinden çıkarılarak eşyalarına el konulmuştu.

¹⁸⁷ ATBD, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Bşk., Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997, sayı 103, b. 2895

¹⁸⁸ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz 2**, sad. Faruk Özerengin, Emre Yay. İstanbul, ty. , s. 47

¹⁸⁹ BOA. HR. SYS, 2878/ 42; **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri II**, s. 795–898

23/24 Mayıs 1920 tarihinde Uluhanlı'nın beş kilometre kuzeyinde bulunan Çebeçalı köyü Ermeniler tarafından kuşatılarak eli silah tutun Müslümanlara bir araya toplandıktan sonra, bütün köy halkı süngüden geçirilmek suretiyle öldürülmüşlerdi.

2- 27 Mayıs'ta Ermeniler Lâloğlu köyüne baskın düzenleyerek üç kişiyi şehit etmişlerdi ve bütün köyün eşyalarını yağmalamışlardı.

3- 3 Haziran'da Sarıkamış'ın kuzedoğusunda bulunan Novoselim köyüne baskın yapan Ermeniler köyün hayvanlarını ve eşyalarını yağmalamışlardı. Bunun dışında, Ermeniler Karaçayır, Iğdır, Akpınar, Kırkpınar İslam köylerini yağma ederek Iğdır'da beş ve Akpınar'da beş kişi olmak üzere kaçamayan on kişiyi öldürmüşlerdi. Bununla beraber, Ermeniler Sarıkamış'ın kuzeyinde bulunan Yedikilise ve Asbuğa İslam köylerini kuşatarak köy ahalisini katletmişlerdi.

4- Ermeniler Haziran ayının başlarında Novoselim'in kuzeybatısında Akçakal'a çukurunda, Boyalı, Lâloğlu İslam köylerine saldırarak Boyalı köyünden beş kadın ve üç erkek, Lâloğlu köyünde üç kız şehit etmişlerdi. Bu durum karşısında endişe ve korkuya kapılan yukarıda adı geçen köyler ile Aşağısalut, Yukarısalut, Çıplaklı, Katranlı, Başköy, Beyköy, Zallıca (Zellice), Yeniköy köylerindeki insanlar bütün mallarını mülklerini terk ederek Bardız yöresine sığınmışlardı.

5- 10 Haziran 1920 tarihinde Haturnak Ermenilerinden silahlı iki yüz Ermeni Şorlu köyüne saldırarak çobanların otlatmakta olduğu hayvanları gasp etmek istemişlerdir. Bu saldırılarında Müslümanlardan bir kişiyi yaralayarak geri çekilmişlerdi

6- Ermeniler Haziran başlarında Sarıkamış sınırındaki Terek köyünün Müslümanlarını eşyaları ile birlikte Sarıkamış'a götürmüşlerdi. Burada eşyaları aldıktan sonra bütün köy halkını Sarıkamış civarındaki dereye kesmişlerdi.

7- Yine Haziran başlarında Kırkpınar köyünü aniden basan Ermeniler köydeki bütün hayvanları ve yiyecekleri almışlardı. Bununla birlikte, Kırkpınar köyü yakınlarında bulunan Develialı köyü halkını da aynı şekilde köylerinde çıkarmışlardı.

8- 13 Haziran 1920 tarihinde Ermeni jandarmaları Odalar köyünün hayvanlarını ve eşyalarını gasp etmişlerdi. Bu Ermeni askerleri müslümanları ölümle

tehdit ederek eşyalarını ve paralarını alıyorlardı. Müslümanların Ermeni Hükümetine yaptıkları müracaatlar ise dikkate alınmıyordu.

9- Kağızman yöresinde Ova köyünden 400 kadar hayvan Ermeni eşkıyaları tarafından çalınmıştı. Bu bağlamda, Müslümanların yaptıkları şikâyetler, Ermeni Hükümeti tarafından nazar-ı dikkate alınmıyordu.

10- 18 Haziran 1920 günü, Oltu civarındaki Ermeniler Nekavzer ve Arsenik (Ersinek) köylerinde bulunan insanların tamamını katletmişlerdi. Bunlara ilave olarak, diğer köylerde bulunan Müslüman halkın da eşya ve mallarına zorla el koymuşlardı.

11- Haziran ayı içerisinde Ermeni topraklarında yaşayan Müslümanlara yönelik baskılar artmıştı.

12- 27 Haziran 1920 tarihinde Hacıbayram ve Hayırbeyli köyleri gece Ermenilerin baskınına uğramış ve köy halkının eşyaları ve malları yağma edilmiş, köylünün büyük bir kısmı öldürülmüş, katliamdan kaçabilenlerde Aras nehrinde boğulmuşlardı.

13- 30 Haziran 1920'de Nahçıvan'nın kuzeyinde bulunan Şahboz ve Şimal köyleri Ermeniler tarafından basılarak, köy ahalisi katledilmiş ve köy talan edilmişti. Daha sonra, adı geçen köyler Ermeniler tarafında yakılmıştı.

14- 2 Temmuz 1920 günü Ermeniler Kulp mıntikasına saldırarak, Kulp civarında bulunan İslam köylerini basmışlar ve üç yüz kişiyi katletmişlerdi.

15- Ermeniler Zengibasar'ı işgal ettikten sonra, ahalinin bir kısmını makineli tüfekle öldürmüşlerdi. Bu saldırıdan Aralık nahiyesine kaçan bin beş yüz kadar çoluk çocuk Ermeniler tarafından suya atılarak öldürülmüşlerdi.

16- Kars yöresindeki köylerden Merdenik civarında bulunan Burgoş ve Mihril köylerine göç eden Müslümanlardan yirmi sekiz kişi göç esnasında Arsenik (Ersenek) civarındaki Karçuboğazı denilen mevkide, seksen kişi de Allahuekber'deki Ayınderesi'nde bir mağarada Ermeniler tarafından öldürülmüşlerdi.

Bunların dışında, Ağundur köyünden sekiz hane halkı tamamen katledilmişti. Ayrıca, Kosor etrafındaki sular insan cesetlerinden dolayı içilemez durumdaydı.

Görüldüğü gibi, mütarekenin başlangıcından itibaren gerek Osmanlı toprakları içindeki Müslümanlara gerekse sınır dışında kalmış olan Müslümanlara Ermeniler tarafından gittikçe artan bir şiddet ve mezalim uygulanmaktadır. Bu zulümlere maruz kalan Müslümanların imdadına artık Ankara Hükümeti ve Kuva-yı Milliye ses vermekteydi.

Ermeniler Osmanlı sınırları içerisinde ve sınır dışında yaşayan Müslümanlara fiili saldırılarla zulmederken, Avrupa ülkelerinde de kamuoyu oluşturma faaliyetlerine devam etmekteydiler. Ermeni –Amerika Propaganda Teşkilatı tarafından çeşitli ülkelerde sinemalarda ve tiyatrolarda gösterilmeye çalışılan “Satılmış Ervah- Les Ames Vendues” adlı yedi perdelik bir film hazırlanmıştı. Bu filmde Harput civarı ve dağları, Fırat havalsinin doğal manzarası, Ermeni kadınlarının nasıl tehcir edildiği, Osmanlı askerleri tarafından nasıl hakarete maruz kaldıkları, yolda açlık ve yorgunluktan telef oldukları, genç Ermeni kızlarının müzayede ile satıldığı, Ermeni papazlarının katledildiği, kiliselerin yağmalandığı anlatılıyordu. Ayrıca, Osmanlı zabitan ve askerleri kötü bir şekilde gösteriliyordu.¹⁹⁰

2. Beşinci Damat Ferit Paşa Hükümeti ve Hükümetin Ermeni Politikası (31 Temmuz 1920 – 17 Ekim 1920)

Sevr antlaşmasının imzalanmasına karar verildikten sonra Hükümet üyeleri arasında bazı anlaşmazlıklar çıkınca Damat Ferit Paşa istifa etti ve yeni bir Hükümet kurdu. Damat Ferit Paşa'nın beşinci Hükümeti şu isimlerden oluşuyordu:¹⁹¹

Sadrazam, Hariciye Nazırı ve Harbiye Nazır Vekili: Damat Ferit Paşa

Bahriye Nazırı: vekâleten Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyaseti uhdesinde kalmak üzere Ferikandan Hamdi Paşa (12 Zilhicce'de asaleten tayin edilmiştir.)

Şura-yı Devlet Reisi: Rıza Tevfik Bey (Avdetine kadar Ayandan Rauf Paşa tarafından vekâlet edilecektir.)

¹⁹⁰ BOA. HR. SYS, 2886/23

¹⁹¹ BOA. İ. DÜİT, 9/109; Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları, II. s. 431–432

Dahiliye Nazırı: Reşid Mümtaz Paşa (İstanbul'a gelinceye kadar Ticaret ve Ziraat Nazırı Cemal Bey tarafından vekalet edilecektir(

Adliye Nazırı: Eski Nazırlardan Ali Rüştü Efendi (Bosnalı(

Maliye Nazırı: Maliye Nezareti Müsteşarı tarafından vekâlet edilecektir.

Nafia Nazırı: Harbiye Nezareti Adliye Dairesi Reisi Zeki Paşa

Ticaret ve Ziraat Nazırı: Sadaret Müsteşarı Cemal Bey

Maarif Nazırı: Hadi Paşa (Avdetine kadar Nafia Nazırı Zeki Paşa vekâlet edecektir.)

Evkaf Nazırı: Ferikandan Hilmi Paşa

Damat Ferit Paşa beşinci kez Sadaret makamına geldikten sonra, 4 Ağustos 1336 (1920)'de bir beyanname yayınladı. Bu beyannamede Saray'da toplanan bir "Meclis-i Ali" nin "...bir mevcudiyet-i zaifeyi mahv-ı kat'iyeye tercih ederek..." Sevr Antlaşmasının kabul edilmesine karar verdiği belirtiliyordu. Ayrıca, bu beyannamede, İttihatçıların İstanbul'da gizli olarak Anadolu'da silahlı bir şekilde Kuva-yı Milli adı altında faaliyet gösterdiklerinden bahsediliyordu. Hükümetin, Kuva-yı Milliye ile anlaşmaya çalıştığından ve bu hususta yapılan girişimlerden bahsediliyordu. Ancak bu girişimlerin Kuva-yı Milliye tarafından sonuçsuz bırakıldığı belirtiliyordu. Bu beyannamede Ermeni meselesi ile ilgili olarak şu düşünceler dile getiriliyordu:

"... Ermenistan Mes'elesinin dahi aleyhimizde halli ile Vilâyat-ı Şarkiyenin ziyamı intaç edecek. Anadolu'nun şimalinde üç veya dört vilayetimiz ki, sırf Türk unsuruna aittir, bunlar dahi infikak ederse, maadası bize terk edilirse bile, elimizde ancak bir aşiretin yaşayabileceği bir toprak kalacaktır."¹⁹²

Anadolu'daki halk hareketini itttihatçıların bir girişimi olarak değerlendiren Hükümet, Ermeni meselesinin aleyhimize sonuçlanması durumunda, bu işin sorumlusunun o Kuva-yı Milliye'yi olduğunu bu beyanname ile ilan ediyordu.

¹⁹² Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları, II. s. 432

Damat Ferit Paşa Hükümeti bir önceki dönemde olduğu gibi, Avrupa'daki Ermenilerin çalışmalarını yakından takip etmekteydi. Bu bağlamda, 4 Eylül 1920 tarihinde Hariciye Nezaretine gönderilen bir yazıda, Osmanlıdan ayrılan Ermeniler ile Osmanlı'da kalan Ermenileri Osmanlılara karşı korumak ve kollamak için neler yapılabileceği üzerine müzakere yapmak için Uluslar arası Ermeni Muhipler Konferansının yapılacağı bildiriliyordu.¹⁹³ Hükümetin bu tarz faaliyetlerden haberdar olmasına rağmen etkili bir tedbirin alınmadığı gözlemlenmektedir.

Beşinci Damat Ferit Paşa Hükümetinin yaptığı en önemli icraat Sevr antlaşmasının imzalanmasıydı. Bu konunun görüşüldüğü “ Saltanat Şurası”nda Damat Ferit Paşa sulh projesinin kabulünden başka çare olmadığını dile getirmişti.¹⁹⁴ 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr Antlaşması 12 Ağustos 1920'de Takvim-i Vekayi'de şu şekilde duyuruldu:¹⁹⁵

“ Son günlerde Yunan Hükümeti muahede-i sulhiyeyi imzadan istinkâf etmiş ve buna karşı Babîâli tarafından Düvel-i Muazzama-yı İ'tilafiyeye nezdinde teşbbüsât-ı lazımede bulunmuş idi. Bu def'a Yunanistan'ın imzaya karar verdiği, ahiren Heyet-i Murahhasa-yı Osmaniye Reisi Hâdi Paşa Hazretleri tarafından bildirilmekle, Hükümet-i Osmaniye Murahhaslarının dahi vaz'-ı imzaya me'zun oldukları Babîâli'den bâ-telgraf müşarünileyhe tebliğ edilmiş ve yirmi iki aydan beri mütareke namı altında devam eden tezebzü ve bi karariye nihayet verilmiştir.”

Sevr Antlaşmasının konumuzu ilgilendiren 141, 142, 143,144, 145, 147, 148, 149 ve 150'inci maddelerini önemine binaen aynen aktarıyoruz:¹⁹⁶

“Azınlıkların Korunması

Madde 140- Türkiye 141., 145. ve 147. Maddelerin kapsadığı hükümlerin temel yasalar olarak tanınmasını ve hiçbir yasanın, hiçbir tüzüğün ve hiçbir padişah buyruğunun yada resmi işlemin bu hükümlere aykırı ya da bunlarla çelişir olmamasını, hiçbir yasanın,

¹⁹³ BOA. HR. SYS, 2886/25

¹⁹⁴ Süleyman Kani İrtem, **Son Osmanlı Son Saltanat Sultan Vahideddin**, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2003, s. 230

¹⁹⁵ **Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları, II** s. 433-434

¹⁹⁶ Seha L. Meray, Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 409, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1977, 85-89

hiçbir tüzüğün, hiçbir Padişah Buyruğunun ve hiçbir resmi işlemin söz konusu hükümlerden üstün sayılmamasını yükümlenir.

Madde 141- Türkiye, Türkiye’de oturan herkesin, doğum, bir ulusal topluluktan olma, dil soy ya da din ayrımı yapılmaksızın, yaşamlarını ve özgürlüklerini korumayı, tam ve eksiksiz olarak sağlamayı yükümlenir.

Türkiye’de oturan herkes, her inancın, dinin ya da mezhebin gereklerini, ister açıkça ister özel olarak, özgürce yerine getirme hakkına sahip olacaktır.

Yukarıdaki paragrafta öngörülen hakkın özgürce yerine getirilmesine karşı herhangi bir saldırı, ilgili mezhep hangisi olursa olsun, aynı cezalarla cezalandırılacaktır.

Madde 142- 1 Kasım 1914’ten beri Türkiye’de bir ırkı (tedhiş) rejimi bulunduğu için, İslam dinine geçişlerden hiçbiri olağan koşullar altında gerçekleştirilmiş olamayacağından bu tarihten sonraki İslam’ı benimsemelerin tanınmaması ve 1 Kasım 1914’ten önce Müslüman olmayan bir kimsenin, özgürlüğüne kavuştuktan sonra, kendi isteği ile İslam’ı benimsemesi için gerekli işlemleri yerine getirmedikçe Müslüman sayılmaması süregidecektir.

Osmanlı Hükümeti, savaş süresince Türkiye’de yapılan topluca öldürmeler sırasında kişilere verilen zararları en geniş ölçüde karşılamak için 1 Kasım 1914’ten beri herhangi bir soydan ya da dinden olursa olsun, ortadan yok olmuş, zorla götürülmüş, gözaltı (enterne) edilmiş ya da tutuklanmış kişilerin aranması ve kurtarılması için, kendisinin ve Osmanlı makamlarının tüm desteğini sağlamayı yükümlenir.

Osmanlı Hükümeti, zarar görenlerin, ailelerinin ve yakınlarının yakınmalarını dinlemek, gerekli soruşturmalarda bulunmak ve sözü edilen kişileri özgürlüklerine kavuşturmaları için buyruk çıkarmak amacıyla Milletler Cemiyeti Konseyine atanacak karma komisyonların çalışmalarını kolaylaştırmağı yükümlenir.

Osmanlı Hükümeti, bu komisyonun kararlarına saygı gösterilmesini ve özgürlükleri geri verilmiş herkesin güvenliğini ve özgürlüğünü sağlamayı yükümlenir.

Madde 144- Osmanlı Hükümeti, Bırakılmış Mallar (Emval-i Metruke) konusundaki 1915 tarihli yasa ile ek hükümlerin haksızlığını kabul eder ve bunların tümüyle hükümsüz ve gelecekte olduğu gibi geçmişte de, geçersiz olduklarını bildirir.

Osmanlı Hükümeti, 1 Ocak 1914'ten beri topluca öldürme korkusuyla ya da başka herhangi bir zorlama yüzünden, yurtlarından kovulmuş, Türk soyundan olmayan Osmanlı uyruklarının yurtlarına dönüşlerini ve yeniden işlerine başlayabilmelerini, olabildiği ölçüde kolaylaştırmağı resmen yükümlenir. Sözü edilen Osmanlı uyruklarıyla, bunların üyesi buldukları toplulukların malı olan ve yeniden bulunabilecek taşınır ya da taşınmaz malların, kimin elinde bulunurlarsa bulunsunlar, bir an önce geri verilmesi gerektiğini Osmanlı Hükümeti kabul eder. Bu mallar, onlara yükletilmiş olabilecek her türlü kısıtlamadan ve vergiden sıyrılmış olarak ve bugün onlara sahip olanlara ya da onları ellerinde tutanlara hiçbir ödeme (tazminat) ödenmeksizin, geri verilecektir; şu kadar ki, bunların mülkiyet ya da elde bulundurma hakkını kendilerinden edindikleri kimselere karşı dava hakları saklı tutulacaktır.

Osmanlı Hükümeti, gerekli görülecek her yerde, Milletler Cemiyeti Konseyince hakemlik komisyonları atanmasını kabul eder. Bu komisyonların her biri, Osmanlı Hükümetinin bir temsilcisi ile zarara uğradığını öne süren ya da üyelerinden birinin zarara uğradığı savında bulunan topluluğun bir temsilcisinden ve Milletler Cemiyeti Konseyince atanan bir Başkandan oluşacaktır. Hakemlik komisyonları, işbu Maddede öngörülen bütün istemleri inceleyecek ve bunları basit yöntemle karara bağlayacaktır.

Sözü edilen hakemlik komisyonları aşağıdaki konularda buyurma yetkisine sahip olacaklardır:

1. Gerekli görecekları her çeşit yeniden yapım ve onarım işleri için Osmanlı Hükümetince işgücü sağlanması. Bu işgücü, hakemlik komisyonunca sözü geçen işlerin yapılmasına gerek gördüğü topraklarda yaşayan soylardan kişiler arasından sağlanacaktır;
2. Soruşturma sonucu, topluca öldürmeler ya da zorla yerinden etmelere eylemsel olarak katıldığı, ya da bunlara yol açtığı kanıtlanan her kişinin görevden uzaklaştırılması; bu gibi kimselerin malları konusunda alınacak önlemleri komisyon gösterecektir;

3. Bir topluluğun, 1 Ocak 1914'den beri, mirasçısız olarak ölmüş ya da yitik bulunan üyelerinin bütün taşınır ya da taşınmaz mallarının kime aktarılacağı. Bu mallar, Devlet yerine, topluluğa aktarılabilir;
4. 1 Ocak 1914'den sonra, taşınmaz mallar üzerinde yapılan bütün satış işlemleriyle, hak yaratan işlemlerin geçersiz sayılması. Bu malları ellerinde bulunduranlara ödence (tazminat) ödenmesi, geri vErmenin geciktirilmesine bahane olarak kullanılmayacak biçimde, Osmanlı Hükümetinin yükümlülüğünde olacaktır. Ancak, sözü edilen malları şimdi ellerinde bulunduranlarca bir ödemedede bulunulmuşsa, hakemlik komisyonunun ilgililer arasında hakgözetirliğe uygun bir çözüm yolu kabul ettirme yetkisi olacaktır.

Osmanlı Hükümeti komisyonların işleyişini ve kesin nitelikte olacak kararlarının yerine getirilmesini, olanak ölçüsünde, kolaylaştırmayı yükümlenir. Bunlar karşı, yargısal ya da yönetimsel, hiçbir Osmanlı makamının kararı öne sürülmeyecektir.

Madde 145- Bütün Osmanlı uyrukları, yasa önünde eşit olacaklar ve soy, dil ya da din ayrılığı gözetilmeksizin aynı yurttaşlık haklarıyla (medeni haklarıyla) siyasal haklardan yararlanmasına, özellikle kamu hizmetlerine ve görevlerine kabul edilme, yükseltilme, onurlanma ya da çeşitli mesleklerde ve iş kollarında çalışma bakımından, bir engel sayılmayacaktır.

Osmanlı Hükümeti, işbu andlaşmanın yürürlüğe girmesinden başlayarak iki yıllık bir süre içinde, Müttefik Devletlere, soy azınlıkların orantılı temsili ilkesine dayalı bir seçim sistemi düzenlemesi tasarısı sunacaktır.

Herhangi bir Osmanlı uyruğunun, gerek özel gerekse ticaret ilişkilerinde, din, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediği bir dili kullanmasına karşı hiçbir kısıtlama konulmayacaktır. Türkçeden başka bir dik konuşan Osmanlı uyruklarına, mahkemelerde, ister sözlü ister yazılı olsun, kendi dillerini kullanabilmeleri bakımından uygun düşen kolaylıklar sağlanacaktır.

Madde 147- Soy, din ya da dil azınlıklarından olan Osmanlı uyrukları, hem hukuk bakımından hem de uygulamada, öteki Osmanlı uyruklarıyla aynı işlemlerden ve aynı güvencelerden yararlanacaklardır. Bunların, özellikle bağımsız olarak ve Osmanlı makamları

hiçbir biçimde karışmaksızın, giderlerini kendileri ödemek üzere, her türlü hayır kurumlarıyla, dinsel ya da sosyal kurumlar, ilk, orta ve yüksek okullarla, başka her çeşit öğretim kurumları- buralarda kendi dillerini özgürce kullanmak ve kendi dinlerini özgürce uygulamak hakkına da sahip olarak- kurmak, yönetmek ve denetlemek konularında eşit hakka sahip olacaklardır.

Madde 148- Soy, dil ya da din bakımından azınlıklardan olan Osmanlı uyruklarının önemli bir oranda buldukları kentlerde ya da bölgelerde, söz konusu azınlıklar, Devlet bütçesi ile, belediyeler bütçesi ya da öteki bütçelerce eğitim ya da hayır işlerine genel gelirlerden (Kamu gelirlerinden) sağlanacak paralardan yararlanmaya hakgözetirliğe uygun bir ölçüde katılacaklardır.

Söz konusu bu paralar, ilgili toplulukların yetkili temsilcilerine verilecektir.

Madde 149- Osmanlı Hükümeti Türkiye'deki bütün soy azınlıklarının kilise ve okul konularında özerkliğini tanımayı ve buna saygı göstermeyi yükümlenir. Osmanlı Hükümeti, bu amaçla ve işbu Andlaşmanın aykırı düşen hükümleri saklı kalmak üzere, Müslüman olmayan soylara kilise, okul ya da adalet konularında Sultanlarca verilmiş fermanlarla, hat'lar, beratlar ve bu gibi özel buyruklar ya da fermanlarla, Bakanlık ya da Sadrazamlık buyrukları ile tanınmış ayrıcalıklarla bağışıklıkları tümüyle doğrular ve gelecekte de destekleyeceğini bildirir.

Osmanlı Hükümetinin çıkardığı ve sözü edilen ayrıcalıklarla bağışıklıkların kaldırılmasını, kısıtlanmasını ya da değiştirilmesini öngören bütün kararnameler, yasalar, yönetmelikler ya da genelgeler geçersiz sayılacaktır.

İşbu Andlaşma hükümlerine uygun olarak Osmanlı adalet rejiminde yapılacak her değişiklik – bu değişiklik soy azınlıklarından kişileri etkilemekte ise – iş bu Madde hükümlerinden üstün sayılacaktır.

Madde 150- Hıristiyan ya da Yahudi dininden Osmanlı uyruklarının önemli oranda oturdukları kentlerde ve bölgelerde, Osmanlı Hükümeti, bu Osmanlı uyruklarının inançlarına ya da dinsel uygulamalarına bir saldırı sayılabilecek herhangi bir eylemi yapmağa zorlanmamalarını ve hafta tatili günlerinde mahkemelerde hazır bulunmamaları ya da yasal bir işlemi yerine getirmemeleri yüzünden, haklarını hiçbir biçimde yitirmemelerini

yükümlenir. Bununla birlikte, bu hüküm, bu Hristiyan ya da Yahudi Osmanlı uyruklarını, kamu düzeninin korunması için bütün öteki Osmanlı uyruklarına yükletilen yükümlülükler dışında tutar anlamına gelmeyecektir.”

Damat Ferit Paşa Hükümetinin Sevr Antlaşmasını imzalaması halkta büyük bir galeyana meydana getirdi. O gün matem günü ilan edildi. İstanbul basınında çıkan beyannamelerde, Sevr Antlaşmasının imzalandığı gün, bütün Müslüman esnafın, işçilerin işlerini bırakarak mateme katılacakları, öğle vakti bütün cami minarelerinden selatü selam okunacağı, İstanbul limanındaki Şirket-i Hayriye, Seyr-i Sefain ve Haliç Vapurlarının o anda yerlerinde duracakları, her tarafta Osmanlı bayraklarının yarıya indirileceği ilan edildi.¹⁹⁷ Bu arada, Sevr’in tehlikelerini anlatmak için Velihaht Abdülmecit Efendi Padişah’a mektuplar gönderiyordu. Şehzadelerin bir kısmı da Abdülmecit Efendinin bu düşüncelerine katılıyorlardı. Diğer taraftan, Damat Ferit Paşa İngilizlerin de desteğini kaybetmişti. Çünkü Milli Hükümete karşı yaptığı bütün girişimler başarısız olmuştu ve Damat Ferit Paşa verdiği sözleri yerine getirememişti. Bu ortam içerisinde Damat Ferit Paşa daha fazla iktidarda kalamadı ve 17 Ekim 1920 tarihinde Padişahın emriyle istifa etmek zorunda kaldı.¹⁹⁸

Beşinci Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde Ermenilerin saldırılarının devam ettiği görülmektedir. Özellikle Kars havalisinde, Müslümanlara uygulanan mezalim devam etmekteydi. Bölgeden gelen raporlarda, Ağustos ayında Oltu livasi sınırları içerisinde, Ermeniler 64 köy ahalisini esir etmişlerdi. Ayrıca altı yüz elli muhacir şehit edilmişti. Bunun dışında, köylünün malları ve hayvanları gasp, kadınların ırzlarına tecavüz edilmişti. 23 Ağustos 1920 tarihinde Zek köyü sakinlerinden olup Alakilise’de (bugün kü Şehitemin köyü) oturan ahali Ermeniler tarafından kaldırılmış ve yolda yedisi kadın on biri erkek olmak üzere toplam on sekiz kişi ağaçlara bağlanarak boğazlanmışlardı.¹⁹⁹

Ermenilerin saldırıları daha çok doğu bölgesinde, Osmanlı sınırlarının dışında kalan yerlerde yoğunlaşmıştı. Çünkü bu bölgelerde yaşayan Müslümanların Ermeni saldırılarına karşı verebilecek şekilde bir donanımları yoktu. Çaresiz kalan halk

¹⁹⁷ Sülayman Kani İrtem, a.g.e., s. 231

¹⁹⁸ Bürokrat Tevfik Biren’in II. Abdülhamid Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları, II. s. 435

¹⁹⁹ Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri II. s. 803

Osmanlı'dan yardım istemekteydi fakat İstanbul Hükümeti ülke içindeki iktidarını kaybetmeme endişesi içerisinde bulunduğu için bütün gayretini Anadolu'da işgale direnen Kuva-yı Milliye üzerine yoğunlaştırmıştı. Dolayısıyla, Müslümanların imdat çılgınlıklarına karşılık veremiyordu.

Bu dönemde Ermeni gazetelerinde Türk milliyetçileri ile Ermeniler arasında çatışmaların yaşandığına dair haberler yer alıyordu. Bu haberlerde Türklerin amacının Kars, Ardahan ve Batum'u geri almak olduğu belirtiliyordu. Ayrıca, Çağadamard gazetesi Osman Ağa'nın 200 süvari ile Oltu'ya gitmek için Trabzon'a geldiğini ve yerel hükümet tarafından parlak bir karşılama yapıldığını ileri sürüyordu.²⁰⁰

Ermeniler ile Türkler arasında Sarıkamış-Oltu istikametinde yapılan taarruzlar ve Ermeni askerlerinin başarıları Ermeni gazeteleri tarafından kamuoyuna duyuruluyordu. Türk basını bu başarı haberlerine şüpheli olarak yaklaşıyordu.²⁰¹

Yurtdışında komiteler, dernekler ve basın vasıtasıyla propaganda çalışmalarına devam eden Ermeniler, yurtiçinde bu tarz haberler yayınlayarak propaganda malzemesi oluşturuyorlardı.

Özellikle Amerikan kamuoyunu etkilemek için basında Türk ve Ermeniler arasındaki problemin gittikçe arttığı, Adana bölgesinde Fransızların yerlerini Türk jandarmalarının aldığı, Kilikya bölgesinde 100.000 den fazla Ermenin bulunduğu, Amerikan yardım komitesinin Adana'daki şubesini geri çektiğini, Yunanlıların Ermenileri korumak için İskenderun yakınlarına bir miktar silah gönderdiği şeklinde haberler görülüyordu.²⁰²

D. III. AHMET TEVFİK PAŞA HÜKÜMETİ VE ERMENİLER (21 EKİM 1920 – 4 KASIM 1922)

Damat Ferit Paşa'nın, sağlık durumu nedeniyle istifa ettiği resmi bir tebliğ ile kamuoyuna duyuruldu.²⁰³ Bu durum Osmanlı siyasetinde ilk kez karşılaşılan bir durumdur. Çünkü daha önce hiçbir hükümetin istifası resmi bir tebliğ ile kamuoyuna

²⁰⁰ **Vakit**, 7 Teşrinievvel 1920, no: 1015

²⁰¹ **Vakit**, 14 Teşrinievvel 1920, no: 1023

²⁰² **The New York Times**, October 9, 1920

²⁰³ **Vakit**, 18 Teşrinievvel 1920, no: 1027

duyurulmamıştı. Bu aynı zamanda, Osmanlı siyasetinde yeni bir merhale idi.²⁰⁴ Damat Ferit Paşa'nın istifası Türk basını tarafından olumlu karşılandı. İstifa haberinin ardından basında Damat Ferit Paşa'nın beş sadaret döneminde yaptığı hatalar dile getirildi. Böylelikle Damat Ferit'in istifasının olumlu olduğu vurgulanmış oldu.²⁰⁵ 21 Ekim 1920 tarihinde Ahmet Tevfik Paşa Mütareke döneminde üçüncü ve son defa Sadrazam oldu. Üçüncü Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti şu isimlerden oluşmaktaydı:²⁰⁶

Sadrazam: Tevfik Paşa

Dâhiliye Nazırı: Eski Sadrazam İzzet Paşa²⁰⁷

Bahriye Nazırı: Eski Sadrazam Salih Paşa

Hariciye Nazırı: Eski Nazır Sefa Bey

Harbiye Nazırı: Eski Nafia Nazırı Ziya Paşa

Adliye Nazırı: Vekâleten Ticaret ve Ziraat Nazırı Hüseyin Kazım Bey

Şura-yı Devlet Reisi: Eski Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey

Maliye Nazırı: Raşid Bey

Maarif Nazırı: Eski Hariciye Nazırı Reşit Paşa

Nafia Nazırı: Abdullah Bey (İstanbul Vilayeti Valisi)

Ticaret ve Ziraat Nazırı: Hüseyin Kazım Bey

Şeyhülislam: Nuri Efendi

Evkaf-ı Hümayun: Vekâleten Şeyhülislam Nuri Efendi

Daha önceki Hükümetlerde olduğu gibi yeni Hükümet de iç güvenliği sağlamak ve kanunun her tarafta hükümran olmasına çalışmak gayesini güdüyordu. Fakat Üçüncü Tevfik Paşa Hükümetinin Anadolu'daki Milli Hareket ile daha yakın

²⁰⁴ "Kabinenin İstifası", **Vakit**, 19 Teşrinievvel 1920, no: 1028

²⁰⁵ **Vakit**, 21 Teşrinievvel 1920, no: 1030

²⁰⁶ BOA. **İ. DUİT.** 9/120; **Vakit**, 22 Teşrinievvel 1920, no: 1031

²⁰⁷ İngilizler Ahmet İzzet Paşa'nın iç işleri bakanı olarak atanmasına çok önem veriyorlardı. Çünkü Ahmet İzzet Paşa'nın Anadolu'daki Milli Harekete sempatisi olduğuna, yeni Hükümet antlaşmayı onaylar ve "ılımlı Kemalist'lerin" vatanseverlik duygularına başvurursa, Sevr Antlaşmasını kabul ederek direnişlerinden vazgeçeceklerine inanıyorlardı. Kısacası, Ahmet İzzet Paşa'yı bu oyunlarında alet olarak kullanmak istiyorlardı. Bkz: Salahi Sonyel, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri**, AKDİTYK TTK yay. TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 127

temas kurması ve Anadolu Hareketini merkeze yakınlaştırma yönünde bir politika izleyeceği beklentisi vardı.²⁰⁸

Üçüncü Tevfik Paşa Hükümeti döneminde Ermeni sorunu İstanbul Hükümetinin gündeminden düşmekle birlikte, daha önceki hükümetler döneminde işleyen sürecin devam ettiği görülmüştür. Bu dönemde de tehcir davalarının görüldüğü Birinci Divan-ı Harbi Örfi çalışmalarına devam etmiştir. Tehcir suçu ile itham edilen eski Trabzon Jandarma Alay Kumandanı Manastırlı Binbaşı Tevfik bin Yusuf, Şimendüfer Altıncı Bölük zabiti Manastırlı Mülazım-ı evvel Salim bin Muhammed, tehcir esnasında Trabzon'da dekovil inşaatında müstahdem şumendifer ihtiyat zabiti İstanbullu Muhlis bin Salim Efendilerin yapılan mahkemeleri neticesinde, Tevfik Bey on yıl kürek cezasına çarptırıldı. Salim ve Muhlis Efendilerin davaları da bu mahkemeden ayrıldı.²⁰⁹

Bu dönemde tehcir davaları devam etmekle birlikte, Hükümet, Birinci Divan-ı Harbi Örfi tarafından 23 Nisan 1920'den itibaren verilen kararların temyiz edilebileceğine dair bir kararname yayınladı.²¹⁰ Bunun yanı sıra, Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfi'nin yeni başkanı Hurşit Paşa, 1 Kasım 1920 günü yaptığı açıklamada, daha önce yapılan yargılamalarda haksızlığa uğrayan kimselerin dosyalarının yeniden inceleneceğini ifade etti.²¹¹ Bu açıklama üzerine Urfa eski Mutasarrıfı Nusret Bey'in ailesi Nusret Bey ile ilgili dosyanın tekrar gözden geçirilmesini istediler. Bunun üzerine, yapılan incelemede eski mahkeme başkanı Mustafa Paşa ve arkadaşları çifte hükümlü mazbata düzenlemek ve kanuna aykırı yargılama yapmak suçlarından tutuklandılar. Yapılan yargılama sonucundan Mustafa Paşa ve arkadaşları çifte mazbata hazırlamak suçundan yedi ay hapis cezasına çarptırıldılar. Ancak Padişah Vahdettin tarafından 7 Şubat 1921 tarihinde affedildiler.²¹²

²⁰⁸ **Vakit**, 22 Teşrinievvel 1920, no: 1031

²⁰⁹ **Vakit**, 22 Teşrinievvel 1920, no: 1031

²¹⁰ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü III (Açıklamalı Kronoloji) TBMM'den Sakarya Savaşı'na (23 Nisan 1920–22 Ağustos 1921)**, AKDITYK TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 264; Birinci Divan-ı Harb-i Örfi tehcir sanıklarından başka, 11 Mayıs 1920'de Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere Milli Hareketin önderleri hakkında birçok ölüm kararı vermişti. Bkz: a.y.

²¹¹ Zeki Sarıhan, **a.g.e. III**, s. 267

²¹² Zeki Sarıhan, **a.g.e. III**, s. 287; Bayram Akça, “ 1915 Ermeni Tehciri ve Mondros Mütarekesi'nden Sonra Kurulan Osmanlı Hükümetlerinin Olay Bakışı” **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, ed. İdris Bal, Mustafa Mustafa Çufalı, Nobel yay. Ankara, 2003, s. 447

III. Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti dönemindeki en önemli gelişmelerden birisi Londra Konferansı idi. 23 Şubat 1921 tarihinde Londra’da toplanan konferansa hem İstanbul Hükümeti hem de Ankara Hükümeti davet edilmişti. İtilaf Devletleri her iki hükümeti davet ederek aralarındaki ayrılıktan faydalanmak istemişlerdi. Fakat Tevfik Paşa, Türk milleti adına konuşma yetkisinin Ankara’dan gelen delegelere ait olduğunu belirterek sözü Bekir Sami Bey’e bırakmıştı.²¹³

Müttefikler bu konferansta Ermeniler ile ilgili olarak şu teklifte bulunmuşlardı:²¹⁴ “ ... Türkiye’nin Osmanlı Ermenilerinin Anadolu’nun şark hudutlarında milli bir yurt haklarını teslim ve Cemiyeti Akvam tarafından sureti muhikkada Ermenistan’a devredebilicek araziye mahallinde tespit etmek üzere, tayin olunan bir komisyonun kararını kabul eylemesi şartıyla ittihaz olunabilecektir.”

III. Tevfik Paşa Hükümeti döneminde Kars- Erivan bölgesindeki Müslümanlar Ermenilerin saldırılarına ve zulümlerine maruz kalmaktaydılar. On İkinci Fırka Kumandanı Miralay Osman Nuri Bey tarafından Şark Cephesi Komutanlığına gönderilen bir yazıda Ermenilerin çeşitli tarihte yaptıkları mezalimler, bu mezalime maruz kalanlar tarafından anlatılmaktaydı.

Kızılkule köyünden Alo oğlu Sano Ağa’nın bildirdiğine göre, Kızılkule köyü on biri haneli bir köy idi. Osmanlı ordusunun ileri harekâtı dolayısıyla mevcut altmış kişiden on kişi kurtulabilmişti. Bu köyde, 101 sığır, 400 koyun, 8 at, eşya ve erzak Ermeniler tarafından yağma edilmişti. Bunun yanı sıra, bütün kızların ırzları vahşi bir şekilde ayaklar altına alınmış, gençler ve çocuklar baltalarla öldürülmüş, bunların gözleri şişlerle çıkarılmış ve kazganlara konarak yakılmıştı.

Erivan’ın Sabuncu köyünden Naho oğlu Süleyman, 13 Teşrin-i Sani 1336 (1920) tarihinde Ermeniler tarafından yapılan mezalimi şöyle anlatmaktaydı:

“ Mezkûr karye evvelce 30 haneli olup 150 nüfusu mevcut idi. 119 mâl, 320 koyun, 15 at, eşya ve erzaklarımız tamamen yağma edilmiştir. 150 nüfustan 8 nüfusu Ermeni kılıncından kurtulabilmiştir. Diğerlerinin ağızları burunları kesilerek gözleri oyularak imha

²¹³ Ali İhsan Gencer, Sabahattin Özel, Türk İnkılâp Tarihi, Der yay. 9.basım, İstanbul, 2004, s. 174–175

²¹⁴ Ali Türkgeldi, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1948, s. 139

edilmiştir. Pek feci' manzaralardan birisini söylüyorum. Yeni doğurmuş gelinler kazganların içine konarak ateşlenmiş, yanmak esnasında kundaktaki çocuğunu babasının eliyle yanan annesinin kucağına koydurmak ve sonra babalarını yakmak suretiyle mahvedilmişlerdir.”

Ermeniler 15 Teşrin-i Sani 1336 tarihinde Erivan'ın Karagola köyünde 103 mâl, 500 koyun, 12 at gasp etmiş, eşya ve erzakları tamamen yağmalamışlardı. On beş hane olan köyden bir hane kurtulabilmişti. Diğerleri baltalarla ve feci bir şekilde telef edilmişti.

Erivan'nın Tirlik köyünden Hüseyin oğlu Hamza Ağa'nın bildirdiğine göre, Köy 10 haneli olup 75 nüfusu mevcuttu. Bu on haneden bir hane Ermenilerin saldırılarından kurtulabilmişti. Ermeniler bu köyden 75 mâl, 382 koyun, 9 at, eşya ve erzakları tamamen yağma etmişlerdi.

Ermenilerin saldırısına maruz kalan başka bir köyde Erivan'ın Pozbir köyü idi. Köy ahalisinden Haso oğlu Murad Ermenilerin 17 Teşrin-i Sani 1336 tarihinde yaptıkları mezalimi şu şekilde dile getirmekteydi:

“ Mezkûr karye evvelce altı hane olup 50 nüfusu mevcut idi. 28 mâl, 212 koyun, 3 at, eşya ve erzaklarımız Ermeniler tarafından tamamen yağma edilmiştir. Bu altı haneden bir hanesi Ermeni kılıncından ve mezaliminden kurtulabilmiştir. Diğerleri suret-i vahşiyane itlâf edilmiştir.”

Ermeniler 22 Teşrin-i Sani 1336 tarihinde Kars'ın Taşnik köyüne saldırmışlardı. Bu köy 60 hane olup 300 nüfusu mevcut idi. Ermenilerin saldırısından sadece üç hane kurtulabilmişti. Ayrıca, 295 mâl, 600 koyun, 50 at Ermeniler tarafından yağma edilmişti.

100 haneli ve 516 nüfuslu Kars'ın Subatan köyü 23 Teşrin-i Sani 1336 tarihinde Ermenilerin mezalimine uğramıştı. Ermeniler köyden 800 mâl, 1.500 koyun, 93 at, eşya ve erzakları tamamen gasp etmişlerdi. Bu saldırıdan sadece 10 hane kurtulabilmişti. Diğerleri evlere doldurularak yakılmış, genç kızlara tecavüz edilmiş, memeleri ve ağız, burunları kesilmek suretiyle öldürmüşlerdi.

Kars'ın Danyalık köyü ahalisi tamamen öldürülmüş, mallarına, eşyalarına ve erzaklarına tamamen el konulmuştu. Bunun dışında, Ani köyünün de büyük bir kısmı öldürülmüştü ve köydeki her şey talan edilmişti.²¹⁵

Yukarıdaki örneklere benzer birçok mezalim rapor edilmekteydi. Sınır dışında kalan Müslüman köyleri 1918–1922 yılları arasında Ermeniler tarafından saldırılara maruz kalmış, birçok Müslüman öldürülmüş, mallarına el konulmuş, geri kalanlar da o bölgelerden göç etmek zorunda kalmıştır. Aslında, o bölgede Ermenilerin zulümleri altında inleyen Müslümanlar, yaşamaktansa ölmeyi tercih eder bir hale gelmişlerdi. Çünkü Ermeniler tarafından her şeyleri talan edilmiş olan insanlar en zaruri ihtiyaçlarını karşılamaktan bile aciz kalmışlardı.

Daha önceki hükümetler döneminde olduğu gibi III. Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti döneminde de Ermeni tercümanlar İngiliz İstihbarat Servisinin hizmetinde çalışıyorlardı. İngiliz İstihbarat Servisi İstanbul ve Anadolu'daki eylemlerinde bu tercümanlardan geniş ölçüde faydalanıyordu. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold tarafından 23 Aralık 1920 tarihinde Lord Curzon'a gönderilen bir yazıda, Yüksek Komiserlik'te; Karaözyan (Rum – Ermeni bölümü), Guidoğlu, Pilavciyan ve Nuriyan (Bağlaşıklararası Sansür Dairesi) isimli şahısların çalıştığı bildiriliyordu.²¹⁶

Bunun dışında, 15 Ocak 1920 tarihinde İngiltere Savaş Bakanlığı tarafından Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir yazıya, İstanbul'da hazırlanan ve İstanbul Hükümeti ile Ankara'daki Ulusçu yönetim arasındaki görüşmeleri bildiren bir istihbarat raporunu eklemiştir. Bu rapordaki bilgilerin İngiliz yanlısı ve ulusçulara karşı olan bir Türk tarafından sağlandığı ve bu bilgiyi sağlamada araç olarak Daşnak Ermeni Derneğinin tanınmış bir üyesinin kullanıldığı belirtiliyordu. İstanbul'daki İngiliz İstihbarat Şubesi Şefi Yarbay W.H. Gribbon'un yazısında bu durum şöyle anlatılmaktaydı:²¹⁷

“... Bu bilgi Türk hükümetinin belgelerini gören, ama bunları nasıl gördüğünü açıklamayı reddeden bir Türk tarafından, yerel ve etkili bir Ermeni aracılığıyla sağlanmıştır.”

²¹⁵ Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri II, s. 1016–1019

²¹⁶ Salâhi R. Sonyel, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri**, s. 134

²¹⁷ Salâhi R. Sonyel, **a.g.e.**, s. 139-140

Ermenilerin Kilikya bölgesindeki üstünlüklerini kaybetmeleri, Fransa'da Kilikya savaşına karşı olan akımın gittikçe güçlenmesi, Fransa hükümetini daha barışçıl bir politika izlemesine sebep olmuştur. Ermeniler bu dönemde Fransızların Kilikya bölgesini boşaltmalarını engellemek için propaganda faaliyetlerini sürdürdüler. Ermenilerin bu faaliyetlerinde en önemli destekçileri Yunanlılar idi. Hedeflerine ulaşmak için 1921 yılı Şubat- Mart aylarında çıkardıkları kitaplarla kamuoyu oluşturmaya çalıştılar. Propaganda maksadıyla basılan kitaplardan birisi Albay Bremond'un *1919 ve 1920'de Kilikya* isimli kitabı idi. Bu kitap önce Ermenilerin propaganda dergileri olan *Revue des Etudes Arméniennes*'de yayınlandı. Daha sonra 1921 yılında ayrıca basıldı. Bu kitapta Türklerin bu bölgede azınlıkta olduğu iddia ediliyordu.²¹⁸ Bütün propagandalara rağmen 20 Ekim 1921'de Ankara Hükümeti ile Fransız Hükümeti arasında Türk-Fransız barış antlaşması imzalandı²¹⁹

Ankara Antlaşması imzalandıktan sonra Türk-Fransız Karma Komisyonu Fransızların bölgeyi boşaltması konusunda çalışmalara başladılar. Bu gelişme karşısında, işgal süresince Türk ve Müslüman ahaliye insan vicdanını sızlatacak işkenceler yapan, Ermeni komitecileri kendilerini kurtarma telaşı içine girdiler. Aslında Fransızlar Ermenilerin bu bölgelerden ayrılmasını istemiyorlardı. Çünkü Ermeniler kendileri için bir köprübaşı, Türkler için de bir huzusuzluk sebebi idi. Fakat Fransızların bütün çabalarına, verdiği teminatlara rağmen Ermeniler Adana ve yöresinden göç etmeye başladılar. Daha antlaşma haberi yayılır yayılmaz Ermeniler göçe yöneldiler. Birçok Ermeni Mersin'den vapurlarla ve Halep'e giden trenlerle Türkiye'den ayrıldılar. Bu göçler antlaşmanın imzalanmasından sonra daha da arttı. Ferda gazetesinin 20 Kasım 1921 tarihli nüshasında Adana'dan göç eden Ermenilerin sayısının 49 000'in üzerinde olduğu belirtiliyordu.²²⁰

Suçluluk psikolojisi içinde bulunan Ermeniler, Müslümanlara yaptıkları katliamlarla yüzleşmemek için bir an önce bölgeden uzaklaşmak gayreti içerisinde idiler. Fransız temsilcisi F. Bouillon Ermenilerin bölgeden göç etmelerini önlemek için onlara hitaben Mersin'de yaptığı bir konuşmada Türklerin antlaşma öncesinde yapılan fenalıkları affettiğini, kendilerine bu konuda güvence verdiğini, bu nedenle

²¹⁸ Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu**, s. 199–200

²¹⁹ Yahya Akyüz, **a.g.e.**, s. 198

²²⁰ Recep Karacakaya, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908–1923)**, s. 412–413

bölgeden göç etmemelerini istedi. Fakat topluluta bulunan bir Ermeni F. Bouillon'a verdiği cevapta adeta yaptıkları mezalimi itiraf ediyordu ve şöyle sesleniyordu:²²¹

“ Teşekkür ederiz, bizim için iyilik yapmak istiyorsanız artık bizi himaye etmeyiniz. Eğer siz ve sizin Adana'ya gönderdiğiniz generalleriniz, hükümet memurlarınız bize bu şekilde anlatmış olsalar ve bu ümidi vermeselerdi, bizi bir takım tatlı emeller arkasında koşturacak teşvikamız sözler söylemeselerdi, biz de Türkler karşısında alnı açık gezecek ve hakiki vatanımıza geldiğimiz zaman, ta asırlardan beri olduğumuz gibi, yine yan yana ve kardeş gibi yaşayacaktık ve geçinmeye çalışacaktık. Fakat heyhat geçti. Biz Türk vatandaşlarımızın mukaddesatına tecavüz ettik ve evlerini yaktık ve insani olmayan birçok fenalıklar yapıldı. Maalesef bu bir hakikattir. Biz de insanız. Onların yüzüne ne suretle bakacağız. Bakacak yüzümüz kalmamıştır. Bize iyilik yapmak istiyor musunuz, bizi serbest bırakınız. Biz, mazinin acılarını cezasını affettirmek için ağlayalım.”

Böylelikle Ermeniler nasıl bir hayal peşinde koşturulduklarını ve bu uğurda Müslümanları nasıl bir mezalime maruz bıraktıklarını itiraf ederken, İstanbul Hükümetleri de Türkleri ve Müslümanları Divan-ı Harb-i Örfiler vasıtasıyla idam ya da hapis cezalarına çarptırıyordu. Bu süreç üzerinde dikkatle durulması gereken bir süreçtir. Daha önce de belirtildiği gibi, İstanbul Hükümetleri Ermeni mezalimine maruz kalan Türklerin ve Müslümanların feryatlarına karşılık verememiştir. Ancak, Anadolu'da işgale direnen, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki “Milli Akım” bu imdat çılgınlıklarına karşılık vermiş, gerek doğuda gerek güneyde Türkleri bu zulümden kurtarmıştır. Buna karşılık, İstanbul Hükümetine bağlı mülki yönetimler Kuva-yı Milliye karşı Ermenileri kullanmışlardır. İzmit eski mutasarrıfı İbrahim Bey Rum ve Ermenilerden bir çete oluşturmuş ve bu çete Kuva-yı Milliyeci olarak bilinen Adapazarı halkına saldırmıştı.²²²

Ermeniler Türk toprakları üzerinde hayal ettikleri Ermenistan'ı kuramayınca eski komitecilik zihniyetiyle suikastler düzenlenmişlerdir. Bunun için çeşitli toplantılar yapmışlardır. 16 Haziran 1337 (1921) tarihinde Adana'dan Adana ve

²²¹ Ali İhsan Gencer, Sabahattin Özel, **Türk İnkılâp Tarihi**, Der yay. 9.basım, İstanbul, 2004, s. 157

²²² Bekir Günay, **İzmit Ermenileri ve Tehcir**, İzmit, 2006, s. 63

havalisi Komutan vekili Albay Hasan tarafından Doğu Cephesi Komutanlığı'na gönderilen bir yazıda Ermenilerin faaliyetleri şöyle anlatılıyordu:²²³

“ Anadolu’da ve İstanbul’da tanınmış Türk büyüklerine karşı suikast yapmak üzere kurulan Ermeni komitesinin merkezi İsviçre’de olup bir şubesi İstanbul Beyoğlu Sıraselviler’de diğer bir şubesi de Paris’te bulunduğu Paris’teki komitenin üyelerinden Ohanes Maraşyan adındaki Ermeni iki Rum arkadaşıyla 20–30 gün evvel ortak Rum Ermeni milli müdafaa teşkilatı yapmak üzere İstanbul’a gelerek kendi mahfillerinde yaptıkları toplantılarda bir konferans vererek “ Bundan sonra Türklerle birleşmenin bir delilik olacağı ve ilişik listede adları yazılı tanınmış Türk devlet adamlarından hiç birisi kalmayınca kadar komitenin vazifesine devam edeceği”ni ifade ettiği ve her kişiye komiteden üç kişinin ayrıldığı ve her fedaiye de 150–200 lira verilmekte olduğu...”

Ermenilerin hedefinde İttihat ve Terakki fırkasının önde gelen liderleri bunuyordu. Nitekim eski Sadrazam Talat Paşa 15 Mart 1919 tarihinde, evinin önünde öldürüldü. Talat Paşa eşi ile birlikte yürürken bir Sollomon Tellirian adlı bir Ermeni öğrenci tarafından silahlı saldırıya uğramıştı. Bu saldırıda Talat Paşa’nın eşi de yaralanmıştı. Talat Paşa’yı vuran Ermeni soydaşlarının intikamını almak için bu saldırıyı gerçekleştirdiğini söylemişti.²²⁴ Talat Paşa’dan sonra Cemal Paşa’da Tiflis’te Ermeniler tarafından katledildi.²²⁵

Ermeniler Amerika kamuoyunu etkilemek için propaganda faaliyetlerine devam ediyorlardı. Fransızların Kilikya bölgesinden çekilme planlarının tekrar gözden geçirilmesini isteyen Amerika Ermeni Ulusal Birliği, Müslümanların Kilikya’ya Ermenilerin kemiklerinden cami yapmak istediklerini iddia ediyordu. Ayrıca, Fransız birliklerinin Kilikya’dan çekilmesiyle birlikte, bütün Ermenilerin büyük bir korku içinde buldukları, katliama maruz kalacakları ve güzel Ermeni kızlarının Türk haremlerine gönderilecekleri ileri sürülüyordu. Dolayısıyla, Amerika’nın bu kadar acı çekmiş, müttefiklerin safında savaşmış bir milletin daha büyük bir yıkıma maruz kalmasının engellemesi isteniyordu.²²⁶

²²³ Mehmed Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, s. 865

²²⁴ *The New York Times*, March 16, 1921; *Vakit*, 17 Mart 1921, no: 1174

²²⁵ *The New York Times*, July 26, 1922

²²⁶ *The New York Times*, December 23, 1921;

Ermenilerin bu iddiaları bir Ermeni gazetesi olan Yerkir gazetesinin Ermeniler ile ilgili olarak verdiği haberlerde yalanlanıyordu. Yerkir gazetesi Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki Ermenilerin durumu hakkında verdiği bilgilerde: “ Ermenilere karşı hassaten tazyikat icra olunmuyor. Ermeniler mektepleri açıktır. Lakin Ermeniler kendilerini tehlikede hissediyorlar...”²²⁷

Ermenilerin kendilerini tehlikede hissetmelerinin altında yatan unsur, suçluluk psikolojisi olsa gerek. Daha önce de belirtildiği gibi, kendileri Türklere karşı mezalim uyguladıklarını ve bu nedenle bu topraklarda artık duramayacaklarını itiraf etmişlerdi.

III. Tevfik Paşa Hükümeti fiili hâkimiyetini tamamen kaybetmişti. Buna rağmen, Sevr Antlaşmasını Ankara Hükümetine kabul ettirmek için, görüşmeler yapmak maksadıyla bir kurul gönderilmesini kararlaştırdı.²²⁸ Hükümet, kurula verilmek üzere bir talimat hazırladı. Bu talimatta: Hükümetin Sevr'i uygulamakla yükümlü olduğu, Ankara Hükümetinin Sevri kabul etmesi gerektiği dile getiriliyordu. Bunun yanı sıra, genel seçimlerin yapılarak Meclis-i Mebusan'ın toplanacağı, tüm yürütme gücünün İstanbul Hükümeti'nin elinde olacağı, aradaki anlaşmazlıkları gidermek amacıyla Hükümetten ve Kemalistlerden oluşan bir komisyon kurulacağı, Anadolu hareketine katılanlara şartsız genel af uygulanacağı, Kemalistler tarafından imzalanan tüm antlaşmaların ve kabul edilen yasaların gözden geçirileceği ifade ediliyordu.²²⁹

III. Tevfik Paşa Hükümeti kaybettiği iktidarını, yürütme gücünü tekrar elde etmek uğraşı içinde iken, Ankara Hükümeti, doğu cephesinde Ermenilerin zulümlerine maruz kalan Türklerin yardımına koşarak Ermenileri barış imzalamaya mecbur etmişlerdi.²³⁰

²²⁷ Recep Karacakaya, **Ermeni Meseles-Kronoloji ve Kaynakça**, s. 400

²²⁸ Bu kurulda Şehzade Abdürrahim Efendi, İzzet Paşa, Salih Paşa bulunmaktaydı. Bkz: Sarıhan, **a.g.e. III**, s. 270

²²⁹ **Aynı yer**

²³⁰ Sarıhan, **a.g.e. III**. s. 287

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sonunda diğer müttefikleri gibi savaştan çekilmek zorunda kalmasıyla Türk tarihinde yeni bir dönemin başlangıcına adım atılmış oldu. Çok uluslu bir imparatorluk olan Osmanlı Devleti'nin yaklaşık iki yüz yıllık bir zayıflama ve çöküş süreci olmuştur. Bu sürecin içerisinde en etkin faktör gayrimüslim unsurlar olmuştur. Osmanlı Devleti'nin "Millet Sistemi" içerisinde ayrıcalıklı konumda bulunan Ermenilerin ise bu yıkılışın en etkin unsurlarından birisi olduğu ileri sürülebilir. Osmanlı Devleti'nin asıl unsuru olan Türklerle çok uzun bir müddet iç içe, barış içerisinde adeta et ile tırnak gibi bir birliktelikle huzurlu bir yaşam süren Ermenilerin, büyük bir oyunun parçası haline gelmeleri olayı daha da dramatik bir hale getirmiştir.

Osmanlı Ermeni ilişkileri üç dönem halinde incelenebilir. Birinci dönem Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına dahil olmasına kadar geçen süre, ikinci dönem Birinci Dünya Savaşı dönemi ve üçüncü dönem ise Mütareke dönemi olarak adlandırılan Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla başlayan dönemdir.

Değişik milletlerin yaşadıkları "Anadolu" coğrafyasında bağımsız bir devlet olarak tarih sahnesinde yer alamayan Ermeniler Osmanlılar ile birlikte devletin ana unsurlarından birisi haline gelmişlerdir. Osmanlı Devleti içerisinde bulunan yaklaşık yirmi etnik unsur içinde "Millet-i Sadıka" unvanı ile bilinen tek unsur olmuşlardır. Devletin önemli kademeleri Ermenilere emanet edilmiştir. Türkler ile Ermeniler sadece siyasi alanda değil sosyal ve kültürel alanlarda da sıkı bir birliktelik sergilemişlerdir ki bunun etkisi günümüzde de açıkça görülmektedir. Ermenilerin Türklerle olan yakınlığı değişik mezhep ve cemaatlere mensup olan Ermeniler arasındaki yakınlıktan daha ileri olduğu söylenebilir. Hatta Türkler ile Ermeniler arasındaki bu yakın ilişkiyi tarif etmek için Ermenilere "Hıristiyan Türkler" bile denmiştir.

Büyük Devletlerin emperyalist politik çıkarlarının çatıştığı bir coğrafyada kurulan Osmanlı Devletini bölmek ve parçalamak Büyük Devletlerin temel hedefi

olmuştur. Bu hedef çerçevesinde kullanılacak unsurda gayrimüslimlerdi. Büyük Devletlerin çıkarlarına ulaşmak için kullandıkları ilk unsur da Ermeniler olmuştur.

İstanbul'un fethi ile birlikte bütün dünyada olduğu gibi Ermenilerin de tarihinde önemli ve yeni bir süreç başladı. 1461 yılında Ermeni Patrikhanesinin kurulmasıyla kurumsal bir statü kazanan Ermenilerin teşkilatlanma süreci hızlandı. Aynı zamanda Türklerle birlikte Ermenilere de İstanbul'un kapıları açıldı.

1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı ile birlikte hukuki hakları genişletilen Ermenilerin, daha sonra 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi ile birlikte hukuki ve siyasi yapıları daha da sağlamlaştırıldı. Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlerin siyasi, hukuki ve sosyal ve ekonomik özgürlüklerini geliştirici yönde attığı adımların en çok Ermeniler tarafından takdir edildiğini de belirtmek gerekir. Bu nedenledir ki, on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar Türk Milleti ile Ermeniler arasında ve Ermeniler ile Devlet arasında herhangi bir olumsuzluğa rastlanmamaktadır.

Aslında Osmanlı Devletinin Ermenilere yönelik yaptığı düzenlemeler Ermenilerde "Milli Kimlik" bilincinin gelişmesine neden oldu. Osmanlı Devleti kurduğu düzenle Ermenilerin tek bir millet halinde bir arada yaşamasına çalıştı. Aynı zamanda, Ermenilerin, o dönemin en önemli vazifesi olan askerlikten muaf tutulmaları, Ermenilerin gerek sosyal gerekse ekonomik açıdan gelişimine büyük katkı sağlamıştır.

Osmanlı Devletinin hoşgörü politikası çerçevesinde, dini ve milli birliklerini koruyan, geliştiren ve elde ettikleri geniş siyasi ve hukuki haklar ile neredeyse devletin ana unsuru haline gelen Ermeniler, Batılı Devletlerin çıkar çatışmasında kullandıkları en önemli araç olmuşlardır.

Nitekim 19. yüzyılın sonlarına doğru "Bağımsız Ermenistan" sloganının zihinlere işlendiği bir süreçte Ermenilerin de bu yönde teşkilatlandıkları görülmektedir. Bu yüzyılda eski gücünü kaybetmeye başlayan Osmanlı Devleti'nin içten yıkılması için Avrupa Devletlerinin Ermeni örgütlerine büyük bir destek verdikleri görülmektedir. Hınçak ve Taşnak gibi örgütlenmeler ile " hürriyet ve eşitlik" sloganı adı altında çeşitli tarihlerde ve yerlerde Ermenilerin isyan ettiği

görülmüştür. Aslında Ermenilerin bu örgütlenmelerinin altında yatan en önemli unsurlardan birisi de misyoner çalışmalarıdır ki bu çalışmalar Büyük Devletlerin Anadolu'ya yönelik politikalarının bir sonucudur. 19. yüzyılın sonlarında başlayan silahla hak arama girişimleri, yüzyıllar boyunca iç içe yaşadıkları Müslümanlar ile Ermenileri karşı karşıya getirmiştir. Türk halkının bu süreç içerisinde büyük bir kırımla karşı karşıya kaldığı görülmektedir.

Müslüman halkın maruz kaldığı bu şiddet olayı, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte artık önü alnamaz bir duruma gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin seferberlik emrine ilk başta uymayarak isyan eden Ermeniler daha sonra orduya katıldılar. Ancak, silahlarını aldıktan sonra buldukları birliklerden firar ederek çeteler teşkil ettiler. Bununla birlikte büyük bir kısmı da Rus ordusuna katıldılar.

Osmanlı Hükümeti, öncelikle anlaşma zemini aramışsa da, silahlı Ermenilerin silahsız, masum ve savunmasız halkı katletmeye başlaması, askeri birliklere saldırması, düşman ordularına kılavuzluk yapması ve düşmanların amaçları doğrultusunda çalışması ve düşman saflarına geçmesi üzerine son çare olarak geçici " Sevk ve İskân " kanununu uygulamaya koymuştur. 27 Mayıs 1915 tarihinde uygulamaya konan bu kanun çerçevesinde, Ermeniler savaş bölgelerinden sevk edilmeye başlanmıştır. Her ne kadar bu uygulama esnasında Ermenilerin can ve mal güvenliğini tehlikeye düşürecek gelişmelere karşı önlemler alınmışsa da istenmeyen vakalar yaşanmıştır. Osmanlı Hükümeti sorumsuzca davranan ve görevini kötüye kullanan kişileri anında cezalandırmıştır. Fakat bu süreç ve devamında gelişen olaylar Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile birlikte Osmanlı Devleti'nin en büyük sorunu ve İtilaf Devletlerinin Osmanlı Hükümetlerine istediklerini yaptırmakta kullandıkları en önemli müdahale aracı olmuştur.

Ermeni sorununa ilişkin bu genel değerlendirmelerden sonra ele aldığımız dönem bağlamında ulaştığımız sonuçlara gelince;

I. Dünya Savaşı sonunda Talat Paşa Hükümeti barış girişimlerinin sonuçsuz kalması üzerine istifa etti. Yerine Mütareke döneminin ilk hükümeti olan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti kuruldu. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin ilk icraatı Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamak oldu. Böylelikle Osmanlı Devleti yenilgisini kabul

ederek savaştan çekilmiş oldu. Bu Ateşkes antlaşmasıyla gerek Türk tarihinde gerekse Osmanlı Ermenilerinin tarihinde yeni bir dönem başlamış oldu.

Ahmet İzzet Paşa başkanlığında kurulan Hükümet göreve başlar başlamaz savaş nedeniyle başka yerlere göç ettirilmiş olan vatandaşların yerlerine geri dönmeleri ve mallarının kendilerine iade edilmesi yönünde çalışma başlattı. Ayrıca, siyasi mahkûmlar için de genel af çıkarılması için çaba gösterildi.

Bu dönemde Ermenilerin yerlerine dönmeye başladığı görülmektedir. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti yeni bir sürecin başlangıcında kurulmuştu ve tek hedefi asayiş sağlamaktı. Çünkü imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması, bazı bölgelerde asayişsizlik olduğu takdirde, İtilaf Devletlerine bu bölgeleri işgal hakkı tanıyordu. Özellikle Ermenilerin herhangi bir olumsuz davranış içerisine girmemesi için onları sakinleştirici adımlar atılmaktaydı. Berlin Antlaşması ile birlikte uluslar arası boyut kazanan Ermeni sorunu Hükümetin gündemini meşgul eden en önemli sorun olmuştu. Bu nedenle bu sorunu hafifletici girişimler yapılmaktaydı. Bu bağlamda, geri dönüşler başlatılmıştı ve aynı zamanda tehcirde suiistimalleri olduğu ileri sürülen devlet memurları görevden alınmaya başlamıştı. Böylelikle devlet memurları cezalandırılmaya başlanmıştı. Bu durum, daha sonra politik çıkarlar doğrultusunda da kullanılacak bir uygulamanın ilk basamağını teşkil etmekteydi. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti İtilaf Devletlerinin ülkenin herhangi bir yerini işgal etmelerine zemin hazırlayacak olayların meydana gelmemesi konusunda hassasiyetle çalıştı.

Ahmet İzzet Paşa'dan sonra Sadrazam olan Tefik Paşa ard arda iki kez Hükümet kurdu. Bu dönemlerde Ermenilere memurluk, ayanlık, nazırlık gibi görevlerin verilmeye başlandığı görülmektedir. Ermenilerin memleketlerine geri dönüşleri devam etmekteydi. Ermeniler tarafından yapılan şikâyetler büyük bir titizlikle değerlendirilerek gerekli tedbirler alınıyordu. Artık bir taviz dönemine girilmişti. İttihat ve Terakki döneminde Ermeniler ile ilgili yapılan hukuki ve idari düzenlemeler kaldırılmıştı. Patrikhane tekrar eski kurumsal kimliğine kavuşmuştu. Ayrıca, Ermeni tehciri ile ilgili olarak soruşturma yapmak üzere üyeleri içinde Ermeni ve Rumların da bulunduğu “ Tahkikat Komisyonu” oluşturuldu. Hatta Danimarka, Hollanda, İspanya, İsveç ve İsviçre Hükümetlerine müracaat edilerek tehcir konusunu araştırmak için bir komisyon kurulduğu bildirilmiş ve bu komisyona

tarafsız ülkelerden ikişer yargıcın katılması istenmişti. Fakat İngiltere, tarafsız ülkelerin böyle bir komisyona üye göndermesini büyük güçlerin çıkarlarına uygun görmediği için, bu girişimi engellemiştir. İngiltere'nin bu tavrı Ermeni sorunun veya Ermenilerin sorunlarının çözümünde çok da istekli olmadığını göstermekteydi. Ermenilere yönelik bu tarz bir politika izlenmesinde en önemli unsurlardan birisi de Padişah Vahdettin olmuştur.

Tevfik Paşa Hükümeti döneminde Ermeni soruna dair açılımların hız kazandığı görülmüştür. Araştırma komisyonlarının ardından 16 Aralık 1918 tarihinde ilk Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemesi kuruldu. Bu mahkemede tehcirden yararlanarak suç işleyenlerin ve bu suçlara ortak olanların yargılanacağı bildirildi. Bu doğrultuda tehcir esnasında suç işledikleri ileri sürülen devlet görevlileri mahkemelere sevk edilmeye başlandı.

Tevfik Paşa Hükümeti'nin asıl gayesi bir an önce barış antlaşmasını imzalamaktı. Dolayısıyla Ermenilere yönelik izlediği siyasetin arka planındaki en önemli etken bu hedefti. Hükümet imzalanması muhtemel barış antlaşmasının Osmanlılar lehine sonuçlanmasını istiyordu. Bu nedenle azınlıkların, özellikle Ermenilerin, bu hususta kullanılacak bir silah olmasını istemiyordu. Bu bağlamda, Ermenilerin durumlarını iyileştirici adımlar atılmaktaydı. Geri dönüşlerde her türlü zorluğun giderilmesi için çaba göstermekte idi. Geri dönüşlerde yaşanan sıkıntıların çözümü için 18 Aralık 1918 tarihinde “ Geri dönüş kararnamesi” olarak adlandırılan bir kararname çıkarttı. Ayrıca, ihtiyacı olanlara yardımlar yapılmaktaydı ve şikâyetlerin giderilmesine çalışılmaktaydı.

Tevfik Paşa Hükümeti döneminde Ermeni yetim ve dulların aile veya cemaatlerine teslim edilmesi konusunda da ciddi çalışmalar başlatıldı. Bu konuda yayınlanan genelgelerle konunun istismar edilmesinin önüne geçilmeye çalışıldı. Fakat bütün çabalara rağmen Türk çocuklarının da Ermeni olduğu iddiasıyla sokaklardan toplandığı görülmektedir.

Tevfik Paşa Hükümeti döneminde İngilizlerin baskıları hissedilmeye başlandı. İngilizlerin Ermeni kırımını ile ilgili bulunanların cezalandırılması konusundaki talebi doğrultusunda ciddi bir çalışma başlattı. Bu bağlamda, ileri gelen devlet memurları tutuklandılar ve Divan-ı Harbi Örfi Tahkik Heyetleri tarafından

sorgulandılar. Bu dönemde sadece ileri gelen devlet memurları değil eski Hükümet üyelerinin de Divan-ı Harbi Örfi mahkemelerinde yargılanabilmesi için kararname hazırlanmıştır. 1 Mart 1919 tarihinde hazırlanan bu kararname Padişah tarafından mevcut Divan-ı Harplerin yapısının bu yargılamaları hızlı bir şekilde yapamadığı gerekçesi ile reddedilmiştir.

Tevfik Paşa'nın ikinci Başbakanlığı döneminde Tahkik Komisyonu tarafından suçlu bulunan bazı devlet görevlilerinin yargılanmaya başlanması, Ermeni Sorunun hukuki boyutu ile ilgili süreci başlatmıştır. Bundan sonra çeşitli adlar altında tehcir yargılamalarına şahit olunmuştur.

Tevfik Paşa'dan sonra 4 Mart 1919 tarihinde Başbakanlık görevini üstlenen Damat Ferit Paşa, 30 Eylül 1919'a kadar üç kez Hükümet kurmuştur. Bu dönem yukarıda bahsedilen dönemlerden daha farklı bir dönemdir. Çünkü Damat Ferit Paşa'nın İttihat ve Terakki düşmanlığı Ermenilere yönelik izlediği politikayı da derinden etkilemiştir. Bu dönemde adeta bir İttihatçı avı başlatılmıştır. Bu bağlamda, tehcir dolayısıyla suçlanan kişilerin İttihatçı oldukları gerekçesi ile ağır cezalara çarptırılmak istenmiştir. Ermeni tehciri ile ilgili yargılama sürecini hızlandırmaya çalışılmıştır ve tehcirde suiistimali olduğu ileri sürülen Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey bu dönemde idam edilmiştir. Pek de adil bir yargılanmanın yapılmadığı bir mahkemede verilen bu karar bir yandan da Ermeni iddialarının devlet tarafından kabul edilmesi anlamına gelmekteydi. Damat Ferit Paşa, uluslar arası bir boyut kazanmış olan Ermeni meselesini iç politika unsuru olarak kullanmak istemiştir. Yargılama sürecini hızlandırmak için Divan-ı Harb-i Örfi'lerin yapısında önemli değişiklikler yapılmıştır. Tabi ki daha önceki Hükümetler döneminde olduğu gibi Damat Ferit Paşa Hükümetlerine de İngilizler tarafından ciddi bir baskı uygulanıyordu. Fakat Damat Ferit'in İngilizlerin taleplerini uygulamada diğer hükümetlere göre daha istekli olduğu söylenebilir.

Damat Ferit Paşa Hükümetleri döneminde Ermenilerin geri dönüşleri devam etmiştir. Bu süreci takip etmek için Osmanlı ve İngilizlerden oluşan Karma Teftiş Heyetleri oluşturulmuştur. Bu durum, İngilizlerin Ermeni meselesinde nedenli müdahil olduklarını göstermesi açısından önemle üzerinde durulması gereken bir husustur.

Damat Ferit Paşa Hükümetinin Müslümanlar lehindeki tek girişimi, Anadolu'da çalışma yapan Amerika Muavenet Heyet'ine Müslümanların da Ermenilerin mezalimine maruz kaldıklarının anlatılmasını vilayet ve livalardan talep etmesidir.

Damat Ferit Paşa Hükümetleri döneminde meydana gelen en önemli olay İttihat ve Terakki mensuplarının yargılanmaya başlanmasıdır. Bu yargılanma süreci içerisinde tehcir esnasında meydana gelen olayların münferit, kişisel olaylar olmadığı, bu olayın bir komite tarafından yapıldığı iddiası işlenmiştir. Bu süreç içerisinde, İtilaf Devletlerinin Osmanlı Devletini cezalandırmak için kullandığı bahane ile Damat Ferit'in İttihatçıları cezalandırmak için ileri sürdüğü sebep aynıdır. Dolayısıyla, amaçlar her ne kadar farklı olsa da aracın aynı olduğu görülmektedir. Bu süreç tarih sayfalarına trajikomik bir olay olarak not düşülebilir. Ölüm kalım mücadelesinin verildiği bir süreçte iç politik çekişmenin unsuru olarak kullanılan Ermeni tehciri olayı İtilaf Devletlerinin maksatlarına ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Damat Ferit Paşa'nın intikam almak gayesi ile ittihatçıları suçlamak için tehcirde meydana gelen suiistimallerin tertipli olduğunu ileri sürmesi, gerek İtilaf Devletlerinin gerekse Ermenilerin iddialarını desteklemiştir. Damat Ferit Paşa uzun bir süre Başbakanlık yapmasına rağmen ciddi bir devlet politikası üretememiştir. Aynı zamanda bulunduğu makamın ağırlığını ve sorumluluğunu taşıyacak ciddiyetten uzak bir tutum içerisinde bulunmuştur.

Damat Ferit Paşa'nın istifasının ardından 2 Ekim 1919 tarihinde Ali Rıza Paşa Hükümeti kuruldu. Bu dönem Damat Ferit Paşa döneminden çok da farklı değildi. Çünkü eski Hükümet üyelerinin birçoğunun bu dönemde yerlerini koruduğu görülmüştür. Ayrıca Ali Rıza Paşa da daha önceki Hükümetler döneminde Meclis-i Vükela'da yer almıştı.

Ali Rıza Paşa Hükümeti döneminde daha önce kurulmuş olan komisyonlar çalışmalarına devam etti. Özellikle yerlerine geri dönen Ermenilerin mallarının kendilerine iadesi ile ilgili çalışmalar devam etmiştir. Bunun dışında tehcirde suiistimalleri olduğu ileri sürülen kimselerin mahkemeleri devam etmiştir. Bu dönemde Ermenilerin ekonomik açıdan güçlenmelerini sağlayan bir vergi affı da uygulanmıştır. Yukarıda bahsedilen Hükümetler gibi Ali Rıza Paşa Hükümeti de

Avrupa Devletleri “acaba ne der?” endişe içerisinde vazifelerini yapmışlardır. Bu durumda Mütareke Hükümetlerinin ne denli büyük bir baskı altında bulduklarının açık bir örneğidir. Ali Rıza Paşa Hükümeti’nin endişelerinden birisi de Paris Barış Konferansından Osmanlı aleyhine bir karar çıkması idi. Bu nedenle Ermenilere yönelik herhangi bir olumsuzluğun meydana gelmemesi için ciddi bir hassasiyet gösterilmiştir. Ali Rıza Paşa, Ermeni meselesinin ne kadar ciddi bir mesele olduğunun farkında olarak hareket etmekteydi. Ama müdahale edemediği bir süreç de sürmekteydi. Daha önceki hükümetlerin Ermenilere yönelik olarak izlediği politik süreç bu dönemde aynı şekilde ilerliyordu.

Ali Rıza Paşa Hükümeti dönemindeki en önemli gelişme Misak-ı Milli’nin kabul edilmesi idi. Misak-ı Milli ile Ermeni politikasında ciddi bir algı değişikliğine gidildiği görülmüştür. Burada azınlık hakları ile ilgili olarak komşu ülkelerdeki Müslümanların da aynı haklardan faydalanması şartı ile kabul edileceği ilan edilmişti. Bu yeni bir süreçti ve ilk defa bu kadar dik bir duruş sergileniyordu. Tabii ki bu sürecin arkasında Hükümetten ziyade Mustafa Kemal Paşa’nın liderliğindeki Milli Direniş vardı.

Ali Rıza Paşa Hükümetinin istifa etmesinin ardından Salih Paşa Hükümeti kurdu. Bu dönemde tehcir suçlamasıyla itham edilenlerin yargılanmalarına devam edildi. Ayrıca ülke içerisinde huzur ve güvenliğin sağlanması için özellikle Müslümanlara sükûnet tavsiye ediliyordu. Bu politika anlayışı Müslümanların büyük bir zulümle karşı karşı kalmasına neden olmuştur. Müslümanların şikâyetleri karşısında sükûnet tavsiye eden Hükümet, Ermenilerin şikâyetleri ile ilgili olarak hemen soruşturmalar başlatmıştır. Bu durum, Türklerin kendi ülkelerinde nasıl bir çifte standarda tabi tutulduklarının açık bir örneğidir.

Salih Paşa Hükümeti istifa edince Damat Ferit Paşa dördüncü kez iktidar oldu. Bu dönemde. Damat Ferit Paşa daha önceki hükümetleri döneminde olduğu gibi bu dönemde de politikasına kaldığı yerden devam etti. Çünkü Damat Ferit Paşa için Ermeni meselesi İttihatçıların suçlanması gereken bir konuydu. Ermenilerin mallarının iadesi ile ilgili süreç bu dönemde devam etmiştir. Ermeni Mordiros’un kendisine ait olduğunu iddia ettiği fabrikalar ile ilgili yaptığı başvuru, İngiliz müessesiliğinin oluşturduğu bir komisyon tarafından çözülmüştür. Bu durum

Osmanlı Hükümeti'nin sadece siyasi değil hukuki ağırlığının da kaybolduğunu göstermektedir. Bu sürece son noktayı koyan olay ise Damat Ferit Paşa Hükümetinin Sevr antlaşmasını imzalamasıydı. Böylelikle Türk tarihinin önemli bir sayfasını Damat Ferit sonuçlandırdığına inanıyordu. Ancak bu sürece dur diyecek bir güç Anadolu'da mevcuttu. Damat Ferit Paşa Hükümetinin gösteremediği cesareti Ankara Hükümeti göstererek tepkisini açıkça ortaya koymuştur ve antlaşmanın uygulanmasını önlemiştir.

Damat Ferit Paşa istifa edince, 21 Eylül 1921 tarihinde Tevfik Paşa son Osmanlı Hükümetini kurdu. Tevfik Paşa Hükümetinin etkin olduğu coğrafya artık çok sınırlı bir alandı. Ermeniler ile ilgili olarak artık Ankara Hükümeti'nin ciddi bir politika yürüttüğü görülmektedir. Ermenilerin saldırısına maruz kalan halkın yardımına Ankara Hükümeti koşmaktadır. Gerek doğu bölgesinde gerekse güney bölgelerinde Ermeniler ile Kuva-yı Milli'ye arasında şiddetli bir mücadelenin yaşandığı esnada, Divan-ı Harb-i Örfi'de tehcir suçu ile suçlanan kişilerin yargılandığı görülmektedir. Böylelikle Mondros Mütarekesi'nin başlangıcından itibaren takip edilen siyaset asla değişmemiştir. Bu dönemde meydana gelen önemli bir gelişme, Ermeni tehciri ile ilgili yapılan yargılamaların arka planını göstermesi açısından çok önemlidir. Hükümet, 23 Nisan 1920 tarihinden itibaren Birinci Divan-ı Harbi Örfi tarafından verilen kararların temyiz edilebileceğine dair bir karar aldı. Bu aslında Ankara Hükümeti ile ilişkileri geliştirmek yönünde atılan bir adımdı. Fakat bu kararın ardından tehcir ve taktik suçlaması ile idam edilen Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in ailesi kararı temyiz etmek istedi. Yapılan inceleme sonucunda, kanuna aykırı yargılama yapıldığı ve çifte mazbata düzenlendiği görüldü. 23 Nisan 1920 tarihinden önceki kararların da temyiz edilebilme imkânı olsaydı belki benzer sonuçlar ortaya çıkacaktı.

Mondros Mütarekesinin imzalanması ile birlikte Ermeni Milletvekillerinin, Ermeni Patriğinin ve Ermeni basınının Ermenilerin geri dönüşleri, mallarının iadesi ile ilgili olarak sistematik bir çalışma başlattıkları görülmektedir. Diğer yandan Ermeni örgütleri faaliyetlerine başlamışlardır.

Aynı zamanda Ermeniler Rumlarla da yakın işbirliği içerisinde girmişlerdir. Gerek Patrikhaneler gerekse Meclis-i Mebusan'da bulunan Ermeni ve Rum

Milletvekilleri diyaloglarını artırmışlardır. Hatta Rum Milletvekilleri Mecliste verdikleri önergelerle Ermeni milletinin hakkını aramaya çalışmışlardır. Aslında Rumların bu tutumu, İngilizlerin ve Fransızların tutumundan farklı değildi. Onlar da Ermenileri tahrik ederek, Osmanlı Hükümetini zor durumda bırakmak istiyorlardı. Aynı zamanda, Türkler ile Ermeniler arasında husumetin oluşmasına neden oluyorlardı. Önergelerinde ileri sürdükleri iddialar ve bunları dile getirme üslupları, Mecliste sert tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur.

Bu dönemde Ermeni basını da kamuoyu oluşturma yönünde bir çaba içerisine girmiştir. Özellikle Avrupa devletlerinin dikkatini Ermenilerin meselesine çekmek için, her gün Ermenilerle ilgili olarak olumsuz haberler ve değerlendirmelere yer vermişlerdir.

Ermeniler bu dönemde yurtdışında da ciddi bir örgütlenme oluşturdular. Avrupa ve Amerika kamuoyunu etkilemek ve kendi taraflarına çekmek için basını ve sinemayı etkin bir şekilde kullandılar. Kurdukları cemiyetler vasıtasıyla propaganda faaliyetlerine giriştiler.

Osmanlı Hükümetlerinin Ermenilere yönelik izlemiş oldukları olumlu politikaları Ermeniler tarafından takdir edilmemekle birlikte, her gün taleplerini artırarak daha yüksek bir sesle dile getirmişlerdir.

Bunların dışında, özellikle Çukurova bölgesini Ermenistan'a dahil etmek amacıyla, Ermeni örgütlerinin yönlendirmesiyle ciddi bir iskan politikası takip etmişlerdir. Yine bu bölgeyi Fransız birlikleri ile birlikte işgal etmiş, Kuva-yı Milliye'nin karşısına çıkmasına kadar bölgede yaşayan Müslümanları büyük bir intikam hissi ile yok etmeye çalışmışlardır. Aynı şekilde, Osmanlı sınırları dışında kalan bölgelerde yaşayan Müslüman halka karşı ciddi bir yok etme eylemine girişmişlerdir. Ermenilerin yaptıkları bu mezalim gerek devletin resmi kayıtlarıyla gerekse o bölgede bulunan İngiliz ve Amerikalı görevlilerin şahitlikleri ile doğrulanmıştır. Fakat bu mezalim o dönemde ne Osmanlı Hükümetlerinin ne de Avrupa ve Amerika kamuoyunun gündemini meşgul etmiştir.

Osmanlı Hükümetleri yardım çağrısında bulunan Müslümanlara yardım etmemesinin yanı sıra, halkın o bölgelere yardıma gitmesinin engellenmesi yönünde

talimatlar vermiştir. Müslümanlar çaresiz ve sahipsiz bırakılmışlardır. Ancak, onların imdadına Ankara Hükümeti yetişmiştir.

Ermenilerin gerek I. Dünya Savaşı öncesinde gerek savaş esnasında gerekse Mütareke döneminde Türklere yönelik sistematik saldırıları Türk toplumunda sosyal ve psikolojik bir travma oluşturmuştur. O dönemde bu saldırılara maruz kalan insanların yakın döneme kadar bu hallerinin devam ettiği gözlenmiştir.

Ermenilerin Mütareke döneminde olduğu kadar başka hiçbir dönemde bu kadar güçlü olmadıkları ileri sürülebilir. Çünkü mazlum millet propagandası ile Avrupa ve Amerika'da iyi bir kamuoyu oluşturmuşlardır. Aynı zamanda, Büyük Devletlerin emperyalist çıkarlarını gerçekleştirebilecekleri bir zeminde ön plana çıkmışlardır. Onları hedeflerine ulaştırmada kullanılacak uygun bir araç konumunda bulunmuşlardır. Bu durum onlara büyük bir destek sağlamıştır. Bu baskı unsurunu kullanan Ermeniler, mağlup bir devletin aciz hükümetlerine istediklerini yaptırabilme fırsatını yakalamışlardır. Bu bağlamda, gerek şiddet unsurlarını gerekse hukuki unsurları kullanarak Türkleri kendi vatanlarında mahkûm ettirmişlerdir. Böylelikle Ermeni sorununu “Ateşkes dönemi”nde Ermeniler, İtilaf Devletleri ve bunlarla işbirliği içerisinde olan Osmanlı Hükümetleri kendilerince çözüme kavuşturmuşlardır.

KAYNAKLAR

I- ARŞİV BELGELERİ*

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

a) Dahiliye Nezareti

-Asayiş Kalemî Belgeleri (DH. EUM AYŞ)

-Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube (DH. EUM. 2.Şb.)

-Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5. Şube (DH. EUM. 5.Şb)

-Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti (DH. KMS)

-Mebâni-i Emiriye ve Hapishâneler Müdüriyeti Belgeleri (DH. MB. HPS)

-Şifre Kalemî Belgeleri (DH. ŞFR)

-Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti Belgeleri (DH. UMVM)

b) Hariciye Nezareti

-İstişare Odası (HR. HMS. İŞO)

-Siyasi Kısım (HR. SYS.)

c) İradeler Dosya Usulü (İ.DUİT)

d) Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

II- RESMÎ YAYINLAR

Düstur (Tertib-i sani) c.7, Dersaadet, 1336

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, (MMZC), T.B.M.M, Ankara.

* Belgelerin dosya ve gömlek numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

III- KİTAPLAR VE MAKALELER

- Akça, Bayram : **1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2007.
- _____ : “1915 Ermeni Tehciri ve Mondros Mütarekesi’nden Sonra Kurulan Osmanlı Hükümetlerinin Olay Bakışı” **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, ed. İdris Bal, Mustafa Mustafa Çufalı, Nobel yay. Ankara, 2003.
- Akçora, Ergünöz : **Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896–1916)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994.
- Akgün, Seçil : **General Harbord’un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu (Kurtuluş Savaşı Başlangıcında)**, Tercüman yayınları, İstanbul, 1981.
- Akşin, Sina : **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (Mutlakiyete Dönüş 1918–1919)**, 1.c., 2.bs., İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- _____ : **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (Son Meşrutiyet 1919-1920) II**, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, s. İkinci basım, İstanbul, 2004.
- Akyüz, Yahya : **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922**, TTK Basımevi, Ankara, 1988.
- Alkan, Necmettin : **Avrupa Karikatürlerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı İmajı**, Selis Kitapları, İstanbul, 2006.
- Arslan, Ali : **Kutsal Ermeni Papalığı Eçmiyazin Kilisesi’nde Stratejik Savaşlar**, Truva Yayınları, İstanbul, 2005.
- _____ : **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar’da ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi I 1906-1918**, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara, 1995.
- _____ : **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar’da ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi II 1919**, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1995.
- Ata, Feridun : **İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılanmaları**, TTK Yayınları, Ankara, 2005.

- : **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, TTK Basımevi, Ankara, 1991.
- Atatürk, Mustafa Kemal : **Nutuk 1919–1927**, AKDITYK, Atatürk Araştırma Merkezi, TTK Basımevi, Ankara, 1989.
- Atnur, İbrahim Ethem : **Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915–1923)**, Babil Yayınları, Ankara, 2005.
- Ayışığı, Metin : **Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)**, TTK Yayınları, Ankara, 1997.
- Bakar, Bülent : “Malların İadesi”, **Türk Ermeni İhtilâfi Makaleler**, ed. Hikmet Özdemir, TBMM yay., Ankara, 2007, s. 331.
- _____ : “Mondros Mütarekesi’nden Sonra Yaşanan Önemli Bir Problem: Türk ve Ermeni Yetimleri Sorunu”, **Atatürk Araştırmalar Merkezi Dergisi**, C. XXI, sayı: 62, s. 575
- _____ : **Ermeni Tehciri ve Uygulaması**, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2003.
- Basgün, Necla : **Türk-Ermeni İlişkileri: Abdülhamid'in Cülusundan Zamanımıza Kadar**, Ankara 1974.
- Bayar, Celal : **Ben de Yazdım; Milli Mücadele’ye Gidiş**, 1-4, c., 2.bs., İstanbul, 1967.
- _____ : **Ben de Yazdım; Milli Mücadele’ye Giriş**, 5.c., İstanbul, 1967.
- Baytok, Taner : **İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı**, Başnur Matbaası, Ankara, 1970.
- Bayur, Yusuf Hikmet : **Türk İnkılâbı Tarihi I**, İstanbul 1951.
- _____ : **Türk İnkılâbı Tarihi, c. III, k. 3**, TTK Yayınları, Ankara, 1957.
- _____ : **Türk İnkılâbı Tarihi, II/III**, İstanbul 1951.
- Belen, Fahri : **20’nci Yüzyılda Osmanlı Devleti**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.
- Beydilli, Kemal : **1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı’nda Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler**, Ankara 1988.

- _____ : **Recognition of The Armenian Catholic Community and The Church in The Reign of Mahmud II. (1830)**, The Department of Near East Languages and Civilizations, Harvard University, 1995,
- Beyoğlu, Süleyman : “1915 Tehciri ve Soykırım İddiaları”, **Uluslararası Türk-Ermeni ilişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001) Bildiriler**, Tertip Komitesi Selçuk Erez-Mehmet Erez, İstanbul 2001, s. 171
- _____ : “Ermeni Tehciri ve İhtida”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Sayı: 6, Yıl: 3/2004, İstanbul, 2005, s. 1
- Bıyıklıoğlu, Tevfik : **Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1962.
- Bidirici, Yusuf Ziya : **Adana’da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız Ermeni İlişkileri**, Köksav, Ankara 1999.
- Bilgi, Nejdet : **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey’in Yargılanması**, Kök Sosyal Ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, Ankara, 1999.
- Birecikli, İhsan Burak : “Yıldız Suikastı: Ermenilerin Abdülhamit'e Karşı Son Teşebbüsleri Bombalı Saldırı”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 67-68-69, Cilt: XXIII, Mart-Temmuz-Kasım 2007.
- _____ : **Bürokrat Tevfik Biren’in II. Abdülhamid Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları**, II. Cilt, Haz. Fatma Rezan Hürmen, Pınar yay. İstanbul, 2006.
- Cardashian, Vahan : “Armenia and Self- Defense”, **The New York Times**, 23 Ağustos 1919.
- Cevad, Refii : Hatt-ı Hümayun ve Yeni Kabine, **Alemdar**, 6 Nisan 1920, no: 475–2775
- Cöhce, Salim : “Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları” **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, 1. Cilt**, Asam Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Yayına Haz. Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ankara, 2003.

- Çelik, Akın : **“Mondros Mütarekesi Sonrasında İstanbul Basımında Tehcir Davaları”**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2003.
- Dabağyan, Levon Panos : **Sultan Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi**, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2001.
- Emin, Ahmed : “Kabine Tebdili”, **Vakit**, 14 Teşrin-i Evvel 1334, 350
- _____ : “Yeni Kabine”, **Vakit**, 5 Mart 1919, no: 491
- _____ : Yeni Kabine, **Vakit**, 9 Mart 1919, no: 840
- Ener, Kasım : **Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996,
- Ercan, Yavuz : **Toplu Eserler: II Rumlar ve Diğer Müslüman Olmayan Topluluklar**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007.
- Erdem, Ş. Can : **Sadrazam Damat Ferit Paşa**, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2002.
- _____ : **Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet’in İlanından Önce ve Sonra)**, (Yay. Haz. Ahmet Tetik, Melike Gürler, Çiğdem Aksu), Gen. Kur. Askeri Tarih ve Stratejik Araştırmalar Başkanlığı Yayınları, Genel Kurmay Basımevi, Ankara.
- _____ : “Ermeni Meselesindeki Mücrimler”, **Vakit**, 4 Teşrinisani, 1918, no:371
- _____ : **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919) I**, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2001.
- _____ : **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1919-1921) II**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2001.
- Erol, Mine : **Türkiye’de Amerikan Mandası Meselesi 1919-1920**, İleri Basımevi, Giresun, 1972.
- Eser, Feridun : **Osmanlıdan Günümüze Ermeni Örgütlenmeleri ve Komitacılık Hareketleri**, Kütahya, 2007.

- Evans, Laurence : **United States Policy And The Partition Of Turkey, 1914–1924**, The Johns Hopkins Press, 1965.
- : “Ferit Paşa Kabinesi” **İkdam**, 5 Mart 1919, no: 7926
- Gencer, Ali İhsan,
- Özel, Sabahattin : **Türk İnkılâp Tarihi**, Der yay. 9.basım, İstanbul, 2004.
- Gökbilgin, M. Tayyib : **Milli Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine**, 1. kitap, TTK yayınları, Ankara, 1959.
- Göyünç, Nejat : **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, Gültepe Yayınları, yy., 1983.
- Göztepe, Tarık Mümtaz : **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında**, Sebil yay. İkinci Basım, İstanbul, 1994.
- Güler, Ali : **Türkiye’de Gayri Müslimler**, Gen. Kur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1996.
- Günay, Bekir : **İzmit Ermenileri ve Tehcir**, İzmit, 2006.
- Gürün, Kamuran : “Ermeni Sorunu Yahut Bir Sorun Nasıl Yaratılır”, **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu –Tebliğler ve Panel Konuşmaları-**, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Yay., İzmir, 1983, s. 16
- _____ : **Ermeni Dosyası**, 5. bs. Rustem Yayınevi, İstanbul, 2001.
- Halaçoğlu, Yusuf : **Ermeni Tehciri**, Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2004.
- _____ : **The Story of 1915 (What Happened to the Ottoman Armanians?)**, TTK, Ankara, 2008.
- Halide Edip : **The Turkish Ordeal**, The Century Co. London, 1928.

- Hikmet Özdemir, Çiçek, Kemal,
Turan, Ömer, Çalık, Ramazan,
Halaçoğlu, Yusuf : **Ermeniler Sürgün ve Göç**, TTK yayınları,
Ankara 2005.
- Hocaoğlu, Mehmet : **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi
ve Ermeniler**, Anda Dağıtım, İstanbul 1976.
- Howard, Harry N. : **The Partition of Turkey A Diplomatic History
1913-1923**, University of Oklahoma Pres.
- İleri, İlay : **The Times Gazetesi'ne Göre Osmanlı
İmparatorluğu'nda Ermeniler-Rumlar-
Yahudiler (1908-1918)**, Ankara 2006.
- İlter, Erdal : **Türkiye'de Sosyalist Ermeniler'in Silahlanma
Faaliyetleri ve Milli Mücadele'de Ermeniler
(1890-1923), - Büyük Devletlerin Ermeni
Meselesi'ni Çözümleme Gayretleri**, Turhan
Kitabevi, Ankara, 2005.
- İnal, Mahmud Kemal : **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, IV-V.cilt.
Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964.
- İrtem, Süleyman Kani : **Son Osmanlı Son Saltanat Sultan Vahideddin**,
Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel
Yayınları, İstanbul, 2003.
- İzzet Ahmet Paşa : **Feryadım**, II. Cilt, yay. haz. Süheyl İzzet Furkaç,
Yüksel Kanar, Nehir Yayınları, İstanbul, 1993.
- Jaeschke, Gotthard : **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, çev.
Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları,
Ankara, 1991.
- _____ : **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi
Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim
1918- 11 Ekim 1922)**, TTK Basımevi, Ankara,
1970.
- _____ : "Kabinenin İstifası", **Vakit**, 19 Teşrinievvel
1920, no: 1028
- Karabekir, Kazım : **İstiklal Harbimiz 2**, Sad. Faruk Özerengin,
Emre Yay. İstanbul, ty..
- Karaca, Ali : **1915 Ermeni Tehcirine Giden Yolda Gözden
Kaçan İki Nokta**, Ermeni Araştırmaları I.
Türkiye Kongresi Bildirileri, c.II, Ankara 2003.
- Karacakaya, Recep : **Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça**,
Gökkubbe yay. İstanbul, 2005.

- _____ : **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2005.
- Karal, Enver Ziya : **Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876–1907)** VIII. Cilt, II. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1983.
- Kerovpyan, Keğam : **Mitolojik Ermeni Tarihi**, çev. Sarkis Saropyan, Aras Yayınları, İstanbul, 2000.
- Kılıç, Davut : 1915 Ermeni Tehcirine Giden Yolda Gözden Kaçan İki Nokta, **Ermeni Araştırmaları I.Türkiye Kongresi Bildirileri**, c.II, Ankara 2003, s.113-121.
- Kırımı-zâde Mehmet Neş’et Efendi: **Sultan İkinci Abdülhamid Han’a Takdim Edilen Journallerin Tahkik Raporları (1891-1893)**, Yayına Hazırlayanlar: Raşit Gündoğdu, Kemal Erkan, Ahmet Temiz, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2006.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin : **Milli Mücadelede Kars**, 1. Kars Tanıtma Derneği Yayınları, İstanbul, 1960.
- Kocahanoğlu, Osman Selim : **Divan-ı Harb-i Örfi Muhakemat-ı Zabıt Ceridesi Tehcir Yargılamaları (1919)**, Temel Yayınları, İstanbul, 2007.
- Koçaş, M. Sadi : **Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri**, 4.baskı, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1990.
- Kurat, Akdes Nimet : **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Kutay, Cemal : **Osmanlıdan Cumhuriyete Yüzyılımızda Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay (1881-1884)**, 3. c., 1.b., İstanbul, 1992.
- Lee, Ki Young : **Ermeni Sorunu’nun Doğuşu**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.
- Macmillan, Margaret : **Paris 1919: 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayn Hikayesi**, çev. Belkis Dışbudak, ODTÜ yayınları, Ankara, 2004.
- McCarty, Justin : **Osmanlı’ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Məmmədli, Atamoğlan : **Ermənilərin Gerçək Tarixi**, Elm neşriyat, Bakı, 2005.

- Meray, Seha L. : **Osman Olcay, Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 409, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1977.
- : “Millet ve Hükümet”, **Vakit**, 5 Teşrinievvel 1919, no: 291
- Nassibian, Akaby : **Britain and the Armenian Question 1915–1923**, Croom Helm ST. Martin’s Press , New York, 1984.
- Nersessian, Sirarpi Der : **Ancient Peoples and Places The Armenians**, ed. Glyn Daniel, Thames and Hudson, Norwich, 1969.
- Okday, Şefik : **Büyükbabam Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa**, İstanbul, 1986.
- Okur, Mehmet : “İtilaf Devletleri’nin İstanbul’daki Faaliyetleri, Osmanlı Hükümetleri Üzerindeki Baskıları ve Hükümetlerin Tutumu”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XIX, S. 57, Ankara, 2003, s.1144
- Orbay, Rauf : **Cehennem Değirmeni (Siyasi Hatıralarım) 1**, Emre yayınları, İstanbul, 1993.
- : **Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri (1918–1919) II**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2002.
- : **Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri (1920–1922) III**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2004.
- : **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İngiliz İlişkileri (1896–1922) IV**, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006.
- : **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–19120)**, BDAGM, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1995.
- : **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı**, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayın Nu: 91, Ankara, 2007.

- Öke, Mim Kemal : **Ermeni Sorunu 1914-1923, (Devletin Dış Politika Araç Aternatifleri Üzerine Bir İnceleme)**, TTK yayınları, Ankara, 1991.
- _____ : **Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu- Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu**, İz Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Özcan, Tuğrul : **II. Abdülhamid Döneminde Orta ve Doğu Karadeniz’de Meydana Gelen Ermeni Olayları**, Akis Kitap, İstanbul, 2007.
- Özdoğan, Günay Göksu,
Üstel, Füsun: Karin Karakaşlı,
Ferhat Kentel : **Türkiye’de Ermeniler Cemaat- Birey-Yurttaş**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Özel, Sabahattin : **Milli Mücadelede Trabzon**, TTK yayınları, Ankara, 1991.
- _____ : **Millet-i Sadıka Ermeniler**, Tasam Yayınları, İstanbul, 2005.
- _____ : “Ermenilerin ve Yabancıların Gözüyle Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Sorununa Bir Bakış” **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Sayı: 3, Yıl: 2/2003, İstanbul, 2003, s. 177
- _____ : “Tehcir Konusunda Bazı Gerçekler ve Milli Kurtuluş Savaşı’nda Vatansever Ermeniler”, **Uluslar arası Türk-Ermeni ilişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001) Bildiriler**, Tertip Komitesi Selçuk Erez-Mehmet Erez, İstanbul 2001, s. 35
- Özkan, Hülya : **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Karşısı Faaliyetleri (4 Mart 1919- 16 Ekim 1920)**, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1994.
- Pehlivanlı, Hamit : “Ermeni Terörü: Tehcire Giden Yol”, **Ermeni Araştırmaları Birinci Türkiye Kongresi Bildirileri II. Cilt**, Asam Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s. 107
- Sarihan, Zeki : **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, I. Cilt, Öğretmen Dünyası Yayınları, Ankara 1986.
- _____ : **Kurtuluş Savaşı Günlüğü III (Açıklamalı Kronoloji)** TBMM’den Sakarya Savaşı’na (23 Nisan 1920–22 Ağustos 1921), AKDITYK TTK Yayınları, Ankara, 1995.

- Selvi, Haluk : **Milli Mücadele’de Erzurum (1918- 1923)**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.
- Sert, Selehattin : **Fransızların Ermenileri Yok Etme Planı Kilikya 1918–1922 Haçın Ölüm Kampı**, Kum Saati yay. İstanbul, 2005.
- Sezgin, Mahmut Niyazi : **Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet (Ermeni Sorununa Ermeni Milli Kimliği Açısından Bakış)** Platin Yayınları, Ankara, 2005.
- Shaw, Stanford J. : “Ermeni Lejyonu ve Kilikya’daki Ermeni Topluluğunu Tahribatı,” **Osmanlı’nın Son Döneminde Ermeniler**, editör: Türkkaya Ataöv, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 2002.
- Simavi, Lütfi : **Osmanlı Sarayı’nın Son Günleri**, Hürriyet Yayınları, İstanbul, (Tarih yok).
- Sonyel, Salahi Ramsdam : **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi’nin Türkiye’deki Eylemleri**, AKDITYK TTK yay. TTK Basımevi, Ankara 1995.
- _____ : **The Otoman Armenians**, K.Rustem & Brother, London, 1987.
- _____ : **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, 2.baskı, TTK yayınları, Ankara, 1987.
- Söylemezoğlu, Galip Kemali : **30 Senelik Siyasi Hatıralarımın Üçüncü ve Son Cildi 1918-1922**, Ülkü Matbaası, İstanbul 1953.
- Şahin, Enis : **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917- 1918)**, TTK, Ankara, 2002.
- Şahin, Recep : **Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1988.
- Şimşir, Bilal N. : **Malta Sürgünleri**, İkinci Baskı, Bilgi Yayınları, Ankara, 1985.
- _____ : “Osmanlı Ermenileri ve Büyük Devletler”, **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu – Tebliğler ve Panel Konuşmaları -**, İzmir, 1983, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, s.121–122
- Tansel, Selahattin : **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, cilt 1, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyet’in 50. Yıldönümü Yayınları, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973.

- Taşer, Pınar : **“Mütareke Dönemi’nde Divan-ı Harb-i Örfler (1918–1922)”**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2005.
- : **“Tehcir ve Taktik” Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları İttihad ve Terakki’nin Yargılanması 1919–1922**, der. Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Tektaş, Nazım : **Sadrazamlar**, Çatı Kitapları, İstanbul 2002.
- Ternon, Yves : **Ermeni Tabusu**, çev. Emirhan Oğuz, Belge Yayınları, İstanbul, 1993.
- Tevetoğlu, Fethi : **Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, TTK yay. Ankara, 1988.
- Tolon, Ahmet Hurşit : **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr’e Giden Yol**, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004.
- Tosun, Ramazan : **Ermeni Meselesi Çerçevesinde Kayseri’de Ermeni Olayları**, Kayseri ve Yöresi Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri, 1997.
- Tunaya, Tarık Zafer : **Türkiye’de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi**, Cilt I, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yay. İstanbul, 1988.
- _____ : **Türkiye’de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki- Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, Cilt 3, Genişletilmiş Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- : **Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, 3’ncü Baskı, T.C Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1919.
- Türkgeldi, Ali Fuat : **Görüp İştittiklerim**, TTK yayını, Ankara, 1949.
- _____ : **Mesâil-i Mühimme-i Siyasye**, II. Cilt, Yay. Haz. Bekir Sıtkı Baykal, TTK Yay. Ankara, 1987.
- Türkgeldi, Ali : **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1948.
- Türkmen, Zekeriya : **“İşgal Yıllarında İstanbul’daki Uygulamalar: Mütareke Döneminde Ermeniler Tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması ve**

Hıristiyanlaştırılması”, **Kök Araştırmaları**, Güz 2000, c. 2, sayı: 2, s. 268-269

- Uras, Esat : **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Ankara 1950.
- : “Yeni Kabine”, **İkdam**, 3 Teşrinievvel 1919, no: 8133
- : “Yeni Kabine”, **Tasvir-i Efkar**, 11 Mart 1920, no: 3009
- Yerasimos, Stefanos : **Az gelişmişlik Sürecince Türkiye Bizanstan 1971’E**, Gözlem Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 1980.
- Yinanç, Refet : “Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler”, **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu – Tebliğler ve Panel Konuşmaları-**, İzmir, 1983, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, s. 69
- Yuvalı, Abdülkadir : “Ermeni Çetelerinin Katlettiği Ermeniler”, **Iğdır “Tarihi Gerçekler ve Ermeniler” Sempozyumu**, 24-27 Nisan 1995, Iğdır, Iğdır Valiliği Kültür Yayınları, Ankara 1997, s. 85

IV- GAZETELER* VE DERGİLER

Akşam

Alemdar

Atı

Hadisat

İkdam

İleri

Muvakkit

Sabah

Takvim-i Vekayi

Tasvir-i Efkar

The New York Times

* Gazetelerin tarihleri ve numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

Vakit

ATBD, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Bşk., Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1985, sayı 85.

ATBD, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Bşk., Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997, sayı 103.

ÖZGEÇMİŞ

1978 yılında Taşlıçay'da doğdu. İlkokulu Kumlubucak İlkokulunda okudu. 1989 yılında Erzincan Sümer İlköğretim okulunda başladığı Ortaokul öğrenimini 1992 yılında Gümüşhane Atatürk Ortaokulunda tamamladı. 1995 yılında İzmir Cumhuriyet Lisesinden mezun oldu. 2000 yılında Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümünden lisans diplomasını aldı. 2003 yılında “Mondros Mütarekesi’nden Sonra İstanbul Basınında Tehcir Davaları” adlı Yüksek Lisans tezini İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsünde tamamladı. Aynı yıl Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü’nde başladığı Doktora eğitimini 2009 yılında “Mondros Mütarekesi’nden Sonra Kurulan İstanbul Hükümetleri ve Ermeniler” adlı Doktora Tezi ile tamamladı. Halen Halide Edip Adıvar İlköğretim okulunda öğretmen olarak yaşamına devam etmektedir.